

Örjan Kardell

HÄGNADERNAS ROLL FÖR JORDBRUKET OCH BYALAGET 1640–1900

Hägnadernas roll för jordbruket och byalaget 1640–1900

”Så snart konungen kom till Linköping, lät han den 23 Septembris hela krigsmakten gå ut till Torvinge, Och befalte, att alle gårdesgårderna så the omkring, som kring the närliggande byar, Mörtilösa, Kallersta och Åby skulle nederrifwas och en fri plats till ett feldtslag tillredas.”

Schenberg 1998 (1733), s. 38–39.
Citatet beskriver förberedelserna inför
slaget vid Stångebro 25 september 1598.

Kort sammanfattning

Kardell, Ö. 2004. *Hägnadernas roll för jordbruket och byalaget 1640–1900. Doktorsavhandling*. ISSN 1401-6249, ISBN 91-576-6451-X

Avhandlingen har en tvärvetenskaplig inriktning och avser att belysa hankgärdesgårdens betydelse från 1640–1900 på flera plan: virkesbehov; arbetsbehov; funktion inom byalaget. Avhandlingens grundläggande hypotes är att hägnaderna ökade över tiden. Därmed blir avhandlingens huvudfrågeställning att med rimlig säkerhet försöka fastställa hur mycket gärdesgårdar det fanns vid undersökningsperiodens början samt att se om dessa ökade över tiden eller ej? Går det vidare att se några skillnader över tiden vilka kan förklaras av naturgeografiska förhållanden (skogs-, mellan- och slättbygd) eller rådande historiskt trädessystem (en-, två- eller tresåde)? En naturlig följdfråga är om gärdesgårdarna till slut ökade så mycket att de blir en belastning för jordbruket och därmed tvingar fram en övergång till andra metoder att åtskilja betande djur från växande gröda, vallning och tjudring, eller alternativt framtvingar en övergång till andra typer av hägnader och material, stenvallar och jordvallar.

Det äldre historiska kartmaterialet, etnologiska frågelistesvar, krigsarkivets husesynsprotokoll samt beskrivningar till sockenkartorna från perioden 1845–60 är centrala källmaterial.

Delundersökningarna baserade på äldre storskaliga lantmäterikartor och husesynsprotokoll konvergerar och visar att hägnaderna ökade över tiden. Vid sekelskiftet 1700 torde det ha funnits omkring 550 000 kilometer gärdesgårdar i landet. Dessa hade ökat till omkring 1 000 000 kilometer vid mitten av 1800-talet. Skogstillståndet eller brist på lämpligt stängselvirke i närområdet hade generellt sett inte någon inverkan på valet av hägnad. Det krävs en mycket långvarig skogsbrist – troligen mer än ett par århundraden – liktydigt med att avståndet till närmast tillgängliga virkesresurs blir för långt, för att en förändring av hägnadstypen skall inträda.

De förändringar som sker med hägnadsbeståndet och betesorganisationen under 1800-talets andra hälft förklaras bäst av den kombinerade effekt som laga skifte (1827) och 1857 års stängselförordning får på hägnadssystemens fysiska placering. Innan skiftet hade hägnaderna huvudsakligen varit placerade kring inägomarken men trängdes av skiftet samt stängselförordningen ut i rågångarna till de genom skiftet uppkomna nya fastigheterna, lägen som i många fall i en tidigare lagstiftning inte omfattats av hägnadsplikt.

Fårstammens radikala minskning under 1800-talets andra hälft medför att glesare gärdesgårdar, sammanhållna av vidjor istället för som tidigare med hankar, börjar användas.

Nyckelord: hankgärdesgård, gropavall, stenvall, stör, gärdsel, hank, vidja, betesorganisation, betestryck, skogsbrist, samhävd, bytvång.

Författarens adress: Örjan Kardell, Avdelningen för agrarhistoria, Institutionen för ekonomi, SLU, S-750 07 Uppsala, Sweden.

Örjan Kardell

**Hägnadernas roll
för jordbruket och byalaget
1640–1900**

KUNGL. SKOGS- OCH LANTBRUKSAKADEMIEN

Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 31

Supplement till Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens Tidskrift

Akademisk avhandling för filosofie doktorsexamen
vid Sveriges Lantbruksuniversitet 2004.
Institutionen för ekonomi.
Avdelningen för agrarhistoria.

Denna avhandling utges även i serien Agraria 445.

Omslagsbilder

Framsidan: "Gärdning" i Silleruds socken, Nordmarks härad, Värmland. Foto: NIS 1929.

Nordiska museets arkiv. I bakgrunden visas gärdgårdstyper ur frågelistor.

Baksidan: Skördearbete på säteriet Christineholm i Södermanland 1750 med gärdesgård som eventuellt kunde ha hägnat in en djurgård. Utsnitt från målning av Johan Edvard Mandelberg (Se även figur 36, kap. 9).

Boken är utgiven med ekonomiskt stöd av:

C.F. Lundströms stiftelse

Kungl. Patriotiska Sällskapet

Gunvor och Josef Anérs Stiftelse

Magn. Bergvalls Stiftelse

Stiftelsen Gustaf VI Adolfs fond för svensk kultur

Beställningar av denna bok kan göras hos:

Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens bibliotek (KSLAB)

Box 6806, 113 86 Stockholm

Tel: 08-54 54 77 20 Fax 08-54 54 77 30 E-post kslab@ksla.se

Besöksadress: Drottninggatan 95 B

Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 31

Utgiven av Enheten för de Areella Näringarnas Historia (ANH)

Redaktör: Lars Ljunggren

ISSN 1402-0386

ISBN 91-89379-68-3

Grafisk form, repro och tryck: Eskilstuna Offset AB, Eskilstuna 2004

Företal .....

Förord .....

KAPITEL 1

Bakgrund och inl

Inledning .....

Bakgrund .....

Forskningsläget..

Definitioner av te

KAPITEL 2

Agrarhistorisk teo

Inledning .....

Jordbruket som e

Ämnet agrarhisto

teori på övergr

Ämnet agrarhisto

Arbetets roll på m

Gärdesgårdarnas

KAPITEL 3

Hypotes och fråg

KAPITEL 4

Källmaterial och

Om källkritik och

övergripande m

Det etnologiska m

Material och me

Källkritik .....

Kompletterande

Husesynsprotoko

Beskrivningarna

Lantbrukslitterat

och 1800-talen

Äldre storskaliga

Undersökningsso

Källmaterial.....

Innehållsförteckning

Företal	9	Urval och mätmetod	48
Förord	12	Regionala anpassningar till urval och mätmetod	50
KAPITEL 1		Felkällor	53
Bakgrund och inledande utgångspunkter		Arealer	53
Inledning	15	Sättet att redovisa hägnader	54
Bakgrund	15	Redovisningsprincipen för bebyggelse och skalans inverkan på hägnaderna ..	55
Forskningsläget	16	Laga skiftesinstruktionens inverkan på redovisningen av hägnaderna	59
Definitioner av termer och begrepp	18	Skalans inverkan på de uppmätta hägnaderna	59
KAPITEL 2		Hägnader vilka står i en rågång	61
Agrarhistorisk teori och systemtänkande		Vägar och hägnader	63
Inledning	21	Informationsinnehållet i beskrivningarna till kartorna	63
Jordbruket som ett system	21	Urvalsprincipens inverkan på de jord- naturer vilka kartorna representerar ...	65
Ämnet agrarhistoria och förändrings- teori på övergripande nivå	22	Sammanfattning av felkällornas inverkan på de redovisade hägnadslängderna ...	65
Ämnet agrarhistoria på mikronivå	23		
Arbetets roll på mikronivå	25		
Gärdesgårdarnas roll i systemet	26		
KAPITEL 3		KAPITEL 5	
Hypotes och frågeställningar	27	Att förvalta en produktionsförutsättning under gemensamt ansvar men med individuell underhållsplikt	
KAPITEL 4		Inledning	69
Källmaterial och metod		Bytvång och samhävd	71
Om källkritik och arbetsmetod på övergripande nivå	29	Betets fysiska organisation samt förhållande till hägnadssystemen	72
Det etnologiska materialet	30	Lagstiftningen	72
Material och metod	30	Det rättshistoriska utgångsläget	72
Källkritik	31	Svensk lagstiftning	73
Kompletterande frågelistmaterial	37	Magnus Erikssons landslag	73
Husesynsprotokoll	40	Kristoffers av Bayern landslag 1442	74
Beskrivningarna till sockenkartorna	41	Husesynsordningen	75
Lantbrukslitteraturen från 1700- och 1800-talen	42	1734 års lag och byggningsbalkens 5:e kapitel	75
Äldre storskaliga lantmäterikartor	44	Förändringen kring år 1800	76
Undersökningsområden	44	Dödsstöten 1857	78
Källmaterial	46		

<i>Om byordningar och byalag i nordvästra Europa</i>	79	<i>Hur många stöpar passerar lutningslinjen</i>	127
<i>Något om svenska byordningarnas innehåll och spridning</i>	80	<i>Stöd</i>	128
<i>Hägnadslag</i>	81	<i>Med vilka intervall sätts stöden i gårdesgården</i>	132
<i>Hägnadsdelningar</i>	85	Gärdesgårdens täthet	133
Föreligger behov för gemensamma förvaltningsregler på lokal nivå för andra jordbrukssystem än tegskifte med betande djur?	87	Sammanfattning av gårdesgårdens tekniska mått	136
<i>Inledning</i>	87	Kortlagd gårdesgård i Småland	137
<i>Exempel 1: Valencia</i>	87	KAPITEL 10	
<i>Exempel 2: Hawaii</i>	88	Stängningsarbete	
<i>Exempel 3: Sydostasien</i>	89	Arbetslagets numerär och arbetsuppgifter	143
<i>Jämförande sammanfattning av exemplen</i>	90	Arbetslagets sammansättning	147
En avslutande reflektion	91	Kvinnligt stängningsarbete	150
KAPITEL 6		Arbetslagets sammansättning när hank begagnas	153
Gärdesgårdens utbredning kring sekelskiftet 1900	93	KAPITEL 11	
KAPITEL 7		Underhållsarbete – det faller av sig själv som gamla gårdesgårdar	
Den morfologiska och funktionella skillnaden mellan hank och vidja		Gärdesgårdens livslängd	155
Hank eller vidja	95	Metoder för underhåll	157
Hankens geografiska utbredning	96	När på året utförs stängning och underhåll	161
Råmaterial till hank samt hanktillverkning	97	Hur stor del av gårdesgårdarna behövde överstöras eller nystängas?	165
Vidja	99	Hur stor var dagsprestationen vid nystängning?	166
KAPITEL 8		KAPITEL 12	
Virke till stör, gårdsel och stöd		Materialåtgång	
Stör	105	Åtgångstal för om- och nystängning uttryckt som antal gårdsel per stöpar	169
Gårdsel	110	Hur mycket virke återanvändes?	172
Stöd	114	Åtgångstal uttryckt som kubikmeter virke	173
Konklusion	116	KAPITEL 13	
KAPITEL 9		Hägnadslängder enligt de äldre storskaliga lantmäterikartorna	
Gärdesgårdens funktionella och normerande mått		Inledning	175
Inledning	119	Den totala mängden hägnad över tiden	176
Avståndet mellan störparen	120	Åkerhägnadens utveckling över tiden	176
Antalet vidjor/hankar per stöpar	122		
Gärdesgårdens höjd	123		
Var lagens krav på två alnars höjd för lågt satt?	125		
Stöd och valet av lutningslinje	127		

Märklassernas pr över tiden	
Den totala mäng kameralt hem	
En- och laga skift hägnadslängder	
Hägnadslängden i tidsskikten I	
Skiftets inverkan per brukare / å	
Hägnadslag	
Detaljstudier av r	
Semlinghundra h	
<i>Inledning</i>	
<i>Åkerhägnadens mellan identit</i>	
<i>byar</i>	
<i>Märklassernas f</i>	
<i>den totala hä</i>	
<i>byar jämfört</i>	
<i>Inbesparade råg</i>	
<i>i identiska by</i>	
<i>byar</i>	
<i>Teoretiskt resone</i>	
<i>hägnadens fö</i>	
<i>inom Seming</i>	
<i>punkt i geom</i>	
Sammanfattning	

KAPITEL 14	
Skogstillståndets hägnadssättet	
Skogsbrist som fe	
Skogstillståndet i områdena 165	
<i>Nysåtra</i>	
<i>Semlinghundra</i>	
<i>Gudhem</i>	
<i>Sammanfattning</i>	
Skogstillståndet i områdena 170	
<i>Nysåtra</i>	
<i>Semlinghundra</i>	
<i>Gudhem</i>	
Sockenkartebesk	
Semlinghundra	
hårader	
<i>Semlinghundra</i>	
<i>Gudhem</i>	

27	Mätklassernas procentuella fördelning över tiden	178
28	Den totala mängden hägnad per kameralt hemman	180
32	En- och laga skiftets inverkan på hägnadslängderna	181
133	Hägnadslängden per brukare/ägare i tidsskikten III–IV	182
136	Skiftets inverkan på hägnadslängden per brukare/ägare i tidsskikt IV	182
137	Hägnadslag	183
	Detaljstudier av resultaten från Seminghundra härad	184
143	<i>Inledning</i>	184
147	<i>Åkerhägnadens utveckling över tiden mellan identiska byar och samtliga byar</i>	185
150	<i>Mätklassernas fördelning i procent av den totala hägnadslängden i identiska byar jämfört med samtliga byar</i>	185
153	<i>Inbesparade rågångskostnader över tid i identiska byar jämfört med samtliga byar</i>	185
155	<i>Teoretiskt resonemang kring åker- hägnadens förändring över tid inom Seminghundra, med utgångs- punkt i geometriska samband</i>	186
157		
161		
165	Sammanfattning	188
166	KAPITEL 14	
	Skogstillståndets inverkan på hägnadssättet	
	Skogsbrist som fenomen	191
	Skogstillståndet i undersöknings- områdena 1650–1700	192
169	<i>Nysätra</i>	192
172	<i>Seminghundra</i>	192
	<i>Gudhem</i>	192
173	<i>Sammanfattning</i>	193
	Skogstillståndet i undersöknings- områdena 1700–1850	194
	<i>Nysätra</i>	194
	<i>Seminghundra</i>	194
175	<i>Gudhem</i>	195
	Sockenkartebeskrivningarna från Seminghundra och Gudhems härad	196
176	<i>Seminghundra</i>	196
176	<i>Gudhem</i>	196

	<i>Sammanfattning</i>	197
	Laga skiftets inverkan på skogs- tillståndet enligt samtida källor	197
	Leder skogsbrist till förändringar av hägnadssättet?	198
	Stenmurar	202
	Stenmurar och plogbruk i sockenkarte- beskrivningarna ifrån Småland	203
	Staten, lagen och stenmurar: – ett jämförande exempel av svenska och danska myndigheters möjlighet att via påbud förändra stängsel- sättet	205

KAPITEL 15

Sammanfattning och diskussion

	Inledning	207
	Kapitelvis sammanfattning av under- sökningens delresultat	207
	<i>Kapitel 6</i>	207
	<i>Kapitel 7</i>	207
	<i>Kapitel 8</i>	208
	<i>Kapitel 9</i>	209
	<i>Kapitel 10</i>	212
	<i>Kapitel 11</i>	213
	<i>Kapitel 12</i>	215
	<i>Kapitel 13</i>	215
	<i>Kapitel 14</i>	216
	Ökade gårdesgårdarna över tiden?	218
	Naturgeografin och trädssystemens inverkan på hägnadslängderna	219
	Blev de ökade gårdesgårdarna en belastning med tiden?	219
	<i>Mängden gårdesgårdar och deras virkesbehov 1700 och 1850</i>	219
	<i>Arbetstiden och tiden som står till förfogande för hägnadsarbete</i>	221
	<i>När och under vilka förutsättningar kan gårdesgårdar anses vara dyra? ..</i>	222
	<i>Laga skiftets, den förändrade hägnads- lagstiftningens och växtföljdsjord- brukets inverkan på hägnaderna</i>	224
	Boskapsstockens sammansättning och dess betydelse för sättet att stänga gårdesgårdar	230
	Hägnader, hinderdon och vallning	231
	Betetryck och vidjor	233
	Gärdesgårdarnas betydelse	234

Summary	
Background, questions adressed and sources	237
Main results.....	239
APPENDIX A	
Dialektala benämningar	241
APPENDIX B	
De individuella serierna av i undersökningen använda husesynsprotokoll från krigsarkivet	247
APPENDIX C	
Kameralt hemman, mantal och äldre storskaliga lantmäterikartor	249
APPENDIX D	
Empiriskt underlag för avsnittet Stenmurar och plogbruk enligt sockenkartebeskrivningarna från Småland	
<i>Socknar med stenmur utan plog.....</i>	<i>251</i>
<i>Plog förekommer men stenmurar saknas .....</i>	<i>251</i>
<i>Varken stenmurar eller plogbruk.....</i>	<i>252</i>
<i>Både stenmurar och plog förekommer.....</i>	<i>253</i>
APPENDIX E	
Beräkningsunderlag för totala hägnadslängder år 1700 och 1850 på riksnivå	
<i>Länens arealer .....</i>	<i>255</i>
<i>Grupper .....</i>	<i>255</i>
<i>Totala hägnadslängder i Sverige för tidsskikten II och IV.....</i>	<i>256</i>
Noter	259
Källor och litteratur	269

– nå
och

Odlingslandskap
allehanda sätt. De
åt hur hägnaderna
skapsbilden – ra
Kring de gårdar so
i det närmaste os
stängsel runt bete
kring hästgårdar
stängslen klart m
det lovliga betet o
i stor kontrast till
skapet där hägnad
gårdsgårdar och
väsentlig och synl
Hägnadssystem
blivit relativt lite b
risk forskning. Me
Kardell nytt ljus ö
från 1600-talet, ge
lutionen med sin
till 1900-talets lant
ling.

En avsikt med b
fattarens doktors
gången försöka kv
dernas omfång oc
hur stängslingsar
blir det möjligt att
liga längden av h
olika faser av lan
detta som utgång
en av virke och a
sin tur ger ett und
och i vilken mån, h
en hämsko för de

Företal

– något om problemen med hägnandet och akademiens engagemang i frågan

Odlingslandskapet förändras ständigt på allehanda sätt. Denna bok ägnar sig särskilt åt hur hägnaderna – en väsentlig del av landskapsbilden – radikalt har bytt skepnad. Kring de gårdar som ännu har djur löper nu i det närmaste osynliga el- eller taggtrådsstängsel runt betesmarkerna. Det är endast kring hästgårdarna som de höga vitmålade stängslen klart markerar skillnaden mellan det lovliga betet och det otillåtna. Detta står i stor kontrast till det gamla jordbrukslandskapet där hägnaderna, mestadels i form av gårdsgårdar och stenvägar, utgjorde en väsentlig och synlig beståndsdel.

Hägnadssystem och hägnader i sig har blivit relativt lite belysta i modern agrarhistorisk forskning. Med denna bok kastar Örjan Kardell nytt ljus över hägnadernas betydelse från 1600-talet, genom hela den agrara revolutionen med sina jordreformer ända fram till 1900-talets lantbruk i sin snabba omvandling.

En avsikt med boken, som även utgör författarens doktorsavhandling, är att för första gången försöka kvantitativt bestämma hägnadernas omfattning och utbredning samt utreda hur stängslingarbetet har tillgått. Därmed blir det möjligt att bedöma den genomsnittliga längden av hägnader per gård under olika faser av lantbrukets utveckling. Med detta som utgångspunkt kan sedan åtgångerna av virke och arbetstid beräknas, vilket i sin tur ger ett underlag för att bedöma om, och i vilken mån, hägnaderna kom att utgöra en hämsko för den fortsatta utvecklingen.

Hankärdesgården var den vanligaste hägnaden. Den finns i stora delar av Sverige, från norra Skåne och norrut, samt i Norge, Finland och norra Ryssland. Denna typ av gårdsgård kräver visserligen tillgång till stora virkesmängder, men gör det möjligt att på ett effektivt sätt skydda stora inhägnade områden. Kardell visar här att det var hägnadsväckande många mil gårdsgårdar som genomkorsade det svenska landskapet.

En grundtanke under senare delen av 1700-talet var att det svenska jordbruket skulle förbättras genom att stärka äganderätten för den enskilde på bysamfällighetens bekostnad. Den då nygrundade Lantbruksakademiens förgrundsgestalt, Abraham Niclas Edelcrantz, var en av dem som i ord formulerade dessa tankar. (År 2003 publicerade akademien boken "För moderniseringens modernisering" där bl.a. Edelcrantz' insatser beskrivs.) År 1813 skrev han: *"Uti alla länder, der physisk och moralisk odling gjort några framsteg, har rättigheten att inhägnas sina ägor ansetts oskiljaktlig från sjelfva äganderätten, och tillika nyttan af denna sednare till stor del funnits bero af den förras utöfning."*

Medlet för detta var i hög grad de skiftesreformer som genomfördes från 1749 och framåt. Till en början gick hägnaderna rätt väl att hantera tillsammans med skifteslagstiftningen, då storskiftet i sina första former endast berörde inägomarken. 1800-talets enskiftes- och laga skiftesstadgor framtvungade en omläggning av hela hägnadssystemet när jorden inom den gamla byn både skulle

dras samman (inägomarken) och delas upp (utägomarken) till enskilda fastigheter. Skiftena, som starkt reducerade ägoblandningen, snarare ökade än minskade hägnadernas mängd.

Med de nyodlingar och omarronderingar som gjordes ökade hägnadernas mängd så att de till slut blev ett problem för jordbrukarna. Detta skedde samtidigt som övergången från hägnadsskyldigheten flyttades från ägaren av inägomarken, med säd och hö, till djurägaren. Hägnadernas uppgift förändrades därmed. De kom nu att *stänga inne* boskapen, istället för som tidigare att *stänga ute* den. Denna förändring gynnade uppkomsten av beteshagar, men minskade skogsbetet.

De olika förordningarna ledde gradvis till att samarbetet kring gemensamt underhållna hägnader upphörde. Detta gjorde att kvalitén på dem försämrades och därmed förmågan att utestänga djuren. Kardell påvisar att vallningen, inte minst barnens del i detta arbete, sannolikt ökade under senare delen av 1800-talet. Hans avhandling kan här öppna grunden för ett spännande forskningsområde för agrarhistoriker och etnologer.

Kardell låter oss även en smula följa den dåtida diskussionen om problemen med hägnandet. Denna fördes i många fora, t.ex. i tidskrifter, småskrifter, handböcker och akademiska avhandlingar. Diskussionen var ofta intensiv och idérisk. Den ger inblick i hur man försökte komma tillrätta med komplicerade agrara frågor. Men inläggen är också en intressant och roande läsning för en nutida läsare. Förhoppningsvis lockar Kardells behandling av frågan fler, både agrar- och vetenskapshistoriskt inriktade forskare, att fördjupa sig i den tryckta agrara diskussionen under 1700- och 1800-talen. Det primära redskapet till sådan forskning är bibliografin "Den svenska lantbrukslitteraturen" t.o.m. 1850 av P.M. Hebbe. (Den här bibliografi, som en gång utgavs av akademien, har nu genom akademiens försorg omvandlats till en specialdatabas under Kungl. Bibliotekets databas Libris som kom-

mer att vara fritt tillgänglig på Internet under våren 2004.)

En fråga som det också skulle vara intressant att få mer belyst är vilka besparingar som blank- och taggråden gav de jordbrukare som höll djur. Den möjliggjorde rationaliseringar inom flera områden, t.ex. materiel, arbetskraft, varierad stängsling m.m. Detta måste ha givit vinster både individuellt och nationellt och i vissa fall förlängt överlevnaden av många mindre jordbruk. Innebar den mer rationella stängslingen ett bidrag till att det blev färre arbetare i jordbruket men överlevnad för ensamföretagande jordbrukare? Det vore värdefullt om agrar- och ekonomisk-historiska forskare undersökte förhållandet mellan den förändrade stängslingen och det moderniserade jordbrukets ekonomiska utveckling.

Med tanke på hägnadernas betydelse för jordbruket var det vid förvånansvärt få tillfällen som frågor kring stängsel och stängsling togs upp till behandling vid akademiens sammankomster eller i dess tidskrift under 1800-talet. Det var då inte hägnaderna som princip eller system som behandlades, utan i vilket material de skulle byggas. På ett vidlygt sätt behandlas även denna fråga av Edelcrantz 1813 som skriver "*enär stängsel yrkas, måste, äfvensom valet därpå, nödvändigt ankomma på locala omständigheter, enskildtas skicklighet och omtänka, materialiernas tillgång och beskaffenhet, landets sed, öfverenskommelser, samt vederbörandes pröfning*".

Också vid några senare tillfällen under 1800-talet kommer hägnadsfrågorna upp på dagordningen i form av förslag till nya byggnadsmaterial. I ett föredrag hållet av akademiledamoten och industridkaren C. F. Lundström år 1875, väcktes frågan om inte de vanliga skogsödande gärdesgårdarna kunde ersättas med sådana enkla och effektiva stängsel som vid denna tid började sättas upp längs järnvägslinjerna. Några år senare, 1879, presenteras i akademien den för stängslingen så revolutionerande taggråden, genom föredrag av metallurgen och generaldirektören för kommerskollegium, akademiens hedersledamot, Richard Åker-

man. Efter detta miens intresse för Lex. verkar inte ena nomi och roll i la

Hankgärdesgård viktig funktion fram till dess att tråden började in na konkurrens b 1900-talets första det snabbt och lä samtidigt som de använts för stängs re ekonomiskt vä

Dagens stängsel in t.ex. nötboskap der har även i des la för att stänga u djur. På många p gjort sin entré och både tamboskap hägnader – i allm rar tillgången till nyttjandet av all miljövården för l naderna traditio många håll försän tiva stängsel till bilden.

De senaste dec wildvuxna intress

man. Efter detta föredrag verkar akademiens intresse för hägnadsfrågan ha falnat, t.ex. verkar inte elstängslets utveckling, ekonomi och roll i landskapet ha behandlats.

Hankärdesgårdarna fortsatte att fylla en viktig funktion under många decennier fram till dess att stängseltråden och taggtråden började införas på bred front. I denna konkurrens blev kärdesgården under 1900-talets första hälft snart helt utträngd av det snabbt och lätt uppsatta trådstängslet, samtidigt som det virke som tidigare hade använts för stängsling började få ett allt större ekonomiskt värde som massaved.

Dagens stängsel är effektiva på att stänga in t.ex. nötboskap och får, men dessa hägnader har även i dessa dagar åter blivit aktuella för att stänga ute rovdjur och andra vilda djur. På många platser har dessa djur åter gjort sin entré och riskerar därmed att skada både tamboskap och gröda. Dessa effektiva hägnader – i allmänhet extra höga – försvårar tillgången till kulturlandskapet och stör nyttjandet av allemansrätten. De positiva miljövärden för landskapsbildningen som hägnaderna traditionellt sett utgjort kan på många håll försämrats genom att dessa effektiva stängsel tillåts dominera landskapsbildningen.

De senaste decenniernas många gånger vildvuxna intresse för uppsättandet av nya

kärdesgårdar har en oerhörd spännvidd – från villaträdgårdarnas anakronistiska horrorer, via många hembygdsgårdars malplacerade lösningar till traditionsriktigt gjorda kärdesgårdar på historiskt riktig plats och med äkta, ursprunglig användning.

Nu åter till den historiska kopplingen – hägnadsfrågan och akademien. Edelcrantz ansåg 1813 att akademien dock *"ej ansatt sig böra öfver dessa olika sätt [att bygga kärdesgård] ... föreslå några scientifika beskrifningar, hvilka skulle utgöra ämne för en vidlyftig afhandling ..."*. Men nu, 190 år senare, har trots allt den tiden kommit då vi här publicerar Örjan Kardells stora arbete i detta ämne!

Örjan Kardell som är jägmästare visar i denna avhandling att skogens och jordbrukets historia hör nära samman. Detta ligger också i linje med akademiens inriktning inom detta forskningsfält. Han har genomfört sina doktorandstudier och författat sin avhandling på Avdelningen för agrarhistoria, Institutionen för ekonomi, SLU i Ultuna. Att avhandlingen ges ut av akademien är ett uttryck för det betydelsefulla samarbetet mellan SLU och Akademien som finns kring den viktiga forskningen om skogs- och lantbrukets historia.

Bruno Nilsson
Akademiens sekreterare och VD

Förord

Vid något tillfälle då Janken Myrdal och jag diskuterade utformningen av den ansökan om forskningsmedel som så småningom kom att leda fram till att denna avhandling blev skriven sade Janken att det snarast var en fördel att ha små barn hemma samtidigt som avhandlingsarbetet pågick. Vid tillfället insåg jag inte hur sant detta påpekande var men har många gånger under de gångna fyra åren begrundat sanningshalten i de orden. Barn är forskningsviktiga. De har en disciplinerande inverkan på själva arbetet i och med att de verkligen sätter absoluta gränser för var, när och hur länge man kan arbeta i ett sträck. Vidare gör barnen att det inte går att tänka på avhandlingsarbetet dygnets alla vakna timmar vilket är en lisa. Den största glädjen är dock att de utan förutfattade meningar och med självklarhet accepterar pappas jobb, och ämnet för avhandlingen, samtidigt som de under bilfärder vänligt och omtänksamt upplyser en om att bilen just nu passerar en gårdesgård. Därför vill jag rikta ett första och kärleksfullt tack till Bastian Viktor och Linnea var i inkluderas min hågs stav och stötta samt stora kärlek Anja. Enligt god akademisk sed skulle jag nu tillägna dig hela avhandlingen men då jag finner avhandlingsämnet föga poetiskt eller ens högstämt, och alltså därmed inte helt i samklang med mina känslor för dig, tänkte jag tillägna den min bror istället. Han om någon torde uppskatta Schenbergs citat fullt ut.

Till de för mig personligen mer förvånande omständigheter som jag upplevt har styrt mitt avhandlingsarbete är den mentala tvångströja som principen att allt tankearbete bakom den skrivna redogörelsen och de

slutsatser som eventuellt kan dras ur denna måste vara genomskinliga och därmed i detta sammanhang underbyggda med noter. Vid närmare eftertanke inser jag att det måste vara så men jag hade aldrig trott att mitt humör var så direkt beroende av det dagliga antal noter vilka texten försetts med. Akademiska sanningars styrka mäts liksom vanligt ljus i enheten lux men till skillnad från vanligt ljus är inte solen huvudkälla till lyskraften utan snarare det samlade antalet noter vilka understödjer och leder fram till respektive slutsats. Det är få gånger som man kan eller törs redovisa en tanke utan att någon annan person har snuddat vid den i ett tidigare arbete av akademisk art.

En ytterligare förvånande omständighet är den tillfredsställelse och glädje jag då och då känt när jag kontemplerat min egen situation och insett min privilegierade tillvaro där jag faktiskt har betalt för att sitta och tänka.

Från denna inledande reflektion skall nu förordet återföras till ett mer traditionellt spår. Det är nämligen dags att utdela ett antal välförtjänta tack till personer och organisationer som på olika sätt understött avhandlingsarbetet. Då jag har vedermödorna med litteraturlistan i färskt minne tänker jag utdela tacken i en fullkomligt oalfabetisk ordning och utan hänsyn till kronologi.

Avhandlingsarbetet möjliggjordes av forskningsmedel från Stiftelsen Riksbankens Jubileumsfond som fullt ut och utan prut finansierat fyra års forskningsarbete vilka jag härmed varmt vill tacka för.

Då arbetet vidare grundar sig på tämligen omfattande arkivmaterialsgenomgångar är jag stort tack skyldig den välvilja och hjälp

olika arkiv och Först och främst Forskningsarkiv kamrater Gertrud Gunhild Emmes kan Eriksson samstrax över 70 år böjd över äldre samma. Ett allde Gertrud som nå stack åt mig en vilka tog upp hånadslagstiftning många timmars

Därefter följer tutet i Uppsala. U jag tillbringade mycket vänligt be institutets person rikta till Margarede någon möda från andra arkiv en också sparade jektpengar åt m sammanhang Di Lund och Dialeknes arkivet Göteb tive Fredrik Skot Dialekt. Ortnam Umeå har jag sp åtanke vilken skie excerpter.

I sammanhanseets arkiv nämnlånade ut samtlig ren på Frågelista och därmed und väsentligt.

Personalen på knot fram den er sin tjocklek myck vilka innehöll h efter fem minu sida vackert få kn då jag som rege informationen i sådan diger volyr

Likaså har jag nell hjälp från U

olika arkiv och dess personal skänkt mig. Först och främst tänker jag på Lantmäteriets Forskningsarkiv där mina före detta arbetskamrater Gertrud Wiking, Inger Tröjbom, Gunhild Emmesjö, Ronnie Engström, Håkan Eriksson samt Tommy Eklund gjorde de strax över 70 arbetsdagar jag tillbringade böjd över äldre lantmäterikartor högst nöjsamma. Ett alldeles särskilt tack skall gå till Gertrud som någon av de första dagarna stack åt mig en komplett lista över arbeten vilka tog upp hägnadsdelningar och hägnadslagstiftning. Den har sparats oerhört många timmars letande.

Därnäst följer Språk och Folkminnesinstitutet i Uppsala. Under de inemot 8 månader jag tillbringade på detta arkiv blev jag både mycket vänligt bemött och fick stor hjälp av institutets personal. Ett särskilt tack vill jag rikta till Margareta Gillberg som inte sparade någon möda med att låna in material från andra arkiv och därmed i förlängningen också sparade otroligt med tid och projektpengar åt mig. Andra arkiv är i detta sammanhang Dialekt och ortnamnsarkivet i Lund och Dialekt, Ortnamns- och Folkminnesarkivet Göteborg där Eva Nordin respektive Fredrik Skott har varit till stor hjälp. På Dialekt, Ortnamns- och Folkminnesarkivet i Umeå har jag speciellt Angelica Lindgren i åtanke vilken skickade mig kopior av Daums excerpter.

I sammanhanget bör även Nordiska Museets arkiv nämnas vilket mycket tjänstvilligt lånade ut samtliga renskrivna kopior av svaren på Frågelista Nm 144 till SOFI i Uppsala och därmed underlättade mitt arbete högst väsentligt.

Personalen på Krigsarkivet knogade utan knot fram den ena efter den andra av de till sin tjocklek mycket respektingivande luntor vilka innehöll husesynsprotokollen för att efter fem minuters ivrigt läsande från min sida vackert få knoga ner dem i källaren igen då jag som regel endast var intresserad av informationen i ett enda protokoll ur en sådan diger volym.

Likaså har jag fått mycket och professionell hjälp från Ultunabiblioteket och då sär-

skilt från fjärrlåneavdelningen vilka inte sparat någon ansträngning i arbetet att skaka fram den beställda litteraturen.

Kungliga skogs- och lantbruksakademiens bibliotek har likaledes varit till mycket stor hjälp vid tillkomsten av detta arbete och det på flera sätt. Prompt levererade litteraturuppgifter, kopior, lån och agrarhistoriska tidskrifter har kombinerats med redaktörskap och korrekturarbete då Akademien hade den stora vänligheten att vilja trycka och ge ut detta arbete i sin ordinarie serie. Ett stort och varmt tack till Lars Ljunggren, Joachim Siöcrona, Per Thunström, Lotta Leijonhufvud och Jimmy Lyhagen.

Kungl. skogs- och lantbruksakademien, C. F. Lundströms stiftelse, Kungl. Patriotiska Sällskapet, Gunvor och Josef Anérs Stiftelse, Magn. Bergvalls Stiftelse samt Stiftelsen Konung Gustaf VI Adolfs fond för svensk kultur har gjort tryckning och bildsättning av arbetet möjligt genom att generöst ställa medel till förfogande för detta. Tack.

En vänlig tanke går också till SOFI i Uppsalas välfyllda bibliotek och den hjälp som Katharina Leibring gav mig.

Karin Hallgren har på ett mycket förtjänstfullt sätt renritat, digitaliserat och slutligen färdigställt alla utbrednings- och spridningskartor i avhandlingen för tryckning vilket jag bugar för.

Följande personer har läst och kommenterat hela eller delar av manus till avhandlingen: Janken Myrdal, Iréne Flygare, Walter Korpi, Lars Kardell, Britt Liljewall, Per Hazell, Håkan Slotte och Ragnar Pedersen. Ragnar Pedersen var opponent på mitt $3/4$ -seminarium och bidrog med mycket insiktsfull kritik samt förslag för avhandlingens slutgiltiga utformande. Staffan Fridell, Inst f nordiska språk, har särskilt granskat appendix A och där räddat mig från ett antal språkliga fadäser. I sammanhanget har även de kommentarer som framkommit via det agrarhistoriska seminariet varit av vikt.

Jane Korpi har granskat den engelska sammanfattningen och Ulla Kardell har språkgranskat delar av arbetet och varit den som först gjorde mig uppmärksam på den

ovana jag har att skriva oändligt långa meningar i vars irrgångar läsaren garanterat går vilse. Tack mamma!

Ett särskilt tack går till Gunnar Lodin i Norrtälje vilken lät mig gå dräng en vecka för att lära mig gärdesgårdstängningens elementa. Likaså noterar jag tacksamt den möjlighet som Göran Widerström och Michaël Michaëlsson gav mig att diskutera mina resultat och jämföra dessa mot de erfarenheter dessa båda har av att stänga gärdesgårdar vilka faktiskt idag gör hägn för betande djur. Stort tack.

Avhandlingsarbetet har på intet vis skett i ett socialt tomrum. Ljuset från flitens lampa har regelbundet kunnat dämpas i trevligt prat och gnäll tillsammans med rumskamrater. Tack till Håkan, Lotta, Per, Anna, Anna, Fredrik, Jesper och Niklas. Likaså Kristina,

Linda, Karin och Carin. Tidiga morgnar har förgyllts av kaffe och samspråk tillsammans med Anitha Edberg och Iréne Collberg. Per-Arne Klasson tillhandahöll snus när det verkligen krisade.

Min biträdande handledare Iréne Flygare har varit ett stort stöd när vi diskuterade hur svaren på de etnologiska frågelistorna skulle användas och kombineras med varandra. Min handledare Janken Myrdal har med sin stora beläsenhet, vetande och humor gjort hela doktorandutbildningen till en verklig utbildning där jag framförallt har de muntliga tentamina av läskurserna i speciell åtanke. Tack Janken.

Ultuna 27 oktober 2003.

Örjan Kardell

KAPITEL 1 Bakgrund

Inledning

Vid ungefär samrat tegskifte i en började tillämpa hankgärdesgård da störar med sn samman av hani Den var en teki medeltid och tac råden på relativt från betande dju de god tillgång p Den var den dor för större delen järn- och senare för drygt hundra

Bakgrund

I varje ekonomi djurhållning som det av den växa djur varit mycket giska förutsättnin gång har en rad Boskapen har a tjudrats eller stå hägnad. I Sverig pen), har under den varit helt de dragit till att de fått ett annorlun europeiska där ö nyttjad mark, åk sikt nyttjad mark glidande.⁵ I Sve

KAPITEL 1

Bakgrund och inledande utgångspunkter

Inledning

Vid ungefär samma tidpunkt som ett reglerat tegskifte i en fastare gärdesorganisation började tillämpas i Sverige introducerades hankgårdesgården.¹ Den bestod av parställda störar med snett lagda gärdsel som hölls samman av hank eller senare även vidjor. Den var en teknisk innovation från tidig medeltid och tack vare den kunde stora områden på relativt kort tid hägnas och fredas från betande djur.² Hankgårdesgården krävde god tillgång på virke av lämpligt träslag. Den var den dominerande hägnadsformen för större delen av Sverige fram till dess att järn- och senare taggråd började användas för drygt hundra år sedan.³

Bakgrund

I varje ekonomi med både åkerbruk och djurhållning som delkomponenter har skyddet av den växande grödan mot betande djur varit mycket viktigt. Beroende på ekologiska förutsättningar och på arbetskraftstillgång har en rad lösningar utkristalliserats. Boskapen har antingen vallats av herdar, tjudrats eller stängts ute av någon form av hägnad. I Sverige, (utom i Skånelandskapen), har under historisk tid hankgårdesgården varit helt dominerande.⁴ Detta har bidragit till att det svenska kulturlandskapet fått ett annorlunda utseende än det övriga europeiska där övergången mellan intensivt nyttjad mark, åker och äng, och mer extensivt nyttjad mark, betesmark och skog, varit glidande.⁵ I Sverige har däremot gränsen

mellan inmark och utmark varit skarp och hägnaderna har i vårt land alltid primärt varit markslagsskiljande. Först under relativt sen tid, efter 1802, har de alltmer fått en sekundär funktion som gränsmarkörer mellan administrativa enheter: by eller ensamgård. Ännu senare under 1800-talet markerade de rågången även mellan juridiska fastigheter: laga skifte. För större delen av Sverige har således bysamarbetet och hankgårdesgården styrt markutnyttjandet, betestrycket etc. och därmed fått stor betydelse även för florran och faunans sammansättning lokalt på mikronivå.

Hägnaderna har varit en gemensam angelägenhet för bondemenigheterna, dels inom byalaget, dels mellan byalagen, bygdelagen. Två delvis motsatta principer har varit ledande för arbetet med hägnaderna. Byalagen har strävat efter att hägna in en så stor sammanhållen inmark som möjligt samtidigt som de strävat efter att begränsa mängden hägnad i så stor utsträckning som möjligt. Där så var möjligt sökte man även samarbete med angränsande byalag. På så sätt kunde milslånga hägnader över bygränserna inhägnas mycket stora inmarker där byarnas respektive åkermark låg i *gärdestag*, i direkt anslutning till varandra utan åtskiljande hägnad. Byarna bildade *hägnadslag* eller *värnalag* där respektive bys åkermark låg i samma odlingsrytm.

Eftersom hägnaderna var gemensamma i ordets rätta bemärkelse, styrdes samarbetet sedan äldsta tid av ett rigoröst regelverk, dels inom byalaget men också mellan byalagen.

I sin tidigaste kända form återfinns dessa regler i de medeltida landskapslagarna. Varje delägare i byn var ansvarig för en viss del, sträckning, av den gemensamma hägnaden. Storleken av sträckningens omfattning berodde på ägoinnehavet i byn. Hägnadernas fysiska utformning och funktion innebar då att om en delägare inte skötte sin del av underhållet, blev de andras ansträngningar helt förgäves. Därmed blev också hägnadsunderhållet en av de största konfliktriskerna inom byn. Av detta följer också behovet av fasta regler för samarbetet med möjligheter för bysambället att vidta sanktioner mot den felande.

Hägnadernas stora betydelse för hela jordbruksekonomin ådrog dem också tidigt statsmaktens intresse på en övergripande nivå. 1400-talets landbostadgor är vårt tidigaste exempel på detta utöver vad som stadgades i de medeltida landskapslagarna. 1681 års husesynsforordning samt 1742 års stadganden om byordningar är ytterligare exempel på samma centrala strävanden. De senare är ett försök att i en brytningstid stärka byalagets möjligheter att lösa interna konflikter och samtidigt avlasta den civila rättsförvaltningen.

I och med att laga skifte genomförs, 1827 och framåt, "dödas" byn som administrativ enhet. Enskilda gårdar inom byns forna rågång blir nya jordregisterenheter och det moderna fastighetsbegreppet uppstår i och med denna skiftesreform. Kvar av byn finns endast en del samfälligheter, vilka fortfar att handhas av bylaget, det vill säga ägarna till de nya fastigheterna som förut konstituerade byn.

Laga skifte innebär också att hela den gamla byns hägnadssystem måste anpassas till de enskilda fastigheter, som var för handen efter skiftets genomförande. Byns gemensamt underhållna hägnader blir nu en fråga mellan angränsande fastigheter. Detta borde också i teorin försvåra samarbete av typen hägnadslag.

Sannolikt innebär de stora jordskiftena vid 1700-talets mitt respektive 1800-talets mitt inte att antalet hägnader minskar. Tvärt-

om ökar troligen hägnadsmängderna per hushåll. Nyodlingar torde delvis även ha bidragit till denna förändring. Wolter Ehn har visat att skiftet i ett första stadium stärkt byalagens roll.⁶ De ökande konflikterna kring hägnader och gränser i samband med skiftet har bidragit till spridningen av byordningar. Hur mycket hägnadsmängderna ökat, och i vilken grad detta beror på skiftena, är inte undersökt. När hägnadsmängderna ökade förändrades tekniken. Hankgärdesgården gjordes glesare och därmed gick det åt mindre virke och mindre arbete.

Sedan 1802 skall enligt lag, rågång mellan två fastigheter i ökad utsträckning förses med en hägnad. Laga skiftesstadgan kräver också i princip att nya fastigheter skall åtskiljas av en hägnad. År 1857 görs ett juridiskt lappkast. Efter 1857 skall boskapen vara instängd och inte som tidigare utestängd från åker och äng. Denna lagändring hade debatterats livligt under riksdagarna sedan ca 50 år tillbaka. Först med vallodling och växtföljdsjordbruk, förändring av boskapsskötseln, det moderna skogsbruket och slutligen ståltråden och taggtråden kom hankgärdesgårdens betydelse att minska och upphöra.

Forskningsläget

I akademiska kretsar har hägnader – i egenkap av hägnader – främst ägnats uppmärksamhet av den klassiska etnologins företrädare. Ett antal kortare uppsatser publicerades om hankgärdesgårdar och andra hägnader, huvudsakligen med utgångspunkt i regionala och lokala förhållanden, under perioden 1921–28.⁷ 1933 publiceras ytterligare en kort artikel om gårdesgårdar av trä på Gotland.⁸

Det dröjde in på 1940-talet innan någon etnolog försökte sig på ett riksomfattande arbete om hägnader. Gunnar Hobroh färdigställde ett manus till en licentiatsavhandling om gårdesgårdar 1943 vilket dock inte kom att tryckas.⁹ Hobrohs manus har stora likheter med de kortare artiklarna från årtiondena innan i det att samtliga dessa är mycket deskriptiva till sin karaktär. Hägnader av olika material beskrivs ingående till sin form

och utbredning för författare funden form som är äldst. En ytterligare likn någon nämnavärd form i relation till lig och viktig skill är att denna grupp i sin egen samtida digtvis var hänvis sina studier.

Blotta omfattar honom dock re samtidigt som genom att göra förhållandena ut litteratur. Hobrohan sätter hank inom Sverige sam granens utbredning han främst genom fisk litteratur och möjliga belägg han behandlar.

I en B-uppsats Myrdal upp går mässigt perspekt väckts av det fakt kring dessa får sedan medeltida l ningarna.¹⁰ Svar (Norrländ. Gotla utgör grunden för så haft tillgång till sen inriktas på att tid det gick åt för moment för mor frågeställning so inte tar upp. Det förs med tryckta tal fram till tidiga Myrdal en utöka grundval av upp

Gärdesgårdar med i bakgrunde doktorsavhandli i relation till den organisation i S europa som är a

och utbredning samtidigt som respektive författare funderar kring vilken typ och form som är äldst i förhållande till de andra. En ytterligare likhet är att författarna inte i någon nämnvärd utsträckning sätter typ och form i relation till funktion. En annan påtaglig och viktig skillnad från senare författare är att denna grupp kunde göra iakttagelser i sin egen samtid och därför inte nödvändigtvis var hänvisade till arkivmaterial för sina studier.

Blotta omfånget på Hobrohs manus skiljer honom dock från ovan nämnda författare samtidigt som han vidgar perspektivet genom att göra en grundlig genomgång av förhållandena ute i Europa via etnologisk litteratur. Hobrohs främsta förtjänst är att han sätter hankgärdesgårdens spridning inom Sverige samt Europa i samband med granens utbredningsområde. Likaså försöker han främst genom studier i äldre topografisk litteratur och i konsten att hitta äldsta möjliga belägg för de olika hägnadstyper han behandlar.

I en B-uppsats i etnologi 1975 tar Janken Myrdal upp gårdesgårdarna ur ett arbetsmässigt perspektiv utifrån ett intresse som väckts av det faktum att hägnader och frågor kring dessa får så pass stort utrymme i både den medeltida lagstiftningen och i byordningarna.¹⁰ Svar på etnologiska frågelistor (Norrländ, Gotland och Skåne är uteslutna) utgör grunden för arbetet men han har också haft tillgång till Hobrohs manus. Uppsatsen inriktas på att fastställa hur mycket arbetstid det gick åt för att uppföra en gårdesgård, moment för moment samt förberedelser, en frågeställning som Hobroh överhuvudtaget inte tar upp. Det etnologiska materialet jämförs med tryckta betingelser från sent 1600-tal fram till tidigt 1900-tal. 1977 publicerar Myrdal en utökad och omarbetad artikel på grundval av uppsatsen.¹¹

Gårdesgårdar och hägnader finns också med i bakgrunden i etnologen Mátyás Szabós doktorsavhandling från 1970 men sätts inte i relation till den beteskultur och vallningsorganisation i Skandinavien och Mellan-europa som är avhandlingens huvudämne.

Senast har hägnader satts in i sitt sociala och ekonomiska sammanhang i del två av fembandsverket *Jordbrukets historia*, 1999, och då med avseende på medeltiden och tidigmodern tid.¹² En grundligare genomgång av det medeltida materialet och rättsläget kommer att ske i den av Myrdal planerade boken *Medeltidens boskapsskötsel*. Hägnader diskuteras också något i del tre och fyra av fembandsverket.¹³

1928 disputerade Åke Campbell på en avhandling där hägnader utgör en central del av arbetet tillsammans med byggnader och odlingar.¹⁴ Arbetet är etnografiskt-historiskt inriktat och avser förhållanden i norra Skåne. Ett av de centrala källmaterialen, med avseende på hägnader, utgörs av storskaliga lantmäterikartor från årtiondena runt sekelskiftet 1700: kartbild och upplysningar i textbeskrivningarna till de enskilda kartorna.

Den historiskt inriktade kulturgeografin har också av hävd under 1900-talet arbetat med äldre storskaliga lantmäterikartor. Här har dock många av de behandlade frågeställningarna rört andra detaljer på kartan än de avbildade hägnaderna: tegskifte, trädessystem samt skiftesreformer. Hägnader har i detta arbete ofta använts som sorterande faktor när olika trädessystem skall fastställas eller beskrivas både till sin funktion och fysiska utsträckning. Detta gäller också i hög grad när äldre tiders markanvändning och uppdelning på historiska markslag utförs. Hägnadernas läge beskrivs och bitvis deras funktion, både rent praktiskt och i någon mån juridiskt. Då den historiskt inriktade kulturgeografin inte – vad jag känner till – i skrift har publicerat något arbete som satt hankgärdesgårdens utformning och funktion i centrum avhåller jag mig ifrån att i detta sammanhang göra en närmare genomgång av relevant kulturgeografisk litteratur. Ett flertal kulturgeografiska arbeten har kommit till användning i min egen undersökning.¹⁵

Ett liknande synsätt lägger jag på den litteratur och de undersökningar som rör de sociala aspekter som finns på gårdesgårds-

underhåll i bevarade byordningar och liknande. De undersökningar jag använt mig av i min egen text, kapitel 5, finns refererad i litteraturlista och notförteckning.

Av tidigare utförd etnologisk och kulturgeografisk forskning samt i det av mig genomgångna etnologiska frågelistematerialet framgår det med all önskvärd tydlighet att det förutom hankgärdesgårdar förekommer andra typer av hägnader parallellt med denna. Ofta – men inte alltid – rör det sig om tillfälliga hägnader vilka inte står uppställda mer än över en säsong. Jag kommer endast undantagsvis beröra några av dessa i min egen undersökning, främst kapitel 14, och hoppas vidare få möjlighet att behandla dessa i ett annat sammanhang.

Definitioner av termer och begrepp

En gärdesgård består av snett lagda *gärdsel* mellan parställda *störar* sammanhållna av en *hank* eller *vidja*. I figur 1 nedan är en sådan gärdesgård under uppförande. I korthet går arbetet till på följande sätt. Ett antal *störpar* sätts ut – *störas ut* – på regelbundet avstånd från varandra i förut uppspeltade hål. Därefter läggs första gärdslet i. Detta kommer att ange lutningen på alla efterföljande gärdsel. I akt att åstadkomma rätt lutning var det vanligt att vila detta gärdsel mot en sten eller liknande. Av figur 1 framgår vidare att det första gärdslet ej når fram till störpar nummer två. Ytterligare ett gärdsel läggs i. Detta når nu genom det andra störparet. Därefter vrids en vidja eller läggs en hank om första störparet.

Av bildsekvensen i figur 1 framgår hur arbetet fortskrider fram till dess att full höjd uppnåtts på konstruktionen längst till höger i bildsekvensen. Arbetet fortskrider alltså åt höger i bilden under det att gärdsel läggs i ovanifrån och vidja/hank sätts på berörda störpar med vissa intervall. Att notera i sammanhanget är att vidja/hank sätts allt eftersom arbetet fortskrider. Det går alltså inte att sätta tre vidjor/hankar – vilket är det normala antalet – på ett och samma störpar på en gång. Skillnaden mellan vidja och hank består i att hanken är ringformig och därmed måste träs över störparet. Vidjan slås som regel korsvis mellan störarna i störparet i ett antal varv. Slutresultatet liknar en 8:a, sedd ovanifrån. Jämför med figur 1.

När full höjd på konstruktionen uppnåtts blir det fortsatta arbetet ganska okomplicerat. Det är bara att lägga i nya gärdsel, vidjor/hank samt då och då störa ut ett stycke till. Från konstruktionens översta del passerar alltså ett eller fler gärdsel ett större eller mindre antal störpar på sin väg ner mot marken. Den på detta vis uppkomna linjen – *lutningslinjen* – använder den klassiska etnologin för att typologisera gärdesgården. Härvidlag skiljer man på *kortlagd* och *långlagd* gärdesgård. Se figur 2 och 3 nedan. I den kortlagda gärdesgården går lutningslinjen genom 2–4 störpar och i den långlagda från 5 störpar upp emot 11, 12.

I figur 2 går lutningslinjen igenom 3 par och i figur 3 igenom 8 par. Rent principiellt är det alltså nästan ingen skillnad mellan dessa två typer. I båda fallen bestäms lutningslinjen av den vinkel som väljs när det första gärdslet läggs i. Rent konstruktions-

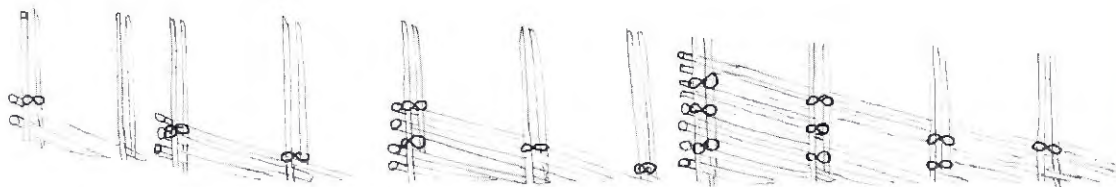

Figur 2. Kortlagd gärdesgård.

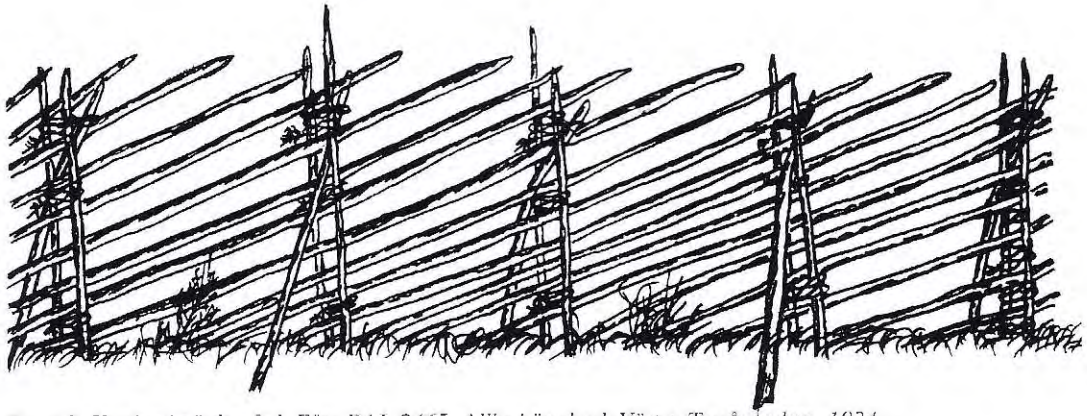
Figur 3. Långlagd gärdesgård.

tekniskt finns några tekniska detaljer som framgår att störpar arbetsriktningen ingår stöd/stötte på ömse sidor av snett lagda gärdesgård. Vidare består den av två gärdsel. Den avbildade gärdesgården har stöd ditsatta mot en sten eller liknande. De är satta mot varandra på en kort avstånd för att försäkra konstruktionen mot gärdesgård, med en

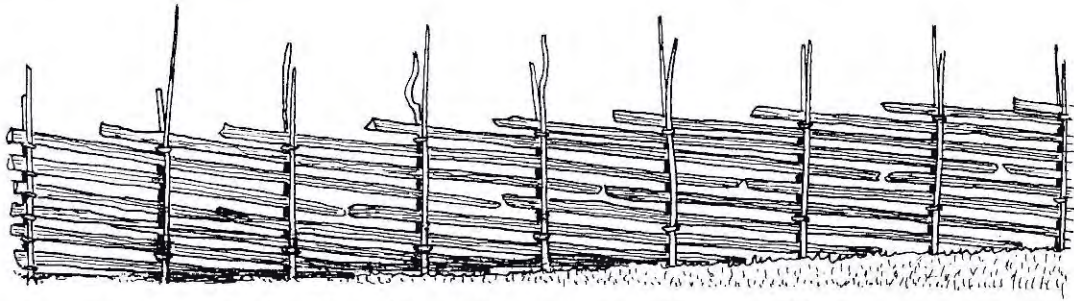

Figur 1. Hur gärdesgården stängs. Efter DAL 3628. Östbo härad och Fryele socken, 1938.

Figur 2. Kortlagd gärdesgård. Efter DAL 2465, Allbo härad och Västra Torsås socken, 1934.

Figur 3. Långlagd gärdesgård. Efter ULMA 17518, Jösse härad och Köla socken 1945.

tekniskt finns några få skillnader. Av figur 2 framgår att störparen lutar något framåt i arbetsriktningen samt att i konstruktionen ingår stöd/stöttor, växelvis satta i störparen på ömse sidor av konstruktionen. Den långlagda gärdesgården i figur 3 har lodrätt ställda störpar. Vidare består virket i lutningslinjen av två gärdsel istället för ett enda i figur 2. Den avbildade gärdesgården i figur 3 saknar vidare stöd eller stöttor. I denna fråga förekommer en viss regional olikhet varför en långlagd gärdesgård – även den – ofta har stöd ditsatta. Den viktiga skillnaden är att de är satta med betydligt längre intervaller än på en kortlagd gärdesgård. Stöden är till för att försäkra sig om tillräcklig stabilitet i konstruktionens sidled. I en långlagd gärdesgård, med en lång lutningslinje, får gärd-

selvirket i lutningslinjen stöd av en lång rad störpar. Detta ger en helt annan stabilitet i sidled än jämfört med en kortlagd variant.

Av det etnologiska källmaterialet framgår med all önskvärd tydlighet att gärdesgården och det i konstruktionen ingående materialet har benämnts olika i olika delar av landet. I appendix A redogör jag för de dialektala uttrycken samt deras spridning med hjälp av utbredningskartor. I avhandlingens textmassa kommer jag huvudsakligen att använda ovan presenterade uttryck: gärdesgård, stör, gärdsel samt stöd. Ordet "bygga" används aldrig i något av de 268 svar som jag läst. I den fortsatta framställningen kommer därför huvudsakligen termen *stänga* att begagnas. I kapitel 7 diskuteras och motiveras definitionen av bank och vidja mer ingående.

KAPITEL 2

Agrarh

Inledning

Inom ämnet ag
etablerades som
riges lantbruksu
sett gemensamt
vuxit fram. Dett
riskt inriktat och
trum står en agr
lågsta nivå inbeg
rade aktiviteter p
hela den markre
hållet har tillgå
ägande- eller en l

Jordbruket s

Hushållets komb
ett system. Detta
jordbruksåret sä
hushållet måste a
resurs efter. Vege
den enskilda fakt
hållet att utföra j
och skörd i en v
hållande till var
press. Alla andra
till denna arbets
går alltid före b
seende oavsett d
eller relativa bety

Med utgångsp
de – oavsett den
blir det väsentlig
torer i den agrara
gäller i stora drag
specialgranskas.

KAPITEL 2

Agrarhistorisk teori och systemtänkande

Inledning

Inom ämnet agrarhistoria har, sedan det etablerades som en egen disciplin vid Sveriges lantbruksuniversitet 1994, ett i stort sett gemensamt förhållningssätt till ämnet vuxit fram. Detta förhållningssätt är empiriskt inriktat och tvärvetenskapligt.¹⁶ I centrum står en agrar produktion vilken på sin lägsta nivå inbegriper ett hushålls kombinerade aktiviteter på inägomark och utmark: hela den markresurs som det enskilda hushållet har tillgång till genom nyttjande-, ägande- eller en kombination av dessa rätter.

Jordbruket som ett system

Hushållets kombinerade aktiviteter ingår i ett system. Detta består av de specifika krav jordbruksåret sätter på produktionen som hushållet måste anpassa sin tids- och arbetsresurs efter. Vegetationsperiodens längd är den enskilda faktor vilken ytterst tvingar hushållet att utföra jordbearbetning, sådd, slåtter och skörd i en viss bestämd ordning i förhållande till varandra och ofta under tidspress. Alla andra aktiviteter måste anpassas till denna arbetsordning. Åkerbrukets krav går alltid före boskapsskötselns i detta avseende oavsett den odlade arealens storlek eller relativa betydelse i hushållets ekonomi.

Med utgångspunkt i detta systemtänkande – oavsett den tid och nivå som studeras – blir det väsentligt att identifiera trånga sektorer i den agrara produktionen, vare sig det gäller i stora drag eller om en viss företeelse specialgranskas. Går det att relatera/förkla-

ra en produktionsbegränsning i termer av tid, arbete eller begränsningar i den areal – som producerar en viss nytthet/resurs – som står till förfogande för en viss aktivitet?

En annan viktig aspekt av systemtänkandet är att analysera hur en viss aktivitet eller ett visst arbete är organiserat. Vem eller vilka utför ett visst arbete och hur är det organiserat med avseende på individ, hushåll eller större samfällighet av hushåll, det vill säga en enskild gård, grannar, byalag eller ett helt bygdelag? Här blir det också av vikt att urskilja om arbetet kan ske oavhängigt av andra eller måste underordnas en tidsmässig samordning med en större krets av hushåll.

Ett annat angreppssätt inom ramen för systemtänkandet är att försöka urskilja de samhälleliga och institutionella ramar som ges vid en viss tidpunkt för en viss aktivitet eller nyttjandet av en viss resurs. Vem eller vilka beslutar om nyttjandet och hur regleras nyttjandet inom den grupp som äger nyttjanderätten?

Ytterligare en aspekt av systemtänkandet är att se var någonstans en viss aktivitet eller arbete äger rum, antingen rent fysiskt – i skogen eller på åkern – eller inom vilken social grupp/kategori: barn, ung, gammal; man, kvinna; jordlös, torpare, bonde.

Systemtänkandet gör också att en viss företeelse/aktivitet/arbete inte är en konstant storhet utan tillåts variera i tid och rum vilket gör det möjligt att identifiera regionala system och förklara dessa utifrån naturgivna förutsättningar, exempelvis skogsbygd,

mellanbygd eller slättbygd, samtidigt som det går att jämföra dessa system relativt enkelt då de innehåller i stort sett samma storheter, dock av inbördes olika storlek inom de enskilda systemen.

Vid alla jämförelser – inom system vid viss given tidpunkt eller mellan system – har mängden central betydelse. Mängden tid, arbete eller en nytthet/resurs uttryckt i någon form av avkastningsmått är den faktor som gör jämförelse möjlig och meningsfull. Utan en kvantifierbar mängd blir varje jämförelse meningslös. Utan den går det inte att uttala sig om en viss aktivitets betydelse vare sig inom ett system eller mellan system.

En kvantifierbar mängd gör också jämförelser över tiden möjliga. En arbetad timme eller en volym torkat hö hade samma dignitet och storlek på 1600-talet som de har idag. Därmed blir det ofta – men inte alltid – relativt ointressant att göra jämförelser i ett penningvärde. En kvantifierbar mängd av det senare slaget får också stor betydelse för möjligheten att, på ett adekvat sätt, över huvud taget diskutera olika system i termer av uthållighet. Utan kvantifierbara mängder går det heller inte att uttala sig om vare sig konsekvenser för miljön eller biodiversitet.

Ämnet agrarhistoria och förändringsteori på övergripande nivå

Ämnet avgränsas rumsligt – i sin vidaste bemärkelse – till studiet av den del av befolkningen som under olika tid har levt och försörjt sig på landsbygden. Arbete, resurs- och markutnyttjande studeras inom ramen för systemtänkandet. Motsvarande tidsmässiga avgränsning görs utifrån den tidpunkt då jordbruk – åkerbruk och boskapsskötsel – infördes till det som kom att bli Sverige för ungefär 6 000 år sedan och fram till nutid.¹⁷ Av hänsyn till både källäget och den sedan länge etablerade tidsmässiga reviruppdelningen mellan disciplinerna arkeologi och historia brukar dock startpunkten sättas be-

tydligt längre fram i tiden, omkring 1060 e. kr.¹⁸

Av ovan givna definition följer automatiskt en avgränsning mot en rad redan etablerade inriktningar inom framför allt ämnet historia men även andra discipliner. Dock är denna avgränsning på intet vis total till sin natur. Avgränsningen bör snarare ses som ett bestämmande av fokus än som ett territoriellt imperativ riktat mot andra humanistiska och naturvetenskapliga discipliner, att "avgränsa utan att stänga".¹⁹ Att betona fokus snarare än avgränsning är nödvändigt för att möjliggöra ämnets tvärvetenskapliga inriktning och karaktär.

Varje inriktning inom huvudämnet historia har som målsättning att försöka beskriva, förklara och förstå förändring/utveckling inom samhället över tiden. Ämnet agrarhistorias förklaringsmodell på övergripande nivå har empiriskt och teoretiskt utarbetats och formulerats av Myrdal. Den tar sin utgångspunkt i den materiella produktionen som är:

"grundläggande för samhällets utveckling. Alla måste äta och det kan inte finnas mera aktivitet i samhället än det finns mat till. Produktionens storlek ger därför den bas på vilket hela samhället vilar."²⁰

Förändring av produktionen är i första hand tekniskt betingad. Teknik eller det tekniska begreppet som används avgränsas till den materiella kulturen. Myrdal skriver att:

"eftersom mycket av tekniken inte använder sig av redskap betonar jag i min definition skapandet av materiell kultur. Med teknik menar jag: 'metoder och medel för att skapa materiella nyttigheter'.²¹

Han fortsätter:

"med denna definition av teknik inbegrips redskapen men också människan själv, hennes handgrepp och kunskaper (som att kunna se när jorden reder sig). Organisationen av arbetet ingår, men där emot inte den sociala strukturen som sådan även om denna står i ett förhållande till tekniken."²²

Teknik som ryms inom det ovan definierade teknikbegreppet samverkar i (agrar)tekniska komplex. Samverkan sker inom ramen för

det system som j
niker som kom
värbruk, slätter o
ende av varandra
plex. Påverkas n
detta följer även
komplexet. De
plexet i sig är ro
väl har införts sa
te fungera i syste
Således kan ny t
tid men inte inko
plex förrän ytterl
nit utvecklas vilka
ett helt nytt techni
plex införs seda
heter utan hela k

I och med att
enskilt utan tillsa
medför detta at
linjärt utan språn
tvare och mång

Trots att techni
av förändringen
saken till föränd
på ett annat förh
plexet samverkar
strukturen, samf

"En social struk
fungerande pro
komplexet. Det
duktionens org
ternas fördelnin
rättas och hålls
motiveringar."²³

Den sociala stru
för utvecklingen
ma sätt som det
heter, den är förä
kan mellan det te
sociala strukture
bör snarare upp
mellan de båda
tröghet inbyggd-
utvecklingen har
förlopp som är s
plexets – som led

Det är obalan
kan som är huvu

det system som jordbruksåret utgör. De tekniker som kommer till användning under vårbruk, slåtter och skörd står i internt beroende av varandra och utgör tekniska komplex. Påverkas någon del av komplexet får detta följas även för de andra delarna inom komplexet. Detta förhållande gör att komplexet i sig är förändringsobenäget när det väl har införts samtidigt som varje nyhet måste fungera i systemet för att kunna accepteras. Således kan ny teknik vara känd under lång tid men inte inkorporeras i ett tekniskt komplex förrän ytterligare innovationer har hunnit utvecklas vilka i sin tur kan kombineras till ett helt nytt tekniskt komplex. Detta nya komplex införs sedan: "det är inte enskilda nyheter utan hela komplex som införs".²³

I och med att tekniska nyheter inte införs enskilt utan tillsammans i tekniska komplex medför detta att produktionen inte ökar linjärt utan sprängvis. "Jordbruket blir effektivare och många fler kan försörjas".²⁴

Trots att tekniken är central i förståelsen av förändringen är den inte den yttersta orsaken till förändringen. Förändring bygger på ett annat förhållande. Det tekniska komplexet samverkar nämligen med den sociala strukturen, samhället.

"En social struktur är lika nödvändig för en fungerande produktion som det tekniska komplexet. Det behövs regler rörande produktionens organisering, rörande produkternas fördelning etc. Regelverk som upprättas och hålls samman med ideologiska motiveringar."²⁵

Den sociala strukturen är både nödvändig för utvecklingen i sig men reagerar på samma sätt som det tekniska komplexet för nyheter, den är förändringsobenägen. Samverkan mellan det tekniska komplexet och den sociala strukturen är inte helt parallell utan bör snarare uppfattas som en växelverkan mellan de båda. I växelverkan finns en viss tröghet inbyggd – eftersom den samhälleliga utvecklingen har ett delvis eget utvecklingsförlopp som är skilt från det tekniska komplexets – som leder till en ständig obalans.²⁶

Det är obalansen, trögheten, i växelverkan som är huvudorsaken till förändring.

"Under de tekniska sprången kommer den samhälleliga omvandlingen ofta ske ofullständigt. I en uppgångsfas med kraftigt stigande produktion gör sig inte denna obalans gällande, men i stagnationsfasen, då innovationerna är få och sker inom det av teknikkomplexet givna ramarna, blir obalansen inte bara allt mer uppenbar utan också allt mer hindrande. Denna samhälleliga disfunktionalitet kommer att omvandla stagnation till kris".²⁷

Obalans leder till kris och det är denna som i sig banar vägen till förändring utan att den senare kan sägas ha varit tekniskt betingad.²⁸

I figur 4 sammanfattas förändrings/utvecklingsteorin grafiskt. Utvecklingen ses som en lång vågrörelse som innehåller perioder av snabb teknisk omvandling – tekniska språng – med stigande produktion som följd. I uppgångsfasen rör det sig om en stigande arealproduktivitet, ökad avkastning per ytenhet, men i platåfaserna och nedgångsfaserna rör det sig om arbetsproduktivitetssökningar: arbetsbesparande teknik som gör att samma yta kan odlas som förut men med mindre arbetskraft.²⁹ Vågrörelsen betingas av regelbundet återkommande kriser som i ett förindustriellt samhälle med dess små marginaler innebär en befolkningsminskning i takt med produktionsminskningen.³⁰

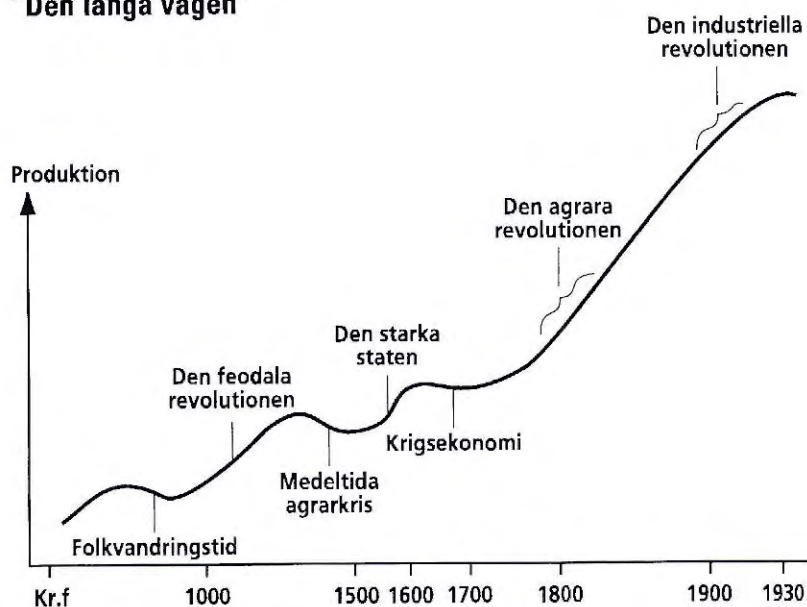
"Uppgångarna sammanfaller med införandet av nya tekniska komplex, vilket ger en del av förklaringen till expansionen. Men i en teori som skall förklara en vågrörelse måste nedgången i sig bära möjligheterna till uppgång, och uppgången i sig bära förutsättningarna för krisen. Det är helt klart att förklaringen till kriserna inte kan ligga i tekniken i sig (däremot i hur tekniken används – exempelvis överutnyttjande av resurser)."³¹

Ämnet agrarhistoria på mikronivån

Med utgångspunkt i den tidsmässigt snävare avgränsningen som gjorts ovan, 1060 e. kr., skulle en agrarhistorisk mikronivå vara centrerad kring det enskilda hushållets och familj jordbrukets arbete och produktion på gårds- och bynivån. Kärnfamilj, familj jord-

"Den långa vägen"

Figur 4. Den långa vägen. En bild av produktionens vågformiga utveckling över tiden. Detaljerna i varje uppgång och nedgång förklaras på sidorna 302–319 i Myrdal 1997. Efter Myrdal 1997, s. 320.

bruk och byar är nämligen några av de stora nyheter som införs när förhistorisk tid övergår till historisk tid.³² Ett jordbruk baserat på det enskilda hushållets arbetskraftsresurs har visat sig vara ett utomordentligt framgångsrikt koncept över tiden.³³ En seg och dynamisk struktur som överlevt samhällsomvandlingen från feodalism till kapitalism och delvis också in i industrisamhället.³⁴

På mikronivån – och med Myrdals definition av teknik i bakhuvudet – är det naturligt att behandla och översätta begreppet *tekniskt komplex* till *arbete* och på motsvarande sätt *social struktur* till *by*. Arbetet handhas och utförs av hushållets medlemmar i växelverkan med byn. Hushållet eller familjen är i detta sammanhang mer att betrakta som en arbetsorganisatorisk enhet inom byns sociala struktur.³⁵ (Se vidare kapitel 5 nedan). Dock är det denna arbetsorganisatoriska enhet som i sammanhanget utgör den minsta urskiljbara delen i den materiella produktionen vilket gör arbetet och dess organisation centralt inom ämnet agrarhistoria. Här inbegrips även människan då arbete är otänkbart utan en mänsklig närvaro. Möjligen skulle man också kunna säga att det är

på denna nivå och på denna punkt som skillnaden mellan ett agrarhistoriskt synsätt och ett traditionellt ekonomisk-historiskt blir tydligast.

Litet grovt skulle kunna hävdas att ekonomisk historia centrerar sitt intresse kring slutresultatet av arbetet, produktionen, samt de institutioner och förändringar inom dessa vilka styrt och påverkat produktionens storlek och fördelning.³⁶ Inom agrarhistoria blir det nödvändigt – i systemtänkandets anda – att börja analysen av produktionen kring enskildheterna i det individuella arbetet som i sin tur resulterar i produktionen. Hur individens arbete samordnas inom ramen för den arbetsorganisatoriska enheten, hushållet/familjen, och därmed också samverkar med det arbete som utförs av hushållets övriga medlemmar. Därmed får också studiet av vem som gör vad beroende av ålder och kön – mot bakgrund av hushållets sammansättning och storlek – stor vikt. Inom ekonomisk historia tonas individens roll ner och förvandlas till en mer könsneutral aktör som mer unisont gör sina val inom ramen för det socio-ekonomiska systemet. Logiken i aktörens val är given på förhand beroende på vil-

ken tid och vilket som studeras. På den skillnaden i synsätt är lika märkbar då på en aggregerad nivå mer den mänskliga beten.

Arbetets roll

Familjejordbruk – en egen "ägd" gård har sina egna specifikationer som gör att användningsfritt kan med hjälp av de andra i klassisk ekonomisk utvecklade förtionssätt där vinstsiftet.³⁷ Utmärkan produktionsätt är samtidigt som det också är en konsumtion med produktion utan subsidiering utan subsidi konsumtionsenhet let konsumerar till ceras. (Inslaget av hållningstanken i lever kvar mycket egentligen sin förslogiska knäck i sarslusa gården bl efter andra världs grundkrav på själv kommer den överens krav på avgift. Om möjligt skall p till ett litet överskott sedda utgifter, exempel för att kunna köpa självt kan produktion inriktning på produktion inte stora och riskobenäget.³⁸

³⁷Living close to the subject to the vag claims of outsiders has little scope for

ken tid och vilket socio-ekonomiskt system som studeras. På den övergripande nivån är skillnaden i synsätt mellan disciplinerna inte lika märkbar då produktionen hanteras på en aggregerad nivå som rent naturligt skymmer den mänskliga närvaron och delaktigheten.

Arbetets roll på mikronivån

Familjejordbruk – oavsett om det bedrivs på en egen "ägd" gård eller på en arrenderad – har sina egna speciella produktionsförutsättningar som gör att produktionen inte helt invändningsfritt kan beskrivas eller förstås med hjälp av de analysmetoder som bottenar i klassisk ekonomisk teori. Dessa är nämligen utvecklade för ett kapitalistiskt produktionsätt där vinstmaximering är huvudsyftet.³⁷ Utmärkande för familjejordbrukets produktionsätt är att familjen/hushållet samtidigt som det är en produktionsenhet också är en konsumtionsenhet.³⁸ Målsättningen med produktionen är inte vinstmaximering utan subsistens och reproduktion av konsumtionsenheten: självhushåll. Hushållet konsumerar till stor del vad som produceras. (Inslaget av självhushåll och självhushållningstanken i jordbruksproduktionen lever kvar mycket långt fram i tiden och får egentligen sin första riktigt förödande ideologiska knäck i samband med att den kreaturlösa gården blir ett faktum årtiondena efter andra världskrigets slut).³⁹ Till detta grundkrav på självhushållsproduktionen kommer den övergripande sociala strukturens krav på avgifter i form av skatt/ränta. Om möjligt skall produktionen också räcka till ett litet överskott. En marginal för oförutsedda utgifter, exempelvis vid missväxt, eller för att kunna köpa sådant som hushållet ej självt kan producera, salt etc. Med denna inriktning på produktionen blir marginalerna inte stora och hushållet helt naturligt riskobenäget.⁴⁰

"Living close to the subsistence margin and subject to the vagaries of weather and the claims of outsiders, the peasant household has little scope for the profit maximization

calculus of traditional neoclassical economics. Typically, the peasant cultivator seeks to avoid the failure that will ruin him rather than attempting a big, but risky, killing. In decision-making parlance his behavior is risk-averse; he minimizes the subjective probability of the maximum loss".⁴¹

Till de faktorer som styr självhushållningens motsvarighet till kapitalismens vinstmaximering – liktydigt med största möjliga profit – skall en inte helt oviktig kulturellt betingad faktor läggas: önskan att leva och konsumera i enlighet med det mönster som tillkommer en bondfamilj såsom det uppfattas av både det enskilda hushållet och andra hushåll med jämförbar status under den tid som studeras. Kort och gott att leva "stånds-mässigt".⁴²

Produktionens storlek – förutom vad som är givet av natur, klimat och tillgänglig areal – blir därmed direkt beroende av hushållets arbetsinsats. Mängden nedlagt arbete är den produktionsfaktor som hushållet lättast kan råda över/påverka samtidigt som arbetskraftstillgången ytterst bestämmer produktionens organisation och inriktning.⁴³ Iréne Flygare sammanfattar detta som att "reproduktionspotentialen sätter gränser för produktionspotentialen".⁴⁴

Inom familjejordbruket är familjen/hushållet – den arbetsorganisatoriska enheten – liktydigt med arbetskraftsresursen. Här skall poängteras att familj och hushåll inte alltid är helt identiska begrepp. Hushållet kan även inbegripa årsanställd, ofta ogift, arbetskraft: piga och dräng. Dock ingår dessa i produktionsenhet och konsumtionsenhet då de liksom familjemedlemmarna genom eget arbete på gården skall reproducera sig själva: mat, kläder, bostad etc.⁴⁵ Inslaget av anställd arbetskraft beror ytterst på familjens storlek och komposition: antal och fördelning mellan barn och vuxna inom familjen. Beträktat som arbetskraftsresurs får familjens egen arbetspotential ett cykliskt förlopp. En ung nystartad familj, man och hustru med små barn, har därmed en lägre arbetspotential än en mogen familj med vuxna barn. Beroende på var i cykeln familjen befinner

sig kan denna behöva komplettera arbetskraftsresursen med anställd arbetskraft.⁴⁶

En annan viktig faktor som påverkar arbetskraftens organisation är jordbrukets årsarbetsrytm: den ojämna fördelningen av arbetskraftsbehovet över året. Under odlings säsongen anpassas allt arbete efter de krav som vårbruk, slätter, skörd och tröskning ställer på arbetskraftspotentialen.

"På varje gård var perioden från vårbruket till tröskningsperiodens slut en enda lång arbetstopp med inslag av extra intensiva moment som beroende på variation i väder och årsmån krävde stor flexibilitet i arbetsstyrkans antal och sammansättning".⁴⁷

En total mobilisering som även kan innebära extra anställd arbetskraft, utöver eventuellt årsanställd sådan, eller arbetsbyten mellan gårdar. Delar av året kommer dock hushållet/familjen att ha arbetskraft "över". Denna skall försörjas med mat och kläder även om dess insats inte direkt behövs inom det traditionella jordbruksarbetet vissa tider på året. Därför inbegriper traditionellt familj jordbruk med självhushåll en stor del arbete som läggs på annan produktion än den rent agrara.⁴⁸

"Arbetet i jordbruket är en handfast omvandling av natur till kultur, att från djur och jord utvinna livsnödvändiga nyttigheter. Arbetet både inordnas under och utnyttjar

fysikaliska, kemiska och biologiska lagar och har så gjort långt innan människan vetenskapligt kunde beskriva dessa. Arbetet styrs också av ett exceptionellt beroende av kombinationen klimat och markbetingelser. Även om ingen människa undkommer naturlagarna så är de särskilt närvarande i den direkta arbetsprocessen i jordbruket".⁴⁹

Gärdesgårdarnas roll i systemet

Vad har då gärdesgården för roll i systemet? Gärdesgården går ju ej att betrakta som en resurs i den bemärkelsen att den avkastar något som kan konsumeras inom hushållet. Däremot kräver den resurser från hushållet i form av arbete, tid och virke. Dessa storheter är i sig mätbara men inte avkastningen från hägnaden. Gärdesgårdens roll i systemet – att skilja betande djur från växande gröda – gör den till en fundamental förutsättning för hela jordbruksproduktionens bedrivande. I modernt språkbruk skulle man säga att den tillhör en vital del av agrarsamhällets infrastruktur. Fungerar inte hägnadssystemen skadas livsmedelsproduktionen allvarligt. Detta blir mycket kännbart i ett samhälle som huvudsakligen producerar livsmedel inom ramen för ett självhushåll. Därmed måste det finnas regler om förvaltningen av hägnadssystemen för samhällets fortlevnad. Se vidare kapitel 5.

KAPITEL 3 Hypotes

Avhandlingens gr...
an hägnaderna öka...
en logisk konsekve...
som i sin tur leder...
med blir avhandlin...
att med rimlig säke...
mycket gärdesgår...
sänkingsperiodens...
vida dessa ökade ö...
vidare att se några...
ka kan förklaras av...
landen (skogs-, me...
nådande trädessys...
sida)? En naturlig...
gårdarna till slut ö...
en belastning för...
vingade fram en ö...
der att åtskilja bet...
gröda, vallning och...
framtingade en o...
nadsstyper och mat...
vallar?

För att besvara...
viktigt att skärskå...
en systemtänkand...
det enskilda hush...
kraftsresurs och f...
möjlig att dispone...
der odlings säsong...
ställas mot den...
mängd virke en giv...
Beräkningen måst...
vilket tidsintervall...
En dylik beräknin...
gårdarna är stäng...
samma tekniska n...

KAPITEL 3

Hypotes och frågeställningar

Avhandlingens grundläggande hypotes är att hägnaderna ökade över tiden. Detta som en logisk konsekvens av befolkningsökning som i sin tur leder till ökad uppodling. Därmed blir avhandlingens huvudfrågeställning att med rimlig säkerhet försöka fastställa hur mycket gärdesgårdar det fanns vid undersökningsperiodens början samt att se huruvida dessa ökade över tiden eller ej. Går det vidare att se några skillnader över tiden vilka kan förklaras av naturgeografiska förhållanden (skogs-, mellan- och slättbygd) eller rådande trädssystem (en-, två- eller tresåde)? En naturlig följdfråga är om gärdesgårdarna till slut ökade så mycket att de blev en belastning för jordbruket och därmed tvingade fram en övergång till andra metoder att åtskilja betande djur från växande gröda, vallning och tjudring, eller alternativt framtvungade en övergång till andra hägnadstyper och material, stenmurar och jordvallar?

För att besvara följdfrågan blir det nödvändigt att skärskåda gärdesgården utifrån ett systemtänkande där utgångspunkten är det enskilda hushållets tillgängliga arbetskraftsresurs och fastställa den tid som är möjlig att disponera för hägnadsarbete under odlings säsongen. Denna tid kan sedan ställas mot den mängd arbete och den mängd virke en given längd gärdesgård drar. Beräkningen måste även ta hänsyn till med vilket tidsintervall en gärdesgård stängs om. En dylik beräkning kräver också att gärdesgårdarna är stängda efter huvudsakligen samma tekniska norm: att de är stängda till

samma höjd, med samma täthet och med material av samma grovlek. Därefter kan möjligen några faktorer urskiljas som i vart fall kunde ha upplevts som belastande av hushållet.

En annan norm som även måste beaktas i beräkningen är den samhälleliga normen: lagar, förordningar, jordskiften samt jordbrukets utveckling och förändring över tid. Här måste gärdesgårdens fysiska placering sättas i relation till den samhälleliga normen på flera plan: det enskilda hushållet, byn, angränsande byar samt – efter laga skifte – enskilda fastigheter.

Summan av de delfrågeställningar som måste besvaras för att göra beräkningen möjlig gör det också möjligt att både empiriskt och teoretiskt belysa gärdesgårdarnas roll för jordbruket och byalaget 1640–1900. Mängden får här en central betydelse för hela undersökningen och mängden gärdesgård kommer att vara det nav kring vilket alla delfrågeställningar kretsar och sätts i relation till varandra.

Det är mängden som avgör och begränsar arbetstiden, underhållsbehovet och materialåtgången liksom även det sociala engagemang, som krävs av byalagets medlemmar för att hålla deras produktionssystem igång. Det sociala engagemanget ansluter till en av Sigurd Erixons teorier – att samarbetet kring de gemensamt underhållna hägnaderna var en av de viktigaste orsakerna till att byalaget som institution kom att bestå från tidig medeltid till laga skiftets genomförande.⁵⁰

KAPITEL 4

Källmaterial och metod

Om källkritik och arbetsmetod på övergripande nivå

Avhandlingen har en tvärvetenskaplig ansats. Det empiriska material som framtagits ur olika källor har både insamlats och tolkats utifrån en praktiskt funktionell utgångspunkt.⁵² Jag har i detta arbete utgått ifrån att gärdesgårdar stängdes för att de fyllde en viktig praktisk funktion i jordbruket och därmed menar jag också att svaren på enskilda företeelser i första hand måste sökas i en fysisk verklighet; exempelvis klimat, jordmån, olika trädslags tekniska egenskaper samt egenskaper hos de husdjurslag vilken gärdesgården skulle utgöra hägn för. Detta grundläggande synsätt har även tillämpats i tolkningen av redan tidigare utförd forskning som kommit till användning i avhandlingen.

Att skriva med en tvärvetenskaplig ansats får konsekvenser för hela framställningen eftersom jag därmed inte kan utnyttja de genvägar som en till ämnet och målgruppen väl avgränsad och inriktad avhandling kan göra. Jag måste således förklara vissa grundläggande sakförhållanden – som för exempelvis en etnolog framstår som helt självklara – medan de för personer med annan ämnesbakgrund är helt nya.⁵³ Omvänt måste jag vara mycket tydlig i de fall jag tycker mig se samband utifrån de kunskaper jag besitter via min grundexamen som jägmästare. Målsättningen har varit att vara överdrivet tydlig i bevisföring och resonemang. Jag har försökt att visa hur jag har tänkt i enskilda frågor och har för varje fråga sökt att

redovisa underlaget för mina slutsatser – inte endast slutsatsen. Sammantaget gör detta att framställningen blir både detalj- och omfångsrik.

Den tvärvetenskapliga ansatsen får motsvarande konsekvenser för presentationen av nedanstående källmaterial och de källkritiska aspekter jag lägger på detta. Här har jag valt att diskutera enskildheter i källmaterialet med utgångspunkt i det sätt vilket respektive källmaterial kommer att användas i avhandlingen. Särskilt tydligt blir detta för äldre storskaliga lantmäterikartor samt det etnologiska materialet. Dessa två källmaterial är de som huvudsakligen tillhandahåller underlag för de beräkningar som jag presenterar. Därmed måste aspekter som kan ha inverkan på säkerheten i de slutgiltiga beräkningarna diskuteras relativt ingående då vare sig äldre storskaliga lantmäterikartor eller det etnologiska materialet upprättades respektive insamlades i det syfte som jag använder dem till.

Jag har även använt mig av sedvanlig historisk källkritisk metod.⁵⁴ Källmaterialen har beaktats utifrån aspekter på tid, plats, tendens och om de är beroende av varandra. Dessa aspekter kommer att diskuteras mer ingående i nedanstående genomgång av de olika källmaterialen var för sig. På den övergripande nivån kan inget av de genomgångna källmaterialen sägas vara beroende av något annat. Problemet har snarare varit att hitta källmaterial som kan styrka varandra i förhållande till undersökningsperiodens längd och de valda delfrågeställningarna.

Här får husesynsprotokoll och sockenkarte- beskrivningar en viktig roll. Husesynsproto- kollen är upprättade oberoende av lantmä- terikartorna, av en annan myndighet och i annat syfte än dessa. De har en tidsmässig parallellitet med en stor del av den tidsut- dräkt som lantmäterikartorna representerar. Sockenkartebeskrivningarna fyller i någon mån det tidsmässiga glapp som uppstår mel- lan lantmäterikartorna och det etnologiska materialet och erbjuder möjligheter att kont- rollera slutsatser dragna ur dessa två material. Tillsammans med den 1800-talslitteratur som kommer till användning i främst kapitel 14 är detta det enda källmaterial som är ten- densiöst. Här finns ett tydligt överhetspers- pektiv samt en dogmatisk inställning till den befarade skogsbristen och vådan av den- na i ett långsiktigt samhälleligt perspektiv.

Detsamma kan sägas gälla för den lant- brukslitteratur från 1700- och 1800-talen – som kommit till användning i undersök- ningen – men här tillstöter ett ytterligare källkritiskt problem och då särskilt för 1700- talslitteraturen. Här gäller det att avgöra om innehållet i texterna överhuvudtaget kan anses ha en förankring i det praktiska jord- bruket eller om det endast rör sig om lärda kammarstudier.

Ordet kritik får ofta en negativ innebörd. I nedanstående genomgång uppehåller jag mig mycket vid de brister eller osäkerheter som jag anser vidlåder delar av källmateria- let ur framförallt beräkningssynpunkt. Det- ta förhållningssätt leder kanske till att jag framstår som överdrivet kritisk till mitt eget källmaterial. Så är icke fallet. Jag menar istäl- let att källmaterialet generellt sett är väl lämp- pat att belysa de frågeställningar som jag avser att försöka besvara i undersökningen.

Det etnologiska materialet

Material och metod

Jag har läst samtliga svar på de etnologiska frågelistor som distribuerades ut över landet via folkminnesarkiven och Nordiska museets försorg. År 1928 lät föregångarna till SOFI i

Uppsala, (Uppsala landsmålsarkiv, ULMA), skicka ut sin frågelista M15 Hägnader.⁵⁵ Den- na följdes år 1948 av Nordiska museets frå- gelista Nm 144. Den senare var en komplet- terande lista författad av etnologen Gunnar Hobroh. Han hade tidigare sammanställt svaren på M15 i en uppsats och fick genom Nm 144 chansen att komplettera M15s inne- håll med egna frågeställningar.⁵⁶ Således skiljer sig dessa frågelistor sig åt i både tid, innehåll och målsättning. (Se vidare under rubriken källkritik).

För att komplettera M15 och Nm 144 har jag läst samtliga, på SOFI i Uppsala inkom- na, svaren på ULMAs frågelista M 146 Arbetsfördelningen inom lanthushållet, från 1938, och frågelista M 150 Arbetsåret, från 1940. M 146 är en kompletterande lista som ställer detaljfrågor om en mängd arbeten inom jordbruket. Jag har endast ägnat mig åt listans fråga nummer 4 vilken rör kvinn- ligt deltagande i hägnadsarbete. I frågelista M 150 skall ett arbetsår under 1880-talet, på en för bygden normalstor gård, ingående beskrivas. Detta arbetsår skall dessutom vara självupplevt och utgår därmed ifrån med- delaren/informantens kön och ställning inom det hushåll som beskrivs i det enskilda svaret.

Under min läsning av svaren har jag använt mig av ett protokoll. I detta har jag sökt att under tematiskt uppsatta rubriker, med ca ett 10-tal delfrågeställningar under varje rubrik, föra in den information jag önskar för min egen undersökning. Rubrikerna är tematiskt ordnade och består av: Dialektala benämningar och ord, Teknisk beskrivning, Beräkningsunderlag, Underhåll, Övrigt samt Bilder och illustrationer. Protokollat utfor- made jag efter det att jag provläst ett antal svar på M15 på SOFI i Uppsala. Detta för att i görligaste mån försöka få ut samma infor- mation ur svaren och även för att underlät- ta sammanställning och jämförelse av dessa. Identiskt samma protokoll har använts för både M15 och Nm144 med det undantaget att jag lade till ytterligare några frågor inför läsningen av Nm 144. Dessa rör den exakta tidpunkten för hägnadsunderhåll i förhål-

lande till betessläp- tande.

På protokollet om landskap, sock- mer samt vilket ar På framsidan har rubrik och som si svarets helhetsintu läsning. Här förs gifterna härrör fr farenhet eller om informant. Jag få själva uppförande i sina delmoment jan och hanken h

För att kunna u ning har jag själv tid hos Gunnar 1999.⁵⁷ Vidare ha denter från SLU s i egen regi innan frågelistorna.

Efter avslutad g rialelet har jag och svaren från fråge på en karta över S pen samt häradsgr an). Jag har i de rens uppgifter o satt en fyrkant, M 144, så nära sock socken från vilke mer ifrån. Detta f vilka geografiska o ligen härstamma tuellt gränisar till att jag också därn vilka områden s representerade i att det var nödvä arbete för att öve göra generaliseri

I uttolkningerna har jag i många extra kommentar hålla utöver de delfråga önskar. möjligheten att likartade svar på

iv, ULMA),
ader.⁵⁵ Den-
museets frå-
en komplet-
gen Gunnar
mmanställt
fick genom
M15s inne-
r.⁵⁶ Således
t i både tid,
dare under

Nm 144 har
sala inkom-
M 146 Ar-
hället, från
tsåret, från
de lista som
gd arbeten
t ägnat mig
rör kvinn-
I frågelista
80-talet, på
l, ingående
ssutom vara
ifrån med-
h ställning
det enskilda

har jag an-
har jag sökt
riker, med
under varje
jag önskar
rikerna är
Dialektala
beskrivning,
Övrigt samt
kollet utfor-
ist ett antal
Detta för att
mma infor-
tt underlät-
se av dessa.
använts för
undantaget
frågor inför
den exakta
äll i förhål-

lande till betessläpp och vårbrukets igångsättande.

På protokollets framsida påförs uppgift om landskap, socken, svarets accetionsnummer samt vilket arkiv det härstammar ifrån. På framsidan har jag också under särskild rubrik och som sista åtgärd försökt bedöma svarets helhetsintryck efter avslutad genomläsning. Här försöker jag bedöma om uppgifterna härrör från meddelarens egen erfarenhet eller om denne har haft en initierad informant. Jag fäster här stor vikt vid hur själva uppförandet av gärdesgården beskrivs i sina delmoment och då särskilt om hur vidjan och hanken hanteras.

För att kunna utföra ovan anförda bedömning har jag själv gått i lära under en veckas tid hos Gunnar Lodin i Norrtälje hösten 1999.⁵⁷ Vidare har jag tillsammans med studenter från SLU stängt 30 meter gärdesgård i egen regi innan jag började läsa svaren på frågelistorna.

Efter avslutad genomläsning av källmaterialet har jag också prickat ut de enskilda svaren från frågelistorna M15 och Nm 144 på en karta över Sverige vilken visar landskapen samt häradsgrensarna. (Se karta 1 nedan). Jag har i detta arbete utgått ifrån svarens uppgifter om geografisk hemort och satt en fyrkant, M 15, eller en triangel, Nm 144, så nära sockenkyrkans placering i den socken från vilket det enskilda svaret kommer ifrån. Detta för att få en uppfattning om vilka geografiska områden mitt material verkligen härstammar ifrån och hur dessa eventuellt gränsar till varandra. Nog så viktigt är att jag också därmed fått en uppfattning om vilka områden som är dåligt eller inte alls representerade i materialet. Vidare anser jag att det var nödvändigt att genomföra detta arbete för att överhuvudtaget vara i stånd att göra generaliseringar utifrån källmaterialet.

I uttolkningen av svaren på frågelistorna har jag i många fall låtit mig styras av de extra kommentarer ett enskilt svar kan innehålla utöver den information frågelistans delfråga önskar. Ofta har en bisats erbjudit möjligheten att förstå logiken i en mängd likartade svar på en viss delfrågeställning.

Denna hade aldrig låtit sig uttolkas om inte en extra noggrann eller olydig informant/meddelare inte hade lagt till denna extra lilla pusselbit av information. Detta sätt att arbeta har varit det enda möjliga då frågelistorna själva vare sig är praktiskt inriktade eller prioriterar funktionella orsakssamband.

Källkritik

De tjänstemän som var verksamma inom de statligt understödda folkminnesvårdande institutionerna hade sedan tidigt 1910-tal varit sysselsatta med att rädda den svenska *allmogekulturen*. Från början hade deras intresse huvudsakligen varit språkligt inriktat. Man försökte att samla in och förteckna Sveriges olika dialekter. Enskilda tjänstemän, med särskilt intresse för en viss region och dess dialekter, samlade på ord i akt att sammanställa dialektordböcker. Under 1920-talet började ULMA, SOFI i Uppsala, att författa frågelistor vilka distribuerades ut över landet till arkivets medarbetare. Tanken var att fånga de dialektala orden, inte bara som enskilda ord och uttryck, utan också sätta och använda i sina rätta sammanhang. Vidare skulle man också med hjälp av frågelistmetoden få in i förväg någotsånär ordnade svar till arkivet. Detta skulle i sin tur möjliggöra en snabbare excerpering av de enskilda svaren och göra det lättare för arkivets personal att föra in data i arkivets realkatalog.⁵⁸

Med avseende på de enskilda frågelistorernas tematiska inriktning urskiljer Agneta Lilja i sin avhandling om ULMA en gruppering över tiden. Under 1910-talet är arbetet helt språkligt inriktat som ovan nämnts. 1920-talets frågelistor är materiellt inriktade och kretsar kring sysslor/arbeten knutna till jordbruket i det äldre allmogesamhället. Under 1930- och 40-talen vidgades spektrum något och även sociala och kulturella aspekter kom att knytas till frågelistorna.⁵⁹

De av mig genomgångna svaren består till största delen av svar som strikt följer frågelistans ordning och rubriker samtidigt som de helt eller delvis är avfattade på folkinål

med hjälp av en särskild ljudskrift, *landsmålsalfabet*. Vidare har *meddelaren*, den person som skickat in det enskilda svaret, antingen svarat på listan utifrån egen erfarenhet eller också har denne intervjuat andra på trakten boende personer, *informanter*. Dessa senare har av *meddelaren* ansetts ha insikter i ämnet för aktuell frågelista. I regel har informanterna bestått av så gamla och minnesgo da personer som möjligt. Informanternas svar har sedan sammanställts och skickats in av *meddelaren*.

Svaren är bitvis mycket svävande i tidsmässigt avseende då det enskilda svaret dels beror av vem som har svarat, personens ålder vid det aktuella tillfället samt vederbörandes förmåga att minnas. Således blandas uppgifter som härrör från *meddelarens* nutid med hägkomster från vederbörandes barndom. Till detta kan läggas information som *meddelare/informanten* fått av sina föräldrar eller far- och morföräldrar.

Vidare finns inte heller någon garanti för att *meddelaren* eller *informanten* har svarat på samtliga frågor vilka ställs i frågelistan. Det enskilda svaret kan därför antingen vara mycket detaljerat eller också vara kortfattat där personen som svarat endast har besvarat delar av frågelistan.

Ytterligare en tidsmässig aspekt kan läggas på frågelistmaterialet. Varje frågelista är försedd med ett tryckår vilket också är liktydigt med det år den började användas av arkivens medarbetare ute i landet. Däremot säger detta tryckår ingenting om hur länge listan användes. I mitt material har jag till exempel ett mindre antal svar från både M 15 och Nm 144 vilka stammar från 1960- och 70-talen. Dock är det så att huvuddelen av svaren på frågelista M 15 ligger i tiden före andra världskriget vilket skänker dem större vikt i jämförelse med Nm 144. Detta utifrån det antagandet att gärdesgårdar i högre grad var något man fortfarande använde sig av, eller åtminstone helt nyligen hade använt sig av, ute i bygderna som den normala hägnadsmetoden. Detta förhållande har också gjort att jag i de fall där en *meddelare* svarat på båda listorna har givit svaret på ULMA:s

lista tolkningsföreträdare framför Nordiska museets.

Lilja varnar för att tolka frågelistornas från ULMA svar som representerande absolut sanna bilder av ett förflutet allmogesverige under 1800-talets sista decennier. I sak torde dock enskilda faktauppgifter stämma. Det är det samhälle eller sociala kontext som framskyntar i svaren som enligt Lilja är alltför färgat av det moderna och den enskilde *meddelaren/informanten* samtidigt för att svaren i detta avseende skall anses vara invändningsfria och säkra källor.⁶⁰ Hon karakteriserar det enskilda svaret på en frågelista som:

”ett svar på enskilda arkivariers/forskarens strikta urval av sådana faktauppgifter om förhållanden i det äldre bondesamhället, som de ansåg vara god tradition och som därför var väsentligt att bevara”.⁶¹

Flygare har utgått från svar från en lång rad olika frågelistor, som ett väsentligt källmaterial för att kunna föra sin egen undersökning ner i ett sent 1800-tal, är inte lika sträng i sin bedömning som Lilja.⁶² Hon menar att folkminnesmaterialet ger tittgluggar bakåt i tiden men att det i sin helhet har brister i precision i både tid och socialt kontext.⁶³ Personligen anser jag att Lilja är för sträng i sin bedömning av frågelistsvarens representativitet. Det tror jag kan förklaras av att hon i sin avhandling inte ställer några frågor till materialet som sådant. Hon ser bara till hur materialet är insamlat och den ideologiska bakgrunden till varför så skedde.

Min personliga uppfattning är att den som skall använda detta material bör vara så väl insatt i ämnet som det bara går, vidare läsa många svar på samma lista och också helst ha något alternativt källmaterial att ställa hela eller delar av folkminnesmaterialet emot. Dessutom bör vederbörande ha sina egna frågor till källmaterialet klart för sig innan excerperingen genomförs systematiskt. Jag anser vidare att mitt material huvudsakligen representerar förhållanden under tidsperioden 1880–1920.

För denna undersöknings vidkommande är ovan berörda förhållande inget stort pro-

blem då jag frångår från de frågelistorna som kan ge fakta i frågelistorna. Detta är också bitvis av sociologiskt inriktning beroende frågelistor. Detta emot har jag ansett att frågelistorna inte systematiskt de presenterat utifrån

Att utarbetat mål och företeelser material, har troligen arbetsmetod inriktad. Utifrån prickade gjordes sedan de i att kärnor i företeelser utifrån bara spridning, tandem stipulerade gisk teori och m förde också att målstyper måste etnologen inte materialet, so avspeglade de sen av föremåns mönster avspe insamlat på ett bör gränser på fattas som ex gångszoner.⁶⁵ Kolsrud konkl

”The result m
tural elemen
zones, whose
relationships

Därmed måste enskilda svare generalisera in sökning. Jag h som ett belägg socken varifrån kan jag inte g för ett alltför område. Dären generaliserad råden med de

blem då jag främst är intresserad av upplysningar som kan hänföras till vad Lilja kallar fakta i frågelistsvaren. Dessutom kommer jag också bitvis att söka svaren på mina mer sociologiskt inriktade och därmed kontextberoende frågor ur andra källmaterial. Däremot har jag att förhålla mig till det faktum att frågelistorna och svaren på dessa ej är systematiskt distribuerade eller utgör ett representativt urval i strikt statistisk mening.

Att utarbeta spridningskartor över föremål och företeelser, baserade på frågelistematerial, har traditionellt sett varit en vanlig arbetsmetod inom den klassiska etnologin.⁶⁴ Utifrån prickarnas fördelning på kartan gjordes sedan tolkningar vilka ofta resulterade i att kärnområden för en viss företeelse/företeelser utpekades samtidigt som tänkbara spridningsvägar samt kulturella inflytanden stipulerades i enlighet med etnologisk teori och modell. Tolkningsarbetet medförde också att gränser mellan två olika föremålstyper måste upprättas på kartan trots att etnologen inte kunde vara säker på att källmaterialet, som låg till grund för kartan, avspeglade den verkliga förekomstfrekvensen av föremålstypen. (Kartans spridningsmönster avspeglar ju oftast vad som finns insamlat på ett arkiv eller liknande). Därför bör gränser på denna typ av kartor inte uppfattas som exakta utan snarare som övergångszoner.⁶⁵ Den norske etnologen Knut Kolsrud konkluderar:

”The result must be that boundaries for cultural elements take on the character of zones, whose composition is dependent on relationships with other cultural elements”.⁶⁶

Därmed måste jag ställa mig frågan vad det enskilda svaret representerar när jag skall generalisera innehållet i min egen undersökning. Jag har tolkat det enskilda svaret som ett belägg för gårdesgårdar i just den socken varifrån svaret är nedtecknat. Således kan jag inte göra precisa generaliseringar för ett alltför litet begränsat geografiskt område. Däremot anser jag mig kunna göra generaliserade uttalanden för större områden med den begränsningen att några

precisa gränser mellan dessa områden ej går att rita ut på en karta annat än i grova drag. Trots detta har jag valt att presentera delar av mitt material i just form av utbredningskartor vilka alla bör betraktas med denna källkritiska aspekt i minnet.

En ytterligare källkritisk aspekt som rör frågelistematerialet är det faktum att jag, vad gäller Nordiska museets material, ej har läst originaluppteckningarna.⁶⁷ Jag har gått igenom kopior av de på maskin renskrivna svaren på frågelista Nm 144 samt dito material från E.U.: Etnologiska undersökningen. Etnologiska undersökningen drevs i regi av Institutet för folklivsforskning vid Stockholms universitet (sedermera Etnologiska institutionen) och samlade material i form av notiser och fotografier/teckningar redan under 1910-talet, redan innan frågelista M 15 konstruerades och distribuerades av ULMA. Det är detta notis- och bildmaterial som i huvudsak ligger till grund för tabell 5 nedan. Vidare kan ställas invändningar mot att ta del av källmaterial i form av renskrifter men då jag redan vid genomläsningen av Nordiska museets material hade tagit mig igenom ca 2/3 av SOFIs i Uppsala material samt allt material ifrån DAL ansåg jag mig istånd att kunna ta ställning till ”språkliga konstigheter” i renskrifterna.

I nedanstående tabeller och kartor har jag för varje frågelista angivit hur många svar jag har läst samt hur dessa fördelar sig inom de undersökta landskapen.

Av tabell 1 framgår att jag tagit del av 145 svar från ULMAs frågelista M 15. I 27 fall är meddelaren en kvinna och i 118 fall en man. Anledningen till att göra denna kategorisering efter meddelarens kön beror på att hägnadsarbete i stort ansågs huvudsakligen som ett manligt arbete i folkmedvetandet. Därmed menar jag att meddelarens kön kan ha betydelse för om meddelaren själv har beretts möjlighet att delta i hägnadsarbete i större eller mindre utsträckning. Att observera i sammanhanget är att denna kategorisering inte säger något om vem som egentligen kommer till tals i svaren: meddelaren eller informanten.

Tabell 1. Antal genomgångna svar på ULMAs frågelista M 15 fördelade efter landskap, meddelarens kön och antal initierade svar utan hänsyn till svarens arkivtillhörighet

Landskap	Antal svar	Meddelarens kön		Antal initierade svar
		Kvinna	Man	
Blekinge, Bl	4	1	3	1
Bohuslän, Bo	-	-	-	-
Dalarna, Dal	15	2	13	7
Dalsland, Dsl	2	1	1	-
Gotland, Gl	4	-	4	3
Gästrikland, Gst	5	2	3	1
Halland, Ha	9	1	8	3
Hälsingland, Hsl	4	1	3	2
Härjedalen, Hrj	-	-	-	-
Jämtland, Jl	6	1	5	4
Lappland, Lpl	2	-	2	1
Medelpad, Mp	2	-	2	1
Norrbottnen, Nb	5	1	4	1
Närke, Nk	1	-	1	-
Småland, Sml	40	11	29	13
Södermanland, Sdm	-	-	-	-
Uppland, Ul	6	1	5	3
Värmland, Vrm	3	-	3	1
Västerbotten, Vb	1	1	-	-
Västergötland, Vg	12	2	10	5
Västmanland, Vstm	7	-	7	1
Ångermanland, Åm	4	-	4	2
Öland, Öl	1	-	1	-
Östergötland, Ög	12	2	10	3
Summa	145	27	118	26

Kategorin "initierade svar" är däremot ett försök till en kvalitetsgradering av svaren. "Initierade svar" är sådana svar som övertygat mig om att den information svaret ger bygger på personlig erfarenhet. Den avgörande sorteringsfaktorn i detta sammanhang har varit hur svaret beskriver tillvägagångssättet när en okluven grankvist skall vridas till antingen en hank eller en vidja. För att kunna böja kvisten i den utsträckning som krävs måste kvisten nämligen först roteras kring sin egen längdaxel till dess att träfiberna släpper från varandra i sidled. Därmed får kvisten konsistensen av ett styvt hamprep och kan böjas utan att knäckas.

Kategorin "initierade svar" är huvudsakligen den grupp av svar som bidragit med de tekniska längd- och dimensionsmått vilka jag använt mig av för att ställa mot uppgifter i

litteraturen samt som underlag i mina egna volym- och åtgångstal. Ur källkritisk synpunkt är detta den främsta anledningen till att uppmärksamma denna kategori.

Att urskilja kategorin "initierade svar" innebär vidare inte automatiskt att övriga svar är otillförlitliga eller ointressanta. Även uppgifter från en person vilken i hela eller delar av sitt liv levt i en kontext där gärdsgårdar är en naturlig del av tillvaron har hög relevans – oavsett om personen ifråga har uppfört några hägnader själv eller ej. Analogt kan man tänka sig en frågelista om bilmism och bilar. Av totala antalet svar skulle det gå att urskilja olika kategorier. Exempelvis en kategori svar där uppgiftslämnaren saknar körkort, en kategori som har körkort samt en kategori som både innehar körkort och dessutom är bilmekaniker.

Ur samtliga svar, oavsett kategori, skulle man få relevant information om hur en bil ser ut, vad den används till, hur bilens olika delar benämns, om bilar förekom i någon nämnvärd utsträckning i uppgiftslämnarens barndom, folkliga benämningar på vissa bilmärken etc.

Närmar man sig frågor kring hur man kör bil eller hur dessa underhålls och repareras måste man troligen exkludera delar av den kategori svar där uppgiftslämnarna saknar körkort. Kategorin "initierade svar" i tabell 20 ovan skulle i detta exempel motsvaras av dels ett antal personer vilka åtminstone hade körkort samt körvana och dels ett mindre antal personer som både hade körkort och samtidigt också var bilmekaniker. Således är det enskilda svarets relevans extremt beroende av vilken fråga som ställs till svaret. Därmed avspeglar tabell 1 och 2 också i grova drag materialets spännvidd och ger en fingervisning om hur stort underlaget för de enskilda delfrågeställningarna i resultatdelen nedan kan vara. Kategorin initierade svar i tabell 1 består av 26 svar eller 18% av totala antalet svar.

I tabell 2 har motsvarande uppställning och kategorisering gjorts för de av mig genomgångna svaren på Nordiska museets frågelista Nm 144. Det totala antalet svar är

Tabell 2. Antal genomgångna svar på Nordiska museets frågelista Nm 144 fördelade efter landskap, meddelarens kön och antal initierade svar utan hänsyn till svarens arkivtillhörighet

Landskap	Antal svar	Meddelarens kön	Antal initierade svar	
		Kvinna	Man	
Blekinge, Bl	1	1	0	1
Bohuslän, Bo	1	1	0	1
Dalarna, Dal	1	1	0	1
Dalsland, Dsl	1	1	0	1
Gotland, Gl	1	1	0	1
Gästrikland, Gst	1	1	0	1
Halland, Ha	1	1	0	1
Hälsingland, Hsl	1	1	0	1
Härjedalen, Hrj	1	1	0	1
Jämtland, Jl	1	1	0	1
Lappland, Lpl	1	1	0	1
Medelpad, Mp	1	1	0	1
Norrbottnen, Nb	1	1	0	1
Närke, Nk	1	1	0	1
Småland, Sml	1	1	0	1
Södermanland, Sdm	1	1	0	1
Uppland, Ul	1	1	0	1
Värmland, Vrm	1	1	0	1
Västerbotten, Vb	1	1	0	1
Västergötland, Vg	1	1	0	1
Västmanland, Vstm	1	1	0	1
Ångermanland, Åm	1	1	0	1
Öland, Öl	1	1	0	1
Östergötland, Ög	1	1	0	1
Summa	26	26	0	26

123. Av dessa har jag fått svar på i 13 fall och 10 "initierade svar".

Slår man samman de svar som har kommit från 1 och 2 har man fått 228 av män; 15 "initierade svar". Ser man till till antalet svar efter landskap så har endast svar kommit från Härjedalen. Svar från 1 och 2 eftersom de inte ingår i undersökningen så är det i stort sett bara Närke representerat då endast av svar från Södermanland är en "initierade svar" från frågelista Nm 144.

Tabell 2. Antal genomgångna svar på Nordiska museets frågelista Nm 144 fördelade efter landskap, meddelarens kön och antal initierade svar

Landskap	Antal svar	Meddelarens kön		Antal initierade svar
		Kvinna	Man	
Blekinge, Bl	4	3	1	-
Bohuslän, Bo	6	-	6	-
Dalarna, Dal	4	1	3	-
Dalsland, Dsl	4	1	3	-
Gotland, Gl	1	-	1	-
Gästrikland, Gst	1	-	1	-
Halland, Ha	1	-	1	1
Hälsingland, Hsl	7	1	6	2
Härjedalen, Hrj	-	-	-	-
Jämtland, Jl	3	-	3	1
Lappland, Lpl	3	-	3	-
Medelpad, Mp	3	-	3	-
Norrbottnen, Nb	2	-	2	-
Närke, Nk	-	-	-	-
Småland, Sml	31	2	29	15
Södermanland, Sdm	5	1	4	2
Uppland, Ul	14	2	12	5
Värmland, Vrm	15	-	15	3
Västerbotten, Vb	2	-	2	1
Västergötland, Vg	7	1	6	-
Västmanland, Vstm	2	-	2	-
Ångermanland, Åm	3	-	3	-
Öland, Öl	-	-	-	-
Östergötland, Ög	5	1	4	2
Summa	123	13	110	32

123. Av dessa har meddelaren varit en kvinna i 13 fall och en man i 110 fall. Kategorin "initierade svar" utgörs av 32 svar eller 26%.

Slår man samman resultaten från tabellerna 1 och 2 har totalt 268 svar behandlats. Av dessa var 40 svar inlämnade av kvinnor och 228 av män; 15 respektive 85%. Kategorin "initierade svar" utgörs av 22% eller en femtedel. Ser man till svarens geografiska fördelning efter landskap kan konstateras att inget enda svar kommer från landskapet Härjedalen. Svar från Skåne saknas helt i tabell 1 och 2 eftersom landskapet är exkluderat ur undersökningen då tidigare forskning visat att det i stort saknar hankgårdesgårdar.⁶⁸ Vidare finns endast landskapen Öland och Närke representerade av vardera ett svar och då endast av svar från frågelista M 15. Södermanland är endast representerat av svar från frågelista Nm 144 och likaså Bohuslän. Öv-

riga landskap representeras av svar från båda listorna. Slutligen bör noteras den dominans Småland har i antalet svar från häge listorna.

I karta 1 redovisas det totala antalet svar på de bägge listorna fördelat efter svarens geografiska hemort.

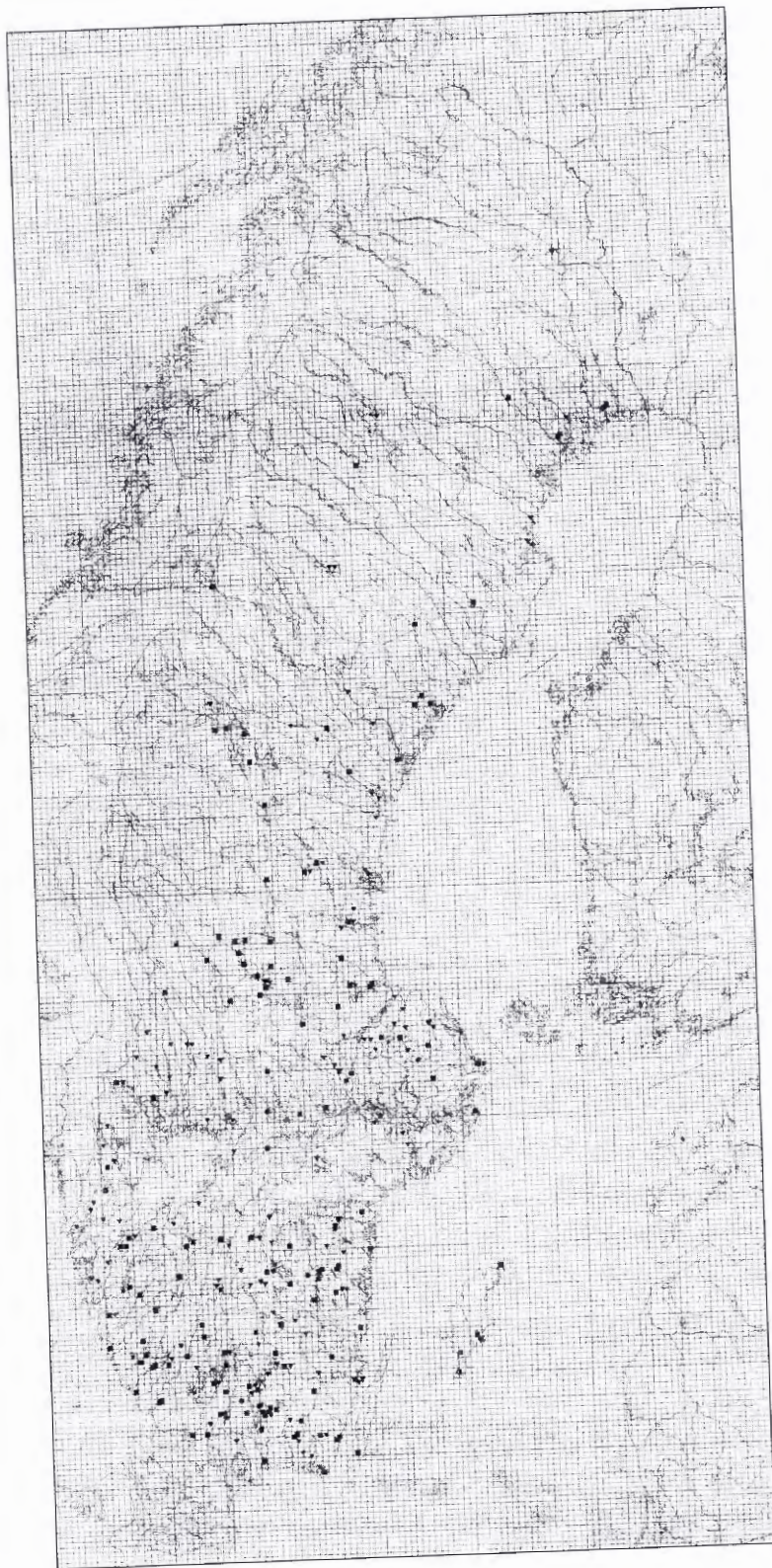
Karta 1 ger ingen information hur svaren fördelas geografiskt inom de enskilda landskapen. Då jag kraftigt har måst förminska kartan, som i original är i skala 1:2 000 000, för att kunna återge den i undersökningen, följer en sammanfattning över svarens fördelning inom varje landsdel och för respektive landskap.

Norrland

Norra Norrland, landskapen Lappland, Norr- och Västerbotten, företräds i nämnd ordning av 5, 6 respektive 3 svar. För Lapplands del har svaren geografisk hemort i landskapets mellersta och södra delar. De representerar alla en ur jordbrukssynpunkt nykoloniserad bygd där arealen odlad jord är mycket liten och hägnadernas förekomst obetydlig jämfört med den totala arealen. Huvuddelen av svaren från Norr- och Västerbotten representerar kustlandet: 7 av 9 svar. Avvikande är ett svar från nordliga Torne-dalen, Junosuando socken och Pajala tingslag, vilket också innehåller upplysningar från ett antal socknar i nordliga Lappland. Hela detta svar berör områden vilka ligger norr om språkgränsen och således innehåller det huvudsakligen termer och benämningar på finska. I Västerbotten finns ett svar ifrån Vindeln, 6 mil uppströms Umeå.

Av Jämtlands 9 svar återfinns 5 i Storsjöbygden, 3 i landskapets östra ände, Ragunda tingslag, och där i Indalsälvens älvdal. Ett svar härrör från Hammerdals tingslag i landskapets nordvästra hörn. Ångermanland och Medelpad representeras av tillsammans 12 svar, 7 respektive 5. 7 av dessa återfinns i landskapens kustland. Resterande har sitt ursprung i Ångermanälven och Indalsälvens dalgångar. Härjedalen företräds inte av något svar alls medan däremot Hälsingland har 11 svar. Dessa fördelar sig geografiskt med 6 svar i ett kustbundet eller kustnära

Karta 1. Det totala antalet genomgångna svar från frågelista M 15, fyrkant, och frågelista Nm 144, triangel, fördelade efter geografisk hemort; socken.

läge runt Hudik
området mellan
Resterande svar
liga del med en
rådet Ljusdal/F
jämnt fördelade

Svealand

Dalarna represe
dessa återfinns
svar är alla utom
belägna väster
den. Således en
skapets mellers
ligaste Dalarna
ett svar finns fö
Folkärna härad
i stort väl repres
19 svar norr om
går igenom Up
därom. Av Västs
landskapets nor
representerar 1
svar återfinns 1
lands 18 svar rep
liga delar utom
ligaste del. Söd
återfinns ej ett e
av ett enda svar
dessa 5 komme
Åkers härad, 1 Ö
der gränisar till
ten av Strängn
svaret kommer
skapets västliga

Götaland

Östergötlands
uteslutande av
E4:an som dia
hälfter, från n
senterar dessa
te delar; slätd
och dels lands
Kinda och Yd
stort väl föret
ett område i l
ett område sy
gränsen. Dals

läge runt Hudiksvall, 2 stycken, respektive området mellan Bollnäs och Söderhamn, 4. Resterande svar härrör från landskapets västliga del med en tydlig koncentration i området Ljusdal/Färila. Gästriklands 6 svar är jämnt fördelade inom landskapet

Svealand

Dalarna representeras av totalt 19 svar. 12 av dessa återfinns i Siljansbygden. Resterande svar är alla utom ett att hänföra till områden belägna väster liksom öster om Siljansbygden. Således en god representation för landskapets mellersta och centrala delar. Nordligaste Dalarna är inte alls företrädd medan ett svar finns för landskapets sydligaste del, Folkärna härad och By socken. Uppland är i stort väl representerat. Dock återfinns 18 av 19 svar norr om en tänkt väst-östlig linje som går igenom Uppsala, endast ett svar söder därom. Av Västmanlands 9 svar återfinns 4 i landskapets nordöstra hörn. Resterande svar representerar landskapets västra del. Inga svar återfinns längs Mäljarstranden. Värmlands 18 svar representerar landskapets samtliga delar utom landskapets allra sydvästligaste del. Söder om linjen Arvika – Grums återfinns ej ett enda svar. Närke representeras av ett enda svar och Södermanland 5. Av dessa 5 kommer 2 från Selebo härad, 1 från Åkers härad, 1 Öknebo härad. Dessa tre härader gränsar till varandra och återfinns i trakten av Strängnäs och Mariefred. Det sista svaret kommer från Oppunda härad, landskapets västligaste del.

Götaland

Östergötlands 17 svar representeras nästan uteslutande av svar från området öster om E4:an som diagonalt delar landskapet i två hälften, från nordöst till sydväst. Dels representerar dessa svar landskapets allra östligaste delar; slättland med småbruten terräng och dels landskapets sydligaste skogsbygder; Kinda och Ydre härader. Västergötland är i stort väl företrädd, 18 svar, med undantag av ett område i landskapets centrala delar och ett område sydost om Borås mot Smålandsgränsen. Dalsland, Bohuslän och Halland är

samtliga förhållandevis väl representerade med en relativt jämn fördelning mellan kust och inland: 6, 5 respektive 10 svar. Av Blekinges 8 svar återfinns hälften i landskapets allra nordöstligaste del med resterande delen återfinns i västra halvan. Öland har 1 svar och Gotland 5.

Småland representeras av hela 67 svar av kartans totalt 260. Således knappa 26% eller en fjärdedel av alla svar. Detta är det enda landskap som uppvisar en sådan representation att jag bedömer det vara värt att göra en ytterligare uppdelning och redovisa svaren efter länstillhörighet. Jönköpings län har 24 svar, Kalmar län utom Öland 13 och Kronobergs län 30 svar. I karta 2 nedan har jag, härad för härad, inom respektive län fördelat svaren efter häradstillhörighet. Här framgår tydligt att den bästa representationen återfinns i landskapets mellersta och sydligaste delar. Endast Norra Möre härad i Kalmar län saknar helt svar.

Av ovan anförda beskrivning framgår att delar av Götalands centrala slättområden är svagt eller inte alls representerade i frågelistmaterialet. Likaså uppvisar Svealand besvärande brister i representation i landskapen Närke och Södermanland. Även här kan delar av Svealands centrala slättbygder sägas vara bristfälligt representerade i materialet. För Norrlands vidkommande anser jag att kustlandet och älvdalarna ändå bör anses vara väl representerade tillsammans med Storsjöbygden i frågelistsvaren; de bygder som har haft förutsättning för odling under historisk tid fram till idag.

Jämförs frågelistmaterialet mot de geografiska områden vilka ligger till grund för uppmätningen av äldre storskaliga lantmäterikartor finns dessa företrädda i frågelistmaterialet genom svar från kulturgeografiskt sett identiska regioner. Helhetsintrycket av frågelistmaterialet är att det har mycket god representation för förhållanden i skogs- och mellanbygd. Däremot är representationen bitvis bristfällig i rena fullåkersbygder.

Kompletterande frågelistmaterial

I tabell 3 redovisas det antal svar jag gått ige-

Karta 2. Det totala antalet småländska svar på frågelista M 15 och Nm 144 fördelade efter häradstillhörighet.

nom på ULMA:s frågelista M 146, Arbetsfördelningen inom lantushuset. Vidare har jag bara läst de svar som finns på SOFI i Uppsala. En ytterligare begränsning är att jag endast läst svaren med avseende på fråga 4 vilken berör kvinnligt deltagande i hagnadsarbete. Liksom i tabellerna 1 och 2 har jag i denna tabell kategoriserat svaren utifrån landskap samt meddelarens kön. Totalt sätt har jag läst 85 svar varav 19 var författade av kvinnliga meddelare och 66 av manliga: 22% respektive 78%. Här liksom tidigare säger dessa siffror inget om vem som egentligen har kommit till tals i svaren: meddelare eller informant. Ej heller om det egentligen är en man eller kvinna som har svarat. Någon kategorisering om huruvida svaret kan anses som initierat går ej att utföra då frågelistan består av en lång rad detaljfrågor, uttryckta ur sina sammanhang, vilka berör alla typer av förekommande arbeten inom lantushuset. Det går alltså inte ur svaret att läsa

sig till huruvida en person generellt sett är initierad eller ej i den bemärkelse som jag använt uttrycket i tabell 1 och 2. Däremot har jag vid excerperingen naturligtvis noterat om det i de enskilda svaren förekommer att meddelare/informant hänvisar till personlig erfarenhet under fråga 4.

Ur tabell 3 framgår att det saknas svar från fyra landskap, Blekinge, Bohuslän och Härjedalen. Antal svar från det enskilda landskapet håller sig i storleksordningen mellan 1–6 svar utom för Dalarna där 17 svar erhållits. Vidare kan konstateras att Norrland, Svealand och Götaland är förhållandevis väl representerade. Detta även med avseende till antal svar som är på jämbördig nivå landsdelarna emellan: Norrland 30, Svealand 33, Götaland 22.

I tabell 4 redovisas det antal svar på ULMA:s frågelista M 150 som har använts i undersökning. Vidare är det endast de svar som förvaras på SOFI i Uppsala som har ut-

Tabell 3. Antal svar M 146, Arbetsfördelningen inom lantushuset

Landskap	Antal svar
Blekinge, Bl	
Bohuslän, Bo	
Dalarna, Dal	17
Dalsland, Dsl	
Gotland, Gl	
Gästrikland, Gst	
Halland, Ha	
Hälsingland, Hs	
Härjedalen, Hjr	
Jämtland, Jl	
Lappland, Lpl	
Medelpad, Mp	
Norrbottn, Nb	
Närke, Nk	
Småland, Sml	85
Södermanland, Sml	
Uppland, Ul	
Värmland, Vrm	
Västerbotten, V	
Västergötland, V	
Västmanland, V	
Ängermanland, Ä	
Öland, Öl	
Östergötland, Ö	
Summa	85

nyttjats för utvärdering av arbetssättet. De svar som inte är inkluderade i denna rapport är de svar som inte har varit tillgängliga för analys. Detta gäller de svar som inte har varit tillgängliga för analys. Detta gäller de svar som inte har varit tillgängliga för analys.

Tabell 3. Antal genomgångna svar på ULMAs frågelista M 146, Arbetsfördelningen inom lanthushållet

Landskap	Antal svar	Meddelarens kön	
		Kvinna	Man
Blekinge, Bl	-	-	-
Bohuslän, Bo	-	-	-
Dalarna, Dal	17	2	15
Dalsland, Dsl	2	1	1
Gotland, Gl	3	-	3
Gästrikland, Gst	2	1	1
Halland, Ha	-	-	-
Hälsingland, Hsl	4	1	3
Härjedalen, Hrj	-	-	-
Jämtland, Jl	6	1	5
Lappland, Lpl	5	1	4
Medelpad, Mp	3	1	2
Norrbottnen, Nb	2	-	2
Närke, Nk	1	-	1
Småland, Sml	6	2	4
Södermanland, Sdm	2	1	1
Uppland, Ul	6	3	3
Värmland, Vrm	2	-	2
Västerbotten, Vb	3	-	3
Västergötland, Vg	6	-	6
Västmanland, Vstm	5	2	3
Ångermanland, Åm	5	3	2
Öland, Öl	2	-	2
Östergötland, Ög	3	-	3
Summa	85	19	66

Tabell 4. Antal svar på ULMAs frågelista M150 Arbetsåret

Landskap	Antal svar
Blekinge, Bl	-
Bohuslän, Bo	-
Dalarna, Dal	4
Dalsland, Dsl	2
Gotland, Gl	-
Gästrikland, Gst	1
Halland, Ha	-
Hälsingland, Hsl	-
Härjedalen, Hrj	-
Jämtland, Jl	3
Lappland, Lpl	5
Medelpad, Mp	1
Norrbottnen, Nb	2
Närke, Nk	-
Småland, Sml	5
Södermanland, Sdm	-
Uppland, Ul	2
Värmland, Vrm	4
Västerbotten, Vb	-
Västergötland, Vg	8
Västmanland, Vstm	-
Ångermanland, Åm	-
Öland, Öl	-
Östergötland, Ög	2
Summa	39

nyttjats för undersökningen. Frågelistan berör arbetsåret och är förhållandevis fritt formulerad. Det vill säga, den innehåller inte några fasta rubriker utan meddelare/informant skall med egna ord återge hur ett arbetsår under 1880-talet såg ut. Detta skulle vara självupplevt varför det här blir viktigt vilken position personen som givit upphov till svaret hade på den gård svaret avser. Därmed kan sägas att svaren på denna lista är väldigt kontextberoende samtidigt som det också blir av vikt om det är en man eller kvinna som beskriver detta arbetsår. Trots detta har jag inte kategoriserat svaren efter meddelarens kön.

Anledningen till att inte kategorisera efter meddelarens kön är att de frågeställningar jag var intresserad av delvis icke har någon koppling till genus. Jag har läst dessa svar för att först och främst upprätta en tidtabell för när på året och under hur lång tid de centrala jordbruksarbetena vårbruk, slåtter och

skörd förekom. I sammanhanget har jag också noterat när djuren släpps på bete. Detta för att kunna relatera den information som svaren på M 15 och Nm 144 har om hägnadsunderhåll och hägnadsarbete till en helhet. Dessa fyra storheter är av en sådan dignitet att de ej förbigås av någon meddelare/informant, oavsett kön, i svaren. Därmed faller också idén med att kategorisera svaren efter meddelarens kön. De uppgifter som svaren explicit har om hägnadsarbete har givetvis också noterats.

Totalt har jag läst 39 berättelser om enskilda arbetsår fördelade efter landskap så som tabell 4 utvisar. De i kolumnen – Antal svar – redovisade siffrorna motsvaras dock inte av samma antal accetionsnummer i SOFIs katalog. I några fall innehåller nämligen samma svar ett antal olika beskrivningar av ett arbetsår sett ur ögonen på olika personer. Samme meddelare/informant kan ha berättat om sina upplevelser som

piga under ett arbetsår och sedan i samma svar relatera ett arbetsår som nygift bondhustru på en annan gård.

Svaren kan vidare sägas ha en förhållandevis god representation då de ovan nämnda arbetena samt betessläpp är beroende av klimatet. Sett ur denna aspekt tycker jag att jag har fått ett tillfredsställande antal svar som väl representerar en nord/sydlig gradient.

I tabell 5 redovisas övrigt etnologiskt material som huvudsakligen ej kommer från de redan behandlade frågelistorna. Den största andelen slår E.U. för. Antingen rör det sig om kortare notiser eller också foton/teckningar. Den senare kategorin brukar bara innehålla information om vad fotot/teckningen föreställer samt år och den socknen den kommer ifrån. Ibland framgår även vem som tagit fotot eller vilken gård eller by

Tabell 5. Tabellen redovisar efter landskapstillhörighet kompletterande etnologiskt material som kommit till användning i undersökningen oavsett arkivtillhörighet

Landskap	Antal	Notis	Foto/ Teckning
Blekinge, Bl	1	-	1
Bohuslän, Bo	2	1	1
Dalarna, Dal	7	-	7
Dalsland, Dsl	10	5	5
Gotland, Gl	7	2	5
Gästrikland, Gst	-	-	-
Halland, Ha	-	-	-
Hälsingland, Hsl	2	1	1
Härjedalen, Hj	1	-	1
Jämtland, Jl	-	-	-
Lappland, Lpl	6	-	6
Medelpad, Mp	-	-	-
Norrbottnen, Nb	1	-	1
Närke, Nk	-	-	-
Skåne, Sk	3	1	2
Småland, Sml	13	1	12
Södermanland, Sdm	1	-	1
Uppland, Ul	4	-	4
Värmland, Vrm	8	4	4
Västerbotten, Vb	-	-	-
Västergötland, Vg	7	4	3
Västmanland, Vstm	6	1	5
Ångermanland, Åm	-	-	-
Öland, Öl	-	-	-
Östergötland, Ög	4	1	3
Summa	83	21	62

motivet är hämtat ifrån. Till E.U.s notismaterial har jag lagt ett antal svar från DAG vilka ej består av svar på någon frågelistasamt ett mindre antal svar på Nm 144.⁶⁹ Denna sistnämnda grupp svar rörde endast hantillverkning och tog ej upp några andra frågor i listan. De döljs bakom Värmlands fyra notiser.

De ordinarie svaren på frågelistorna innehåller också bilder/teckningar och foton. Dessa ingår ej i tabell 5 då de utgör naturliga delar av de tidigare redovisade svaren. Således består tabell 5s foton och teckningar av material som ej tillhör något explicit svar från någon av de aktuella frågelistorna.

Husesynsprotokollen

För att komma åt underhållsbehovet satt i relation till en specifik hägnadsmängd har jag läst samtliga, på Krigsarkivet bevarade, husesynsprotokoll från fem stycken militiehemman: officersboställen. Delar av den jord som drogs in till kronan i samband med Karl XI:s stora reduktion 1680, kom att förvandlas till löneboställen för arméns och flottans befäl.⁷⁰ 18 juli, 1681 stadfästes en allmän husesynsordning som skall gälla för alla hemman i hela landet oavsett jordnatur.⁷¹ Husesynsordningen bygger ideologiskt vidare på dels landbostadgor från 1400-talet och dels hertig Karls husesynsordning från 1500-talets sista årtionde.⁷² I korthet går detta ut på att staten tar sitt ansvar för vanhävd av jordegendom och ålägger ägare/brukaren årlig underhållsplikt. I denna finns även angivet hur mycket hägnad som skall nystängas per år. I husesynsordningens paragraf IX står att läsa:

”Skall och landbo bygga över sin laga byggning 30 famnar ny gärdesgård vart år där så behöves/och hålla de andra gärdesgårdarna färdiga vid straff som i den 13:e punkt förmäles”.

Vidare anges att syn skall hållas vart tredje år.

Husesynsordningen resulterade inte i att en mängd syner på enskilda hemman utfördes men den fick juridisk betydelse. Husesynsordningen lyftes in i sin helhet i 1734 års

lag.⁷³ Däremot på militiehemmanen 5 januari till anges i en juli, 1696. I d las under nä fullmäktigade officeren å r dande boställ de boställesi häradsfogde nämnden. En ingivias till la den tillträdar

Detta regle 16 oktober 1 inte hade ver kronan önska vara synade se kopior skulle stycken varav giet. Krigsko överta ansvar kollegiet samu ret för tillämp via sitt samma tor.⁷⁴ Husesyn försvaret omo ten av 1800-t ning 23 juli, 18 lena tillbaka ti istället sin lön senare hälfte jordbruk avse

1730, 12 fe skall hållas d Här fastslås o tidigare, har n en arendator tember, 1752 I den 15 para

”skall stänga nar hög och ock mindre o samt hålla de

1836, 23 janu besiktning av l ne vart 5:e år t

U:s notis-
från DAG
frågelista
44.⁶⁹ Den-
endast
andra
ärmlands

orna inne-
och foton.
r naturliga
varen. Så-
eckningar
plicit svar
orna.

ovet satt i
ängd har
bevarade,
en militie-
av den
band med
om att för-
nens och
fästes en
gälla för
jordna-
eologiskt
1400-talet
ning från
et går det
r vanhävd
/brukare
inns även
skall ny-
ens para-

ga bygg-
är där så
årdarna
nkt för-

et tredje år.
e inte i att
aan utför-
se. Huse-
i 1734 års

lag.⁷³ Däremot kom den att tillämpas fullt ut på militiehemmanen: förordning och reglemente 5 januari, 1684. Hur synen skulle gå till anges i ett nytt detaljerat reglemente 13 juli, 1696. I detta anges att syn skall verkställas under närvaro av landshövdingens befullmäktigade ombud, den kommanderade officeren å regementets vägnar, den avträdande boställesinnehavaren, den tillträdande boställesinnehavaren, häradsförvaltare, häradsfogde samt medlemmar av sockennämnden. En kopia av synprotokollet skall ingivas till landskansliet samt en kopia till den tillträdande boställesinnehavaren.

Detta reglemente ersattes av ett nytt den 16 oktober 1723. Här framgår att synerna inte hade verkställts i den omfattning som kronan önskade varför alla boställen skulle vara synade senast till Allhelgona 1724. Fler kopior skulle upprättas än tidigare. Inalles 5 stycken varav en skulle ställas till Krigskollegiet. Krigskollegiet fick nämligen år 1723 överta ansvaret för boställena från Kammarkollegiet samt även det övergripande ansvaret för tillämpningen av husesynsordningen via sitt samma år organiserade *Husesynskontor*.⁷⁴ Husesynerna upphörde helt först när försvaret omorganiserades under andra hälften av 1800-talet. Genom kunglig förordning 23 juli, 1869 gick alla räntor från boställena tillbaka till statskassan. Officerarna fick istället sin lön direkt via statsanslag. Under senare hälften av 1870-talet dras alla för jordbruk avsedda boställen in till staten.⁷⁵

1730, 12 februari, bestäms att syn endast skall hållas då bostället byter innehavare. Här fastslås också att krigsbefälen, liksom tidigare, har rätt att upplåta hemmanen till en arrendator eller till hälftenbruk.⁷⁶ 15 september, 1752 utges en ny boställesordning. I den 15 paragrafen anges att brukaren

”skall stänga 50 famnar ny gärdesgård 2 alnar hög och 3 alnar mellan vart störpar eller ock mindre efter jordmånens beskaffenhet samt hålla de gamla vid makt.”

1836, 23 januari, anges att en ekonomisk besiktning av bostället skall hållas åtminstone vart 5:e år utöver den laga syn som sker i

samband med byte av boställesinnehavare. En ekonomisk besiktning inbegriper inte så många personer samt går som regel snabbare att utföra, en dag i jämförelse mot de två dagar en laga syn tar. I de av mig genomgångna ekonomiska besiktningarna är det vanligt att gärdesgårdar samt diken anges vara i gott stånd eller vara utan anmärkning. Eftersom synen endast hålls under en dag, samt att 1700-talets syner inte en enda gång uppvisar någon hägnad som är utan anmärkning, tror jag att någon besiktning av hägnaderna aldrig utfördes. I de laga av- och tillträdessyner som stammar från 1800-talet blir det tyvärr allt vanligare att synförrätaren låter av- och tillträdande befäl avtala bort synen av gärdesgårdarna. Parterna gör upp utan att en egentlig besiktning av hägnaderna skett. Därmed blir också de flesta ekonomiska besiktningssynprotokoll samt många synprotokoll oanvändbara som beräkningsunderlag för hägnadsunderhåll. Jag har dock noterat de uppgifter dessa protokoll har om skogstillståndet på bostället.

Beskrivningarna till sockenkartorna

I kungligt brev av den 12 december år 1845 till överdirektören vid lantmäteriet får denna myndighet i uppgift att framställa sockenkartor med tillhörande beskrivningar.⁷⁷ Detta kungliga brev diariefördes på lantmäteriet 7 februari, 1846 och fick till följd att lantmäteriet 25 april samma år utfärdade två cirkulationsbrev med identiskt innehåll, dels till samtliga förste lantmätare i riket och dels till alla landshövdingar.⁷⁸ Cirkulationsbrevet fastställer principerna för arbetet och förste lantmätaren tillhålls att anvisa kommissionslantmätare sådana socknar där det dels finns bra sockenmaterial och dels ett krav på att sagda kommissionslantmätaren skall ha god lokalkännedom i dessa socknar.⁷⁹ Detta innebär troligen att socknar som redan hade övergått av laga skifte till större eller mindre del valdes. Vidare att många av dessa laga skifteskartor upprättats av den kommissionslantmätare som sedan också fick utföra sock-

enkartan och dess beskrivning. Jag har i vart fall vid läsning av själva beskrivningarna kunnat kontrollera beskrivningens årtal samt förrättningsman mot Forskningsarkivets handskrivna register rörande de enskilda registerenheter inom respektive socken och årtalen för eventuella laga skiften.

Ett ytterligare stöd för att det verkligen förhöll sig på ovan beskrivna sätt är att lantmätnarna som författade beskrivningarna ganska frekvent, i själva beskrivningen, särskilt tar upp de byar vilka de själva har behövt mäta upp för sockenkartans framställning. Ofta i syfte att erhålla särskild betalning för detta arbete.

Anledningen till att informera landshövdingarna i denna fråga var dels att dessa skulle informera sin egen administrativa personal, häradsskrivare och kronofogdar, vilka förväntades bidra med relevant kameralt material till själva beskrivningen, dels att landshövdingen som regel också var ordförande i länets hushållningssällskap. I cirkulationsbrevet föreskrivs att den färdiga kartan samt beskrivningen skulle godkännas av länets hushållningssällskap innan den fick godtas. Således var inte förste lantmätaren den enda kontrollinstansen. Hur strikt detta i verkligheten följdes vet jag ej, annat än att det då och då faktiskt i själva beskrivningen står att den blivit uppvisad för länets hushållningssällskap och där vederbörligen godkänd.

Vidare skulle lantmätaren följa en i förhand uppgjord mall som innehåller de punkter vilka ansågs vara av intresse att ha med i beskrivningen. Under punkt 3, Näringar, skall lantmätaren bland annat redogöra för skogstillståndet ur en lång rad aspekter. Här står uttryckligen att lantmätaren skall beskriva "byggnads- och stängselsättets allmänna beskaffenhet och verkan på skogstillgången".⁸⁰

Arbetet med att framställa sockenkartor och beskrivningar till dessa utfördes under åren 1846–59. Ca 15% av landets socknar finns representerade i form av beskrivningar men dessa är ej jämnt fördelade vare sig inom eller mellan enskilda län. Görs jäm-

förelsen efter det antalet kartor, med eller utan beskrivning, är procentsatsen högre. Sockenkarteverket uppgick 1860 i en ny organisationsform, Rikets Ekonomiska Kartverk.⁸¹ Här kom arbetet att bedrivas något annorlunda, framför allt till omfattningen av den information som ansågs behövlig för beskrivningarna vilka endast innehåller arealer samt kameral och administrativ information.⁸²

I denna undersökning tillmätts lantmätarens beskrivning stort källvärde. Den är ju faktiskt gjord av en person som har både god lokalkännedom och dessutom är van att göra beskrivningar utifrån ett agrart inriktat produktionstänkande där hägnader är med som en av de saker han har att beskriva.⁸³ Sockenkartebeskrivningarna är äldre i tiden än frågelistmaterialet och ger därmed kontrollmöjligheter till vissa utsagor i frågelistmaterialet. Vidare ger beskrivningarna till sockenkartorna en möjlighet att kontrollera de laga skifteskartor – som jag uppmätt och redovisar i kapitel 13 – med avseende på om lantmätarens utritade heldragna linje utan tvärställda hägnadsstreck faktiskt utgörs av en trähägnad och inte en stenmur. Till sist är de någotsånär systematiskt utförda vilket gör att de går att jämföra med varandra inom och mellan geografiska regioner. I vart fall är de utförda efter mall av en enhetlig yrkeskategori som borde ha en ganska homogen bedömningsgrund för de aspekter som skall upptas i beskrivningen, om än med vissa ideologiska slagsidor.⁸⁴

Lantbrukslitteraturen från 1700- och 1800-talen

Vid 1700-talets mitt blir jordbruk ett ämne som lyfts fram i den politiska diskursen både ute i Europa och här i Sverige, vilket främst beror på att den *fysiokratiska* skolbildningen vinner terräng i högre ståndskretsar. Fysiokraterna stod i skarp opposition till 1600- och det tidiga 1700-talets merkantilistiska synsätt med dess starka statliga styrning av ekonomi och industri. Den fysiokratiska skolans grundtes hävdade att jordbruk var den

enda ekonon
verkligt (men
nånt sådana

Jordbruk
med på mod
vilket, bland
flora av lant
Västeuropa o
fann sina läsa
Gadd karaktä
nar med följa

Tusentals
ofta var de
världsfrånvä
att goda up

De handböck
ämnet från d
någon större
exempel i ytt
lantbrukssko
växte fram e

Här i ligger
problemet. D
att avgöra or
och diskutera
någon liten
oväsentlig fö
någon föran
jag valt att å
brukslitterat
utgångspunk
frågelistmate
nadsarbete. I
faktum att ja
lantbrukslitte
bearbetat och
materialet.⁸⁸

Totalt har
artiklar ur ek
böcker, gårds
miska avhan
1700-talet oc
artikeln är et
En fulständig
1736. Av rest
rör alla utom
De flesta 170
eller omsorg
grund för res

enda ekonomiska aktivitet som skapade ett verkligt (mer)värde och "inte bara skyfflade runt sådana".⁸⁵

Jordbruk och jordbruksfrågor kom därmed på modet under 1700-talets andra hälft vilket, bland annat, resulterade i att en rik flora av lantbrukslitteratur publicerades i Västeuropa och Sverige, som huvudsakligen fann sina läsare hos överklassen. Carl-Johan Gadd karakteriserar mycket av denna litteratur med följande ord:

"Tusentals artiklar och böcker skrevs, men ofta var de idéer som ventilerades tämligen världsfrånvända. Men det kunde också hända att goda uppslag stannade på papperet."⁸⁶

De handböcker och läroböcker som skrevs i ämnet från denna tid kom heller inte att få någon större spridning och användes "till exempel i ytterst liten utsträckning inom de lantbruksskolor och lantbruksinstitut som växte fram efter 1830."⁸⁷

Här i ligger kanske det största källkritiska problemet. Det gäller för den nutida läsaren att avgöra om texternas innehåll beskriver och diskuterar ett verkligt problem eller någon liten detalj som egentligen var helt oväsentlig för det praktiska jordbrukets genomförande. För undersökningens del har jag valt att återge sådana uppgifter ur lantbrukslitteraturen som jag själv tror på med utgångspunkt i den bild som det etnologiska frågelistmaterialet ger av hägnader och hägnadsarbete. I detta har jag haft hjälp av det faktum att jag – innan genomläsningen av lantbrukslitteraturen utfördes – redan hade bearbetat och sammanställt det etnologiska materialet.⁸⁸

Totalt har jag läst 27 kortare och längre artiklar ur ekonomiska tidskrifter, hushållsböcker, gårdsfogdeinstruktioner och akademiska avhandlingar varav 19 härrör från 1700-talet och 8 från 1800-talet. Den äldsta artikeln är ett utdrag ur Reiner Broocmans En fullständig svensk hushållsbok från 1736. Av resterande 18 1700-talsartiklar bärör alla utom en från 1700-talets andra hälft. De flesta 1700-talsartiklar anför skogsbrist eller omsorg om skogarna som bevekelsegrund för respektive artikel. Vidare har för-

fattarna läst varandras arbeten och i många fall förekommer direkta avskrifter från tidigare artiklar. Förutom att hänvisa till engelska häckar och diken med jordvall ägnas mycken möda åt att för svensk del propagera för olika metoder att få rötbeständiga gårdesgårdsstöror: barka dessa på rot så att de kådlöper; sveda/kola störens nedre delar över eld samt i något enstaka fall även impregnering med vitriol. Kluvna gårdsläna skall läggas lutande, med barksidan uppåt och ibland till och med vändas mot söder så att vattnet dels snabbt rinner av gårdsläna och dels att barken på gårdsläna så snabbt som möjligt torkar upp efter regn. Allt detta för att gårdesgården skulle bli motståndskraftigare mot röta och därmed spara virke. För att förhindra att gårdesgårdar blåser ikull rekommenderar ett par arbeten att de sätts i dikesbottnar vilket också för det goda med sig att snödrivor ej bildas på åkrarnas kanter och skadar brodden vid avsmältningen genom att vattnet blir stående på åkern för länge.

Ovanstående rekommendationer tycks ej ha praktiserats i någon nämnvärd omfattning att döma av frågelistmaterialet och har därmed betraktats av mig som *tämligen världsfrånvända*, även om det inte nödvändigtvis behöver vara något fel på enskilda tankegångar i rekommendationerna. Enstaka belägg för att störor kunde brännas förekommer men vare sig barkning på rot eller vitriolanvändning.⁸⁹ Inget enda frågelistsvar har berört någon av de andra rekommendationer som finns. Däremot säger tre svar explicit att gårdesgårdar på ömse sidor en väg fungerade som snöfällor men drivanhopningar var i sig ganska positiva då man kunde köra ner dem och hårdpacka ett tjockt snölager på vägen vilket i sin tur gjorde det möjligt att förlänga perioden för vintertransporter.

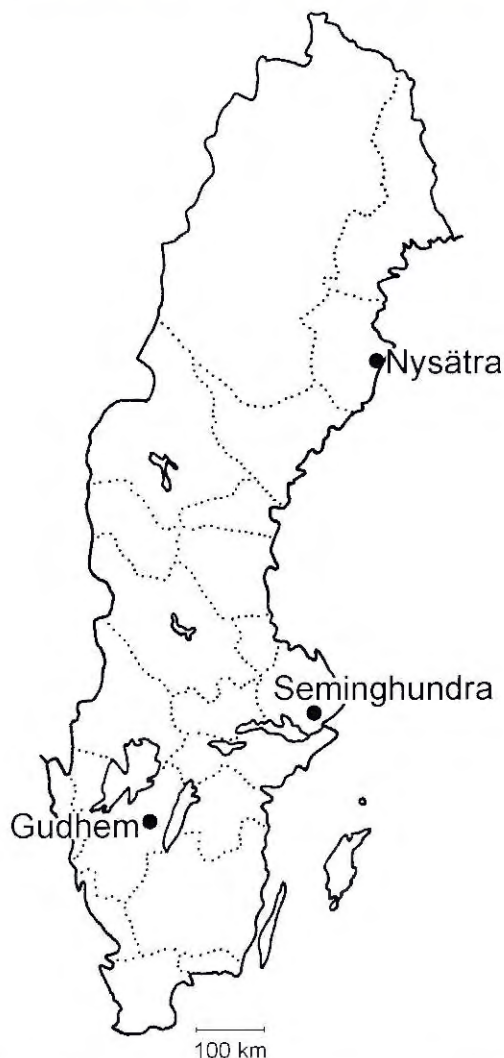
Artiklarna från 1800-talet är över lag mer jordnära. Endast den första från 1803 är mer att likna vid 1700-talsmaterialet. I likhet med ovan anger nästan samtliga arbeten omsorgen om skogen som bevekelsegrund för att diskutera ämnet i skrift. Artiklarna täcker perioden 1803–49.

Äldre storskaliga lantmäterikartor

Undersökningsområden

Som underlag för denna del av arbetet har tre geografiskt och administrativt avgränsade områden valts utifrån följande kriterier: De skall alla ligga inom granens naturliga utbredningsområde i Sverige. Vidare skall de, vart och ett, företräda var sitt distinkt trädessystem i tiden före den agrara revolutionen: ensäde, tvåsäde och tresäde.⁹⁰ Alla tre områdena skall vara representerade ge-

Karta 3. Undersökningsområdenas geografiska belägenhet.

nom tidigare forskning inom kulturgeografi eller historia. Därutöver måste områdena vara väl företrädade i Lantmäteriets forskningsarkiv i Gävle i form av äldre storskaliga lantmäterikartor på bynivå.

Genom detta urvalsförfarande blir det möjligt att följa hägnadssystemens utveckling över tid inom väl avgränsade områden samtidigt som undersökningen i stort underlättas eftersom det blir möjligt att följa undersökningsområdena i andra arkiv. Arkivläggningsprincipen i flertalet svenska myndighetsarkiv följer ju samma geografiska princip baserad på by, socken, härad/tingslag och län.

Det slutliga valet föll på Nysätra socken i Västerbottens läns mellersta kustland, Seminghundra härad i Stockholms län samt Gudhems härad i gamla Skaraborgs län numera Västra Götalands län. Områdena representerar följande historiska trädessystem: ensäde i Nysätra, tvåsäde i Seminghundra och tresäde i Gudhem.

Nysätra socken, tidigare en del av Bygdeå socken, har behandlats ingående i Lindgren 1980, Seminghundra härad i Lagerstedt 1942 samt Gudhems härad i Lindgren 1939. Dessa tre arbeten har alla sin utgångspunkt i de boskaps- och utsädeslängder vilka upprättades under perioden 1620–41 i syfte att öka kronans inkomster under 30-åriga kriget. Samtliga arbeten sätter den agrara produktionen i fokus.

Nysätra socken är belägen i mellersta Västerbottens kustland. Sockenkyrkan ligger ca 6,5 mil NNO om Umeå, fågelvägen. Socken var tidigare en del av Bygdeå socken men avskiljdes till eget pastorat 1820.⁹¹ Kålabodaån och Flarkån och deras biflöden genomflyter hela socknen, från väster till öster, och går så småningom upp i varandra vid byarna Anäset och Nybyn samt faller slutligen ut i Bottenhavet nedströms dessa. Socknens östra delar är flacka och hela socknen sluttar svagt uppåt och når sina högsta höjd, 225–255 meter över havet, i sina västligaste delar på gränsen mot Burträsk socken.⁹² Nysätra socken inbegriper en areal av 3,018 mil² varav 2,954 mil² land.⁹³ Högsta kustlinjen ligger på ca 300 meter över havet vartför hela

socknen ligger
nså och me
svart svanan
och åkerbr
botånens d
finkorniga
finns något
Nybyn/Anä
sönnen före
mötsakligen
de marken b
svallade mo
mer. Ulf Sp
fört fram er

Karta 4. Nysätra
I undersökning
ensädeslängd. E
som av skrivit
de äldre byarna
sällingslöster
som i skrivittr
des de gamla b
avslags ha för
till den skatt
sockenboken. Eft

geogra-
mrådena
ts forsk-
orskliga

blir det
veckling
den sam-
derlättas
undersök-
ggnings-
netsarkiv
baserad
län.

socken i
and, Se-
län samt
s län nu-
dena re-
ssystem:
ghundra

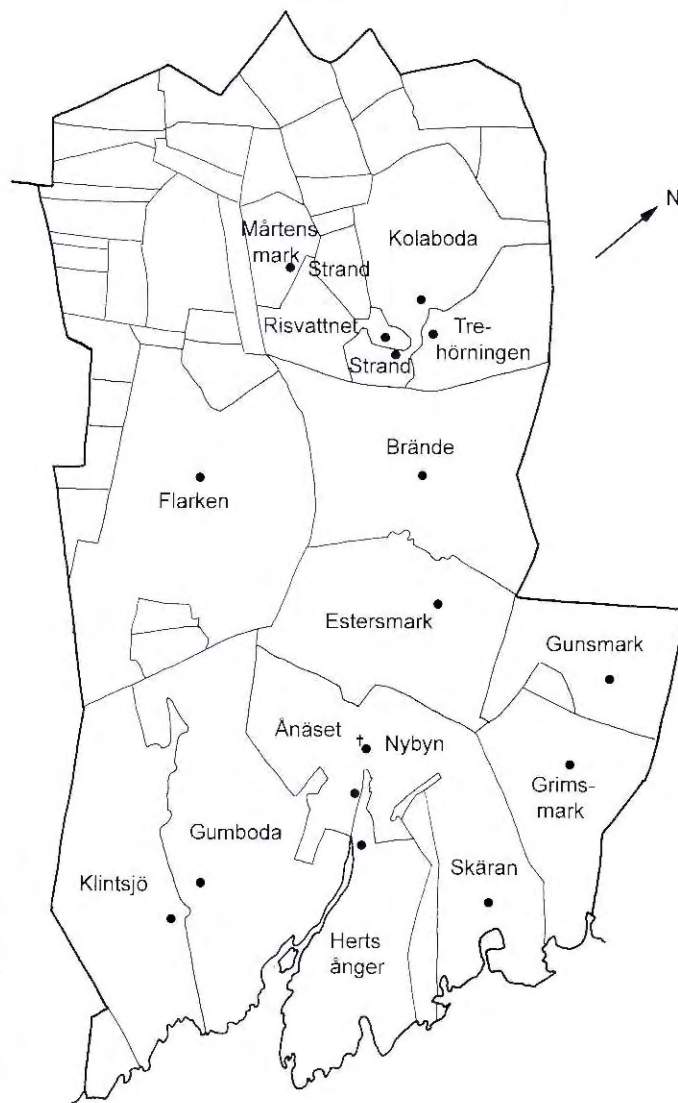
Bygdeå
i Linde-
i Lager-
indgren
utgångs-
der vilka
41 i syfte
30-åriga
n agrara

sta Väs-
ligger ca
n. Sock-
socken
91 Kåla-
öden ge-
hill öster,
dra vid
slutligen
ocknens
n sluttar
jd, 225-
ste delar
Nysätra
18 mil²
stlinjen
för hela

socknen ligger under denna.⁹⁴ Både i histo-
risk och modern tid har alluvialsediment
 varit styrande för bebyggelsens placering
 och åkerbruket. Längs Flarkån och Kåla-
bodaåns dalgångar består odlingsmarken av
 finkorniga havs- och sjösediment. Därutöver
 finns något isälvsediment samt nedströms
 Nybyn/Änäset älvsediment. I den kustnära
 zonen förekommer även svallsediment, hu-
 vudsakligen sand – grovmo. Den skogbäran-
 de marken består huvudsakligen av måttligt
 svallade moräner. Berg i dagen förekom-
 mer.⁹⁵ Ulf Sporrang har i olika sammanhang
 fört fram en regional indelning av kultur-

landskapet före den agrara revolutionen.⁹⁶
 Nysätra hamnar inom Norra Norrlands älvdal-
 dalar. Detta område sträcker sig från Torne-
 dalen i norr till Höga Kusten i söder.⁹⁷
 Årsmedeltemperaturen under perioden
 1961–90 låg på +2,2°C och motsvarande vär-
 de för nederbörd 624 millimeter.⁹⁸

Seminghundra härad är beläget i Mälardalens sprickdalslandskap. Det kan grovt liknas vid en rektangel vars kortsida i väster begränsas av Arlanda flygplats och i öster av Holmboån strax väster om Gottröra. I norr begränsas rektangelns långsida av Storån och i söder av en väst – östlig linje från sjön

Karta 4. Nysätra socken i Västerbotten. I undersökningen representerar socknen ensädesbygd. Kartan visar också effekterna av avvittringen. Inom och utanför de äldre byarnas områden har nya "nyodlingslotter" tillskapats av den mark som i avvittringsförrättningen frändömdes de gamla byarna. Detta då byarna ansågs ha för mycket mark i förhållande till den skatt de betalade/var åsatta i jordeboken. Efter Z22–1:3 år 1875.

Fysingens norra strand till Lindholmens station längs Roslagsbanan. Häradet räknar sju socknar: Vidbo, Skepptuna, Lunda Skånela, Markim, Orkesta och Frösunda. De tre förstnämnda socknarna ligger i norra delen av rektangeln och skiljs från de fyra senare av skogsmark. Seminghundra omfattar en areal av 2,066 mil² varav 2,017 mil² land.⁹⁹ Häradets lägsta delar återfinns i sydväst där 5 meter över havet noteras. Högsta höjd över havet ligger på mellan 35–50 meter.¹⁰⁰ Odlingsmarken består av lersediment i grunda skålförmade ådalar med omgivande höjder av svallade moräner och berg i dagen. Lersedimenten fördelar sig i huvudsak lika mellan postglaciala finleror och postglaciala grovleror. Gytjelera förekommer.¹⁰¹ I Ulf Sporrongs klassificering av kulturlandskapet före den agrara revolutionen hänförs häradet till region 4: Östsvrige.¹⁰² Årsmedeltemperatur och årsmedelnederbörd för perioden 1961–90 ligger på + 5,2°C respektive 599 millimeter.¹⁰³

Karta 5. Seminghundra härad i Uppland. I undersökningen representerar häradet med sina sju socknar tvåsidesbygd.

Gudhems härad kan i stort liknas vid en upp och nedvänd triangel. Triangelns spets vilar i Falköping och baslinjen går i en väst – östlig linje från Hornborgasjöns strand i väster, tvärs över Sydbillingen, för att sluta strax söder om Skövde nedanför bergets östra sluttning. Historiskt sett har både ensäde och tresäde förekommit i häradet. Gunnar Lindgren har i sitt arbete fört huvuddelen av de socknar som ingår i mitt undersökningsmaterial till en geografisk region av Falbygden vilken han kallar Östra delen. Här förekom tresäde innan den agrara revolutionen.¹⁰⁴

De socknar som utifrån kartmaterialets fördelning blev föremål för undersökning är: Brunnhem, Stenstorp, Rådene, Sjogestad, Borgunda, Edåsa, Dala, Högstena och Södra Kyrketorp. Tillsammans har de en areal av 1,27 mil².¹⁰⁵ Dessa socknar och denna del av Gudhems härad hamnar inom Ulf Janssons klassificering i regionen Östra Skaraborg. Här har Jansson utgått från trädes- och gärdssystemens fördelning och utseende i storskaliga lantmäterikartor från perioden 1680–1750.¹⁰⁶

Undersökningsområdet domineras topografiskt av Sydbillingens sydspets. Söder och sydost om Sydbillingen ligger ytterligare två mindre platåberg, Brunnhemsberget och Plantaberget. Bergen når 300 meter över havet och den omgivande odlingsmarken ligger på 150–200 meters höjd över havet. Området avvattnas genom ett par mindre åar vilka så småningom går upp i varandra och slutligen rinner ut i Hornborgarsjön utanför det egentliga undersökningsområdet.¹⁰⁷ Högsta kustlinjen går strax ovanför Hornborgasjöns yta. Odlingsmarken består av morän i form av krossgrus samt fläckvis även moränmargel. Platåbergen består av ortocerkalk samt diabas.¹⁰⁸ Under perioden 1961–90 uppvisade området en årsmedeltemperatur på + 5,7°C och en årsmedelnederbörd på 603 millimeter.¹⁰⁹

Källmaterial

Till grund för alla mätningar ligger storskaliga äldre lantmäterikartor.¹¹⁰ De är alla

Karta 6. Gudhems socknarna Brunnhem, Stenstorp, Rådene, Sjogestad, Borgunda, Edåsa, Dala, Högstena och Södra Kyrketorp. Kartan visar en nordriktad pil och en del av en skala med '10 k'.

resultatet av mätningar d... en är styrande den enskilda bestäms del... av olika lant... samt till viss... totala areal... olika tider ö... terenheter. ha... olika skalor... registerenhet... ande bvars... kartbilderna p... angränsande... derstreck i f... byn. Förrätt... inte endast... också hur o... siffror och l... beskrivning

Karta 6. Gudhems härad i Västergötland. Häradets östra delar är tresädesbygd. I undersökningen har kartor från socknarna Brunnhem, Stenstorp, Rådene, Sjögerstad, Bogunda, Edåsa, Dala, Högstena och Södra Kyrketorp kommit till användning.

resultatet av officiella svenska lantmäteriförrättningar där själva syftet med förrättningen är styrande för informationsinnehållet i den enskilda kartakten.¹¹¹ Kartaktens skala bestäms dels av förrättningens art och dels av olika lantmäteriinstruktioner över tiden samt till viss del även av den aktuella byns totala areal. Detta innebär att kartor från olika tider över en och samma by, jordregisterenhet, har olika utseende, är utförda i olika skalor och täcker hela eller delar av registerenhetens totala ägoareal. Angränsande byars förhållanden berörs aldrig på kartbilden på annat sätt än att namnen på angränsande enheter anges i sina rätta väderstreck i förhållande till den avkarterade byn. Förrättningens ändamål och syfte styr inte endast vad som ritas ut på kartan utan också hur och vilka av kartbildens symboler, siffror och littera som förklaras i den textbeskrivning som åtföljer kartan.

Det svenska Lantmäteriets produktion av storskaliga kartor kom, med några ytterst få lokala och regionala undantag, heller aldrig att bli geografiskt heltäckande trots att uppdraget i den kungliga instruktionen till Anders Bure, 4 april 1628, faktiskt rymmer en sådan grundtanke.¹¹² För det sena 1600-talet och tidiga 1700-talet har förrättningarna ytterst samband med Karl XI:s stora reduktion och indelningsverket att göra: adelns jordbyten med kronan; förmedlingar av mantal; rusthåll och boställen m.m. Under huvuddelen av tiden för de stora jordskiftena fotar sig varje enskild skiftesförrättning, med några få regionala undantag, på ett ansökningsförfarande där det krävdes att minst en delägare i byn ansökte hos landshövdingeämbetet om att skifte måtte bli verkställt. Således innebär detta att samtliga byar inte finns avkarterade vid ett och samma tillfälle trots att lantmäteriförrättningar

pågick i socknen. Situationen var den samma både före de stora skiftesreformer 1a och medan de genomfördes.

De kartor som jag använt mig av i undersökningen har jag delat in i fyra olika grupper utifrån tillkomsttid och förrättningsändamål. Eftersom tillkomsttiden för de kartor som ingår i de olika undersökningsområdenas delgrupper varierar både inom delgruppen och mellan undersökningsområdena har jag valt att kalla dessa grupper för *tidsskikt*.

Tidsskikt I består av *äldre geometriska jordeböcker*. Dessa finns för Seminghundra och Gudhems härader men inte för Nysätra socken. De består av bundna volymer vilka innehåller kartor över de i häraderna ingående byarnas inägomark i skala 1:5 000, Seminghundra, och i skala 1:3 333, Gudhem. I huvudsak är byar med hög andel krono- eller skattejord avkarterade. Kartorna i sig är inte inbördes daterade utan är tillkomna under åren 1637–39 och 1644–47 för Seminghundra och Gudhem i nu nämnd ordning.

Tidsskikt II består av *yngre geometriska jordeböcker* samt *geometriska avmätningar*. De är tillkomna under perioden från 1681 fram till åriondet strax före den första storskiftesstadgan 1749, med en huvudsaklig tyngdpunkt kring 1700-talets första årionde. De är företrädesvis ritade i skala 1:4 000. Skalan 1:5 000 förekommer också särskilt för de yngre geometriska jordeböckerna i Seminghundra. Skalan 1:8 000 tillämpas för en del byar i Nysätra socken.

Tidsskikt III utgörs av *storskifteskartor* i skalorna 1:2 000 och 1:4 000, huvudsakligen den sistnämnda skalan. I tid representerar de perioden från den första storskiftesstadgan fram till dess att detta regelverk ersätts av enskiftesreformen 1807 samt laga skifte 1827.

Tidsskikt IV konstitueras av några få *enskifteskartor* samt en majoritet *laga skifteskartor* i huvudsak från mitten av 1800-talet till dess slut.

Urval och mätmetod

För att göra det möjligt att följa utvecklingen av hägnadssystemen i de i undersöknings-

områdena lokaliserade byarna har inledningsvis ett urval gjorts av byar som, med några undantag, är avkarterade minst tre gånger under undersökningsperioden, via Lantmäteriets Forskningsarkivs register. Huvudregeln har här varit att den aktuella byn antingen måste ha en geometrisk jordebokskarta eller en geometrisk avmätning, följt av storskifte och därefter av ett enskifte/laga skifte. På så vis skapas en individuell tidsserie med åtminstone tre ögonblicksbilder över byn som kan ligga till grund för uppmätningar samt diskussion. Att den enskilda byn är laga skiftad är ytterligare en förutsättning, eftersom denna förrättning även gör det möjligt att diskutera själva skiftets inverkan på hägnadsbeståndet i och med att det klart framgår var de nya fastigheternas gränser kommer att gå inom den gamla byns område. Sammantaget får denna urvalsprincip till följd att det är sällan eller aldrig som säterier kommer i fråga för uppmätning. (Se vidare nedan under rubriken felkällor).

De på detta vis utvalda byarna har jag mätt upp och upprättat ett särskilt mätprotokoll för varje kartakt. Protokollet anger kartaktens individuella aktnummer, årtal för dess upprättande, förrättningsman, typ av förrättning samt län, socken och by. Dessa uppgifter är tagna direkt ur Forskningsarkivets handskrivna register.

Rutinen för bearbetning och genomläsning av själva kartakten är följande: först fastställs kartans skala varefter antal kamerala hemman, jordeboksmantal, antal ägare samt jordnaturer fastställs. Åkerareal noteras samt för kartakter i tidsskikt IV även total areal och de olika markslagets fördelning inom denna. I förekommande fall, särskilt i tidsskikten I och II, tas uppgifter om trädesystem samt betes- och skogsbetingelser.

Härefter börjar själva uppmätningen av den på kartan utritade hägnaden. Kartakten täcks med en genomskinlig skyddsplast varpå en så kallad *kartmätare* förs längs de utritade hägnaderna. Kartmätaren är ett mekaniskt mätinstrument försett med ett litet noshjul. Den uppmätta sträckan avläses på

har inled-
som, med
e minst tre
perioden, via
s register.
en aktuella
trisk jorde-
avmätning,
ett enskif-
individuell
ögonblicks-
grund för
Att den en-
erligare en
förrättning
a själva skif-
ndet i och
nya fastig-
i inom den
get får den-
et är sällan
r i fråga för
nder rubri-

na har jag
t mätproto-
anger kart-
r, årtal för
an, typ av
h by. Dessa
kningsarki-

genomläs-
nde: först
tal kamera-
antal ägare
areal note-
även total
fördelning
ll, särskilt i
om trädes-
gelser.

ningen av
Kartakten
isplast var-
ngs de ut-
är ett me-
ed ett litet
avläses på

en liten urtavla där en visare mekaniskt rör sig längs en streckad skala. Avståndet mellan två streck på urtavlan motsvarar två centimeter i verkligheten.

Den på kartan utritade hägnaden delas in i tre *mätklasser*: *åkerhägnad*, *hägnad i rågång* samt klassen *övrig hägnad*. Hur en enskild hägnadslängd på kartan förs till någon av mätklasserna bestäms av hur hägnaderna är utritade på kartan. *Åkerhägnad* är all hägnad som gärdar in och stänger om åkermark oavsett vilka andra markslag som finns företrädda inom det aktuella gårdet. Mätklassen *hägnad i rågång* består av hägnad placerad i rågång mellan två byar. All övrig förekommande hägnad inom byns område förs till klassen *övrig hägnad*. Denna i sin tur består främst av hägnad som omgärdar ängsmark utan inslag av åker eller lindor, hagar samt hägnad belägen på mätobjektens bytomter eller kring bebyggelsen.

Förekommer *hägnadslag* mot en eller flera av grannbyarnas inägomarker noteras detta som särskild punkt i protokollet. (För en definition av begreppet hägnadslag se vidare under rubriken hägnadslag i kapitel 5). Den eller de sträckor som skulle ha varit hägnade, ifall denna typ av samarbete inte förekommit, uppmäts. Den uppmätta sträcka betraktas som *inbesparad* hägnad till följd av samarbetet över bygränsen.

Vid uppmätning av den enskilda kartaktens utritade hägnader har en bestämd *mätordning* iakttagits. Först fastställs om *hägnadslag* förekommer. Är så fallet, uppmäts den inbesparade hägnadslängden och förs in i mätprotokollet. Samtidigt noteras det vilka grannar som är delaktiga i hägnadslaget samt vilka markslag som berörs: åker, äng eller båda samtidigt. Därefter mäts klassen *hägnad i rågång* och förs in i protokollet. Därefter följer klassen *åkerhägnad* och till sist *övrig hägnad*.

För kartor i tidsskikt IV har dessutom ett extra mättningsprotokoll upprättats. På detta registreras längderna av de på kartan utritade *skifteslinjerna*, gränserna, mellan de nya fastigheterna inom byn. Dessutom mäts byns rågång mot andra byar utan hänsyn till

Figur 5. Det i undersökningen använda mätverktyget - Kartmätaren.

om där redan vid förrättningstillfället finns hägnad eller ej. Den enda hänsyn som tagits är om rågången fysiskt går i vatten, sjö, å eller dike. Dessa sträckor registreras ej och därmed representerar detta mått endast den sträcka som kan komma att bli föremål för hägnad efter skiftets genomförande. I mättningsprotokollet förs dessa sträckor i förstnämnda fallet under rubriken *skifteslinjer* samt i det senare *skifteslinjer i rågång*.

För mätklasserna *hägnadslag* och *hägnad i rågång* samt *skifteslinjer i rågång* har endast halva den uppmätta sträckan använts vid de efterföljande beräkningarna. Eftersom beräkningsgrunden för underhållet för hägnad placerad i en rågång mellan två byar har varierat under undersökningsperiodens längd är detta förfarande tillämpligt om dessa ses som sträckor av inbesparad hägnad. (Se vidare under rubriken hägnadsdelning i kapitel 5). Dock har i protokollet alltid hela den aktuella sträckan förts upp för att först därefter divideras med två.

Inbyggd i den här redovisade mätordningen ligger också en inbördes rangordning av de olika *mätklasserna*. *Hägnad i rågång* har företräde framför *åkerhägnad*. *Åkerhägnad* har i sin tur tolkningsföreträde framför klassen *övrig hägnad*. Mätordningens rangordning av mätklasserna innebär att om en gårdesgårdslängd som exempelvis omgärdar en del av by A:s åkermark och samtidigt också står i rågången mellan byarna A och B, kommer den aktuella hägnadslängden att

föras upp som *hägnad i rågång* i protokollet och inte som *åkerhägnad*. Detta förfaringssätt motiveras av förhållanden som berörts ovan. Dels med att beräkningsgrunden för den enskilda byns andel av hägnadsunderhållet i rågång mellan två byar har varierat över tiden och dels med att den aktuella kartan bara berör by As förhållanden och inte by Bs. By B i sin tur kanske inte blir aktuell för uppmätning över huvud taget eller också sker uppmätningen/excerperingen långt senare i tiden då kartorna över byarna inom en socken har avmätts av mig i den alfabetiska ordning de ligger arkiverade i Forskningsarkivet, den äldsta kartan först och den yngsta sist inom respektive by. Förfaringssättet sparar en hel del tid vid själva uppmättningsarbetet samtidigt som det också blir möjligt att hålla synintrycken från en karta till en annan inom en och samma by färska i minnet. Den sistnämnda fördelen är nog så viktig eftersom jag både av tidsmässiga, kostnadsmässiga och arkivariska skäl inte kunnat överföra alla enskilda kartor på ritfilm eller på annat sätt duplicera dem. Vidare gör den redovisade mätordningen det möjligt att – oavsett om de excerperade hyarna gränsar till varandra eller ej – summera värdena för varje undersökningsområde och tidsskikt utan risk för dubbelregistrering av hägnadslängderna.

Uppmätningen av kartor i tidsskikt I, äldre geometriska jordeböcker, har gjorts med den därpå i tiden följande kartan liggande uppslagen bredvid. Anledningen är att lantmätarna som verkställt den första avmätningen inte alltid satt ut namn på de angränsande byarna samt ibland återgivit bitar av inägomarken, exempelvis en vret, i felaktigt fysiskt läge i förhållande till bytomt och centrala åkergården. I det senare fallet är inte orsaken lantmätarens oskicklighet eller dåliga mätteknik utan helt enkelt ett resultat av hans instruktion att spara på dyrbart papper.

Huvudprincipen för all uppmätning av kartornas hägnadslängder har varit att endast den hägnad som lantmätarna ritat ut har uppmätts och registrerats i protokollet. (Se vidare under rubriken felkällor).

Regionala anpassningar till urval och mätmetod

Sammanlagt har hägnadslängder på 209 kartakter fördelade på 68 byar och 17 socknar avmätts. De 68 byarna har en total areal av 44 157 hektar enligt kartakterna i tidsskikt IV. Hur kartakterna fördelar sig över tid och i de ovan angivna tidsskikten I–IV inom de tre undersökningsområdena framgår av tabellerna 6–8.

Frekvensen av användbara kartor inom varje undersökningsområde varierar. Detta beror på de regionala särdrag som varje undersökningsområde företer vilka åter speglas i det sätt de enskilda kartakterna är framställda på; centrala lantmäteriiinstruktioner har fått anpassas efter en regional verklighet.

Bebyggelsens ålder parad med en kontinuerlig kolonisation är de fakta som betytt mest för frekvensen kartor inom Nysätra socken. Den kamerala situationen förändras hela tiden och det är först i och med avvittringarna som uppgifterna från kronans jordebok bildar ett mer fast ramverk för skiftesförrättningarna.¹¹³ Nysätra skiljer sig därvidlag från både Seminghundra och Gudhem där den kamerala situationen stabiliseras årtiondena efter reduktionen.

Tabell 6. Det uppmätta kartmaterialets fördelning i Nysätra socken. År anger årtalet för respektive förrättnings påbörjande

Byar	Tids- skikt II år	Tids- skikt III år	Avvitt- ning år	Tids- skikt IV år
Brände	1705	1787	1786	1883
Flarken		1794	1783	1847
Grimsmark	1709	1773	1786	1860
Gumboda	(1685)	1769	1787	1849
Gunsmark	1741	1787	1787	1859
Hertsånger		1774	1786	1862
Klintsjön	1698	1767	1787	1851
Kålaboda	1698	1796	1796	1874
Nybyn	1735	1786	1786	1842
Ånåset		1802	1786	1842
Risvattnet /		1796 /		1855 /
Mårtensmarken		1798	1798	1875
Skåran	1698	1798	1786	1891
Strand		1797	1797	1875
Trehörningen		1795	1798	1871

Avvittring
ofta helt ell
bvar nära i
stor fördel
storskiftes
förhållande

Tabell 7. Det
påbörjande

By/socken

Bista / Vidbo
Krogssta / Vidbo
Nöbböle / Vidbo
Wielamby / Vidbo
Bergby / Skepp
Bärresta / Skepp
Espesta / Skepp
Gäldersta / Skepp
Hjerresta / Skepp
Hägaby / Skepp
Krogssta / Skepp
Sköby / Skepp
Stumsta / Skepp
Sura / Skepp
Ulentuna / Sk
Valla / Skepp
Åckelsta / Skepp
Ånsta / Skepp
Eka / Lunda s
Engeby / Lund
Norrby / Lund
Söderby Lilla /
Söderby Stora
Trösta / Lunda
Ösby - Altuna /
Rösta / Frösun
Skärsta / Frösun
Snipekeby / Fr
Larby / Frösun
Ånsta / Frösun
Ånsta / Frösun
Bärresta - Ytter
Lundby / Orke
Orkesta / Orke
Vaxtuna / Orke
Husby / Markin
Lena / Markin
Lundby / Mark
Vreta / Markin
Öresta / Markin
Kissinge / Skär
Skalmsta / Skär
Sälma / Skånel
Tadem / Skånel

Avvittring och storskifte sammanfaller ofta helt eller förekommer i Nysätra sockens byar nära i tiden efter varandra. Detta är en stor fördel för undersökningen eftersom storskifteskartorna i socknen endast berör förhållandena på inägomarken. Avvittrings-

kartorna visar däremot hela den enskilda byns tilldömda ägoområde. Urvalsmetoden har därför måst modifieras något för Nysätaras del. Som synes av tabell 6 är kartor i tidsskikt II underrepresenterade i jämförelse med tidsskikten III och IV. Grundkravet om

Tabell 7. Det uppmätta kartmaterialets fördelning inom Seminghundra härad. År anger årtalet för förrättingens påbörjande

By/socken	Tidsskikt I	Tidsskikt II	Tidsskikt II	Tidsskikt III	Tidsskikt IV
	år	Yggråbk år	Geomavm år	år	år
Bista / Vidbo sn	1637-39			1765	1849
Krogsta / Vidbo sn	1637-39	1688		1765	1859
Nibble / Vidbo sn	1637-39			1745	1838
Velamby / Vidbo sn		1685		1768	1866
Bergby / Skepptuna sn	1637-39	*		1769	1828
Bårresta / Skepptuna sn		*	1705	1767	1828
Espesta / Skepptuna sn		*	1715	1808	1929
Gådersta / Skepptuna sn	1637-39			1764	1848
Herresta / Skepptuna sn	1637-39		1711	1792	1844
Hålgåby / Skepptuna sn	1637-39	1688		1775	1856
Kogsta / Skepptuna sn	1637-39			1775	1816
Skoby / Skepptuna sn	1637-39			1778	1863
Slumsta / Skepptuna sn	1637-39		1703	1769	1856
Sursta / Skepptuna sn	1637-39		1706	1781	1861
Ullentuna / Skepptuna sn	1637-39			1772	1841
Valla / Skepptuna sn	1637-39		1702	1766	1837
Åckelsta / Skepptuna sn	1637-39			1764	1856
Ånsta / Skepptuna sn	1637-39		1729	1783	1850
Eka / Lunda sn	1637-39			1760	1843
Engeby / Lunda sn	1637-39			1792	1846
Norrby / Lunda sn	1637-39	1694		1767	1827
Söderby Lilla / Lunda sn	1637-39			1770	1902
Söderby Stora / Lunda sn	1637-39		1703	1771	1843
Trosta / Lunda sn	1637-39			1772	1927
Ösby + Altuna utjord / Lunda sn	1637-39		1705	1769	1852
Rolsta / Frösunda sn	1637-39	*	1703	1768	1870
Skrävsta / Frösunda sn	1637-39			1769	1842
Stolpekeby / Frösunda sn	1637-39			1764	1847
Tarby / Frösunda sn		*	1705	1789	1857
Åttesta / Frösunda sn	1637-39		1735	1765	1842
Åvasta / Frösunda sn		1688		1776	1875
Bårresta + Yttergårde / Orkesta sn	1637-39	1690		1765	1867
Lundby / Orkesta sn	1637-39		1735	1761	1856
Orkesta / Orkesta sn			1703	1761	1855
Vaxtuna / Orkesta sn	1637-39			1765	1842
Husby / Markims sn	1637-39			1764	1853
Lena / Markims sn	1637-39			1768	1854
Lundby / Markims sn	1637-39			1787	1852
Vreta / Markims sn	1637-39			1731	1853
Örsta / Markims sn	1637-39			1763	1843
Kvssinge / Skånela sn	1637-39			1770	1859
Skalmsta / Skånela sn	1637-39			1767	1875
Sälma / Skånela sn	1637-39		1699	1764	1852
Tadem / Skånela sn	1637-39			1764	1837

tre kartor per by över tiden har ej gått att upprätthålla.

Urvalsmetoden har fungerat bäst på Seminghundras relativt små men jämnstora byar. Som framgår av tabell 7 är representationen mycket god för kartor tidsskikt I samt kartor tidsskikt III. Kartor i tidsskikt II har jag särredovisat i tabellen utifrån typen av karta som ligger till grund för avmätningen men kommer i det följande behandla tidsskikt II som en homogen grupp.

Vidare är det så att det ganska ofta finns en yngre geometrisk jordebokskarta i kombination med en geometrisk avmätning något årtionde senare för en och samma by. I tabell 7 har jag bara redovisat de akter som ligger till grund för de redovisade mätvärdena. Jag har nämligen valt att utesluta den yngre geometriska jordebokskartan ur mätserien om jag har haft tillgång till en geometrisk avmätning i tiden strax efter. Således är till och med någon av byarna i Seminghundra avkarterad 5 gånger. Jag har dock i tabell 7 markerat förekomst av uteslutna yngre geometriska jordebokskartor med en stjärna. Det innebär att kartan inte använts för uppmätning av hägnader men att jag tagit uppgifter om skogstillstånd etc.

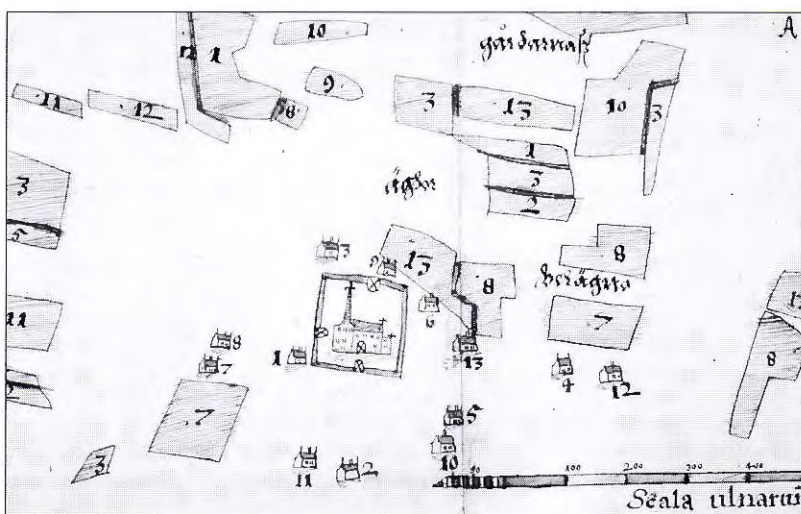
Mina enda två avsteg från urvalsprincipen i Seminghundra härad är att jag låtit en geometrisk avmätning tidsskikt II för Vreta i

Markims socken gå in som en karta tidsskikt III. Vreta är nämligen ett kronohemman anslaget till boställe och därmed inte "förändrat" över tiden. Samtidigt faller kartan från 1731 ganska nära i tiden för övriga storskiften i häradet. Avmätningen för Vreta hänför sig alltså faktiskt snarare till tidsskikt III än tidsskikt II vars kartor grupperar sig kring sekelskiftet 1700.

För Nibble i Vidbo socken ligger en karta från 1745 till grund för storskifte/delning från 1779. Förrättningen redovisas endast i form av ett skrivet protokoll vilket direkt är upprättat med avseende på 1745 års karta. Förrättningen ansågs kunna genomföras utan att en ny karta gjordes.

I Gudhems härad fungerade urvalsprincipen sämst. Detta beror främst på att den äldre geometriska jordeboken för Gudhems härad i många fall endast redovisar ett enstaka hemman i en by med hemmanets utspridda åkertegar i rätt fysiskt förhållande till varandra. I övrigt är kartan vit. Ingen ytterligare information finns att tillgå. Se figur 6 nedan.

Således ger registret en mycket mer positiv bild av möjligheterna till jämförelse än vad de enskilda kartorna medger. Kartor i tidsskikt II är i stället förhållandevis väl representerade inom häradet i stort. Kartor i tidsskikt III, storskiftena, är däremot ofta

Figur 6. Detalj av Borgunda by år 1644-47. Aktnummer P2:133-4. Foto Håkan Eriksson Lantmäteriet i Gävle.

ganska senare
1800 och
sådan sätt
uppmätning
och laga sk
den efter st
inte varit m
skifte och e
den senare
några år i t
tan. Dessut
sent storski
tesförrättn
vilka endas
bvn hemm

Är så fall
slutas, efter
sion går att
de dessa fö
att accepte
där en av a
karta i tidss
en antingen
sultatet fra

En ytterl
är att endas
är en tresä
ensäde. De
kartor ytter

Felkällor

Faktorer so
de mätvärd
förda mätr
grupper. De

Tabell 8. Det
själva förrättn

By / Socken

Borgunda / B
Brunnhem / B
Dala / Dala sn
Högstena / H
Hökaberg / R
Loringa / Sjö
Öja / Sö:a Kyr
Segestad / Se
Torestorp / E

ganska sena i tiden och ligger runt sekelskiftet 1800 och är vidare ofta utförda på ett sådant sätt att de är mindre lämpliga för uppmätning. Kartor i tidsskikt IV, enskiften och laga skiften ligger ofta ganska nära i tiden efter storskiftena varför det i en del fall inte varit motiverat att både mäta av ett storskifte och en karta i tidsskikt IV, särskilt om den senare utgjorts av ett enskifte endast några år i tiden efter den förstnämnda kartan. Dessutom är det ganska vanligt att ett sent storskifte följs av en lång rad laga skiftesförrättningar och hemmansklyvningar vilka endast gäller delar av den undersökta byns hemman.

Är så fallet har den aktuella byn måst utslutas, eftersom det inte med rimlig precision går att avmäta byn. Sammantaget gjorde dessa förhållanden att jag blev tvungen att acceptera byar vilka avmätts två gånger där en av avmätningarna måste bestå av en karta i tidsskikt IV och den andra avmätningen antingen en karta i tidsskikt I eller II. Resultatet framgår av tabell 8.

En ytterligare försvårande omständighet är att endast halva häradet, den östra delen, är en tresädesbygd. Den västra delen har ensäde. Detta begränsar urvalet av möjliga kartor ytterligare.

Felkällor

Faktorer som har betydelse för kvaliteten på de mätvärden som erhållits enligt ovan anförda mätmetod kan delas upp i två huvudgrupper. Det är dels faktorer som direkt kan

hänföras till källmaterialet och dels faktorer som beror av den valda uppmätningstekniken i sig.

Arealer

I och med att syftet med själva lantmåteriförrättningen, vars slutgiltiga resultat är en storskalig karta, skiljer sig åt över tiden får en tidsserie med kartor ifrån en och samma by olika utseende och innehåll. Detta medför att det enda markslag som alltid redovisas till sitt fysiska innehåll och samtidigt till areal, uttryckt i något ytmått, över tid och för undersökningens alla fyra tidsskikt är markslaget åker. Att åker redovisas så pass noggrant över tid anser jag ytterst orsakas av kopplingen mellan åkerns produktionsförmåga och skattesystemet. Jordskatt var den huvudsakliga statsinkomsten från mitten av 1500-talet fram till mitten av 1800-talets andra hälft.¹¹⁴

För tidsskikt I, äldre geometriska jordeböcker, redovisas brukad och obrukad åker till sina arealer i antal tunnor, förkortat tr i Notarum Explicatio. "Tunnor" brukar i dessa fall vanligtvis tolkas som tunnland. Således omförs rymdmåttet tunna direkt till arealmåttet tunnland vilket sedan 1634 motsvarade 14 000 kvadratalnar.¹¹⁵ Vidare ingår ej de på kartan utritade åkerimpedimenten, odlingsrösen och jordfasta blocken i denna areal som därmed de facto kan anses representera det enskilda gårdets totala areal av brukbar åkerjord.

För kartor i tidsskikt II redovisas arealen i geometriska tunnland och redovisnings-

Tabell 8. Det uppmätta kartmaterialets fördelning i Gudhems härad. Årtalen i respektive kolumn står för det år själva förrättningen tog sin början

By / Socken	Tidsskikt I år	Tidsskikt II år	Tidsskikt III år	Tidsskikt IV år
Borgunda / Borgunda sn		1701		1839
Brunnhem / Brunnhems sn	1644-47	1716		1852
Dala / Dala sn		1694		1821
Högstena / Högstena sn	1644-47	1703	1785	1851
Hökaberg / Rådene sn	1644-47	1700	1806	1848
Loringa / Sjogerstads sn		1704		1829
Öja / Sö:a Kyrketorps sn	1644-47		1758	1843
Sejerstad / Sejerstads sn	1644-47	1702		1828
Torestorp / Edåsa sn		1709	1797	1861

grunden är densamma som för tidsskikt I – endast den brukbara åkermarken ingår i delsummorna, ej impedimenten. För tidsskikt III finns två principer företrädda. Antingen bibehålls samma förfaringssätt som för tidsskikt II eller också ingår impediment i arealsiffran. Det sistnämnda framgår inte alltid av textbeskrivningen till kartor i tidsskikt III. Om impediment ingår är det omöjligt att kompensera för det utan att behöva göra en egen arealbestämning av den enskilda kartans åkermark. För kartor i tidsskikt IV redovisas åkerarealen i sin helhet, både ren åker och impediment. De senare summeras dock och redovisas som delsumma under rubriken *avrösningsjord* tillsammans med alla andra impediment samt samfälld mark. Till åkermarken förs också för detta tidsskikt bytomten, i och med att både enskifte och laga skifte i de allra flesta fall resulterar i att en eller flera gårdar flyttas från den gamla bytomten till nya lägen. Därmed kan hela eller delar av den gamla tomtplatsen komma att omföras till åker med en jord som hade mycket högt förråd av växtnäringssämnen

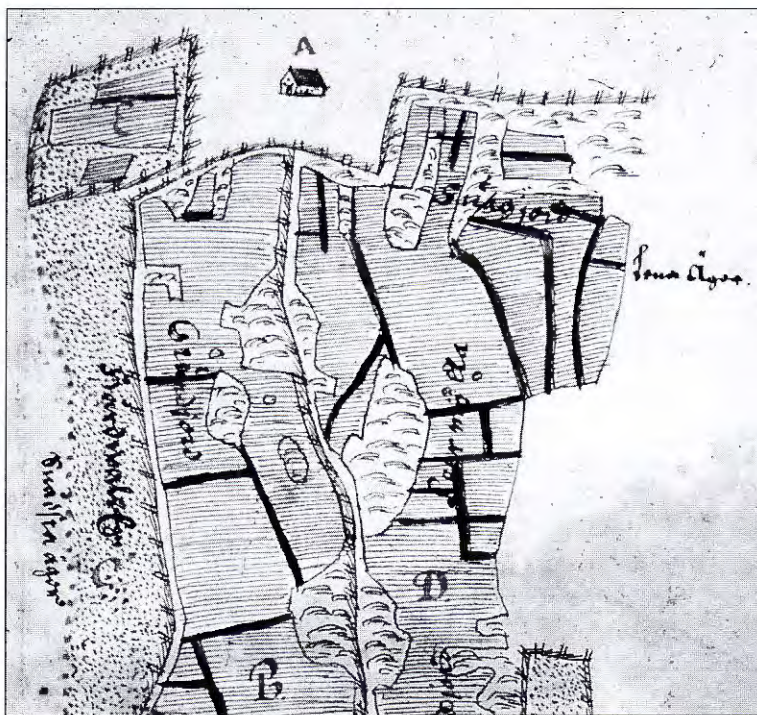
tack vare deposition av både urin, gödsel och avfall från både djur och människor under lång tid. Åkerarealen återfinns därför under rubriken *tomt och åker* i textbeskrivningarna. Här har heller inga försök gjorts att räkna bort tomtmarken från åkerarealen, som var för handen vid förrättningsstillfället.

I de fall då någon angränsande by äger jord inne i den för uppmätning aktuella byns åkergård, så kallade *fjäll*, har denna areal även förts in i mättningsprotokollet och lagts till den avmätta byns totala åkerareal.

Sättet att redovisa hägnader

Det sätt på vilket hägnader redovisa skiljer sig åt över tiden. För kartor i tidsskikt I ritas hägnader som en stiliserad hankgårdesgård sedd från sidan. Se fig. 7.

Följande århundrade sker en förflackning av rittekniken. Hägnaden blir en heldragen linje med korta, tvärgående dubbelstreck, vilka symboliserar störpåren. På kartor från 1680- och 90-talen, yngre geometriska jordeböcker i tidsskikt II, och på kartakter, framförallt från 1800-talets senare hälft, tenderar

Figur 7. Örsta i Seminghundra härad 1637–39. Aktnummer A9:49. Här framträder hägnaderna med all önskvärd tydlighet. Lägg också märke till hägnadslaget i åkermarken mellan Örsta och grannbyn Lena till höger i bild, samt rågången mot Snättsta som är utmärkt med röda prickar till vänster i bild och som samtidigt utgör ett hägnadslag i ång. Foto Håkan Eriksson Lantmäteriet i Gävle.

hägnaderna a
draget streck

Detta med
gen linje och
skilja marksl
ka markslage
perioden.

Den ur un
sämrade redo
har fått till fö
kunnat mäta
vid tidpunkte
dast skifteslin
har kunnat f
ledning har ja
IV inom varje
faktiskt har s
heldragen lin
hägnadsstrec
i samtliga utv
sökningssomr

Fördelning
område av up
tor i detta avs
framgår av ta

Redovisning
samt skalan
Inte endast la
visning av hä

Tabell 9. Totala
delade efter fö
socken

Nysätra socken

By

Brände
Flarken
Grimsmark
Gumboda
Gunsmark
Hertsånger
Klintsjön
Kålaboda
Nybyn / Änåset
Risvattnet / Mår
Skåran
Strand
Trehörningen

rin, gödsel
människor
inns därför
textbeskriv-
rsök gjorts
kerarealen,
ngstillfallet.
de by äger
ng aktuella
har denna
okollet och
åkerareal.

ovisa skiljer
skikt I ritas
gärdesgård

örflockning
heldragen
bbelstreck,
kartor från
riskas jorde-
akter, fram-
ft, tenderar

Seming-
637-39.
49. Här
aderna med
lighet. Lagg
hägnslaget
ellan Örsta
ena till höger
ängen mot
utmärkt med
vänster i bild
gt utgör ett
Lant-

hägnsaderna att avbildas endast med ett heldragen streck. Se fig. 8 och 9.

Detta medför ett problem då en heldragen linje också används för att på kartan skilja markslaget åker från de övriga historiska markslagen under hela undersökningsperioden.

Den ur undersökningens synvinkel försämrade redovisningsformen av hägnsaderna har fått till följd att jag i många fall inte har kunnat mäta den aktuella hägnsadmängden vid tidpunkten för skiftesförrättningen. Endast skifteslinjer samt skifteslinjer i rågång har kunnat fastställas. På förekommen anledning har jag måst låta de kartor i tidsskikt IV inom varje undersökningsområde, vilka faktiskt har sina hägnsader redovisade med heldragen linje med korsande tvärstreck, hägnsadstreck, få representera förhållandet i samtliga utvalda byar i respektive delundersökningsområde.

Fördelningen inom varje undersökningsområde av uppinätta och icke uppmätta kartor i detta avseende samt deras totalarealer framgår av tabellerna 9-11.

Redovisningsprincipen för bebyggelse samt skalans inverkan på hägnsaderna
Inte endast lantmätarnas ritteknik och redovisning av hägnsaderna skiljer sig över tid.

Tabell 9. Totala arealer för kartor i tidsskikt IV fördelade efter förekomst av hägnsadstreck i Nysätra socken

By	Tidsskikt IV med hägnsadstreck, ha	Tidsskikt IV utan hägnsadstreck, ha
Brände	3205,628	
Flarken		4291,093
Grimsmark		1860,860
Gumboda	3426,617	
Gunsmark	1485,268	
Hertsånger	1935,349	
Klintsjön	2633,212	
Kålaboda	1605,318	
Nybyn / Ånäset	1673,262	
Risvattnet / Mårtensmarken	1052,842	
Skåran		1826,601
Strand	480,750	
Trehörningen		1116,192

Även kartans skala samt övrigt informationsinnehåll påverkar i vilken mån hägnsaderna är fullständigt återgivna eller ej. För kartor i

Tabell 10. Totala arealer för kartor i tidsskikt IV fördelade efter förekomst av hägnsadstreck i Seminghundra härad

Seminghundra härad	Tidsskikt IV med hägnsadstreck, ha	Tidsskikt IV utan hägnsadstreck, ha
Bista / Vidbo sn		226,701
Krogsta / Vidbo sn		236,700
Nibble / Vidbo sn	85,209	
Velamby / Vidbo sn	130,097	
Bergby / Skepptuna sn		178,657
Bårresta / Skepptuna sn	116,600	
Espesta / Skepptuna sn	201,306	
Gådersta / Skepptuna sn		354,986
Herresta / Skepptuna sn		128,393
Hålgåby / Skepptuna sn		122,893
Kogsta / Skepptuna sn	58,055	
Skoby / Skepptuna sn		87,423
Slumsta / Skepptuna sn	80,272	
Sursta / Skepptuna sn		186,276
Ullentuna / Skepptuna sn		178,226
Vålla / Skepptuna sn		124,720
Åckelsta / Skepptuna sn		228,945
Ånsta / Skepptuna sn		333,474
Eka / Lunda sn		350,326
Engeby / Lunda sn		301,157
Norrby / Lunda sn	90,007	
Söderby Lilla / Lunda sn	155,152	
Söderby Stora / Lunda sn		535,371
Trosta / Lunda sn	395,777	
Ösby + Altuna utj. / Lunda sn		609,287
Rolsta / Frösunda sn		228,421
Skrävsta / Frösunda sn	265,934	
Stolpekeby / Frösunda sn		190,043
Tarby / Frösunda sn		351,490
Åttesta / Frösunda sn		320,272
Åvasta / Frösunda sn		97,040
Bårresta + Yttergårde / Orkesta sn	217,731	
Lundby / Orkesta sn	252,781	
Orkesta / Orkesta sn	204,392	
Vaxtuna / Orkesta sn		176,343
Husby / Markims sn		455,052
Lena / Markims sn	175,602	
Lundby / Markims sn		293,813
Vreta / Markims sn		216,796
Örsta / Markims sn	164,648	
Kyssinge / Skånåla sn		218,346
Skålmsta / Skånåla sn		233,544
Sålåna / Skånåla sn		441,476
Tadem / Skånåla sn	201,198	

Tabell 11. Totala arealer efter kartor i tidsskikt IV fördelade efter förekomst av hägnadsstreck i Gudhems härad

<i>Gudhems härad</i>	<i>Tidsskikt IV med hägnadsstreck, ha</i>	<i>Tidsskikt IV utan hägnadsstreck, ha</i>
<i>By/socken</i>		
Borgunda / Borgunda sn		1633,560
Brunhem / Brunhems sn	699,942	
Dala / Dala sn	1864,026	
Högstena / Högstena sn		473,674
Hökaberg / Rådene sn	212,414	
Loringa / Sjögerstads sn	582,966	
Öja / Södra Kyrketorps sn		440,024
Segerstad / Segerstad sn		867,574
Torrestorp / Edåsa sn		589,351

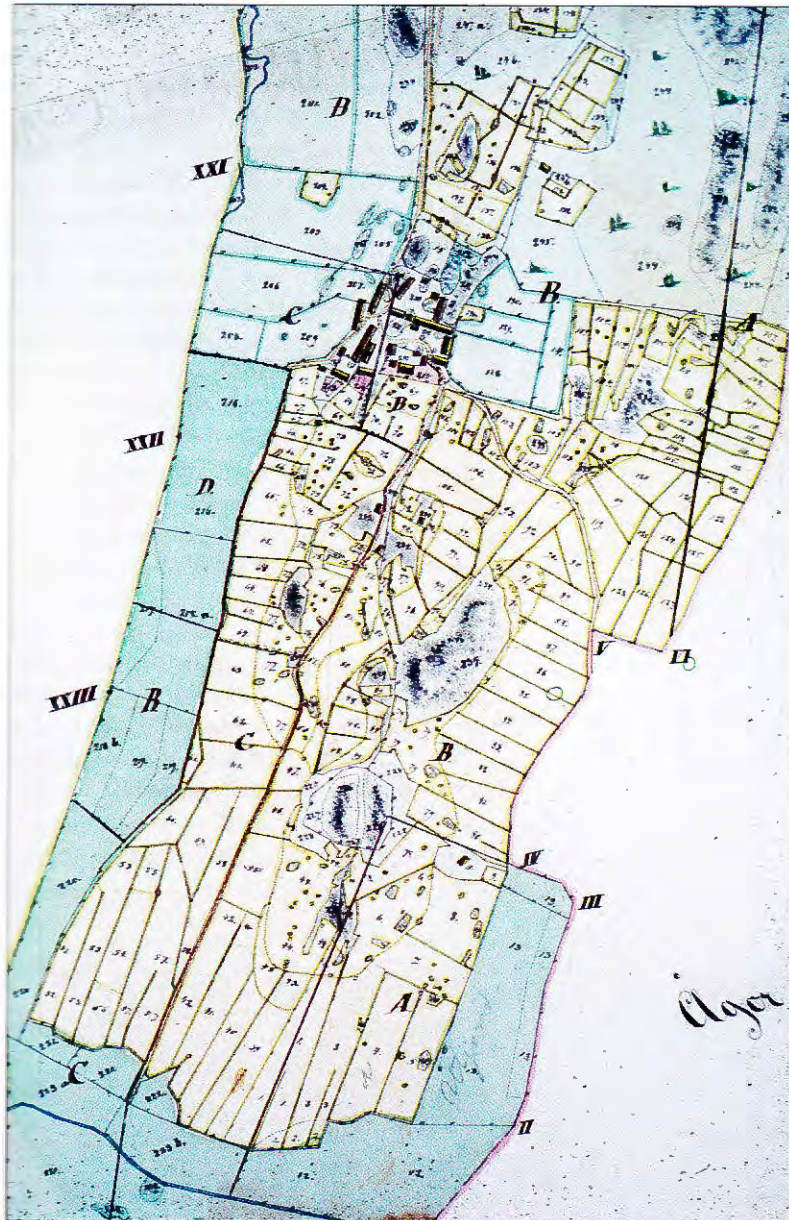
tidsskikt I medför tidens ritteknik att hägnaderna inne på själva bytomten inte är redovisade i någon större utsträckning eller ens är med överhuvudtaget. Bebyggelsen som ryms inom bytomten är endast utritad som hussymboler där varje symbol representerar ett kameralt hemman och all dess bebyggelse. Denna hussymbol skulle vidare vara satt med sin mittpunkt över den verkliga mangårdsbyggnadens läge. Således finns ingen information om ekonomibyggnader och hägnader i anslutning till dessa. Det enda som framgår är var åkerhägnaden gränsar till själva bytomten. Se figur 10.

Figur 8. Krogsta i Seminghundra härad 1688. Aktnummer A13:24. De tunna hel-dragna strecken utgörs av hägnader. Lägg märke till åkerhägnaden som skiljer bytomt från åkergårdet. På utmarken finns ett antal vretar inhägnade, nummer 1-4, samt en hage; bysens beteshage. Foto Håkan Eriksson lantmäteriet i Gävle.

att hägnate är redo-
g eller ens
elsen som
tridad som
resenterar
bebyggel-
re vara satt
diga man-
nns ingen
tader och
Det enda
n gränisar

Figur 9. Örsta i Seminghundra härad. Laga skifte 1843. Aktnummer A63-16:4. På denna karta har lantmätaren ritat ut tvärstreck på hägnadslinjerna. Notera att hägnadslaget i åker mot Lena ligger kvar. Foto Håkan Eriksson Lantmäteriet i Gävle.

Figur 10. Örsta i Seminghundra härad. 1637-39. Aktnummer A9:49. Den lilla stugsymbolen vid A är den enda information som ges om bytomtens utseende. Foto Håkan Eriksson Lantmäteriet i Gävle.

Figur 11. Borgunda i Gudhems härad år 1701. Akt-nummer P18-4:2. Borgundas bytomt är fylld av hus samt små odlingar av olika slag. Notera dock att varje hussymbol fortfarande representerar all bebyggelse som hör till ett visst hemman. Foto Håkan Eriksson Lantmäteriet i Gävle.

Figur 12. Estersmark i Nysätra socken år 1705. Akt-nummer Z22-11:1. Jämför hussymbolernas läge och förekomsten av hägnad kring dessa med figur 10 och figur 11 ovan. Foto Håkan Eriksson Lantmäteriet i Gävle.

Trots att denna redovisningsprincip bibehålls för kartor i tidsskikt II ger de regionala skillnaderna med avseende på byarnas storlek, bytomtens läge samt bebyggelsens inbördes organisationssätt, (om den ligger spridd eller samlad), ändå en mer fullständig bild av bytomtens hägnader. Detta gäller särskilt Gudhems stora så kallade *platsbyar* där bytomten som regel rymmer ett större eller mindre antal utritade, särhägnade åkerlyckor, kåltäppor, humlegårdar och kalvhagar vid sidan av backstugor och knektstugor. Vid uppmätning har jag valt att föra all hägnad som i kartans textbeskrivning anges omgärda en åkerlycka inne på bytomten till mätklassen *åkerhägnad*. Hägnad, som omgärdar kåltäppor, hagar etc. på bytomten har i mättingsprotokollet förts under mätklassen *övrig hägnad*. Se fig. 11.

För Nysättras del, med sin spridda bebyggelse, har inte redovisningsprincipen samma inverkan på den redovisade hägnadsmängden. I och med att bebyggelsen är så pass spridd kommer större delen av hägnaderna på bytomten med på kartor i tidsskikt

II då lantmätaren i större omfattning har hopträngd principen till följande på bytomten. Det är först i huvudsak som i redovisningen är redovisad egen med hus som har sedda ovanför. Den valda hägnad inte får

Laga skiftesinredningen. För kartor i tidsskikt III. För möjligheterna i nummerna innebär begränsningar. Skifteskartan ryms förhållande landet efter skiftet ofta välja och omräkning, som var i rättningen.

Figur 13. Örsta i Söderåkra härad 1760. Akt-nummer A63-1. Bebyggelsen är nu oregelbunden i fågelperspektiv. Hägnaderna är ockredovisade med hägnadsymboler. Foto Håkan Eriksson Lantmäteriet i Gävle.

princip bi-
er de regio-
på byarnas
byggelsens
den ligger
er fullstän-
Detta gäller
de platsbyar
er ett större
ärhågnade
lar och kalv-
h knektstu-
t att föra all
ning anges
ytomten till
som omgär-
tomten har i
mätlassen

dda bebyg-
ncipen sam-
e hägnads-
gelsen är så
n av hägna-
or i tidsskikt

□, då lantmätaren faktiskt har plats att rita ut den i större omfattning. Se fig 12. För Seminghundras del, med relativt små bytomter och hopträngd bebyggelse får redovisningsprincipen till följd att ytterst litet av hägnaden på bytomten finns med.

Det är först i och med kartor i tidsskikt III, som i huvudsak all bebyggelse på bytomterna är redovisad i sina inbördes rätta fysiska lägen med husen avkarterade som rektanglar sedda ovanifrån med tillhörande hägnader. Den valda skalan gör troligen att all hägnad inte får plats. Se fig. 13 och 14.

Laga skiftesinstruktionens inverkan på redovisningen av hägnader

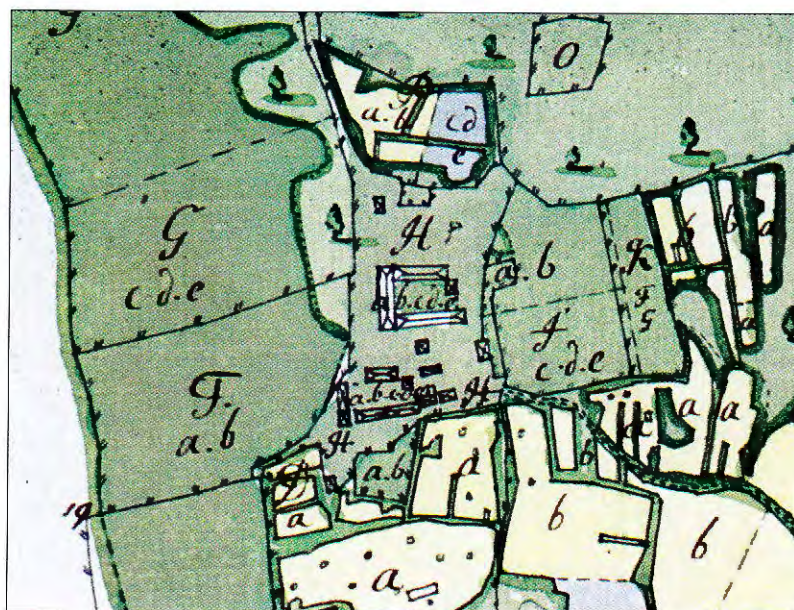
För kartor i tidsskikt IV är bebyggelsen redovisad efter samma princip som för kartor i tidsskikt III. Förutom att skalan begränsar möjligheterna att få med all hägnad på bytomterna innebär själva skiftesförrättningen begränsningar. Detta hör samman med att skifteskartan rymmer information i två lager, dels förhållandet före skiftet och dels förhållandet efter skiftet. Här tvingades lantmätaren ofta välja och måste prioritera den information, som var viktigast för ändamålet med förrättningen. Detta får till följd att skiftes-

linjer mellan de nya fastigheterna ofta sammanstrålar in på bytomten. För att denna ytterst viktiga information skulle framgå med största önskvärda tydlighet valdes troligen ur denna aspekt "störande" hägnader bort. Dessutom tror jag att förhållandet att en större eller mindre del av bebyggelsen på bytomten skulle komma att flyttas, spelade in på lantmätarens vilja att redovisa hägnaderna. I mitt material är det i vart fall mycket tydligt att hägnaderna, även på de kartor i tidsskikt IV där hägnaderna redovisas med tydliga hägnadsstreck, inte går att följa längre än fram till bytomten. Väl inne på bytomten redovisas hägnaderna endast delvis. Se fig. 14.

Sammantaget innebär detta att hägnadsmängderna som härrör från bytomterna är mer eller mindre underrepresenterade praktiskt taget för hela undersökningsperioden. Jag har inte gjort några försök att kompensera detta.

Skalans inverkan på de uppmätta hägnadslängderna

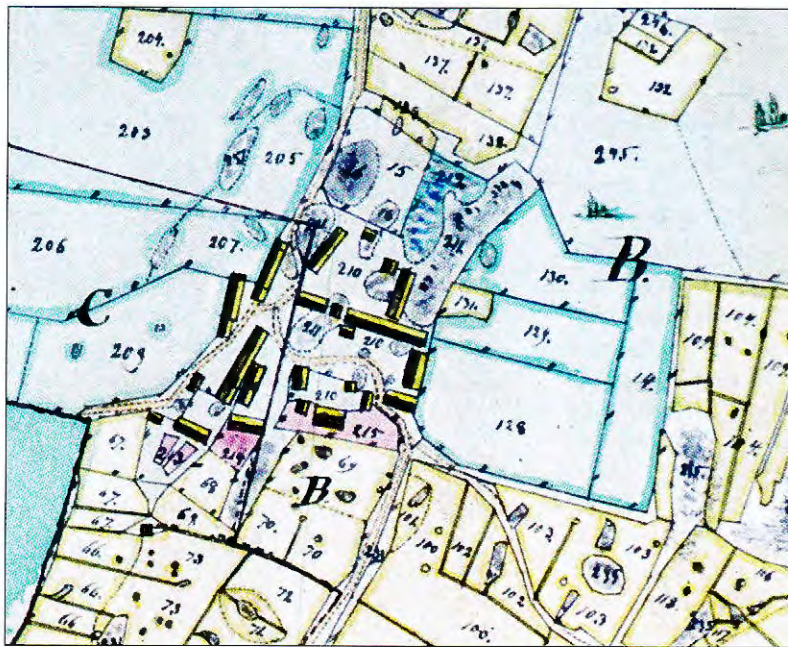
Kartornas skala får också inverkan på hur hägnaden redovisas. Ovan har redan berörts dess betydelse för hägnad belägen på by-

Figur 13. Örsta i Seminghundra härad 1763. Aktnummer A63-16:1. Bebyggelsen är nu återgiven i fågelperspektiv på denna storskifteskarta. Hägnaderna är också försedda med hägnadsstreck. Foto Håkan Eriksson Lantmäteriet i Gävle.

mark i Ny-
705. Akt-
1. Jämför
läge och före-
ad kring
10 och figur
Eriks-
i Gävle.

Figur 14. Örsta i Seminghundra härad 1843. Aktnummer A63-16:4. Denna laga skifteskarta redovisar hägnader på bytomten och längs vägar. Foto Håkan Eriksson Lantmäteriet i Gävle.

tomt. Den största konsekvensen får dock skalan i två andra avseenden. En karta ritad i skalan 1:2 000 har en större upplösning och därmed framträder svaga böjningar och krokighet på en befintlig hägnadssträcka bättre än om motsvarande sträcka skulle vara ritad i skala 1:8 000. I det senare fallet framstår hägnaderna som mer rätlinjiga än vad de i verkligheten är. Detta påverkar naturligtvis mätvärdena eftersom kartmätarens mätthjul rullas en kortare sträcka i det sistnämnda fallet.

Skalan påverkar helt naturligt även mätvärdernas precision i och med att jag med kartmätaren endast kan mäta med en, okulärt bedömd, halv centimeters noggrannhet. Relateras denna halva centimeter till ovan nämnda skalor, motsvarar den i det ena fallet 10 meter hägnad och i det andra 40 meter hägnad. Detta har jag försökt kompensera genom att mäta all hägnad av en viss hägnadstyp i ett svep utan att dela upp den i mindre sträckor och addera delsummor från delavläsningar inom varje mätclass.

I Nysätra socken erbjuder tre kartor i tidskikt II en unik möjlighet för kontroll av uppmättningsmetodiken. Lantmätaren Hans

Kruse har nämligen som särskild punkt i Notarum Explicatio angivit hur mycket gärdesgård vart och ett av respektive bys kamerala hemman hade att underhålla. Byarna det gäller är Klintsjön, Kålaboda och Skäran. Kartorna är samtliga daterade 1698-99 och är utförda i skalan 1:8 000. De tycks vara upprättade i syfte att fastställa den kamerala situationen för att med denna som grund kunna utföra en säkrare beskattning och rotering av byarna. Gemensamt för de tre byarna är vidare att ett eller flera hemman i varje by varit kameralt öde under några år på 1690-talet. Tyvärr har Kruse glömt att notera antalet famnar för ett av hemmanen i Kålaboda. Hemman nummer 3 saknar uppgift trots att rubriken gärdesgård att underhålla finns inskriven under hemmanet ifråga i textbeskrivningen. Vidare verkar det som Kruse för Klintsjöns del räknade med anläggningar som låg inne på andra byars områden. Det rör sig om dels en fäbod och dels en stor myrslätter. Eftersom det inte finns samtida kartor på de bägge grannbyarna går det inte att direkt jämföra mina mätvärden med Kruses uppgivna hägnadslängder. Kvar blir Skäran. Skäran består av

hemman o
 2:2 nunnlan
 dövisar 5-463
 hålla vilket n
 gård. Mina
 resulterade
 95. Detta a
 eftersom kar
 vilket innebä
 framstår som
 den i själva v
 net som besv
 stort eftersom
 maktat mina
 av hägnad.

Figur 15. Örsta
 hundra härad
 39. Aktnummer
 I bildens vänstr
 hägnadslag
 Rågängen till g
 Snättsta - är ut
 med en rad röde
 Längst ner i råg
 avslutning syns
 märke - ett fem
 Foto Håkan Eri
 Lantmäteriet i O

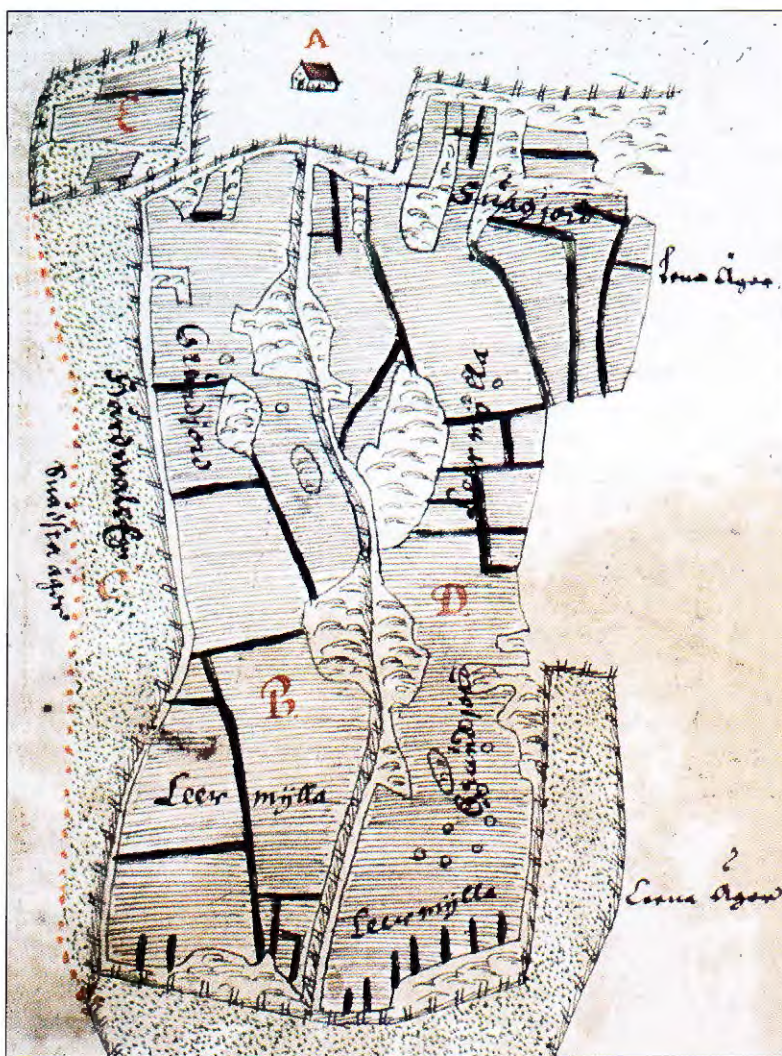
7 hemman och 15 tunnland åker. Således 2–3 tunnland åker per hemman. Skäran redovisar 5463 famnar gårdesgård att underhålla vilket motsvaras av 9732 meter gårdesgård. Mina egna uppmätningar för Skäran resulterade 8920 meter; en felmarginal på 9%. Detta anser jag vara fullt acceptabelt eftersom kartans skala är förhållandevis liten vilket innebär att den avkarterade hägnaden framstår som mycket mer rätlinjig än vad den i själva verket är. Jag anser inte resultatet som besvärande för undersökningen i stort eftersom jag redan från början har betraktat mina mätvärden som miniminivåer av hägnad.

Hägnader vilka står i en rågång

Hägnader som är placerade i rågång mellan två byar redovisas mer eller mindre fullständigt under hela undersökningsperioden. För kartor i tidsskikt I är detta i regel inget problem. Lantmätaren ritar ut en röd prickad linje som följer gårdesgården på den sträcka där gårdesgård och bygräns sammanfaller på kartan. Dessutom jämförs den aktuella kartan i osäkra fall med den i tiden närmast följande som ovan relaterats. För dessa kartor är dock mätklassen hägnad i rågång i sin helhet underrepresenterad eftersom kartan endast visar inägomarkens fysiska utsträckning och fördelning. För kartor i tids-

ta i Seming-
1843.
163–164.
kifteskarta
nader på by-
ngs vägar.
Eriksson
i Gävle.

punkt i No-
ket gårdes-
kamerala
varna det
h Skäran.
98–99 och
tycks vara
kamerala
om grund
ning och
för de tre
hemman i
r några år
omt att no-
nmanen i
knar upp-
att under-
anet ifrå-
erkar det
nade med
ndra byars
fäbod och
a det inte
grannby-
föra mina
hägnads-
består av

Figur 15. Örsta i Seminghundra härad år 1637–39. Aktnummer A9:49. I bildens vänstra sida går ett hägnadslag i äng. Rågången till grannbyn – Snättsta – är utmarkerad med en rad röda prickar. Längst ner i rågångens avslutning syns ett råmärke – ett femstena rör. Foto Håkan Eriksson Lantmäteriet i Gävle.

skikt I har hägnad i rågång urskiljts mest för att göra det möjligt att jämföra åkerhägnadens utbredning över tid under hela undersökningsperiodens längd, mätt på ett likartat sätt.

För kartor i tidsskikt II är mätklassen *hägnad i rågång* lätt att urskilja. Redovisningssättet är detsamma som för kartor i tidsskikt I; en prickad linje följer gårdesgårdens utsida så länge som rågång och hägnad sammanfaller med varandra på kartan. En finess i detta sammanhang är att denna prickade linje som regel byter färg i samband med att den ena angränsande byns mark avlöses av nästa. En annan vanligt förekommande variant är att lantmätaren även ritat ut en liten sträcka av de angränsande byarnas gemensamma rågång där den möter den för uppmätning aktuella byns rågång. Oftast kombineras dessa två metoder. För detta tidsskikt är det också mycket tydligt att gränsdragningen på utmarken mellan byar som regel är anpassad till de hägnader som förekommer. En synbarligen rät linje mellan två råmärken buktar plötsligt och anpassas efter en i den rätta linjen stående hägnad. Kulturgeografen Clas Tollin redovisar samma fenomen i medeltida diplom där hägnader har utgjort giltiga rågångar samtidigt som på platser där lämpliga linjeelement saknades ”i form av

bäckar, hägnader, vägar drogs gränserna i rät linje mellan olika råmärken”.¹¹⁶ I mitt kartmaterial är det först under 1800-talet som rågångar i hägnadslinjer i någon nämnvärd omfattning rätas även om det förekommer i en del storskifteskartor.¹¹⁷ Mätklassen hägnad i rågång för kartor i tidsskikt II anser jag som fullständig representatör i mitt uppmätta material.

För kartor i tidsskikt III och IV är situationen delvis en annan. Här trängs som regel hägnadssymbolerna ut på de sträckor av bygränsen som berörs av de *ägoutbyten* som ofta sker mellan två eller flera angränsande byar i samband med att en av byarna genomgår skifte. Detta förhållande gäller särskilt för kartor i tidsskikt IV. För det sistnämnda tidsskiktets kartor ändras även redovisningsprincipen där rågång och hägnad utmärks med samma linje. Rågången färgas i samtidigt som den heldragna hägnadslinjen, med eller utan hägnadsstreck, tillåts skina igenom. Saknas hägnad i rågången, är gränslinjen dock streckad i de allra flesta fall. För kartor i tidsskikt III och IV är således mätklassen hägnad i rågång något underskattad, tidsskikt IV ännu mer än tidsskikt III. Underrepresentationen beror dock främst av ovan relaterade *ägoutbyten* snarare än av den förändrade rittekniken. Se fig. 16a och 16b.

Figur 16a. Överst i bild syns Stora Ullentunas bytomt i Seminghundra härad år 1772. Byn ligger i hägnadslag i åker med Fröby vilket markeras av den streckade avslutningen på åkergårdet snett ner till vänster om bytomten. Aktnummer A91-26:1. Foto Håkan Eriksson Lantmäteriet i Gävle.

Figur 16b. Under 1841-43 sker skiftesförrättningar i Ullentuna. I samband med skiftet sker utbyte med Fröby så att rågången rätas. Bilden är del av fastställande om häradslaget från 1772 som ligger kvar i rågången förse hägnad i tiden för kartorna. Aktnummer A91-26:2. Foto Eriksson Lantmäteriet i Gävle.

Vägar och hägnader
Ett ytterligare
sammanhang
vägar. Dessa
kartor tidsskikt
linjer med p
ning i följande
skikt III best
la heldragna
att vägens he
dito hägnad
IV. I dessa fa
om det faktis
ej. Jag har i t
kartan närm
verkliga situ
förelsen av
förändring.

I de fall vä
IV samtidigt
två byars inä
låta sig nöja
gon särskild
Den till åke
hägnaden är
te aktuella b
framgår av k
hägnad på v
borde det j
andra sida,

gränserna i
a¹¹⁶ I mitt
1800-talet
ägon nämnd-
et förekom-
Mätklassen
ktikt II anser
erad i mitt

är situatio-
s som regel
äckor av by-
ten som ofta
sande byar
genomgår
särskilt för
mnda tids-
sningsprin-
märks med
samtidigt
en, med el-
na igenom.
gränslinjen
För kartor
mätklassen
attad, tids-
III. Under-
nst av ovan
av den för-
och 16b.

erst i bild
entunas
ghundra
2. Byn lig-
lag i åker
ket markeras
de avslut-
ergården
änster om
nummer
oto Håkan
tmäteriet i

Figur 16b. Under åren 1841–43 sker en laga skiftesförrättning i Stora Ulentuna. I samband med skiftet sker ett ägo-utbyte med Fröby varvid rågången rätas. Ur kartbilden är det omöjligt att fastställa om hägnadslaget från 1772 års karta ovan ligger kvar eller om rågången försetts med en hägnad i tiden mellan de två kartorna. Aktnummer A91–26:2. Foto Håkan Eriksson Lantmäteriet i Gävle.

Vägar och hägnader

Ett ytterligare källkritiskt problem i detta sammanhang är redovisningsmaneriet för vägar. Dessa redovisas som streckade linjer i kartor tidsskikt I och som dubbelstreckade linjer med parvis ställda streck i vägens riktning i följande tidsskikt. Från och med tidsskikt III består vägar som regel av två parallella heldragna linjer. Här kan det förekomma att vägens heldragna linje sammanfaller med dito hägnadslinje och särskilt då i tidsskikt IV. I dessa fall kan det vara svårt att bedöma om det faktiskt förekommer en hägnad eller ej. Jag har i tveksamma fall förlitat mig på att kartan närmast före i tiden redovisar den verkliga situationen om inget annat i jämförelsen av de bägge kartorna visar någon förändring.

I de fall vägar på kartor i tidsskikt III och IV samtidigt fyller rollen som rågång mellan två byars inägomark, brukade lantmätaren låta sig nöja med vägen utan att tillföra någon särskild symbol för rågång på kartan. Den till åkermarken eller ängen tillhöriga hägnaden är då ofta utritad för den för skifte aktuella byn samtidigt som det i regel inte framgår av kartan om det finns ytterligare en hägnad på vägens andra sida. I normala fall borde det ju finnas en hägnad på vägens andra sida, om det nu är så att den andra

byns inägomark också går fram till vägen för att stänga ute djur som passerar på vägen. I sådana fall borde ju hyarna var för sig underhålla respektive hägnad på var sin sida av vägen. Jag har dock valt att bortse från denna mycket rimliga möjlighet eftersom det inte är säkert att det finns någon karta jämförlig i tid för grannbyn. Grannbyn kan också ha utgått ur undersökningen därför att den inte är avkarterad tillräckligt många gånger.

Informationsinnehållet i beskrivningarna till kartorna

I de äldsta kartorna, äldre geometriska jordeböcker från ca 1630–50, återfinns beskrivningen under rubriken Notarum Explicatio på själva kartan. Här redovisas relevant kameral information samt registerenhetens tillgång på åker och äng, uttryckt i tunnor respektive lass hö, hemman för hemman. Utmarken, som ej berörs av själva kartbilden, beskrivs dock i termer av tillgång på bete och skog. Vidare anges om det finns nämnvärt fiske eller kvarnanläggningar. Förhållandet på utmarken beskrivs i icke kvantifierbara termer. Det sägs endast om en resurs/nyttighet finns eller ej, om den är tillräcklig eller ej.

För yngre geometriska jordeböcker, 1680–90-tal, inkluderas utmarken på själva kartbil-

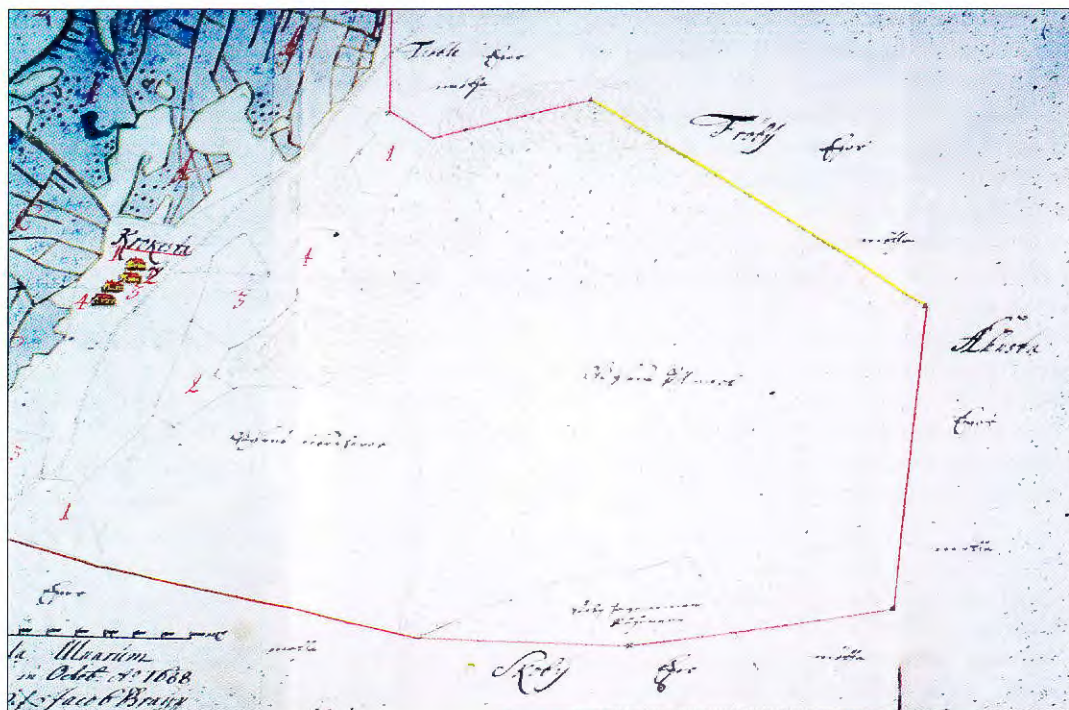

den men Notarum Explicatio redovisar trots detta inga arealer för den. Se fig. 17. I övrigt är redovisningsprincipen densamma: kamerala uppgifter samt åker och äng. Däremot redovisas åkerarealen i regel som tunnland istället för tunnor. Beskrivningen kan dock vara något fylligare än tidigare. Åbors namn, korntal samt en mer detaljerad redogörelse för utmarkens resurser är inte ovanliga.¹¹⁸

Geometriska avmätningar, de kartor som ligger i tiden mellan yngre geometriska jordeböcker och storskifteskartorna, har som regel en väl utbyggd textbeskrivning vilken ger en mycket god bild av den avmätta byns kamerala situation. Åkerarealen redovisas vidare i tunnland, äng i lass/parmar eller också beskrivs ängen till både areal och medelavkastning på vilken lassen/parmarna är beräknade. Här erhålls även en allmän beskrivning över förutsättningarna för åkerbruk: jordmån, korntal, trädssystem och körredskap: årder eller plog. Utmarkens areal redovisas dock mer sällan. Däremot be-

skrivs betesförhållanden och tillgång på ved, gärdsel, timmer samt om det går att utvinna någon produkt till avsalu från skogen. Avstånd till kyrka samt närmaste köpstad brukar också inkluderas. Övriga förhållanden som av lantmätaren bedöms ha intresse för byns produktionsmöjligheter ur jordbruksynpunkt eller allmänna förhållanden kommenteras.

I och med den första storskiftesförordningen 1749 ändrar textbeskrivningen karaktär. Den blir fysiskt mer omfattande och återfinns inte sällan separat, skild från kartan. Den styrs nu helt av skiftesförrättningen. Här skall ju lantmätaren värdera all mark i byn som skall skiftas mellan delägarna, både areal och godhet, *bonitet*, i samråd med dessa. Således räknas de fysiska arealerna om till icke-fysiska bonitetsvägda arealer av samma godhet. Den icke-fysiska arealen delas därefter mellan delägarna så att var och en får sin andel efter delningsgrunden: mantal, öretal, skatt. Alternativt utgår delningen helt

Figur 17. Krogsta i Seminghundra härad år 1688. A13:24. Hela byns utmark är avkarterad till höger om bytomten. Här ryms både åkeröretar samt en beteshage. I övrigt saknas hägnader på utmarken. Foto Håkan Eriksson Lantmäteriet i Gävle.

enkelt från o
skiftet aktue
före skiftet.
fördelas ut a
översätter de
let är att pro
samma för v
före samtidig
hav skall var
kompensera
areal.

Textbeskr
med storskil
rioden inna
över en ensk
och förutsätt
där skiftesfö
lingar samt
grund för sk
Åker, äng sa
sina arealer,
Däremot lys
sökningen re
kamerala, me
avmätningar
gifter om ut
nästan helt.
bonitetssiffr

Textbeskr
skifteskartor
nästan klini
beskrivande
ligger på Fo
heller inte a
jorden var f
före skiftet,
efter skiftet.
grund, jord
situation. De
dömningar ö
och i textbes
regel tusent
små delposte
delägare. I r
för hela skift
på textbeskr
delsummorm
vis inne i tex

ng på ved,
tt utvinna
ogen. Av-
stad bru-
hållanden
tresse för
ordbruks-
den kom-
esförord-
gen karak-
t och åter-
n kartan.
gen. Här
ark i byn
både are-
ed dessa.
na om till
av samma
delas där-
och en får
t mantal,
ngen helt

enkelt från den relativa andelen av de, för skiftet aktuella, markslag som innehades före skiftet. Vars och ens icke-fysiska andel fördelas ut av lantmätaren, som samtidigt översätter den till fysisk verklighet igen. Målet är att produktionspotentialen skall vara samma för varje delägare efter skiftet som före samtidigt som varje delägares ägoinnehav skall vara mer samlat. I denna process kompenserades sämre bonitet med större areal.

Textbeskrivningen förvandlas därför i och med storskiftesförordningen. Från att perioden innan vara en allmän beskrivning över en enskild bys produktionsmöjligheter och förutsättningar, blir den ett instrument där skiftesförrättningens formella förhandlingar samt de uträkningar som ligger till grund för skiftet skall kunna följas i detalj. Åker, äng samt utmark redovisas dock till sina arealer, förutsatt att de ingår i skiftet.¹¹⁹

Däremot lyser nästan all annan för undersökningen relevant information, utom den kamerala, med sin frånvaro. De geometriska avmätningarnas "verbalt" beskrivande uppgifter om utmarkens tillstånd saknas därför nästan helt. Dessa ligger gömda i godhets/bonitetssiffrorna för respektive markslag.

Textbeskrivningar till enskiftes- samt laga skifteskartor är än mer formaliserade och nästan kliniskt rensade från uppgifter av beskrivande karaktär. I det skick som de föreligger på Forskningsarkivet i Gävle är det heller inte alltid som det går att utläsa hur jorden var fördelad mellan byns delägare före skiftet, utan blott vars och ens andel efter skiftet. Naturligtvis framgår delningsgrund, jordägare samt relevant kameral situation. Detaljeringsnivån för godhetsbedömningar ökas också både på själva kartan och i textbeskrivningen. Här återfinns som regel tusentals godhetsgraderade arealer i små delposter fördelade efter markslag och delägare. I regel finns dock en summering för hela skifteslaget (byns delägare) i slutet på textbeskrivningarna. Alternativt redovisas delsummorna för varje jordägare markslagsvis inne i textbeskrivningen fortlöpande.

Urvalsprincipens inverkan på de jordnaturer vilka kartorna representerar

Min urvalsprincip med krav på både ett visst antal kartor över en och samma by varav en måste vara en enskiftes- eller laga skifteskarta samt de faktiska omständigheter som ligger till grund för kartornas tillkomst gör att mitt material huvudsakligen representerar jordnaturerna skatte-, krono- och frälsenatur utan inslag av godsdrift. Med det senare förstås ett säteri, som under egen avel bedriver jordbruk med tillhjälp av underlydande dagsverkstorp och gårdar inom rå och rör. Är ett säteri för handen, innebär det att det som regel varken har storskiftats eller laga skiftats eftersom själva ägoformen liksom driftsformen förknippad med denna, innebär att all jord ligger på en hand.

För Nysättras del får detta inga konsekvenser eftersom skattenaturen dominerar fullständigt med undantag av prästgård och militiehemman, som är av krononatur. I Seminghundra har detta inneburit att ett flertal registerenheter från alla de ingående socknarna har måst uteslutas. I Gudhem förekommer säterier i två av de excerperade byarna men här har säteribildningen inte inneburit en avhysning av den by där säteriet är beläget. Driften sker inom ramen av bytvånget och det lyckas inte säteriägarna att bryta ut sitt jordinnehav ur tresädesgårderna förrän i samband med enskifte.¹²⁰

Sammanfattning av felkällornas inverkan på de redovisade hägnadslängderna

Mot bakgrund av ovan redovisade och diskuterade felkällor och inkonsekvenser i källmaterialet anser jag att mina nedan redovisade mätvärden representerar en väl grundad och realistisk miniminivå av den totala mängden hägnad i landskapet för varje tidsskikt, utom för tidsskikt I i Seminghundra härad. Mätklassen *åkerhägnad* är förmodligen så nära verkligheten som möjligt är, med det förbehållet att delar av hägnadslängderna som omger åker har förts under mätklassen *hägnad i rågång*. Mätklassen *hägnad i rågång* är något underskattad. Klassen *övrig hägnad*

att en går-
hågnar in
rkslag, än
sig det rör
förvarliga
akt förhål-
verklighet
den omgi-
ör inte hel-
ålsättning

att åstadkomma relevanta skattningar av regionvisa hägnadsmängder över tiden.

Den bild av jordbrukets villkor som kartorna speglar, och som jag försöker fånga och delvis förklara genom uppmätning av de på kartorna markerade hägnader, är på den övergripande nivån inte beroende av exakta arealmått, markslag för markslag inom varje by och från en tid till en annan. Det är ju hägnadens roll, som hela undersökningen avser att belysa, inte den exakta utbredningen av de olika historiska markslagen. De av mig insamlade och redovisade åkerarealerna kommer att användas som förklaringsparametrar att ställa hägnadsmängderna emot. Det är viktigare att alla uppgifter är systematiskt insamlade inom varje tidsskikt och på likartat sätt än att varje delareal är på kvadratmetern exakt.

Liknande aspekter lägger jag på den totalareal – hämtad från kartor i tidsskikt IV – vilken får representera den enskilda byns totalareal under hela undersökningsperioden. Tidens uppmätningsteknik är nog så exakt och kompenserar för nivåskillnader i terrängen. Dess största svaghet ligger i att den helt naturligt blir mindre exakt för terrängavsnitt som är trädbärande då träden är i vägen både när märkedjan skall sträckas och vinkelinstrumentet användas.¹²¹

Att exempelvis identifiera de gamla byområdena på en modern flygfotobaserad ekonomisk karta i skala 1:10 000 och därefter mäta totalarealen skulle inte heller resultera i mer exakta eller helt invändningsfria totalarealer. Förvisso är det enskilda ekonomiska

kartbladets totala yta mycket noggrant bestämd men de på kartan utritade fastighetsgränserna kan ligga upp till 7–8 meter fel på kartan jämfört med det verkliga förhållandet ute i terrängen.¹²²

Att osäkerheten är så pass stor med avseende på fastighetsgränsernas läge beror helt enkelt på tillvägagångssättet vid den moderna flygfotobaserade ekonomiska kartans framställning. På mosaiken av flygbilder som anpassats till det enskilda ekonomiska kartbladet bestämdes fastighetsgränserna med hjälp av ett "pussel" där varje pusselbit bestod av en till skala 1:10 000 omförd storskalig lantmäterikarta. Ett antal delarealer, så kallade kontrollgrupper, på ett kartblad fastställdes sedan med en planimeter två gånger varefter ett medelvärde framräknades. För små ägofigurer togs arealen direkt från textbeskrivningen från aktuell storskalig lantmäterikarta. Slutligen stämde alla delarealer av mot den exakta arealen av hela det ekonomiska kartbladet.¹²³

I de fall första editionen av den ekonomiska kartan ersatts av en andra edition har fastighetsgränsernas grundstruktur behållits och endast till vissa delar förändrats, exempelvis där ett nyupptaget hygge på flygbilden gjort det möjligt att lägga en del av gränsen mer exakt än tidigare.¹²⁴

Sammantaget gör dessa förhållanden att en arealberäkning grundad på den moderna ekonomiska kartan blir behäftad med ganska stora fel. Om medelfelet är 7–8 meter innebär det för en 1000 meter lång fastighetsgräns en osäkerhet på 0,7–0,8 hektar.

mark i
1705.
2–11:1.
egarna är
svartliga
som åker-
der. Foto
Lant-

KAPITEL Att förstå under indiv

Inledning

I kapitel två
sociala stru
nimatoriska
kade. Ned
utnyttjand
handlas. E
markresur
olika mark
stycket ny
samt efter
markslagen
och *utmar*
tomt, åker
grepp: *inäg*
av inägoma
Något före
huvudsakl
att odla m
vinterfoder
sta uppgift
boskapen
att förse de
effekter de
tions- och
nytjandet
var enskilt
hällen/far
kades/nyt
för hushåll
serna och

KAPITEL 5

Att förvalta en produktionsförutsättning under gemensamt ansvar men med individuell underhållsplikt

Inledning

I kapitel två tilldelades byn rollen som den sociala strukturer inom vilken den arbetsorganisatoriska enheten, familjen/hushållet, verkade. Nedan skall inledningsvis byns markutnyttjande och formerna för denna behandlas. Basen för produktionen var byns markresurs. Marken delades i sin tur upp i olika markslag efter hur det enskilda markstycket nyttjades, formen för nyttjandet, samt efter deras juridiska status: *de historiska markslagen*. Dessa bestod av *tomt*, *åker*, *äng* och *utmark* samt *hage*. De tre förstnämnda, tomt, åker och äng, ingår i ett gemensamt begrepp: *inägomark* eller bara *inägor*. Nyttjandet av inägomark och utmark var i grunden olika. Något förenklat kan sägas att inägomarkens huvudsakliga nyttjande har varit inriktat på att odla människoföda samt att producera vinterfoder för boskapen. Utmarkens förnämsta uppgift har varit att producera bete för boskapen under vegetationsperioden, samt att förse det enskilda hushållet med de skogseffekter det behövde: ved, stängsel, konstruktions- och slöjdvirke. Huvudprinciperna för nyttjandet skiljde sig också åt. Inägomarken var enskilt nyttjad av de i byn ingående hushållen/familjerna. Utmarken däremot brukades/nyttjades som en gemensam resurs för hushållen i byn. Rätten till utmarksresurserna och deras fördelning mellan byns hus-

håll var exklusivt tillhörig byn och nyttjandet grundades på *husbehov*. Hushållet hade rätt att ta vad det behövde med avseende på sin storlek: gårdens storlek. Rent fysiskt och mentalt åtskiljdes inägomarken och utmarken av en gemensamt underhållen gårdsgård.

Skärskådas de historiska markslagen utifrån sin fysiska placering, var för sig, – inom ramen för ovanstående förenklade och generella bild av byn – kan följande bild tecknas. Markslaget tomt ligger centralt belägen inom byns område och hyser bebyggelsen, bostadshus och huvuddelen av ekonomibyggnaderna, där varje gård har sin egen tomt inom en reglerad eller oreglerad bytomt. På en reglerad bytomt uttrycker den enskilda gårdstomtens storlek också gårdens andel i byn vilket avspeglas direkt i bredden på de enskilda *tegar* i åkermarken.

Byns åkermark är belägen huvudsakligen i omedelbar anslutning till bytomten. Åkern är uppdelad på individuellt utnyttjade tegar vilka ligger samlade – beroende på *trädessystem* – i ett eller flera större åkergården och där varje åkergårde är omgivet av gemensamt underhållna gårdsgårdar.

Ängens fysiska placering är mer komplicerad. Ibland avsevärda arealer äng kan dels förekomma inne i åkergårderna och dels förekomma i rena änggårderna omgivna av egna

hågnader. Dessa *särhågnade* ängsgården kan fysiskt vara belägna både inom inägomark eller som "öar" i utmarken. Ängen brukar även indelas efter markens beskaffenhet där den är belägen: *hårdvallsäng* och *sidvallsäng*. Sidvallsäng återfinns på fuktig och sank mark längs å- och sjöstränder samt i kärr och på myrar. Ängen nyttjas och brukas enskilt antingen genom att den enskilda gården har tegar i ängsgårderna eller att varje gårds andel i det slagna höet bestäms av gårdens storlek.

Utmarken är belägen utanför inägomarken. Den består av vad vi idag skulle kalla skogsmark. Alltså inägomarkens raka motsats. I sammanhanget är det dock viktigt att understryka att utmarken inte behöver vara träd- eller skogbärande för att klassificeras som utmark. De hagar som kan förekomma inom byns mark återfinns på två ställen, antingen intill eller på bytomten eller också på utmarken. I det första fallet utgörs de av mindre hagar avsedda för främst kalvar och smådjur. I det senare fallet kan delar av utmarken vara hågnad och använd som beteshage för en till flera, eller byns samtliga, hushålls kreatur. Förekomsten av hagar på speciellt utmarken är en relativt sen förekomst och skiftar stort mellan landets olika regioner.

Principen för nyttjandet, enskilt eller gemensamt, kan också relateras utifrån markslagets fysiska belägenhet enligt ovanstående bild. Markslaget tomt har det allra tydligaste draget av enskilt nyttjande tätt följt av markslagen åker och äng i nu nämnd ordning. Utmarken är mest utpräglad gemensamt nyttjad. Beroende på sin fysiska belägenhet intar hagen en svårdefinierad mellanställning någonstans mellan den enskilt nyttjade inägomarken och den gemensamt nyttjade utmarken. Hagen inskränker i en del fall grundprincipen om den gemensamma rätten till bete på utmarken. Denna inskränkning rör dock betet men behöver inte nödvändigtvis röra exempelvis nyttjandet av de träd och buskar som står inne i hagen. Sammantaget betyder detta att den som äger eller arrenderar en gård i byn rent fysiskt kan peka ut vilken tomt, vilka åkertegar och – i de flesta

fall – vilka ängstegar som hör till gården. Däremot kan vederbörande inte peka på en grästuva eller ett träd på utmarken och säga att de tillhör just vederbörandes gård i byn.

För att komplicera tillvaron ytterligare måste ett viktigt tillägg till ovanstående skiss av markslagets nyttjande göras. Beroende på trädssystem och tid på året kan nyttjandet av ett visst markstycke förändras från enskilt till gemensamt. Efter slåtter och skörd förvandlas de enskilt nyttjade åker- och ängstegarna till gemensamt nyttjad betesmark. Så länge tegarna bar gräs eller säd var de i högsta grad att betrakta som enskilda där avkastningen var predestinerad en viss gård analogt med exemplet ovan. Så fort grödan är borta förvandlas däremot tegarna till gemensamt bete som på intet vis är förbehållet de djur som hör till den gård vilken förfogar över tegarna när dessa bär säd eller hö.¹²⁵ Det samma gäller de år ett åkergräde ligger i träda. Hela gårdet blir då ett gemensamt bete för byns samtliga delägare. Således föreligger inte det förhållandet att ett historiskt markslag endast har ett nyttjande, producerar en enda nyttighet/resurs. Förutom bete kan vissa typer av fodertäkt, framför allt lövtäkt, förekomma på både inägor och utmark.¹²⁶

Vidare förekommer en lång rad aktiviteter på utmarken utöver vad som ovan angivits vara de huvudsakliga, bete och virkesfångst för husbehov. Utmarken är dels den logiska platsen för nyodling, samt svedjande, och dels förekommer produktion av sådana nyttigheter som hushållen producerar i syfte att betala skatt eller generera medel för investeringar eller inköp: tjära, pottaska, träkol etc.¹²⁷ Inom byns område förekom också fiske och jakt. Logiken i alla aktiviteter som resulterar i ett specifikt markutnyttjande av ett specifikt historiskt markslag bestäms av att de arbetsorganisatoriska enheterna inom byn, familjerna/hushållen, bedriver jordbruk – åkerbruk och boskapskötsel – inom ramen för ett självhushåll. Därmed hänger alla aktiviteter samman och följaktligen kan ingen aktivitet förstås isolerad från det sammanhang de övriga aktiviteterna skänker.

Bytvång

Att bedriva misser som nyttjande för samhet. För form en om samtidighet brukarbete pade med d ter och skö samtidigt. I skulle upps gon enskild annans teg och dels kr ken, åker o övergick til fick inte de den enskild resursen va rättvisans n pas på sam eller utmar också att sa och samma den kräver tegarna mo

Vidare k melser inom ens resurser en regel för res uttag av delse av kn uttaget be marksaktiv inte alls sk aska, träkol ras. Sålede att tillämpa en gemens eller för av måste ocks grannarna ser inskrän

I äldre l brukar det av enskilt o ramen för ger på sam

Bytvång och samhäv

Att bedriva jordbruk i enlighet med de premisser som ges av de historiska markslagens nyttjande framstår som en komplex verksamhet. För att fungera krävde denna driftsform en omfattande samordning och/eller samtidighet för de flesta traditionella jordbruksarbeten eller aktiviteter som är förknippade med dessa. Jordbearbetning, sådd, slåtter och skörd måste påbörjas och avslutas samtidigt. Dels för att inga onödiga skador skulle uppstå på säd och hö genom att någon enskild delägare i byn körde över någon annans teg för att komma till sin egen teg och dels krävdes samtidighet då inägomarken, åker och äng, efter skörd och slåtter övergick till gemensamt bete. I detta läge fick inte den kollektiva nyttan hindras av den enskildes senfärdighet. Eftersom betesresursen var gemensam för hela byn måste i rättvisans namn samtliga hushålls djur släppas på samma dag oavsett om det var inägor eller utmark som skulle betas. Av detta följer också att samma gröda måste odlas inom ett och samma åkergräde då samtidighet i skörden kräver att grödan på de enskilt nyttjade tegarna mognar samtidigt.¹²⁸

Vidare krävdes långt gående överenskommelser inom byn för nyttjandet av utmarkens resurser. Grundprincipen, husbehov, ger en regel för storleken för var och en delägars uttag av en viss nyttighet/resurs. I händelse av knapphet kunde dock storleken på uttaget behöva detaljregleras. För de utmarksaktiviteter, som kanske helt eller delvis inte alls skedde för husbehov – tjära, pottaska, träkol – måste vars och ens uttag regleras. Således kunde olika regelverk komma att tillämpas beroende på om nyttjandet av en gemensam resurs var avsett för husbehov eller för avsalu.¹²⁹ Nyodling och svedjande måste också ske efter överenskommelse med grannarna då deras rätt till utmarkens resurser inskränktes av dessa aktiviteter.¹³⁰

I äldre litteratur och forskningstradition brukar detta förhållande med en blandning av enskilt och gemensamt nyttjande, inom ramen för ett detaljerat regelverk som bygger på samtidighet i allt arbete, kallas för

bytvång. Ordet bär en negativ laddning vilket på ett sätt är konstigt då det sammanfattar en driftsform och inriktning på jordbruket som faktiskt har producerat huvuddelen av maten under nära 1000 år. Om tvånget hade varit så negativt för driftsformen borde denna ha dött ut av sig själv eller åtminstone förändrats i avsevärd grad. En mer neutral term är *samhäv* som mer betonar driftsformens ägogemenskap.¹³¹ En fullt realistisk jämförelse är att likna byn vid en modern bostadsrättsförening. Här förekommer samma typ av ägande och nyttjande inom ramen för ett lokalt upprättat regelverk som exklusivt gäller för bostadsrättsföreningens medlemmar oavsett om de äger eller hyr sina lägenheter i andra hand. Bostadsrättsföreningens styrelse och det regelverk som medlemmarna gemensamt antar på sina möten motsvaras av den *byordning* som *åldermannen* med eventuella *bisittare* eller motsvarande är satta att bevaka å *byalagets* vägnar. (Se vidare nedan.)

Byn var på intet vis oberoende av sin samtida omvärld i sitt resursutnyttjande. Byns organisation och produktion fanns reglerade redan i de medeltida landskapslagarna samt de följande riksgiltiga lagsamlingarna.¹³² Över tiden kunde tillägg och detaljregleringar förekomma i form av kungliga brev, stadgor och förordningar. För byarnas del har särskilt *skogsordningarna* samt *kungligt regale* på olika trädslag delvis kraftigt inskränkt framförallt byarnas utmarksnyttjande. Skiftesreformerna, med början i 1749 års storskiftesförordning, har rent fysiskt och juridiskt på ett högst handfast sätt luckrat upp och förändrat principerna för nyttjandet. I samband med att enskifte och laga skifte genomfördes i landet under 1800-talet förvandlades i stort sett allt nyttjande av byns forna markresurser till ett enskilt nyttjande av de resurser som fanns inom de enskilda, genom skiftet uppkomna, fastigheterna. Därmed hade markutnyttjandet koncentrerats till en både fysiskt och juridiskt väl definierad fastighet inom vars rågångar nyttjandet var enskilt.

Betets fysiska organisation samt förhållande till hägnads- systemen

I kapitel två tilldelas hägnaderna rollen som en produktionsförutsättning i det agrara systemet i det att de skiljer betande djur från växande gröda. Under vegetationsperioden skedde bete inom byns rågångar huvudsakligen på två ställen, dels på utmarken och dels på trädan. Ett trädesgårde inom två- och tresädet är således att betrakta som en permanent betesresurs på inägomarken vilken var belägen i omedelbar anslutning till växande gröda på sädesgårdet/na åtskilda av en hägnad. På inägomarken i sin helhet kunde det också periodvis förekomma bete, dels innan sådden, *vårbete*, samt dels efter det att slätter och skörd var avslutade inom respektive sädesgårde, *efterbete*.¹³³ Efterbetet kunde ytterligare kompliceras av att de flesta åkergården kunde innehålla äng samtidigt som rena särhägnade ängar förekom både på inägomark samt på utmarken. Delar av trädan kunde vidare innehålla ärtland och/eller rovland vilka var hägnade med en tillfällig hägnad enkom för detta syfte. Hur en enskild by hanterade sin betesresurs berodde naturligtvis på vilket trädssystem som beagnades – en, två eller tresåde – och på de naturgeografiska förutsättningarna: slätt-, mellan- och skogsbygd. Att utnyttja byns totala betesresurs på ett effektivt sätt var således en komplicerad fråga som förändrades med en viss dynamik under året och mellan år i takt med odlingsrytmen. Beroende på sin fysiska belägenhet och tid på året kunde en enskild hägnad få skiftande funktion. Vissa tider skulle den hålla ute betande djur medan den vid andra tider skulle stänga inne betande djur. Hägnadernas placering måste alltid betraktas utifrån ett betesperspektiv. När betande djur skulle separeras från växande gröda var det aldrig frågan om att upprätta ett ogenomträngligt hinder – som endast skulle skydda från ett håll – mellan inägomark och utmark där djuren hela tiden var hänvisade till utmarken. Betande djur fanns alltid närvarande på inägomar-

ken under hela eller delar av odlingssäsongen oavsett trädssystem. Fungerade inte hägnadssystemen låg åker och äng prisgivna för skövling vilket kunde få mycket allvarliga konsekvenser i en ekonomi som producerade livsmedel för självhushåll och därmed saknade större överskott tillgängliga för avsalu.

Lagstiftningen

Det rättshistoriska utgångsläget

Rättshistorikern Poul Meyer har i sin avhandling bland annat jämfört danska och svenska landskapslagar. Reglerna för hur hägnadspikten skulle fördelas anser Meyer gå tillbaka på hur uppodlingen hade skett inom byarna i äldsta tid. Det rättshistoriska utgångsläget bygger på en ekonomi där åkerbruket har haft en förhållandevis mindre andel av den totala ekonomin. Boskapskötseln har varit viktigare. Han skriver att:

”der kan nemlig ikke være tvivl om, at de zeldste eksisterende hegnsregler gaar ud paa, dels at den, der vil værne sin agerjord imod kreaturerne fra den omliggende udmark, selv maa hegne sig fred til, dels at den, der med sin agerjord støder mod en andens agerjord, skal rejse halvt lovligt hegn, d.v.s. sørge for halvdelen af hegnet, medens naboen skal sørge for den anden halvdel”.¹³⁴

När åkerbrukets andel av ekonomin blev allt större samlades de enskilda uppodlingarna i ägoblandade samt särhägnade gården. De enskilt ägda tegarna låg således utlagda i större eller mindre gården utan hägnader mellan de individuella tegarna inom gårdet. Den hägnad som fanns, omslöt hela gårdet och underhölls gemensamt av byborna. Svaret fördelades efter vars och ens andel i byn. Det är således *avsaknaden* av hägnader inom ett enskilt gårde som är kännetecknande och därmed gör gårdets samtliga tegar utsatta för inbrytande kreaturs betesskador på grödan.

På svenska brukar termen *tegskifte* användas för att beskriva detta tillstånd. På dansk botten kallar Meyer det hela för *vangebruk*. Utifrån en jämförelse mellan danska land-

skapslagar och sändande område historikern A. uppfattning o utnyttjande fö övergången i medeltid. Hor

”Vangebruge som tidligere hegning af de deraf følgende tion mellem ning.”¹³⁵

På engelska ka förekommer k såde. (Tresädet de särhägnat Tresädet anser utvecklingen. I bruket passera och därmed br begränsad ino botten, och fö ningsperioden bruket ett orga tresåde inom va organiseras. Hä den fasta orga där åkerbruk o

Svensk lagstiftning

I de bevarade tecknades i slut 1300-talet, åte serna om hägn ningabalk. Här Erikssons land Bayern landsla såts först, efte 1734 års lag b 1736. Hägnade balkens kapite reglerades ytt ning 9 februar ning 31 janua ningen kom december 185

Nedanstär ordning har so

skapslagar och motsvarande från angränsande områden i Nordvästeuropa, försöker historikern Annette Hoff att bilda sig en uppfattning om landskapets utseende och utnyttjande för jordbruksproduktionen i övergången mellan vikingatid och tidig medeltid. Hon skriver att:

"Vangebrugets tydligaste karakteristika må som tidligere omtalt være den kollektive hegning af den fælles bymarks vange, og det deraf følgende dyrkningssystem med rotation mellem de to eller tre vanges opdyrking."¹³⁵

På engelska kallas detta *open-fields*. Tegskifte förekommer både inom en-, två- och tresåde. (Tresådet brukar ofta innehålla ett fjärde särhägnat ängsgårde i västra Sverige). Tresådet anser Meyer vidare vara klimax i utvecklingen. I ekonomiska termer har åkerbruket passerat boskapskötseln i betydelse och därmed brukar också betesresursen vara begränsad inom byns område.¹³⁶ På svensk botten, och för huvuddelen av undersökningsperioden, är förutsättningen för åkerbruket ett organiserat tegskifte i en-, två- eller tresåde inom vars ram även betesdriften skall organiseras. Hägnader och hägnadsplikt blir den fasta organisatoriska punkten i jordbruket där åkerbruk och boskapskötsel möts.

Svensk lagstiftning

I de bevarade landskapslagarna vilka nedtecknades i slutet av 1200-talet och början av 1300-talet, återfinns de flesta bestämmelserna om hägnader i respektive lags byggningabalk. Här återfinns de också i Magnus Erikssons landslag 1350 samt i Kristoffers av Bayern landslag från 1442.¹³⁷ Landslagen ersätts först, efter nära 400 år, i och med att 1734 års lag börjar tillämpas 1 september, 1736. Hägnaderna återfinns här i byggningabalkens kapitel fem. Stängselskyldigheten reglerades ytterligare i en kunglig förordning 9 februari 1802 samt i kunglig förordning 31 januari 1815. Den stora omvälvningen kommer i kunglig förordning 21 december 1857.¹³⁸

Nedanstående jämförelse i kronologisk ordning har som avsikt att visa på den kon-

tinuitet som finns i lagstiftningen angående hägnader och hägnadsplikt och hur rättsuppfattningen så småningom börjar luckras upp och gradvis förändras. I vilken omfattning regelverken verkligen efterlevdes och hur de tillämpades i en juridisk situation måste tyvärr lämnas där hän i denna jämförelse.

Magnus Erikssons landslag

Byggningabalkens flockar VII, VIII, XIII och XXI i Magnus Erikssons landslag är centrala för hägnadsplikt och de tider då hägnaden skall vara i laggillt skick. Flock VII och flock XXI:s § 6 är de mest grundläggande varför detta citeras i sin helhet nedan.

"VII. Om gärdesgårdar kring åkrar

Nu går bonde ut på åkern med sin sädes-skäppa; då skola alla byamännen förut hava täppt för svinen, innan sädesskäppan bärs ut. Nu underlåta några och vilja ej täppa för svinen; då skola grannarna i byn sammankallas och hålla syn därom. Ligger ett störrpar nere, böte de tre örar; denna bot tage bönderna i hägnadslaget själva.

Så snart man har harvat inom hägnaden, skola gärdesgårdarna vara gilla och i gott stånd.

§ 1. Nu ligga gärdesgårdar nere; då skola grannarna i byn komma samman och sätta till syn, tre män. Fälla de den som äger gärdesgården, böte han tre örar; och det skall vara deras ensak.

§ 2. Nu vilja de utse nämnd från socknen; det skall vara sex män; de skola utse tre män vardera. Fälla de den som äger gärdesgården, böte den som äger gärdesgården sex örar; det skall vara deras ensak. Få de ej heller dessa böter, då fare de till tinget och söke ut se : örar och därtill tre marker till treskifte.

§ 3. Nu utses syn på tinget; det skall vara tolv män. Häradshövdingen skall utse dem till synen, som de båda är överens om. De tolv skola fara till synen och säga så: » Vi hava sett väg av hovar och väg av klövar till gärdesgården och från, som skadegöraren gått igenom. » Det skall stå till deras vittnesmål; den som de värja, skall vara värjd; den som de fälla, vare fälld till tre marker; konungen skall taga en mark och målsäganden den andra och häradet den tredje. Så snart synemännen hava sett det, skola de gå bort och talas vid; sedan skola de gå tillbaka till dem som tvista och genast säga, vem de vilja

fälla, och ej draga ut det längre. Sedan skola de gå ed på första tinget därefter.

Så skall vara i fråga om andra syner som om denna".¹³⁹

Utgångsläget i ovanstående citat är att åkerbruk sker i samhävd på tegskiftade gården. Gårdet omges av en gemensamt underhållen gårdesgård där var och en av grannarna, *hägnadslaget*, de som har andel i gårdet och därmed plikt att hålla gårdesgård, har sin särskilda bit att underhålla efter andel i by. Gårdesgården runt gårdet är vidare satt för att hålla betande djur ute. Rättsordningen vid konflikt är också viktig. Grannarna, byalaget, har i första hand att lösa en konflikt, § 1. Paragraferna 2 och 3 anger sedan hur man skall gå till väga om tvisten inte kan slitas inom byn eller om den skyldige vägrar godta grannarnas beslut. Notera också hur bötesbeloppet stiger för brottet för varje gång som fallet kommer upp inför en ny och högre instans.

Den tidpunkt som hägnadssystemet skall vara i laggillt skick anges också här. Inför sådden skall gårdesgårdarna vara svintäppta. Detta innebär att grindar och led skall vara uppsatta. Efter harvningen, man myllar ner de utsådda sådeskornen med harv, skall *gårdesgårdarna vara gilla och i gott stånd*. I flocken XIII och § 3 anges att alla skall hålla stängsel kring äng till Mikaelsmäss, 29 september. Eftersom markslagen åker och äng kan förekomma sammanblandade inom ett gårde har § 3 även bäring på åkermarken.

Flock VIII anger förfarandet man skall följa om kreatur bryter sig in och gör skada på växande gröda. Flocken XXI, "Om råmärken mellan byar", innehåller också en paragraf, § 6, där rangordningen mellan markslagen fördelas med avseende på vad som är pliktigt att hägna. Vidare framgår här hur hägnadsplikten – vars och ens andel – skall beräknas, både inom byn och emellan byar.

"§ 6. Mötas två byar i åkrar eller ängar, och vilja de sedan skilja sig åt med gårdesgård, är den ena satt till högre örestal och den andra till lägre, då skall den gärda mera, som är satt till högre örestal, och den mindre, som är satt till lägre örestal, och var och en efter sina ägor. På samma sätt är det, om äng

möter äng. Nu möter betesmark den andra byns åkrar eller ängar; då skall den som äger åkrar eller ängar underhålla gårdesgårdarna, och den skall vara fri från ansvar, som äger betesmark. Möter skog mot annan bys åkrar eller ängar, vare samma lag. Mötas två betesmarker, som höra till olika byar, då får klöv gå samman med klöv, om ock den ena byn är mindre än den andra; ingendera får taga in kreatur för den andra, om icke den ena byn vill gärda kring sin mark. Nu mötas två byar; den ena har beteslöt och den andra icke; då skall den som själv ingen äger leja för sina kreatur så som de bliva ense.

Nu sätter by upp gårdesgård in på annan bys mark, eller en bonde på annan bondes mark, och en syn som de båda utse styrker detta; då skall han riva ned gårdesgården och böta tre marker".¹⁴⁰

Av citatet ovan framgår att den som äger åker och äng har plikt att hägna denna till skydd mot betande djur. Man delar efter andel i by (*örestalet*); och var och en efter sina ägor. Detta är också delningsgrund när andelarna skall beräknas mellan två byar som har att gemensamt hålla hägnad i rågång där byarnas respektive inägomark stöter mot varandra. Den byn som har större sammanlagt örestal får en större del av hägnaden på sin lott. Denna fördelas sedan inom byn efter de enskilda örestalen. Märk också att lagen förutsätter att byarna kan ligga i *gårdeslag*; det vill säga att de inte har en gårdesgård i rågången där respektive bys inägomark möter utan samarbetar kring en större hägnad vilken omgärdar bägge byarnas båda åkergården tillsammans. Byarna bildar ett *hägnadslag*.

Kristoffers av Bayern landslag 1442

Denna reviderade upplaga av Magnus Erikssons landslag innehåller få nyheter jämfört med originalet. Några förtydliganden görs emellertid med avseende på hägnader och hägnadspikt. Till ovan citerade bestämmelser tillfogas följande: Alla gårdesgårdar skall vara laggilla Valborgsmässodagen. Kring vintersäd, råg och vete, skall det vara svintäppt vid Sankt Mattei dag, 21 september, och gårdesgårdarna skall vara laggilla vid Mikaelsmäss, 29 september. Alla skall vidare hålla laga värn, hägn, kring äng till Mikaelsmäss

saunt kring äk
ständer".¹⁴¹

Husesynsordna

18 juli 1681 u

(Se kapitel fyr

synsprotokoll

kunna kalla e

stämmelser or

inom ramen f

synsordningen

av enskilda h

äger eller arre

att utföra vissa

framför allt gä

ningens tredje

tvål bruka sin

om hon vill

stänga". Unde

krav på brukar

nar ny gårdesg

"Skall och lar
ning 30 famn
behöves och
färdiga vid s
måles: Vill oc
sin och gårde
sin herres go

De 30 famnar

stängas ny är i

ökning av de

som hemman

ning av gårdes

gårdesgård vil

inte går att u

detta ett mini

befintliga gä

med ny gårdes

ra gårdesgårdar

vara av laggill

– under de tid

stängt kring in

brukaren har t

leras via syn m

ordningens 18

annat att:

"gårdessyn sl
hålla 30 störp
är tjugo fam

gård gild, når tiden är inne att så, ehvad thet är höst eller vår.”

Litet längre ned i denna paragraf anges tidpunkten för när det skall vara stängt kring äng: ”Äng bör första dag i Maji månad stängd vara.” I paragraf 5 regleras tiden ytterligare; ”Äng och åker böra i hägn stå, til thes hvartera bärgad är. Ej måge the förr til boskaps bet upgifvas, vid bot som i 9. Cap. sägs.”

Gärdesgårdens tekniska och funktionella mått regleras i paragraf 3.

”Gärdesgård bör stängas tät och fast, två alnar hög, och två alnar emellan hvar par stör; och hälle byamän hand theröfver, at hvar så stänger, som nu sagdt är.”

Paragrafen innehåller också anvisningar för andra typer av hägnader men dessa är ej så detaljerade som för hankgårdesgård:

”Ther gård af sten, eller annat, efter ortens lägenhet, giöres, bör ock then vara så fast, att den ej lätteliga rifvas eller falla kan, och så hög och tät, at boskap och svin måge hållas ute.”

I 1734 års lag, byggningsbalken och kapitel 6, anges i 4:e paragrafen att:

”Hvarje år skal ock, ther så tarfvas, femtijo famnar ny gärdesgård uprättas, och de gamle alle vid macht hållas, så gilde som i 5. Cap. stadgadt är.”

I samband med att husesynsordningen lyftes in i 1734 års lag har man här höjt den årliga prestationsnormen. Istället för husesynsordningens 30 famnar skall nu 50 famnar ny gärdesgård stängas årligen.¹⁴²

Summeras intrycken av 1734 års lag, angående hägnader och skyldigheter att hålla dessa, och jämförs med Magnus Erikssons och Kristoffers av Bayern landslag torde man tryggt kunna konstatera att de medeltida bestämmelserna ligger kvar i stort sett oförändrade. Således förutsätts att jordbruksproduktion bedrivs i samhävnd inom ett byalag. Inägomarken skall skyddas mot betande djur med en hägnad. Den som äger åker och äng är den som skall stå för hägnaden. Nyheterna är få. I 1734 års lag betonas att den som vill stänga mellan två byars in-

ägomark har vitsord förutsatt att så kan ske utan förfång för den andra byn. Samma princip råder inom byn. Den som vill stänga om sina egna ägolotter, utöver vad lagen kräver, får göra detta förutsatt att den planerade hägnaden inte är till men för grannarna samt får också stå för hägnaden själv.

Förändringen kring år 1800

Kring sekelskiftet 1800 bryter den nya tiden in och bli märkbar även i hägnadslagstiftningen. Storskiftesstadgan hade börjat tillämpas och även reviderats vid ett par tillfällen sedan 1749. 12 augusti 1783 utfärdas en ny storskiftesstadga vilken medger att även utmarken får delas mellan byns jordägare. Stadgans 73:e paragraf tillåter att inägor och utägor läggs tillsammans i ett block, *skifte*, där så är möjligt och förutsatt att eventuellt tidigare utförda storskiftesförrättningar på inägomarken inte rubbas. I och med detta rubbas däremot för första gången det medeltida nyttjandebegreppet av utmarken på allvar.¹⁴³ Samtidigt ställer denna nya möjlighet till med problem vad gäller hägnaderna och hägnadspikten. Tidigare storskiftesstadgor tillämpades endast på inägomarken och rubbade varken samhävden eller hägnadssystemen. 9 oktober 1798 utfärdas ett kungligt brev till alla landshövdingar med anvisningar hur hägnadspikten skall tolkas för hägnad omkring ägor som erhållits i ett skifte. Brevet bekräftar att de gamla reglerna gäller. Den som har fått sina *ägor sammandragne, utbrutne och i ett skifte lagde* skall som förut deltaga i stängsel på inägomarken samman med sina forna grannar i byalaget *i mån av varje hemmans ägolott*. Notera att hemmanet – trots att det har all mark i ett skifte – fortfarande är att betrakta som medlem i ett byalag.

9 februari 1802 följer så en kunglig förordning om stängselskyldigheten sedan frågan behandlats under föregående riksdag. Denna ger utökade möjligheter för den by eller den brukare inom en by som vill stänga gärdesgård. Förordningen ger nämligen den by eller den brukare inom en by som vill stänga *vitsord* mot grannbyn och/eller gran-

nar. Detta vitsord gäller i princip på både inägomark och utmark samt avser den hägnad som kan komma att uppföras i rågång mellan byar samt i ägo gräns mellan två brukare. I och med detta luckras principen upp, som funnits ända sedan landskapslagarnas tid, att det endast skall stängas kring inägomark mot betande djur.

Förordningens § 1 anger att där rågång möter i åker och äng, by mot by, har den by som vill stänga vitsord. Alla tar del i stängslet efter förmedlat hemmantal. Detta gäller också om ett enstaka hemman – ett kameralt hemman som inte uppfattas som en by i jordeboken – gränsar mot en by.

I § 3 anges att i rågång, mellan byar eller mellan by och enstaka hemman, som går igenom skog, utmark och beteshage har den som vill stänga vitsord. Även här skall alla involverade ta del i stängslet men efter sitt oförmedlade hemmantal. Texten fortsätter:

”Grannar, i byalag med varandra, böra stänga och hägna om de in och utågor, som till byns område höra, var efter sin ägodel, nämligen uti inägorna efter deras delningsgrund samt i skog och utmark efter oförmedlat hemmantal. Är skog och utmark skiftade följes däri den grund, varefter den delad blivit”.

§ 4 ger möjlighet för den by, som genom vitsordet blivit indragen att hägna en rågång, att genom en särskild förrättning få prövat hur stor del deras lott skall vara förutsatt att hägnaden i fråga överstiger 3000 famnar i längd samt att byn kan påvisa att de inte skulle ha *särdeles nytta* av den planerade hägnaden.

Förordningens § 5 har bäring på delningsgrundens beräkning då förordningen föreskriver att förmedlat mantal skall användas på inägomark och oförmedlat på utmark. För att inte framtida uppodling skall rubba fördelningen av underhållspliktig hägnad mellan bybor och byar anges här att uppodlingar på utmark; åker, äng eller plantering, som sker härefter, inte skall betraktas som att utmarkens andel minskar och där med förändra beräkningsgrunden. Utmarksarealen ”frysas” därmed; ”utan var-

de jorden eller marker, oaktat sina förbättringar, ansedd efter dess förra beskaffenhet”.

För grannar inom skiftade byar, § 6, äger den som vill stänga kring sina inägolotter vitsord. De angränsade är skyldiga att delta efter inägornas delningsgrund: den delningsgrund som användes vid skiftet. Även på utmarken i en skiftad by kan den som vill stänga om sin egen utmarkslott tvinga med sina tillstötande grannar med hjälp av vitsord. Dock kan dessa få sin sak prövad, sin andel av stängslet nedskreven, om den planerade hägnaden omfattas av de villkor som anges i § 4 ovan: mer än 3000 famnar och *särdeles nytta*.

I paragraf 10 ges de som skall delta i en hägnad rätt att komma överens om vilken typ av hägnad det skall vara och av vilket material: trä, sten, jordvall, levande häckar. Förordningen ser med ”särdeles nådigt välbehag” på den som väljer stenmurar eller levande häckar.

§ 11 stadgar att hägnaderna på inägomarken alltid skall vara i skick men att de som står mot skog skall återupprättas så snart tjälen gått ur jorden.

Förordningen avslutas med paragraf 16 där det understryks att i övrigt gäller de stadganden som finns i byggningsbalkens kapitel 5 i 1734 års lag.

Sammantaget kan sägas att 1802 års förordning skapar möjlighet – genom vitsordet – för den enskilde att sätta upp gårdesgård där vederbörande så önskar och samtidigt få med angränsande grannar i både uppförandet av gårdesgården samt även i det fortsatta underhållet av densamma. Dock gäller grundprincipen fortfarande, som den stadgas i byggningsbalkens kapitel 5 i 1734 års lag, att hägnadspikten, och där med skyddet mot betande djur, vilar på den som äger inägomark. Åker och äng skall omges av en hägnad. Således har den som tar upp en nyodling på utmarken fortfarande skyldighet att omge denna med en hägnad. Där emot kan den som fortfarande har tegskiftade ägor eller fått dessa skiftade genom en storskiftesförrättning tvinga med angränsan-

de jordägare i hägnader mellan tegarna eller skifteslotterna.

Denna förändring av rättsuppfattningen torde tolkas som att en åsiktsförändring har ägt rum i det allmänna tänkandet i dessa frågor kring sekelskiftet 1800. Den senare beskrivs rätt väl av inledningen till det ovan omtalade kungliga brevet 9 oktober 1798:

”Erfarenheten har visat, att det som huvudsakligen bidrager till ett rättskaffens åkerbruk, är samfälligheters upphävande, samt att var och en jordägare får sina ägor sammandragne, utbrutne och i ett skifte lagde.”

1802 års förordning torde också rimligen innebära en ökning av hägnaderna totalt sett.

1815, 31 januari, 25 juli och 17 oktober, utfärdas bestämmelser för hur laggillt stängsel skall vara beskaffat. Detta med avseende på höjd, tjocklek etc. för de typer av hägn och hägnadsmaterial som anges i 1802 års förordnings 10:e paragraf. För vanliga gårdsgränder av trä bibehålls höjden 2 alnar, dock skrivs detta som 4 fot.

Samma år, 6 augusti 1815, utfärdas ytterligare en kunglig förordning. Denna tar udden av det hårda krav på hägnader kring inägomark som enligt 1802 års förordning § 11 skall hållas i laggillt skick året runt. Den nya förordningen tvingar nämligen den ”som om vintertiden utsläpper kreatur att om dem hafva den vård att de icke å annans åker och äng skada göra”.¹⁴⁴ Här naggas för första gången den medeltida rättsuppfattningen i kanten. Djurägaren får, om än under begränsad tid, ansvaret för ägofreden, inte jordägaren.

Bestämmelserna i 1802 års förordning och 5:e paragrafen förändras något i kungligt brev 23 oktober 1850. Hädanefter skall en förändrad markanvändning – som gör att lika mark, uppodlad eller ouppodlad, möter lika på ömse sidor ett stängsel – medföra att den som genom en förändrad markanvändning gör så att lika mark möter lika också får ta del i det befintliga stängslet.

Brevet innehåller även en nyhet som medger att man inom byns område kan avtala bort stängsel. Detta skall ske skriftligt

och samtliga jordägare måste vara ense att så skall ske. Överenskommelsen får ej brytas med mindre än att minst 2/3 av delägarna, som tillsammans minst skall äga 2/3 av den areal som överenskommelsen avser, är ense om att så skall ske. Inom en areal som lyder under en dylik överenskommelse är det dock tillåtet för en av delägarna, som av någon anledning ångrar sig, att uppföra hägnad kring sin lott. Dock får han stå för hägnaden själv och kan inte dra med de andra delägarna i underhållet.

Dödsstöten 1857

1802 års stängselförordning upphävs helt av en ny förordning 21 december 1857: Om ägors fredande emot skada av annans hemdjur samt stängselskyldighet. Här ges den slutgiltiga dödsstöten för den medeltida rättsuppfattningen redan i paragraf 1:

”Var, som hemdjur äger, vare pliktig att, medelst hägnad eller vallning eller på annat sätt, om dem hålla sådan vård, att de icke olovligen inkomma på annans ägor.”

Från och med nu skall alla tamdjur stängas inne istället för att som under de föregående 500 åren stängas ute. I en mening blir därmed också hägnadsplikten definierad utifrån ett djurägande istället för att som tidigare, åvilat den som ägt åker och äng.

I övrigt är det huvudsakligen 1802 års tankar som ligger kvar i den nya förordningen. Stängselvitsordet tillämpas efter samma regler som tidigare och för samma markslag. ”Den, som med åker, äng eller plantering möter skog, utmark eller beteshage, have såsom hittills ej stängselvitsord”, § 4. I paragraf 12 inskräps att ”stängsel skall i ägoskillnad sättas”. Således skall det vara hägnat i en rågång både mellan byar och inom byar som är laga skiftade. I det senare fallet utgör ju skifteslinjerna rågångar mellan de nya fastigheterna. Däremot kan inte den som ligger i tegskifte med sina grannar längre tvinga dem att gå med i stängsel mellan tegarna, § 11. För beräkning av delningsgrunden tillkommer i paragraf 13 en bestämmelse att hänsyn till markens beskaffenhet skall vägas in: hur besvärligt det är att sätta upp en

hägnad. Från att tjälén köra i fredgårderna, om möjligt, hägnaden i mindre hemställen, fjäderfå, frening, därom närvaro. För bok och är denna tidstryckas eller up

Om 1800 plikten skall heten i 1800 tvinga med g av nya hägnad enligt en tid några hägnad 1857 års förder i rågång hägnadsplikten Sammantagna ha bidra väsentligen vad en expa med befolk

Om byordning i Europa

En byordning dokument fastslår regler bedrivs in skyldigheten har att följ dokument inre liv och arena för by torde vara a produktion bedriva någ ett fast rege och samhä Samhävden utför de flest egna tegar. möjlig kräv ket har båd

hågnad. Från den 15 maj och fram till dess att tjälen kommer i jord skall hågnaderna vara i fredgillt skick, § 17. I paragraf 19 ges möjligheter att avtala bort stängsel eller att "hågnaden ej må fordras så tät, att den mot mindre hemdjur, såsom får, getter, svin och fjäderfä, fred gör". Överenskommelse, *förening*; därom skall ske skriftligen, i vittnens närvaro. Föreningen skall sedan intas i dom-bok och är därefter giltig under 10 år. Efter denna tidsrymd kan den på samma sätt förnyas eller upphävas.

Om 1800-talets förändringar i hågnadsplikten skall summeras är den viktigaste nyheten i 1802 års förordning att man kan tvinga med grannar i andelar och underhåll av nya hågnader som står i fysiska lägen, som enligt en tidigare rättsuppfattning inte krävt några hågnader, med hjälp av *vitsordet*. I 1857 års förordning uttrycks krav på hågnader i rågång samt skifteslinje samtidigt som hågnadsplikten förs över på djurägaren. Sammantaget torde de bägge förordningarna ha bidragit till att hågnadsmängderna väsentligen ökade under 1800-talet utöver vad en expanderande odling krävde i takt med befolkningstillväxten.

Om byordningar och byalag i nordvästra Europa

En byordning är ett muntligt eller skriftligt dokument där en enskild by gemensamt fastslår regler för hur produktionen skall bedrivas inom byn samt de rättigheter och skyldigheter jordägarna/brukarna därvid har att följa. Således är byordningen det dokument som rättsligt reglerar byarnas inre liv och också det dokument som blir arena för byarnas självstyre. Detta självstyre torde vara av största vikt med avseende på produktionen då det skulle vara omöjligt att bedriva någon som helst verksamhet utan ett fast regelverk inom ramen för tegskiftet och samhävden som är följden av detta. Samhävden/bytvånget förutsätter ju att alla utför de flesta åtgärder samtidigt inom sina egna tegar. För att produktionen skall vara möjlig krävs således ett organ på bynivå vilket har både beslutanderätt och exekutiva

befogenheter; *byalaget* och dess valda ombud.¹⁴⁵

En byordning har även möjligheten att införliva särbestämmelser vilka utgör bryggan mellan en generell lagstiftning på riksnivå samt de lokala produktionsförutsättningarna som är gällande för den enskilda byn. För svensk del har det varit sådana skrivna byordningar kända från 1600-, 1700- och 1800-talen.¹⁴⁶ Den danska motsvarigheten till byordningar, *vider* och *vedtægter*, finns bevarade från 1400-talets slut.¹⁴⁷ De äldsta tyska motsvarigheterna, *weisstümer*, går tillbaka till 1000-talet men förekommer mer rikligt från och med 1200-talet.¹⁴⁸ I England benämns dessa *village by-laws* och finns be-lagda från 1200-talets mitt och framåt.¹⁴⁹

Centralt i de flesta byordningar är hågnadsplikt och betets organisation. Olov Isaksson anger i sin avhandling från 1967 att:

"bakgrunden till överenskommelserna och byordningarna är redan från äldsta tider främst omsorgen om kreatursbetet och hågnaderna. De flesta stadgar, som vi kommer att se, att byamännen gemensamt skall föra boskapen till fäbodarna samt att boskap inte får släppas in i åkrar och ängar förrän alla bönder bärgat sina lotter och man kommit överens om att efterbetet får börja."¹⁵⁰

Han fortsätter vidare med att "skötseln av gårdesgårdarna runt åkrar och ängar samt omvårdnaden om betet vid byn utgör den viktigaste grundstenen i den västerbottniska byns rättsuppfattning".¹⁵¹ Ehn anför liknande synpunkter i sin avhandling vilken baseras på en genomgång av 371 byordningar från Mälardalen. Han skriver att:

"det är nödvändigt att komma ihåg att byggningsbalkarna i Magnus Erikssons landslag och 1734 års lag haft en avgörande betydelse för de svenska byarna och deras inre och yttre organisation, främst hågnadsorganisationen."¹⁵²

I en senare del av avhandlingen jämför han byordningar från Kragsta by, Lohärads socknen i Uppland. Från denna by finns en lång serie av bystämmoprotokoll att ställa mot några av de fyra, på varandra följande, byordningar som har bevarats. Ehn konkluderar:

"Gårdsgårdsfrågorna kan inte vara nya när byordningen antas 1828, men med de nya byordningen protokollförs besluten från bystämman. Bystämmoprotokollen bär verkligen vittne om hur väsentliga gårdsgårdsfrågorna var och visar också att byamännen i detta avseende följer den nya byordningen. En stor del av besluten gäller nämligen stängsel och åverkan på åker på grund av bristfälliga gårdsgårdar."¹⁵³

Poul Meyer utpekar hägnadsplikt och markfred som det bärande elementet i danska byordningarna, *vider og vedtægter*. Likaså framhåller han att det är inom detta område som byarna/byalagen ända sedan landskapslagarnas dagar har haft störst självbestämmanderätt.

"Hovedemmet for de senere vider og vedtægter, nemlig hegnspligt og markfred, er karakteristisk nok ogsaa i landskabslovene det omraade, der tyder paa størst selvstændig virksomhed fra byalagens side."¹⁵⁴

Längre fram i avhandlingens kapitel sju återkommer han till detta: "Markfreden var saa uhyre vigtig for bylaget, at det var nødvendigt at overholde meget formelle regler for ikke at bringe urede i byen."¹⁵⁵ Warren Ortman Ault är inte lika explicit i sin introduktion till engelska *by-laws* men skriver ändå att "the right of common pasture has rightly been called 'the determining idea' of the open-field system."¹⁵⁶

Av ovanstående genomgång torde kunna konstateras att behovet av regler för jordbrukets bedrivande inom ramen för samhåvd i ett tegskifte kräver explicita regler. Dessa måste ha bärighet på lokalplanet samt också beslutas på lokal nivå. Att organisera betet under pågående odlingsssäsong tycks vara ett gemensamt utmärkande drag för alla ovan uppräknade typer av byordningar. Att notera i sammanhanget är att både Meyer och delvis Ault nämner att de tegskiftade gårderna skall vara inhägnade samtidigt som betande djur skall vaktas av en herde, Danmark och Skåne.¹⁵⁷ I Aults framställning har jag bara funnit explicita belägg för detta vad gäller får.¹⁵⁸ I bägge fallen har ingen djurägare rätt att beta sina djur utanför hjorden: ordna sin betesgång privat.

Något om de svenska byordningarnas innehåll och spridning

Ehn gör följande definition av en svensk byordning. Denna

"innehåller en samling regler, vanligen gällande ett byalags gemensamma angelägenheter och intressen i fråga om åker och äng. Byordningens regler är giltiga endast för dem som bor inom byns gränser. För brott mot byordningens regler utdöms nästan uteslutande böter – ibland kallat vite – som tillfaller bykassan, angivaren, byns funktionärer och/eller socknens fattiga. Brott mot en byordning beivras av ålderman eller bystämma och inte av häradsrätten."¹⁵⁹

Skador inom byns mark orsakade av människor eller kreatur vilka tillhörde en annan by skyddade man sig emot genom att fastställa så kallade *tingsförbud med vite* eller bara *viten*. Dessa gavs officiell kraft genom att de skrevs in i domboken vid en ordinarie tingsförhandling. Brott mot tingsförbud beivrades av häradsrätterna och innehöll ofta ett extra bötesbelopp utöver vad lagen föreskrev.¹⁶⁰ Byalaget kunde också ge sin egen byordning ökad kraft genom att få den stadfäst på tinget och inskriven i domboken. Isaksson visar att detta var ett vanligt förfarande för sina äldsta byordningar från 1670-talet.¹⁶¹ Meyer ser en klar tendens till företeelsen i sitt skånska material efter år 1680. Detta år infördes svensk lag fullt ut och de skånska byalagen blev i samband med att de sökte stadfästelse för en byordning uppmärksammade på att deras byordning inte fick gå utöver lagens bokstav och heller inte hindra någon i byalaget att besvara sig vid häradsrätten om vederbörande ansåg sig kränkt av byalagets beslut.¹⁶²

Detta att byordningen inte fick gå utöver lagens bokstav ställde ofta till det både för tingsförbud med vite och för byordningar när 1734 års lag införs. Denna innehåller ofta lägre straffsatser för olika förbrytelser än vad de enskilda byordningarna gjorde. I bondeståndets allmänna besvär dyker denna fråga upp 5 mars 1741. Här anförs att det är svårt att få tredskande bönder inom byalaget att betala efter byordningens straffsatser då straffsatserna i landslagen är lägre. Därför

... man ha gan
ningar stadfäs
garanti för att
bvarna. Besvär
tion. 1 septem
är i uppdrag a
ning. Denna p
20 februari 17
na i länen. Ku
verka för att by
bvar dock utan
innehåller 37 p
för en ganska l
berätt om regle
i sista paragraf
lägg och ändri
böden utifrån
centrala satsnin
även som en l
ekonomikomm
slag till hur ma
na förbättra jor
försättningen
ordningar. I ett
pätalas ånyo m
vad vid ordinar
man anser sig o
byalagets/bystä
ningen.¹⁶⁵ Ett r
maning om ut
s 22 mars 1773
Om den del
som berör hägn
jande:

"Helt allmänt
bestämmelser
fenhet, skyldig
ten för dess st
allmänna lage
ningabalkens l
ningarna. Här
särskilt viktig a

I samband med
genomförs änd
na från tiden
avseende på de
studerar, från t
genomförs, sk

skall man ha gamla såväl som framtida byordningar stadfästa på tinget och där med få garanti för att de skall gälla som lag inom byarna. Besväret bifalls i en kunglig resolution. 1 september 1741, och rikets ständer får i uppdrag att utarbeta en mönsterbyordning. Denna presenteras i ett kungligt brev 20 februari 1742, riktat till landshövdingarna i länen. Kunglig befallningshavare skall verka för att byordningar skall inrättas i alla byar dock utan tvång. Mönsterbyordningen innehåller 37 paragrafer samt ger utrymme för en ganska långt gående självbestämmanderätt om reglernas utformning då byborna i sista paragrafen uppmanas att göra de tillägg och ändringar som kan anses vara av nöden utifrån lokala förhållanden.¹⁶³ Den centrala satsningen på byordningar ser Ehn även som en logisk konsekvens av 1725 års ekonomikommissionens betänkanden och förslag till hur man från centralt håll skall kunna förbättra jordbruket.¹⁶⁴ Staten ser även i fortsättningen positivt på att arbeta via byordningar. I ett kungligt brev 17 mars 1757 påtalas ånyo möjligheten att få sin sak prövad vid ordinarie tingsförhandling i de fall man anser sig orättvist behandlad till följe av byalagets/bystämmans beslut enligt byordningen.¹⁶⁵ Ett nytt kungligt brev med uppmaning om att byordningar skall antas skickas 22 mars 1775.¹⁶⁶

Om den del av byordningarnas regelverk som berör hägnaderna konstaterar Ehn följande:

”Helt allmänt skall sägas att byordningarnas bestämmelser om gårdsgården, dess beskaffenhet, skyldigheten att stänga och tidpunkten för dess stängande överensstämmer med allmänna lagens föreskrifter, främst i byggningsbalkens kapitel 5 och i husesynsforordningarna. Här vid är stängselskyldigheten särskilt viktig att notera.”¹⁶⁷

I samband med att enskifte och laga skifte genomförs ändrar de bevarade byordningarna från tiden efter skiftet karaktär. Med avseende på de byordningar som Isaksson studerar, från tiden efter det att laga skifte genomförts, skriver han att:

”intet finns t.ex. stadgat om den samtidighet i sådd och skörd, i boföring och hägnadsskyldigheter, som äldre byordningar i detalj reglerade. Intet sägs om nydikning, skogsvård, tillåtna platser och tider för boskapsbete, svins ringande eller om nyttan av gemensamma brunnar. Bestämmelser i dessa frågor tycks ha förlorat i aktualitet för bystämman.”¹⁶⁸

Istället innehåller byordningen bestämmelser som reglerar bystämmans funktion som beslutande organ. Av detta torde man kunna dra slutsatsen att enskiftet och laga skiftet effektivt bryter det tidigare behovet av samhåvd. Därmed avskaffas också behovet av byordningar i sin gamla form. Byalagens roll bestäms i fortsättningen i hög utsträckning av hur mycket och vad för slags mark eller anläggningar som avsätts som samfälligheter inom skifteslaget. Här förekommer stora regionala olikheter inom landet.

Hägnadslag

Ett hägnadslag utgörs av två eller flera byar vilka samarbetar kring en gemensam hägnad.¹⁶⁹ Denna hägnad omger delar av byarnas respektive inägomark vilken ligger i *gårdeslag* med varandra. Detta innebär att byarna har valt att inte sätta upp någon hägnad i rågången där respektive bys inägomark möter varandra. Vidare innebär detta att en och samma by kan vara involverade i flera hägnadslag med andra byar vilka har inägomark som angränsar den betraktade byns inägomark. Förutsättningen för att ett samarbete kring hägnaderna – ett hägnadslag – skall uppstå är således att byarnas inägomark stöter mot varandra, på ömse sidor en rågång, och att byarna, genom en frivillig överenskommelse, väljer att inte uppföra någon hägnad i rågången.

Att inte uppföra någon hägnad i rågången mellan två eller flera byars inägomark motiveras av att byarna därmed slipper att uppföra och underhålla hägnader i densamma. För att detta skall fungera krävs dock samordning mellan de byar som ingår i hägnadslaget. Byarna måste ligga i samma odlingsrytm för att det hela skall fungera. Inom två- och tresädet måste de träda de gården

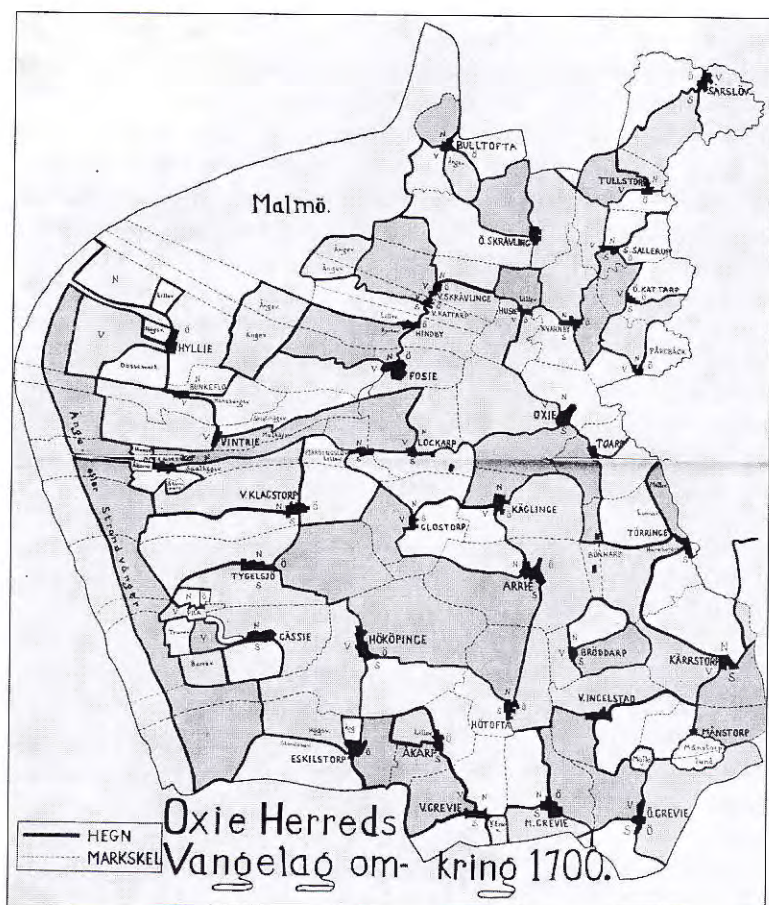

som ligger innanför den gemensamma hägnaden samtidigt eftersom trädan är uppläten till bete för byarnas kreatur då den inte odlas.

I ensäde kan hägnadslag också förekomma förutsatt att två eller flera byars inägomark stöter mot varandra. Den samordning som här krävs inbegriper ej odlingsrytm men dock samtidighet i de åtgärder som företas inom den gemensamma hägnaden: vårbete, vårbruk, sådd, slåtter och skörd samt efterbete. Således torde kunna hävdas att oavsett trädssystem, en-, två- eller tresäde, innebär hägnadslaget att det samarbete som sker i en tegskiftad by inom ramen för samhävden utvidgas och blir mer komplext genom detta. Hägnadslaget innebär ju att två eller flera byar måste komma överens hur produktionen skall bedrivas på de area-

ler som inbegrips av hägnadslaget. Ju fler byar som är involverade, ju större behov av samordning, desto större komplexitet.

Meyer anser, som ovan nämnts, att tresädet är den mest utvecklade formen av åkerbruk där åkerbruket definitivt har större betydelse än boskapskötseln i den totala ekonomin. I de av honom undersökta danska byarna är tresädet samt *vangelagen*, hägnadslagen, mest utvecklade dels på Själland och dels på Söderslätt i Skåne. I ett fullt utvecklat tresäde på slättbygden har byarna ingen utmark. Denna ingår i tresädet. Således är byarna hänvisade till trädan som huvudsaklig betesresurs. Meyer förutsätter också att byarna på slätten i detta läge har brist på hägnadsmaterial – förutom brist på betesmark – och att denna brist är en av orsakerna till att man väljer att samarbeta. Han

Figur 19. Hägnadslagen i Oxie härad i Skåne kring år 1700. Fjocka heldragna streck är hägnader och tunna streckade linjer är rågångar mellan byarna. Notera hur nästan varje by är involverad i minst tre olika hägnadslag. Efter Meyer 1949, s. 216–217. Meyers figur 4.

Figur 20. Brunnhem i Brunnhems socken i Gudhems härad. Brunnhem brukas i tresäde. Notera hur hägnadslaget åtskiljer tresädesgårdarna från varandra. De tresäde linjerna med präglad emellan är rågångar mellan grannbyarna. Här rågångar minimalt med hägnadslagen rågångar. Efter Janse 1998, s. 107 och figur 33. Kartakt P2:84–89 år 1644.

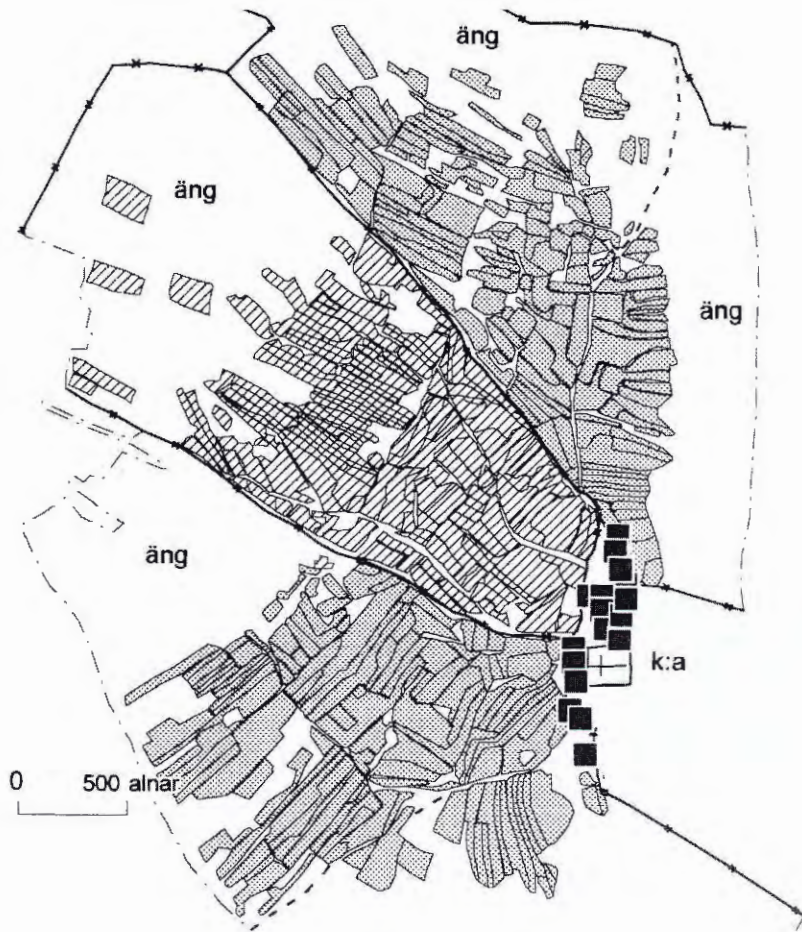
skriver att "hegnadslagen grad bestemt det mindst mulige arbejde." 1700 torde det finnas en för- och underhållslag – oavsett trädarbete genom att rågången mellan

I figur 19 ovan de vängalag som runt 1700 utifrån material. Heldragna och smala streck ar. Alla hägnadsgångsprincipen ar der ingår i något totalt hägnadslag

du fler
 hov av
 t.
 tt tre-
 en av
 r stör-
 totala
 dans-
 a. håg-
 älland
 allt ut-
 yarna
 et. Så-
 n som
 sätter
 ge har
 rist på
 av or-
 l. Han

Figur 20. Brunnhems by
 i Brunnhems socken,
 Gudhems härad. Brunn-
 hem brukas i tresåde.
 Notera hur hägnaderna
 åtskiljer tresädesgårderna
 från varandra. De streck-
 ade linjerna med prick-
 mellan är rågångar mot
 grannbyarna. Här står
 minimalt med hägnad i
 rågångar. Efter Jansson
 U, 1998, s. 107 och
 figur 33. Kartakt
 P2:84-89 år 1644-47.

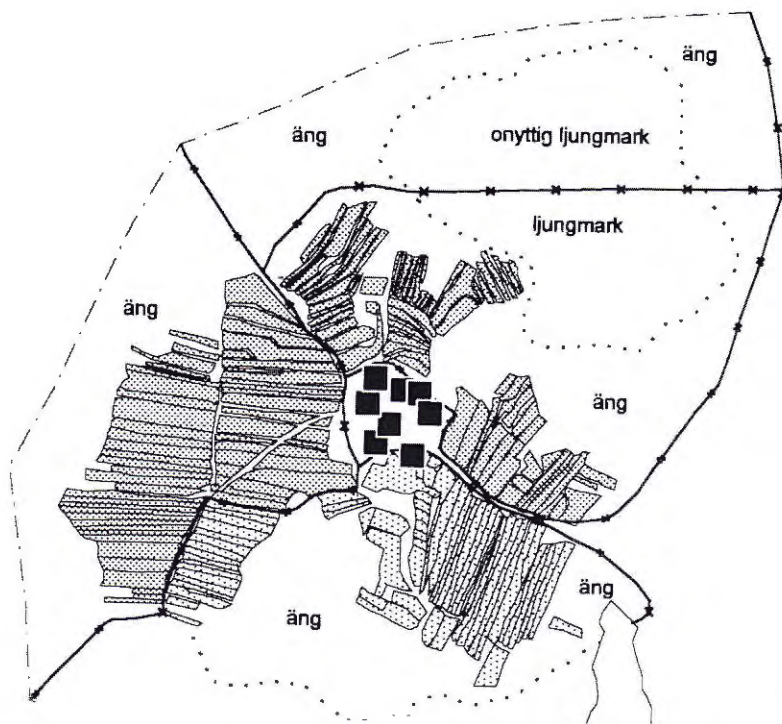
skriver att "hegnsystemet bliver derfor i no-
 gen grad bestemt af ønsket om at anvende
 det mindst mulige materiale og mindst mu-
 lige arbejde."¹⁷⁰ Oavsett om virkesbrist råder
 torde det finnas en drivfjäder i att slippa upp-
 föra och underhålla en hägnad. Alla hägnads-
 lag – oavsett trädessystem – sparar tid och
 arbete genom att inte uppföra gårdesgård i
 rågången mellan tillstötande inägor.

I figur 19 ovan har Meyer rekonstruerat
 de vångalag som rådde i Oxie härad i tiden
 runt 1700 utifrån kart- och domboksmate-
 rial. Heldragna tjocka linjer är hägnader
 och smala streckade linjer utgörs av rågång-
 ar. Alla hägnader är satta utifrån den ut-
 gångsprincipen att den enskilda byns hägna-
 der ingår i något som skulle kunna kallas ett
 totalt hägnadslag. Den enskilda byn är alltid

involverad i minst två vanligen tre hägnads-
 lag. Samma princip för hur hägnaderna sätts
 har utnyttjats inom mitt undersöknings-
 område i Gudhems tresädesbygd, där geo-
 grafen så tillåter. Jämför Meyers bild från
 Oxie härad med Janssons figurer 20 och 21
 över byarna Brunnhem i Gudhems härad
 och Otterstorp i Vartofta härad. Ottertorps
 gårdesgårdar är satta som ekrar i ett hjul där
 bytomten utgör navet. I Brunnhem är detta
 inte lika tydligt. Utmärkande för gårdesgår-
 damas fysiska placering i de bågge byarna är
 också att en mycket liten andel av gårdes-
 gårdarna står i en rågång överhuvudtaget.

Tvåsådet ger inte samma ekerformade
 placering av gårdesgårdarna som tresådet. I
 figur 22 nedan har Ehn renritat hägnads-
 lagen för några byar i Vaksala socken i Upp-

Figur 21. Otterstorps by i Valstads socken, Västergötland. Otterstorp brukas i tresåde. Byns hägnader går ut från bytomten nästan som ekrar i ett cykelhjul. Även här har man minimalt med hägnad i rågångar. Rågångarna är utmärkta med streckade linjer. Efter Jansson U, 1998, s. 110 och figur 36. Kartakt P5: 107–108 år 1645.

land på grundval av äldre geometriska jordebokskartor från 1640-talet. Även här är rågången mellan byarnas inägomark streckad. Gärdesgårdarna markeras av heldragna linjer med parallella streck på tvären. Hägnadssystemen kan möjligen sägas ha en koncentrisk karaktär. I vart fall skiljer det sig från det utseende som det har i Meyers och Janssons bilder ovan.

I mitt undersökningsområde Nysätra, ensäde, har också jag påträffat hägnadslag mellan endast två byar, Ånäset och Nybyn. Här begränsas förekomsten av hägnadslag främst av byarnas geografiska belägenhet. Det är bara Ånäset och Nybyn som ligger så till att deras respektive inägomark gränsar mot varandra. Här har man också utnyttjat möjligheten till samarbete. I övriga byar saknas den fysiska förutsättningen för hägnadslag. Inga andra byar möter varandra i en rågång som har inägomark på ömse sidor.

Det samarbete, som hägnadslaget innebär, förutsätts kunna äga rum i den medeltida lagstiftningen. De bestämmelser som finns om hägnader och hägnadspikt i Mag-

nus Erikssons landslag går också enkelt att tillämpa inom ett hägnadslag. Beslutar byarna sig för att avbryta samarbetet finns regler för hur gärdesgården och underhållsplikten skall fördelas och beräknas mellan byarna. 1734 års lag ger vitsord till den som vill stänga i en rågång på inägomark mellan två byar. Dock är detta bara tillämpligt om den andra byn inte hindras i sin produktion av hägnaden: att denna ej är till förfång. Det regelverk som börjar tillämpas 1802 luckrar däremot upp möjligheterna att ingå i ett hägnadslag. Den som vill stänga har vitsord. Regelverket innehåller ingen hänsyn till den angränsande byns behov. 1857 års förordning, § 12, anger att i rågång skall det vara hägnat; *stängsel skall i ägoskillnad sättas*. Till sammans med enskifte och laga skifte torde dessa bestämmelser både ha luckrat upp befintliga hägnadslag samt också försvärat denna typ av samarbete. Däremot finns inga regler i lagstiftningen som explicit förbjuder ett sådant samarbete. Från och med 1850 ges ju möjlighet att avtala bort stängsel. Dessa omarbetas i 1857 års förordning och

Figur 22. Hägnad för ett antal byar i socknen i Uppland ritats på grundval av geometriska jordboken från 1640-talet. brukas i tvåsäden mellan byarna som stiliserad ta. De tunna streck är rågångar som hägnader och in hägnader ligger hägnadslag med. Efter Ehn 1991,

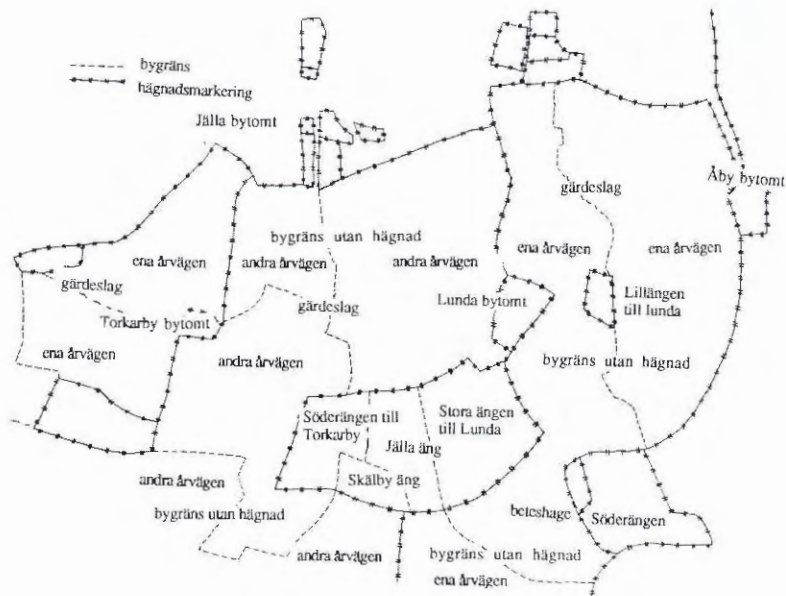
det blir troligtvis dylika förenin

Hägnadsdel
Hägnadsdelm
tegskifte infö
en syftar till a
sträckan av o
gärdesgården
som var och e
veta vem som
var mycket v
grundansvare
inbrytande o
definierades
hålla hägn på
gård som gj
djuret fångat
om gärdesgå
laggillt skick
svaret för oly
hägnaden. D
samt fick bö

Inom en b
föll under ge
andel i by som
möttes i inäg
desgård i rågå

Figur 22. Hägnadssystemen för ett antal byar i Vaksala socken i Uppland har renritats på grundval av äldre geometriska jordebokskartor från 1640-talet. Byarna brukas i tvåsäte. Hägnaderna mellan byarna ser ut som stiliserad taggtråd. De tunna streckade linjerna är rågångar som saknar hägnader och inom sådana hägnader ligger byarna i hägnadslag med varandra. Efter Ehn 1991, s. 61.

det blir troligen enklare att åstadkomma dylika föreningar.

Hägnadsdelningar

Hägnadsdelningar har troligen gjorts sedan tegskifte infördes i landet. Hägnadsdelningen syftar till att fastställa den exakta fysiska sträckan av den gemensamt underhållna gårdesgården – runt det tegskiftade gårdet – som var och en delägare var ansvarig för. Att veta vem som var ansvarig för en viss längd var mycket viktigt eftersom det juridiska grundansvaret för skador på åker och ång av inbrytande djur – de som gjorde *ohägn* – definierades utifrån vem som var pliktig att hålla hägn på en viss sträcka. Den första åtgärd som gjordes efter det att det felande djuret fångats in, *tagits in*, var att konstatera om gårdesgården där djuret kommit in var i laggilt skick. Var den inte det föll hela ansvaret för olyckan på den som ansvarade för hägnaden. Denne blev skadeståndsskyldig samt fick böta.

Inom en by fördelades all hägnad som föll under gemensam underhållsplikt efter andel i by som ovan nämnts. I de fall två byar möttes i inägomark, på båda sidor en gårdesgård i rågången, var den äldsta principen

– före landslagen – att byarna hade ansvar för halva gårdesgården var.¹⁷¹ Varje hälft fördelades sedan inom respektive by efter andel i by. I Magnus Erikssons landslag infördes den nyheten att istället för att stänga hälften av gårdesgården var, skulle hänsyn tas till byarnas respektive örestal. Den by som hade större örestal fick därmed också en större andel av rågångshägnaden att underhålla. Detta synsätt bibehölls i 1734 års lag och förändrades inte förrän i kunglig förordning 9 februari 1802. Denna förordning gav som nämnts ovan utökade möjligheter att få med både grannar inom byn samt grannbyar i stängsel där sådana tidigare inte funnits. Dessutom rubbas principerna för hur de underhållspliktiga andelarna skall beräknas; förmedlat mantal skall utgöra delningsgrund på inägomark och oförmedlat på utmark. I skiftade byar skall den delningsgrund som används vid skiftet brukas som delningsgrund. Vidare ges den by som tvingas med i en rågångshägnad på utmark möjlighet att i någon mån få sin andel av hägnaden reducerad, förutsatt att denna är över 3000 famnar samt att den medtvingade byn kan bevisa att de inte har särdeles nytta av hägnaden. För att ytterligare krång-

la till det hela bibehålls utmarken som utmark vid delningsgrundens beräkning trots att denna är den logiska platsen för nyodling. 1802 års förordning skapar en mycket tillkrånglad situation jämfört med tidigare då hägnadsplikt och grunderna för dess beräkning var tämligen entydiga och lättfattliga.

I sin avhandling, *Om ägofrid efter svensk lag*, 1859, utpekar G. K. Hamilton det krångliga regelverket för delningsgrundens beräkning som en av huvudorsakerna till att hägnadsfrågorna fick en så stor uppmärksamhet på riksdagarna under 1800-talets första hälft.¹⁷² Redan under riksdagen 1815 väcktes förslag om att 1802 års komplicerade regelverk skulle ersättas med den så kallade *halvdelningsgrundsatsen*; i rågång skulle man stänga hälften var. Under riksdagen 1827–28 presenterade lagkommittén ett förslag till ny stängsellig. Beslut om detta sköts upp till 1834–35 års riksdag. På denna förkastades ett reviderat lagförslag. 1840–41 väcktes frågan på nytt med lika liten framgång. Frågan rörde samma öde nästkommande riksdag, 1844–45.

Under tiden fram till nästa riksdag (1847–48) tog frågan en annan vändning. På det första allmänna lantbruksmötet 1846 diskuterades stängselsfrågan av mötets deltagare.¹⁷³ En särskild tillsatt kommitté yttrade sig på mötets vägnar:

”att det för landbrukets utveckling vore i hög grad önskligt och nödigt, om de gällande grundsatserna för ägofrid utbyttes mot den enkla och allmänna, att hvar och en själf för sina kreatur borde ansvara”.¹⁷⁴

Dessutom ägnades frågan om stängselskyldighet uppmärksamhet av lagberedningen i dess granskning av förslaget till ny civillag. Som resultat av 1847–48 års riksdag kom kunglig förordning av den 23 oktober 1850 som gjorde det möjligt att avtala bort stängsel. (Se ovan). Under riksdagen 1853–54 togs beslut om att en ny lag om ägofrid skulle utarbetas med utgångspunkt i att djurägaren skulle svara för den skada som dennes djur kunde göra på andras ägor liktydigt med att stängselskyldigheten i sin gamla

form skulle avskaffas.¹⁷⁵ Hägnader ansågs fortfarande viktiga men blott i egenskap av en av de till buds stående möjligheterna att kontrollera djurens rörelsefrihet, inte som tidigare en lagstadgad plikt.

1802 års komplexa och snåriga regler för hur delningsgrunden vid hägnadsdelningar skulle beräknas rönt kritik även från den yrkeskår vilken blev satt att tillämpa reglerna. Kommissionslantmätare C. J. Grönvall skriver i förordet till sin skrift, ”Om stängselskyldighetens fördelning” från 1847, att han redan vid tiden för 1827–28 års riksdag insåg ”de olägenheter som åtfölja tillämpningen af 1802 års kongl. stängsel-förordning”. Utifrån sin yrkeserfarenhet beskriver han grundproblemet på följande sätt:

”För den med stängsel-skyldighetens fördelning mindre erfarna, torde frågan derom anses nog lätt att besvara. Derföre finnas också de, som trott, att en så enkel delningsgrund borde utletas, att grannar själfva kunna der efter sådan skyldighet sig emellan bestämma. Men det är icke nog med uppfinningen af en sådan grund allena. Något annat måste derjemte uppfinnas: nemligen grannsämja; ty utom detta temligen sällsynta förhållande, står saken stilla, om ej förrättningsman anlitas.”¹⁷⁶

Grönvalls skrift innehåller inte helt överraskande hans egna förslag till nya grunder för stängselskyldighetens fördelning. I de förklaringar som ges till det egna förslaget skriver han att:

”Kongl. Förordningen angående stängselskyldigheten af den 9 Februari har visat sig vara lika olämplig för den större byn, som för det lilla, enstaka hemmanet. För att inse de oförmåigheter och den orättvisa, som uppstå genom dess föreskrifter för stängselsdelning, behöfver man blott betrakta följande förhållanden: Om det lilla hemmanets inägor angränsa den större byns utägor, så stänger det ensamt för dessa inägor; om åter lika slags ägor ligga intill denna rågång, blifver det enstaka hemmanets andel snart sagt ingen. Ett exempel kan bäst belysa förhållandet. Om en by af 4 mantal angränsar ett enstaka hemman af ett 16:dels mantal, med en rågång af 650 alnar, så stänger detta blott 10 alnar i rågången efter nuvarande förordning, ifall lika ägor ligga invid densamma. Om åter dess inägor, men byns utägor, ligga vid rågången, måste det stänga för allt.”¹⁷⁷

Vad 1857 års regelverk föreskriver torde vara lättare att smälta för kommissionslantmätare Grönvall och även befördra den av honom eftersökta grannsamman i exemplet ovan. Enligt de nya bestämmelserna är grundprincipen den att man stänger hälften var i rågång/skifteslinje oavsett kameral storlek.¹⁷⁸ De hägnader som en ägare stänger för att avdela exempelvis inägor från utmark på sin egen skifteslott står denne däremot själv för.¹⁷⁹

Föreligger behov för gemensamma förvaltningsregler på lokal nivå för andra jordbrukssystem än tegskifte med betande djur?

Inledning

Om nu hägnader och hägnadspålit kan sägas vara den punkt där åkerbruk och boskapskötseln möts i ett nordvästeuropeiskt tegskifte torde det gå att uppleta andra jordbrukssystem som har liknande behov av fasta regler för nyttjande och underhåll av en gemensam produktionsförutsättning. Kravet är att produktionsförutsättningen skall kunna förvaltas lokalt och att underhållet går att fördela mellan brukarna. Vidare skall regler om förvaltning och underhåll vara så utformade att de tillåter att ytterligare produktionsenheter, byar, kan inbegripas; tillåta ett samarbete över bygränserna motsvarande hägnadslaget.

Jordbrukssystem som baseras på bevattning uppvisar slående likheter i sin organisation och utformandet av regler för förvaltning och underhåll. I det följande tänker jag presentera exempel från dels jordbrukssystem som i torra klimatlägen nyttjar vatten från källor, strömmar och floder för att bevattna mindre arealer åkerjord – jämfört med jordbrukssystem som huvudsakligen får sitt vatten genom nederbörd – varpå det bedrivs ett intensivt jordbruk. Dels kommer jag att ge exempel från Sydostasien och Hawaii där grödor odlas på vattenfyllda fält i terrasssystem, våtris och taro. Gemensamt för alla exempel är att det inte krävs någon avancerad teknik för att lyfta större vatten-

massor ur vattendragen in på fälten. Alla system bygger också på att vattnet rinner med självfall. Samarbetet uppstår längs en naturlig strömfåra eller en grävd kanal dit den bevattningsbara – och därmed den odlingsbara – jorden är förlagd.

Exempel 1: Valencia

T. Glick har i sin avhandling från 1970 studerat bevattningsjordbruk kring Valencia i Spanien som efter *reconquista* övertogs från morenerna av kristna jordägare. Det huvudsakliga källmaterialet har bestått av en obruten serie av *council books* från stadsrådet i Valencia från perioden 1375–1460. Serien kompletteras med kungliga stadgor och brev från perioden mellan det kristna maktövertagandet fram till 1375.

Rent juridiskt har sedan medeltidens slut en vattentribunal, med säte i Valencia, löst de större konflikter som framförallt uppstått i samband med torka, då vattnet helt enkelt inte räcker till för alla brukare inom systemet. Tribunalen avskaffades först 1950 i samband med att en stor damm konstruerades högre upp i flodsystemet vilket försörjer bevattningskanalerna. Dammen gav en permanent vattentillförsel till kanalerna.

Huertan, den odlade jorden som genomströmmades av kanalerna och samtidigt – administrativt sett – motsvarade Valencias stadsjordar, uppdelades i underavdelningar, *rech*. Ett *rech* bestod av alla innehavare av jordlotter som hade rätt till vatten från en och samma huvudkanal i det stora bevattningssystemet. Det var alltså jordinnehav i ett visst *rech* som definierade den grupp jordägare vilka hade att komma överens om reglerna för bevattning etc. Det var också som medlem av ett visst *rech* man betalade avgifter samt utförde vissa gemensamma arbetsförpliktelser. Jordägarna inom ett *rech* möttes årligen och valde sina ombud själva. Möten kunde ske oftare när så var påkallat. Om en huvudkanal var tillräckligt lång kunde ett *rech*, "kanallag", bestå av ett större antal byar. I detta fall valde varje by sina ombud som i sin tur fick vara med och representera byn på kanallagets stora möten.¹⁸⁰

Kanallagen valde en vattenfogde vid sina årliga möten. För att vara valbar skulle denne vara jordägare i kanallaget. Till vattenfogdens uppgifter hörde att ha uppsyn över kanalsystemet inom kanallagets område. Han skulle övervaka så att alla regler följdes, samt organiserade underhållet av huvudkanal och sidokanaler. Vattenfogden hade att utdöma böter i fall av regelbrott. Till sin hjälp hade vattenfogden "kanalvaktare", vilka han själv kunde välja. Till organisationen hörde också två gode män som dock valdes av kanallaget och inte av vattenfogden. Dessa hade vattenfogden plikt att samråda med vid särskilt kniviga fall, speciellt vid torka då vattenfördelningsprincipernas prioritetsordning kunde förändras efter de grödor som olika fält bar. Varje delägare betalade en avgift till kanallaget baserad på dennes bevattnade jordareal vilken användes till att avlöna vattenfogden.¹⁸¹

Underhåll av kanalsystemet skedde i april månad i lagom tid för vårsådden. För detta avsattes ungefär en veckas arbetstid. Arbetet bestod i att rensa kanalbankarna från vegetation samt tömma kanalerna på slam. För att kunna göra detta var man tvungen att torrlägga kanalerna. Varje brukare inom kanallaget hade ansvar för den bit sidokanal som passerade förbi vederbörandes jordlott. Huvudkanal, hålldammar samt vattendelare var en gemensam angelägenhet för kanallaget. Här var det brukligt att underhållsarbetet och rensning sköttes av en betald arbetsstyrka som tog arbetet på beting eller mot lägst ersättning. Betalning för detta arbete erhöles genom sammanskott från brukarna efter vars och ens bevattnade jordareal. Allt underhållsarbete av både huvudkanal och sidokanaler stod under vattenfogdens ansvar och överinseende. I de fall någon misskötte sina förpliktelser stod det i vattenfogdens makt att låta någon annan utföra arbetet mot betalning. Den försumlige fick sedan betala den dubbla arbetskostnaden i böter. Böter som utkrävdes för brott mot regelverket tvådelades. En tredjedel gick till anmälarer och två tredjedelar tillföll kanallaget.¹⁸²

Det regelverk som kanallagets medlemmar hade att följa angav hur de flesta vardagliga konfliktsituationer skulle lösas. Klarade kanallaget inte av att lösa en konflikt med befintliga statuter kunde tvisten slitas i rådstugurätten i Valencia samt, i värsta fall, genom att gå till kungs. Svårslösliga konflikter som inte är relaterade till torka synes ha ett samband med att det konfliktdrabbade kanallaget omfattade ett stort antal byar. Här redovisar Glick en polarisering mellan byarna uppströms kanalsystemet kontra de som låg nedströms. Ytterst förorsakades detta av att uppströms belägna byar hade rätt att få sin andel av vattnet först.¹⁸³

Att lokala regler för jordbrukets bedrivande, beslutade och exekuterade av en lokal organisation, verkligen fungerade och troligen också var förutsättningen för produktionen är underförstått i detta citat från Glicks framställning:

"In the huerta of Valencia, social control has traditionally rested on the collective will and institutions of the irrigators themselves. The autonomy of local irrigation communities was accepted by all levels of the powerstructure and enshrined in customary law; throughout the Middle Ages, even as the system expanded, no attempt was made by the city to lessen the autonomy of the communities."¹⁸⁴

Avslutningsvis kan tilläggas att Thierry Ruf i en artikel i den franska agrarhistoriska tidskriften *Histoire & Sociétés Rurales* beskriver liknande förutsättningar och rättsordningar för förvaltningen av ett kanalsystem beläget längs floden Tet och staden Prades i sydvästra hörnet av Frankrike. Staden inköpte vattenrättigheterna av kungen av Mallorca år 1305. De statuter och det kanallag som bildades 1305 fungerar än idag efter huvudsakligen samma principer.¹⁸⁵ Hoskins 1992 har några notiser om engelska medeltida invallningsprojekt där både vallfogde och underhåll av vallen tycks ha fungerat efter liknande principer.¹⁸⁶

Exempel 2: Hawaii

T. Earl, antropolog, har undersökt nio historiska jordbrukarbosättningar på vulkanön Kauai'. Hans källor utgörs av arkeologiska

lämningar och antropologiskt uppteckningsmaterial från slutet av 1700-talet samt 1800-tal. Detta material har kompletterats med uppmätningar av nutida taroodlingar samt intervjuer med deras brukare.

Varje bosättning var uppbyggd kring en permanent vattenström och inbegrep, förutom de bevattnade sedimentområdena, ett omland för jakt och insamling av, framförallt, nödmat, samt vissa växter som användes vid ritualer. Omlandet var beläget på bergssidorna, uppströms den odlade jorden. Bosättning sker vidare i nära anslutning till den odlade jorden nere på en strandremsa. Den utanför liggande kustremsan med grundvatten och korallrev hörde också till bosättningens avgränsade nyttjandeområde.¹⁸⁷

En bosättning fungerade ungefär i enlighet med de regler som styrde nyttjandet av våra svenska allmänningar. Endast bosatta inom bosättningen fick utnyttja resurserna. Invånarna ägde dock inte den mark de brukade i dagens bemärkelse. Kontroll över all mark inom ett hövdingedöme tillhörde överhövdingen. Denne kunde sedan allokera mark, distrikt, till sina underhövdingar. Underhövdingarna utsåg sina egna ombud, "rättare", för varje bosättning inom sitt distrikt. Rättaren var den som fördelade odlingslotter till hushållen inom bosättningen. För att kunna erhålla en odlingslott måste varje hushåll förestås av en man. Denne skulle prestera de dagsverken som rättaren krävde för underhåll av de gemensamma delarna av bevattningssystemet samt de tvångsdagsverken som skulle utgöras på underhövdingens egna fält i bevattningssystemet.¹⁸⁸

Ett typiskt bevattningssystem bestod av en gemensamt hanterad bevattningskanal följt av *pond fields*, permanent vattenfyllda fält omgivna av armerade jordvallar, belägna i rad nedanför varandra i gradientens lutning. Fälten var således beroende av samma huvudkanal för sitt vatten. Huvudkanalen fick sitt vatten genom att en liten hålldamm konstruerades av stenar i den ström som genomflöt bosättningen.

Ett sådant system är så pass enkelt att inga avancerade ingenjörskunskaper behövs, in-

volverar ingen krånglig teknik och utmärks för sitt underhåll av ett lågt och delbart arbetsbehov. Systemen kunde därför byggas ut bit för bit vid behov, utan att det för den skull krävts massiva arbetsinsatser.¹⁸⁹

Anläggandet av ett helt nytt system skedde som dagsverksarbete ledda av rättaren. Dagsverksskyldiga utgjordes av de manliga hushållsföreståndarna vilka skulle nyttja anläggningen framöver. Bevattningskanalen/diket grävdes med början nerifrån och fördes uppåt i gradientens lutning. När diket var klart hölls en rituell fest varefter dammen konstruerades. När så vattenförsörjningen var säkrad byggdes fälten utefter kanalen av brukarna själva.¹⁹⁰

Underhållet av systemet bröts ner i flera delar. Endast den delen av bevattningskanalen som gick från dammen till det första fältet var en gemensam angelägenhet. Därefter föll underhållet på den vars fält kanalen passerade i tur och ordning. Earls nutida mätningar visar att hans genomsnittsbrukare använde 6.6 timmar per år på underhåll av kanalsträckorna som passerade det enskilda fältet samt 2 timmars arbete anslaget åt dammen och den första biten av bevattningskanalen. Den förstnämnda kunde lätt raseras vid kraftiga regn. Systemen var vidare inte särskilt konfliktbenägna då de dels hade vatten i överflöd och dels bara omfattade en bosättning.¹⁹¹

Exempel 3: Sydosstasien

Francesca Bray har studerat en mängd, både historiska och nu i drift varande, våtrisodlingssystem i framför allt Sydosstasien men även i Kina, Japan samt Indonesien och Indien. Våtrisplantan odlas i en vattenfylld terrass där plantan skall stå i ett jämnt vattenstånd. Ett jämnt terrassplan åstadkommes lättast om terrassfältet är relativt litet till ytan, 0.1 hektar. En rätt skött risterrass under bevattning innehåller kvävefixerande blågröna alger vilka gör en uthållig avkastning på 2 ton per hektar möjlig. Således står våtrisodling inte i något strikt beroendeförhållande till gödsel genererad via boskapskötsel. En risterrass blir bara bördigare med

åren. Detta beror främst på att lateritjordarna, som ofta är det ursprungliga odlingssubstratet, podsolerar. Ett urlakningsskikt utbildas och under detta formeras en hård skorpa, *hard pan*, vilken hindrar läckage av både vatten och näringsämnen.¹⁹²

Bray indelar sina undersökta vårisodlings-system utifrån graden av kontroll över vattenflödet och komplexitetsgraden av det samarbete som behövs för att hålla olika system i produktion. Att bevattna med "självfall", *irrigation*, är den enklaste formen av vattenkontroll och kräver minst samarbete. I stort sett allt arbete kan klaras av på hushållsnivå eller inom en mindre grupp av hushåll. Odlingssystem vilka kräver torrläggning/invallning/vattenavledning, höjer både kapitalinsatsen och nivån på det samarbete som krävs av systemens brukare. Svårast är att åstadkomma *flood control*, "vattenreglering", för hela eller delar av flodsystem. Först i detta läge krävs både massiva kapital- och arbetsinsatser i kombination med en stark styrning på statlig nivå. De båda andra formerna klarar brukarna av att hantera själva.¹⁹³

Bray noterar i detta sammanhang att de kungadömen/riksbildningar som återfinns inom vårisodlingens kärnområden, under historisk tid, i stort sett fortsatte med den bevattningsteknik vilka byarna – som ingick i respektive kungadöme – redan behärskade och använde i tiden före riksbildningen. Det som förändrades var inte tekniken utan skalan.¹⁹⁴

I sammanhanget redovisas vattenjuridik från 1292, med hemort i norra Thailand, som visar att staten inte var involverad alls. Ett burmesiskt exempel innehåller en "vattenfogde", vald av de i systemet ingående byarna, vilken hade att fördela underhållsplikten. Innehavd areal var måttstock för hur mycket kanalbank som skulle underhållas på båda sidor kanalen.¹⁹⁵

Vidare gör hon en genomgång av några moderna bevattningssystem som är i drift i dagens Kambodja, Burma och Sri Lanka. I dessa sköter byarna, *water control unit*, anläggning, underhåll samt övervakning av bevattningskanaler och dammar själva. Övervak-

ning sker som regel med förtroendevalda från den egna byn. Den statliga administrationen hjälper endast till med två saker: dels ris i ersättning för utfört arbete vid större kanalprojekt och dels fungerar staten som "fredsdomare" via sina tjänstemän i händelse av att en konflikt inbegriper mer än en by, *water control unit*.¹⁹⁶

Det samarbete som krävs av en *irrigation unit* betingas av att alla är beroende av en jämn vattentillförsel i ett system där fälten hänger ihop: är seriekopplade. Därmed måste alla både fylla och tömma sina fält samtidigt, odla samma sorts ris som mognar vid ungefärligen samma tidpunkt. Vanligen samarbetar man kring underhållet av gemensamma bevattningskanaler samt tvingas till samarbete och arbetsbyten för att klara vissa arbetstoppar.¹⁹⁷

Två längre citat får avsluta genomgången av Brays bok. Båda har delvis bäring på samma mekanismer som jag menar har styrt hägnadssamarbete inom och mellan byar här i Sverige:

"The cohesive nature of rice farming technology requires cooperation, not anarchy, if decent yields are to be achieved: one farmer flouting the water regulations can damage the crops of all farmers in the same irrigation block."¹⁹⁸

I ovanstående citat torde det vara lätt att läsa in samhävd, tegskifte, gemensamt underhållna hägnader i kombination med bete på inägor och utägor.

"Customary regulations help keep such traditional systems or allocation of resources working smoothly at village level, but when communities are contending for these resources, especially for water, the higher authority has to be brought in as arbiter."¹⁹⁹

I detta citat torde man med lätthet kunna urskilja komponenter motsvarande byalag, byordning och häradsrätt.

Jämförande sammanfattning av exemplen

Av exemplen torde framgå att organisation av anläggandet och underhållet av bevatt-

ningssystemen företer mycket stora likheter med motsvarigheterna för svenska hägnadssystem. Arbetet organiseras inom den brukargrupp som är direkt berörda av kanalen. Underhåll är en gemensam angelägenhet men huvuddelen av detta arbete sköts enskilt av brukaren på en viss given del av systemet för vilket brukaren har ett tydligt individuellt ansvar. Underhåll tar vidare en förhållandevis liten del av den totala arbetstiden i anspråk men måste samordnas i tid och rum. Regler om underhåll och produktion inom ramen för en samhåvd/bytvång fastställs av kanallagen själva. Ombud som åger att beivra brott mot föreskrivna regler, ansvara för att produktionen fungerar och som har dömande makt utses också de bland kanallagets delägare. Samarbete kring den vitala produktionsförutsättningen, bevattningssystemet, kan inbegripa flera kanallag som då har att inbördes komma överens. Uppstår svårösliga konflikter som ej kan lösas på den lokala nivån finns i de mer utvecklade systemen möjlighet att lösa tvisten vid högre instans. Denna har dock inget intresse att under normala omständigheter lägga sig i den lokala rättsskipningen inom kanallaget. Skrivkunnighet eller den administrativa kompetens som en organiserad stat, på en övergripande nationell nivå åger, är ej heller förutsättningar för produktions genomförande. Detta torde betyda att organisationssätt och samarbete kring den vitala produktionsförutsättningen har hög ålder och bör ha funnits med som integrerad del i jordbrukssystemet redan när detta introducerades eller i tiden strax därefter. Vidare tycks denna typ av arbets- och samarbetsorganisation kunna äga bestånd under mycket lång tid så vida inte någon av produktionsförutsättningarna förändras radikalt.

Alla exemplen torde genom sin uppenbara parallellitet skänka Meyers förmodan om hägnadsreglers höga ålder ökad dignitet.

En avslutande reflektion

En inte helt orimlig tanke i sammanhanget torde vara att all bybildning i jordbrukseko-

nomier förutsätter samarbete mellan byborna för att möjliggöra jordbruksproduktionen. Vidare torde detta samarbete i högsta grad vara frivilligt från början. Således skulle anledningen till all bybildning vara en önskan om samarbete. Myrdal beskriver fenomenet i följande ordalag:

”Gårdar som ligger i närheten av varandra kommer att samarbeta. Så skapas det vi kallar en by, och sådana har funnits i årtusenden. Samarbetets innehåll varierar dock och därmed också byns förutsättningar.”²⁰⁰

Därmed inställer sig frågan vad som var grunden för samarbetet. Tidigare forskning har riktat in sig på att försöka förklara tegskiftet/open-fields systemen utifrån huvudsakligen två bevekelsegrunder, riskspridning och strävan efter kollektiv kontroll. Enligt riskspridningsteorin skulle de spridda tegarna medföra att var och en fick sin andel av både bra och sämre jord samtidigt som årsmån och mikroklimatets påverkan på den enskildes tegar i någon mån kunde buffras. Tanken om kollektiv kontroll är kopplad till att tegskifte i ägoblandning, många och relativt små tegar spridda på en relativt stor yta, gjorde det omöjligt att åstadkomma ett större, fysiskt sett, samlat jordinnehav i byn. Om det inte gick att åstadkomma stora sammanhängande block av åkerjord under en ägare skulle incitamentet för någon jordägare i byn att försöka köpa upp de andra gårdarna vara minimalt eller att försöka göra sig bred på de andras bekostnad. Vederbörande skulle ju inte kunna få några stordriftsfördelar då ett stort ägoinnehav inte skulle ligga samlat i ett stycke på grund av tegskiftet.²⁰¹

”De bägge teorierna för tegskiftets fortbestånd utesluter inte varandra, man kan t.ex. väl tänka sig en utveckling där först riskspridningen var den dominerande faktorn men att sedan den kollektiva kontrollen blev mer väsentlig.”²⁰²

Ovanstående två teorier, riskspridning och kollektiv kontroll, formulerar sig med utgångspunkt i tegskiftets konfiguration på inågomarken. Gemensamt bete och samhåvd hör till bilden men dessa utgör, vad jag kan förstå, inte kärnan i någon av teorierna.

Ekonom-historikern Staffan Granér efterlyser i sin avhandling förklaringar där samhävden inflytande på både inågomark och utmark diskuteras. Han skriver:

"Huvudsakligen har diskussionen om förmoderna europeiska byorganisationer tenderat att fokusera på tegskiftet som det mest komplexa och svårförklarliga inslaget. Som jag ser det vore det önskvärt att i större utsträckning också diskutera samhävden i dessa sammanhang. Det gäller inte minst för svenska förhållanden där vidsträckt samfälliga utmarker på många håll spelade en central roll i bondebefolkningens försörjning."²⁰³

Kulturgeografen Birgitta Roeck Hansen har i ett nyligen utkommet arbete, utifrån äldre historiska kartor, analyserat byarnas i Västerbotten och Norrbottens kustland fysiska organisation. Här synes de äldre byarna utmärkas av att varje gård för sig är omgiven av en *gårdsgårda*. Här ligger gårdsbebyggelsen men också en icke oväsentlig del av gårdens åkermark. Till bilden hör också en större särhågnad och tegskiftad åker där flera eller alla gårdarna i byn har andelar. Tegskiftesåkern är vidare belägen på lägre liggande delar av inågomarken som genom landhöjningen kunnat tas i anspråk för odling efter det att byn anlades. Roeck Hansen menar att tegskiftet är att betrakta som något som är infört i ett senare sammanhang och möjligen därför kan kopplas till ett ökat svenskt politiskt inflytande. Tegskiftet skulle eventuellt i denna kontext kunna ses som en gemensam grund för ett centralt skatteuttag.²⁰⁴ Hon skriver att:

"när tegskiftesåkern infördes blev den ett komplement som fogades till det äldre markägosystemet, sällan en huvuddel sett ur de enskilda gårdarnas synvinkel"²⁰⁵

I detta sammanhang torde samhävden och behovet av samarbete röra något annat än rent åkerbruk. Roeck Hansen hänvisar bland annat till den stora roll som framförallt fisket men även andra typer av fångst bör ha spelat för de äldsta byarnas försörjning.²⁰⁶ Valet av anläggningsplats går också troligen tillbaka på detta förhållande:

"Den fysiska organisationen av marken inom en bebyggelse är avpassad till det aktuella resursutnyttjandet som i sin tur har krävt en särskild form av social struktur. Denna struktur har utgjort en arbetsorganisation och haft sitt uttryck i olika former av ägande och nyttjande av de tillgängliga resurserna."²⁰⁷

I detta sammanhang hänvisar hon också till kulturgeografen Mats Widgrens undersökningar av stensträngssystem från äldre järnåldern och bebyggelsen som hängde samman med dessa. Här förekom ett troligt samarbete kring betesdriften på utmarken medan odlingen och åkrarna var enskilda.²⁰⁸

I dessa system och de som följer under yngre järnåldern antas boskapsskötseln ha varit viktigare än åkerbruket, dock fanns hela tiden en intim koppling mellan åkerbruk och boskapsskötsel eftersom åkrarna gödslades regelbundet. Samarbetet kring betesdriften fortsatte.²⁰⁹

Om vi nu återvänder till den inledningsvis ställda frågan om vad som var grunden för samarbetet i de medeltida byarna torde det vara ganska klart att samarbetet kring betesdriften är det äldsta inslaget i bysamarbetet. Mycket talar för att tegskiftet i sig själv inte behöver vara den direkta orsaken till bybildning samtidigt som detta relativt enkelt skulle kunna inlemmas och cementeras inom ett redan befintligt samarbete omkring betesdrift och utmarkens resurser. En sådan slutsats skulle också vara i linje med Meyers på rättshistorisk grund vunna konklusion. I denna utveckling har hägnader av olika slag haft sin givna plats och deras betydelse torde ha ökat i takt med att åkerbrukets relativa andel av ekonomin ökade. Särskilt tydligt torde detta bli i bygder där två- och tresåde infördes i en fast gårdesorganisation under tidig medeltid, 1000–1200.²¹⁰ Betesarealen på utmarken begränsades troligen i takt med att allt mer mark odlades upp och därmed ökade också trädesgårdets betydelse som betesresurs. Denna utveckling torde ha lett till ökade krav på hägnaderna, både på mängden hägnader samt deras hållfasthet och fysiska styrka då betande djur förekom på inågomarkens trädesbete.

KAPITEL 6

Gärdesgårdens utbredning kring sekelskiftet 1900

Av stycket "Definitioner av termer och begrepp" i kapitel 1 framgår förhoppningsvis att jag inte anser det vara några principiella skillnader i sättet att uppföra och konstruera gärdesgårdar av trä. Uppdelningen mellan kort- respektive långlagd gärdesgård är en akademisk kategorisering som helt kan skyllas på den klassiska etnologin och dess önskan att beskriva *folkkulturen* med hjälp av utbredningskartor över bestämda föremåls-kategorier på grundval av en typologisering av dessa. Fokus var i detta arbete riktat mot att finna olikheter snarare än att beskriva likheter. Jag kommer att ha motsatt utgångspunkt i mitt arbete. De kategoriseringar jag gör nedan utgår ifrån en strävan att beskriva de likheter jag tycker mig se. Därmed blir min framställning något förenklad jämfört med en trolig verklighet. Jag har vidare valt detta förhållningssätt med tanke på den slumpartade geografiska distributionen hos de inkomna svaren.

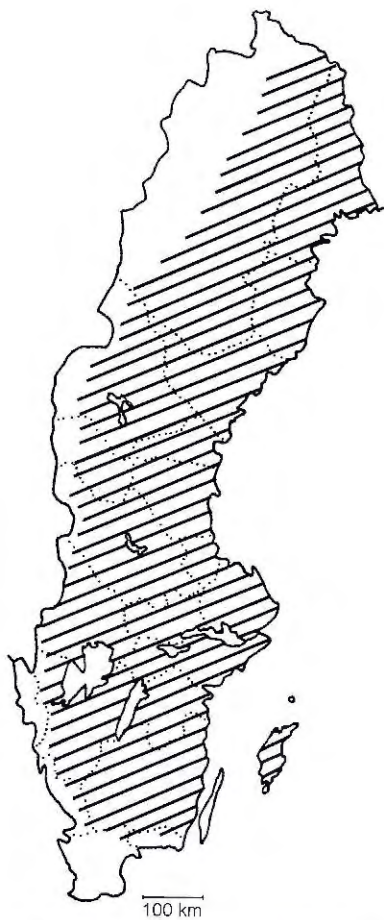
Jag kommer vidare att presentera ett antal utbredningskartor baserade på den förut omtalade prickkartan. Här vill jag återigen göra läsaren uppmärksam på de begränsningar en sådan karta har, som tidigare refererats i kapitel 4. De på kartorna utmarkerade gränserna för en viss företeelses utbredning och förekomst är inte exakta. Detta då det är omöjligt att utifrån ett antal geografiskt utprickade belägg för en företeelse uttala sig om hur det ser ut i området mellan två eller flera prickar. Särskilt om det "prickfria" ligger i gränsen mellan två ut-

bredningsområden. Dock har jag i de följande utbredningskartorna utgått ifrån att de prickfria områdena inom det skrafferade området faktiskt överensstämmer med förhållandena i de socknar vilka är representerade av en prick. Jag vill poängtera att det är svårt att uttala sig med någon större precision om gränsområdena.

I karta 7 nedan har jag skrafferat den bild av hankgårdesgårdens utbredning som svaren på frågelistorna ger. I tiden representerar kartan sekelskiftet 1900. Vidare görs i karta 7 ingen skillnad mellan lång- respektive kortlagd gärdesgård. Karta 7 ger heller ingen information om hur pass vanlig gärdesgården var.

Av karta 7 ovan framgår att hankgårdesgården förekom över hela landet med några få undantag. Förhållandena i nordliga Lappland samt landskapets västra delar är osäkra. Dels på grund av källmaterialets representation men också då jag i kartan inte tagit hänsyn till exakt hur högt över havet eller hur långt norr ut odling var möjlig. Liknande synpunkter kan läggas på skrafferingens västliga avslutning i Jämtland. Håjedalen som ej alls är representerat av något svar på en frågelistas är dock inkluderat. Mitt mest explicita bevis för hankgårdesgård i detta landskap är en bild i E.U.s material från Svegs tingslag och Linsälls socken.²¹¹ Även här är avslutningen i väster hypotetisk. Nordvästra Dalarna är också osäkert trots att representationen i övrigt för landskapet är relativt god. Jag menar att hägnadsformen

Karta 7. Hankgärdesgårdens utbredning kring sekelskiftet 1900 efter frågelistmaterialet.

följer odlingen, varför det nordligaste belägna hemmanet/fäboden borde uppvisa gärdesgård, om nu kontroll vore möjlig.

För Värmlands och Dalslands del har jag låtit skrafferingen stanna vid riksgränsen. Även denna avslutning är hypotetisk. Här liksom i redan nämnda landskap beror utbredningen ytterst av var odling varit möjlig. Dock är det naturgeografiska läget annorlunda, varför odlingen kan antas ha försiggått på de höjd- och klimatlägen det här är frågan om.

Landskapet Bohuslän är helt utanför utbredningsområdet på karta 7. Två av landskapets fem svar anger enkel stenmur som den typiska och mest förekommande häg-

nadstypen, både i norra och södra Bohuslän.²¹² Alla fem svar nämner enkel stenmur. (Se vidare kapitel 14). Ett svar, E.U. 37 994, uppger dessutom att trähägnader alltid är av tillfällig karaktär och dessutom relativt sena. Svaret tidfäster dessa till tiden efter 1890 och sätter dem i samband med avfolkning och dyr arbetskraft. Således skulle den dyra arbetskraften tvinga fram en övergång från vallning av djuren till att stänga dem inne med någon form av hägnad. Tre av de fem svaren nämner att vallning var vanligt före 1900. Från Inlands Torpe härad och Västerlanda socken i Göta älvs dalgång uppges att gärdesgårdar var vanliga före 1890. Svaret sätter hägnadstypen i samband med fårskötseln och tillskriver tillbakagången till nedgången i fårstammen. Nedgången sker under 1890-talet.²¹³ Ett foto från Bullarens härad och Naverstads socken, på gränsen mot Dalsland, visar dock en kortlagd gärdesgård.²¹⁴ Troligen borde jag därmed låtit inkludera gränssocknarna mot Dalsland och Västergötland i skrafferingen men har avstått från detta.

För Hallands del har jag låtit skrafferingen gå strax över landskapsgränsen. Sju svar av totalt elva nämner gärdesgårdar av trä. Samtliga dessa svar kommer från skogssocknarna längs gränsen till Västergötland och Småland. Blekinge uppvisar en liknande utbredning som Halland. Skogssocknarna i landskapets norra delar företer olika typer av trähägnader, däribland hankgärdesgård, samtidigt som de mer kustnära inte gör det.

Skånes nordligaste härader, Västra och Östra Göinge, har gärdesgårdar av trä.²¹⁵ Situationen är troligen densamma som för Bohuslän, Halland och Blekinge. Skogssocknarna har gärdesgård. Dock saknar landskapet i stort gärdesgårdar av trä.

Öland saknar däremot helt hankgärdesgårdar medan Gotland representeras av denna hägnadsform i alla sina fem svar i mitt material. Dock anger ett svar från När socken, sydligaste Gotland, att enkelmur av sten är vanligare. Trakten är dels skogfattig och dels ligger kalkstenen i berggrunden så nära ytan att det är svårt att göra hål för störrarna. Jordmånen är för grund.²¹⁶

Kapitel Den skilln

Hank el
I figur 23 n
naden mell
visar en ha
och omslut
korsas mell
vidja anbr
man med a
runt en av
vis mellan s
i regel min
ser det ut s
mellan och
under den
vidjan krim
inte knäck
sidor.

Figur 23. Sk
mellan hank
A = hank. B
rerar hur en
runt ett störf
att den ringf
hanken träs
av störfparet
med inte eme
na i störfpare
vidjan gör. F
frågelista nr
der s. 6.

dra Bohus-
 el stenmur.
 U. 37 994,
 alltid är av
 relativt sena.
 er 1890 och
 ing och dyr
 yra arbets-
 an vallning
 med någon
 aren näm-
 1900. Från
 da socken
 rdesgårdar
 r hägnads-
 och tillskri-
 i färstam-
 talet.²¹³ Ett
 Naverstads
 visar dock
 borde jag
 narna mot
 fferingen
 raffering-
 n. Sju svar
 lar av trä.
 kogssock-
 land och
 nande ut-
 knarna i
 lika typer
 rdesgård,
 e gör det.
 ästra och
 av trä.²¹⁵
 a som för
 kogssock-
 landska-
 kgärdes-
 iteras av
 var i mitt
 När sock-
 r av sten
 attig och
 n så nära
 störrarna.

Kapitel 7

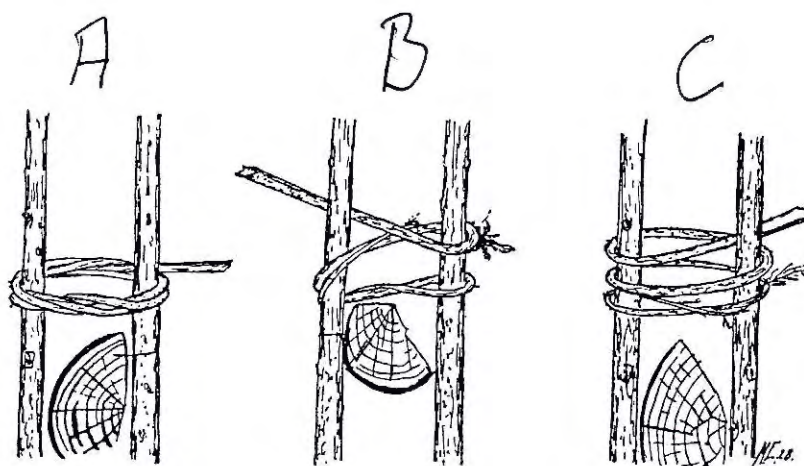
Den morfologiska och funktionella skillnaden mellan hank och vidja

Hank eller vidja

I figur 23 nedan visas den principiella skillnaden mellan en hank och en vidja. Bild A visar en hank. Som synes är den ringformig och omsluter störrarna i störrparet utan att korsas mellan störrarna. B och C visar hur en vidja anbringas kring ett störrpar. Här börjar man med att sno den smala änden av vidjan runt en av störrarna. Vidjan förs sedan korsvis mellan störrarna i störrparet i ett antal varv; i regel minst tre överkorsningar. Ovanifrån ser det ut som om vidjan är slagen i en åtta mellan och runt störrarna i störrparet. Det är under denna process det är viktigt att vrida vidjan kring sin egen längdaxel så att den inte knäcks när den slås runt störrarnas ut-
 sidor.

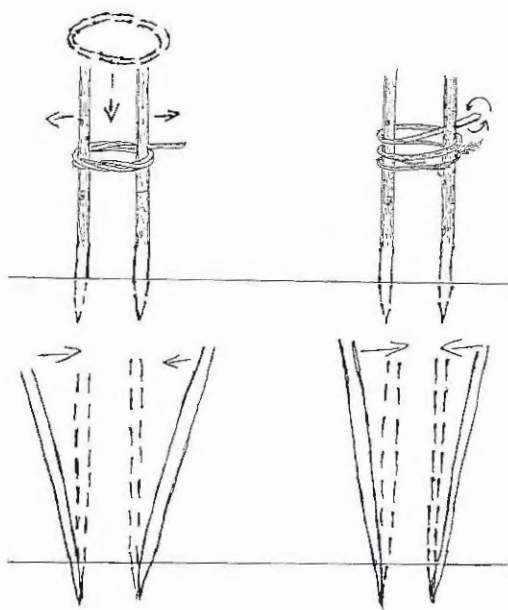
Hela gärdesgården bygger på spänningsteknik. Störrarna i störrparen sätts ned i jorden V-formigt i förhållande till gärdesgårdens längdriktning. De lutar alltså snett utåt ifrån mitten på den tilltänkta gärdesgården. Under själva stängningsarbetet måste störrparet tryckas ihop in mot mitten så att störrarna står lodrätt. I denna position strävar de att återta sitt V-formiga ursprungsläge; de vill fjädra utåt. En hank eller en vidja hindrar dem dock från att göra detta. I figur 24 visas detta schematiskt. Den undre raden visar hur störrarna trycks ihop till lodrätt uppstående.

På bilden överst till vänster sänks en hank ner över störrparet. När denna kommit på plats och på rätt höjd över marken släpps

Figur 23. Skillnaden mellan hank och vidja. A = hank. B och C illustrerar hur en vidja slås runt ett störrpar. Notera att den ringformiga hanken träs på utsidan av störrparet och slås därmed inte emellan störrarna i störrparet vilket vidjan gör. Efter ULMAS frågelista nr 15 Hägnader s. 6.

Figur 24. Schematiskt tvärsnitt genom gärdesgården i 90° vinkel mot dess längdriktning. Här illustreras rent tekniska skillnader i hanken och vidjans anbringande samt funktion.

störarna. Hanken låses därvid i sitt rätta läge av störarnas utåtfjädrande kraft. Det är alltså i princip denna kraft som bär upp tyngden av de gärdslinor som ingår i konstruktionen.

Vidjan som vrids på störoparet överst till höger i figur 24 anbringas direkt och behöver alltså inte träs över det sammanhållna störoparet. Vidjan hanteras som ett styvt rep. Samtidigt som den vrids kring sin egen längdaxel, då den snos om störarnas ytter-sidor, drar den ihop störoparet och låser det i upprätt ställning. Eftersom vidjan slås korsvis kring störarna låses den mycket fastare kring störoparet och riskerar inte på samma sätt som hanken att med tiden börja glida nedåt på störoparet efter första vinterns snö. Vidjan fungerar ungefär som en spik som inte rubbas i första taget, förutsatt att störarna har torkat ordentligt då de sätts i jorden.

Hanken är vidare ofta tillverkad i förväg varför det går förhållandevis snabbare att stänga med hank. Vidjorna däremot tas som regel färsk i anslutning till stängningsarbe-

tet. Ytterligare en viktig skillnad är att hanken inte "bygger på höjden" på samma sätt som en vidja. Eftersom vidjan slås i ett antal varv vilka ligger över varandra kommer den att ge upphov till större mellanrum mellan gärdslinor än om hank används.

Om fördelar respektive nackdelar mellan hank och vidja skriver Johan Kraftman 1765 följande:

"Att häfta och binda störarne, brukas somligstades hank, sammanwriden af ändan af en eller flere granqwistar.

Berörde hank, förmenas wara starkare än band af unga trä, samt kunna nyttjas flere gånger, då gärdesgården blir omlagd, skal och kunna fås långt lättare och förfärdigas, när som hålst, äfwen om winterqwällar och mornar, eller då ett ohyggeligit wäder håller folket inom hus.

Men på en del ställen brukas med fördel granqwistar, ungefärligen af en fingers tjocklek i storändan. Hvilka sedan de blifwit något wärmda, bindas omkring störarne. Böra de under sielfwa bindningen något wridas, så att de ej måtte bryta sig. Denne bindning gör onekeligen gärdesgården långt fastare, än han kan ärhållas genom hanker".²¹⁷

Ett viktigt påpekande i sammanhanget är att hank och vidjor av både löv- och barrträd har använts till en rad olika ändamål annat än för att stänga gärdesgårdar med. Hank och vidjor var bondesamhällets snöre och "stältråd" innan den senare var uppfunnen. Den norske etnologen Ove Arbo Høeg har skrivit en lång artikel om detta i Norge.²¹⁸ Även ett av mina frågelistesvar från Västerbotten uppehåller sig mycket kring vidjeanvändning och har uppenbara likheter med Høegs arbete.²¹⁹

Hankens geografiska utbredning

Att använda hank vid stängandet av en gärdesgård är det ursprungliga sättet att stänga, med rötter ner i tidig medeltid. Hanken har också fått ge namn till hela hägnadskonstruktionen: *hankgärdesgård*. Under den tidsperiod som svaren på frågelistorna representerar är det dock relativt ovanligt att stänga gärdesgårdar med hankar. I karta 8 nedan

har jag märkt att hank ännu används i några gärdesgårdar då hank ock hägnadsund olik typer a ningar; grinc slutit de svar för att hank vändes i and dast anger at uteslutits.

Som synes utelämnats i ra belägg i hank använd svar från Med socken, omta delaren omt född 1858 i M de på beting man använd andra svar fr givande lanc sammanhang na uppgift. J viss risk att gärdesgård i manér på Al

Fyllda tria svar vilka n gärdesgårdar anger svar d vidja använd stöpar sam figur 25 ned är utsatta eft ka hemort.

Råmater hanktillv Hank tillver trädslagen g stammar ka benämnas föregångna svar begagn detta mate

har jag markerat de platser där svaren anger att hank ännu förekom vid nystängning av gårdesgårdar. Detta är en viktig distinktion då hank också används i vissa moment av hägnadsunderhåll samt kan förekomma i olika typer av in- och utpasseringsanordningar; grindar och led. Jag har således utslutit de svar som endast innehåller belägg för att hank tillverkades för avsalu eller användes i andra sammanhang. Svar som endast anger att hank användes förr har likaså utslutits.

Som synes nedan har norra Sverige helt utelämnats i karta 8. Detta då jag ej har några belägg i mina norrländska svar för att hank användes i gårdesgårdarna. Endast ett svar från Medelpad, Sköns tingslag och Alnö socken, omtalar att hank användes.²²⁰ Meddelaren omtalar att en äldre man, som var född 1858 i Nerpes socken i Finland, stängde på beting åt bönderna på Alnö. Denne man använde sig av hankar. Eftersom inga andra svar från Medelpad eller från de omgivande landskapen nämner hankar i detta sammanhang har jag valt att bortse från denna uppgift. Jag tror nämligen att det är en viss risk att mannen i fråga lärt sig stänga gårdesgård i Finland och fortsatt på samma manér på Alnö.

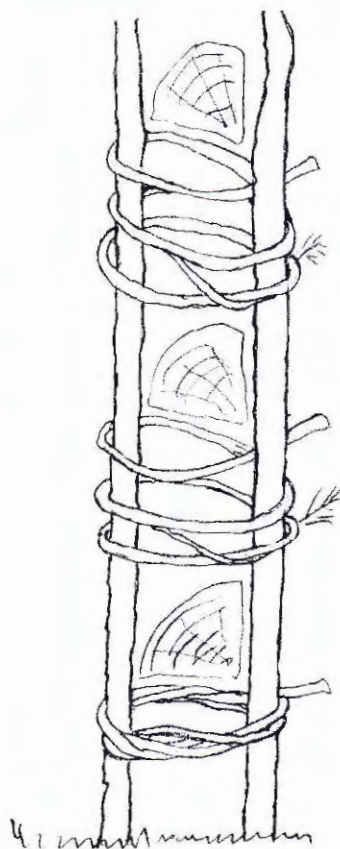
Fyllda trianglar anger enskilda frågesvar vilka nämner att hank användes när gårdesgårdar nystängdes. Fyllda kvadrater anger svar där en kombination av hank och vidja användes; en hank i botten på varje störpar samt ovanför denna två vidjor. Se figur 25 nedan. Både trianglar och kvadrater är utsatta efter de enskilda svarens geografiska hemort.

Råmaterial till hank samt hanktillverkning

Hank tillverkades av en eller gran. För båda träslagerna gäller att grenar/kvistar eller små stammar kan användas. De senare brukar benämnas *telningar* eller *sprot/sprått/spröt* föregångna av trädslagsnamnet. De flesta svar begagnar ordet kvist istället för gren när detta material förs på tal. Lämplig längd

Karta 8. Hank används vid nystängning av gårdesgårdar.

Figur 25. Schematiskt tvärsnitt i 90° mot gårdesgårdens längdriktning vilket visar hur en kombination av hank och vidja har använts på det enskilda störparet. Efters ULMA 12839, s. 16, Jösse härads och Brunskogs socken i Värmland.

anges vara 1–1,20 meter och grovleken i tjockänden mellan $\frac{1}{2}$ –1 tum. Alternativt maximalt så grovt att det gick att vrida med händerna. Oavsett om stam eller grenved används kan utgångsmaterialet i enstaka fall klyvas om det är för grovt. Detta sker efter värming. Vidare rensas småkvistar bort så att endast en liten ruska i toppen har barr kvar. Därefter värms kvistarna och spröten över eld för att bli mjuka och böjliga.

Nästa moment är att vrida hankkvisten runt sin egen längdaxel till dess fibrerna släpper från varandra i sidled. Detta görs medan kvisten fortfarande är varm. Först därefter förfärdigas själva hanken. Till denna används 1–3 hankkvistar.²²¹ Den första kvisten formas till en ring genom att slå lilländen, den klenare toppänden, runt grovänden på kvisten. Ringen skall ha en inre diameter av 5–6 tum eller 15–20 centimeter.²²² När sålunda en ring av rätt storlek erhållits tvinnas återstoden av lilländen runt ringen. Därefter snos ytterligare en eller två kvistar runt ringen till dess att behövlig grovlek erhållits. Ett svar från Villstad socken och Västbo härad i Jönköpings län beskriver föregående moment på följande sätt.

”Sådan hank kallades allmänt ringhank, som gjordes genom att i toppen boja ihop vidjan till en lagom stor ring, vrida om vidjan ett par gånger, så att den icke bröts av, sticka grovåndan genom ringen, vira om ringen med vidjan, så återigen vrida vidjan, sticka storändan genom ringen, vira om den osv. tills ringhanken blev färdig.”²²³

Notera att detta citat anger omvänd arbetsordning, samt att vidjan, hankkvisten, vrids kring sin egen axel allt eftersom arbetet fortskrider. I det föregående exemplet var ju hankkvisten färdigvriden i sin helhet innan själva hanken förfärdigades. Ett svar från Ålems socken och Stranda härad i Kalmar län anger att de färdiga hankringarna skulle vara av olika tjocklek, grövst vid foten och finare ju längre upp på störparet de sitter.²²⁴

Ett antal av svaren anger också att värmebehandlingen ger en ökad hållbarhet mot röta åt hanken förutom att värmingen gör hankkvisten mjuk och böjlig. Några svar

nämner särskilt att enkvistar inte behöver värmas för att kunna vridas. (Jag tror att detta förhållande också har att göra med när på året hanken tillverkas. Tas en hankkvist under savtid på våren går det att vrida denna utan föregående uppvärmning oavsett om den är av gran eller en).

Jag nämnde inledningsvis i detta avsnitt att hank som regel gjordes i förväg. Detta gör att hanktillverkningen vanligen inte skedde vare sig samtidigt eller i fysisk närhet av den plats där man skulle stänga en gårdsgård. Hanktillverkning kunde ske som vinterarbete framför öppna spisen eller på en utvald plats i skogen med god tillgång på torr bränsle till elden. Hit fördes sedan utgångsmaterialet och hanktillverkning vidtog. Som regel kunde ett helt årsbehov tillverkas vid ett och samma tillfälle, eller under några dagars arbete. Enda undantaget kunde vara om både hank och vidja användes på störparet som i figur 25. Då kunde hanktillverkning ske i samband med stängningsarbetet eftersom vidjor ändå som regel måste värmas över en eld invid stängningsplatsen. (Se vidare under rubriken vidja). Förhållandet att hank tillverkades i förväg gjorde också att hanken kom att bli en produkt vilken kunde tillverkas för avsalu och ej endast för husbehov.

Det finns vidare en tendens i svaren att trädslaget en föredrogs framför gran. En prisuppgift från Bjurtjärns socken och Karlskoga härad i Värmland styrker eventuellt detta förhållande.²²⁵ Här uppges att enhank betalades dubbelt mot granhank.

Det finns också spridda uppgifter i de enskilda svaren som understryker att hanken skall läggas om störparet så att den utstickande grovänden alltid kommer uppåt. Som regel motiveras inte detta förfaringsätt, om det ens gör det, annat än med att detta är det rätta sättet att förfara på. (Hanken i figur 25 är satt på *rätt* sätt). Tre svar förklarar det hela med att om motsatt förhållande är för handen – att hanken sitter upp och ner – kunde trollkunniga människor tjuvmjölka korna från den nedåtriktade grovänden.²²⁶ Eftersom dessa tre svar har

olika geogra-
Västmanland
att denna för-
värde då någ-
hållande svår

Vidja

Det absolut d-
gårdsgård i
vidjor.²²⁷ Utg-
ligen detsam-
gran och en-
i materialet,
drag som det
kanske allra
om vidjan h-
eller okluser
område där
stängning.

Som fram-
används en-
Norrland sa-
Götaland o-
oklurna, ru-
oklurna vidj-
rade. Härjed-
svar inkom-
Närke vars e-
vändes där-
manlands o-
oklurna vid-
Dessutom sa-
ifrån södra o-
larstranden
att strecka s-
Värmland d-
talt. I det an-
svar från no-
härad och A-
klöv ungra-
Eftersom m-
från sydväst-
feringens s-
mellan land-
anses som h-

Det finns
lan valet av
förhållande

olika geografisk hemort, (Västergötland, Västmanland och Södermanland) tror jag att denna föreställning har stort förklaringsvärde då någon teknisk grund för detta förhållande svårligen låter sig uppletas.

Vidja

Det absolut dominerande sättet att nystänga gårdesgård i folkminnesmaterialet är med vidjor.²²⁷ Utgångsmaterialet är huvudsakligen detsamma som för hank: trädslagen gran och en. Granen har en klar dominans i materialet, dock finns en del regionala särdrag som det går relativt lätt att urskilja. Det kanske allra tydligaste tekniska särdraget är om vidjan huvudsakligen används kluven eller okluven. I karta 9 har jag skrafferat det område där vidjan användes kluven vid nystängning.

Som framgår av skrafferingen i karta 9 används en vidja kluven på längden i hela Norrland samt delar av Svealand. I hela Götaland och delar av Svealand används oklurna, runda vidjor. Således begagnas oklurna vidjor i områden som ej är skrafferade. Härjedalen saknar skraffering då inga svar inkommit från detta landskap. Likaså Närke vars enda svar redovisar att hank användes därstädes. För Uppland och Västmanlands del förekommer klurna och oklurna vidjor parallellt i frågelistsvaren. Dessutom saknas i stort sett regelrätta svar ifrån södra och sydöstra Uppland samt Mälarsstranden i Västmanland varför jag har valt att strecka skrafferingen i dessa landskap. I Värmland dominerar den klurna vidjan totalt. I det angränsande Dalsland anger ett svar från norra delen av landskapet, Vedbo härad och Ärtemarks socken, att man förr klöv unggranar vilka användes som vidjor.²²⁸ Eftersom mitt material samtidigt saknar svar från sydvästra hörnet av Värmland får skrafferingens skarpa avslutning, på gränsen mellan landskapen Värmland och Dalsland, anses som hypotetisk.

Det finns en mycket tydlig koppling mellan valet av utgångsmaterial för vidjan och förhållandet om vidjan används kluven eller

Karta 9. Inom det skrafferade området används en kluven vidja. Härjedalen är ej skrafferat då jag saknar belägg från detta landskap.

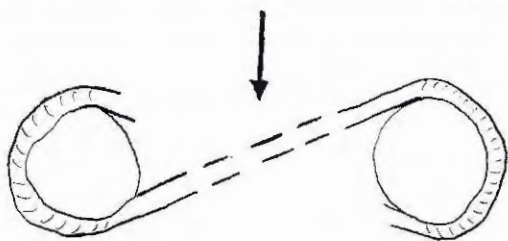
okluven. Används vidjan kluven har smågranar nästan undantagslöst använts som utgångsmaterial. Således beskriver karta 9s skraffering också det område i landet där utgångsmaterialet för vidjan huvudsakligen bestod av små granbuskar kring sekelskiftet 1900.

En kluven vidja fungerar på samma sätt som en rund. Den enda egentliga arbetsmässiga skillnaden är att en kluven vidja aldrig vrids omkring sin egen längdaxel för att få fibrerna att släppa från varandra och därmed bli mjuk och böjlig. Den enda vridning som görs är under momentet när den klurna vidjan korsas över mellan stöarna i stöparen. Detta görs då det är viktigt att vidjans klurna sida alltid är vänd inåt mot störens

ytersida. I figur 26 nedan har jag försökt illustrera detta.

Figur 26 föreställer ett störpår i horisontell genomskärning där en kluven vidja föres mellan de två störrarna. Det är det streckade partiet av vidjan, som pilen i bilden pekar på, som vrids ett halvt varv under överkorsningen. Detta medför att vidjans kluvena sida alltid vetter mot störens ytersida när vidjan

Figur 26. Schematisk skiss i fågelperspektiv över hur en kluven vidja vrids ett halvt varv under det att den förs mellan störrarna i störpåret. Vridningen sker i den del av vidjan som är streckad. Den kluvena sidan av vidjan skall alltid vara inåt mot störens ytersida. Illustration av författaren.

Figur 27. Bildtexten till originalet lyder: Huggning av små granar till gärdsgårdsband, "svog". Efter E.U. 54600, Mangskogs socken och Jösse härad i Värmland år 1912. Foto N. Keyland. Neg.nr. 13. A.aj.

föres runt stören. Inget av svaren nämner egentligen varför det skall vara så. Personligen tror jag att en kluven vidja som slogs om störpåret på motsatt sätt, med den kluvena sidan utåt, skulle flisas upp. Fibrerna som är belägna i den kluvena ytan skulle släppa i ändarna och spreta ut. Därmed skulle själva vidjan bli svagare. Analogt med detta resonemang tror jag detta är orsaken till att laggband, om de är kluvena, slås runt laggkärlet eller tunnan på samma sätt; med den kluvena sidan inåt mot kärlet.

Utgångsmaterialet för kluvena vidjor består som ovan nämnts huvudsakligen av små granar eller mera sällsynt av enbuskar. Analogt med utgångsmaterialet för hankar benämns dessa som regel *gran-* eller *en-tenning-*ar. Termen *störing* används också i samband med det senare trädslaget; *en-störing*. Svaren från Hälsingland förmedlar även termerna *tev-* och *tennel-gran* samt *gran-ställing*. Ett svar från Medelpad redovisar uttrycket *nara-gran*. Uppland och Västmanland använder termen *sprötter*; föregånget av trädslagsnamnen *en* eller *gran*.

Inom det skrafferade området i karta 9 har jag 26 höjduppgifter på grantelningar samt 7 grovleksuppgifter. Längduppgifterna saknas endast ifrån Lappland bland de redovisade landskapen medan grovleksuppgifter saknas helt från landskapen Lappland, Norrbotten, Ångermanland, Gästrikland och Västmanland. Måtten avser vidare grantelningen där den står i skogen. En lämplig gran skall ha en höjd av ca 1 meter och hålla 2,5–3 centimeter vid rot. Vidare anger ett svar från Värmland att lämpliga granar är sådana vilka har vuxit undertryckta och samtidigt har en kvistren stam på 0,5–0,75 meter samt är fingertjocka vid roten.

Längden på smågranarna ligger i intervallet på 0,7–1,20 meter. Ett svar från Dalarna anger dock en maximal längd på 2,1 meter. Avslutningsvis bör noteras att då och då dyker uppgifter om att grova grankvistar också begagnas, vilka alltid används kluvena.

I figur 28 nedan sker arbetet att klyva vidjan från toppen med hjälp av en kniv. Här går dock åsikterna isär i frågelistmaterialet.

Figur 28. På kluven vidjan ifrån teven med hjälp av en kniv klyvs sedan isär ändarna. Förekorningen av vidjan sker efter det varit i elden. E.U. 17518, s. 19, och Jösse härad i Värmland år 1945. är utförd av A.

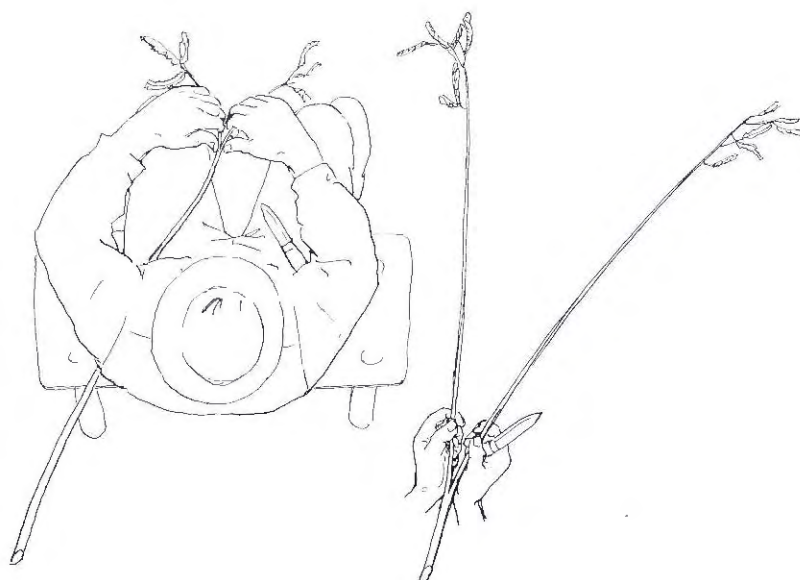
Ett antal svar på frågan om vidja skall klyvas av en yxa, berör figur 29. Svaret är att klyva vidjan skall klyvas med en yxa kommer. Se

Ser man till figur 29 – där oklumpiga grankvistar av vidjan. Uppgifter om sprötter kommer från tillnärmelsevis grankvistar. Här anger svaren som vanliga i de gotländska kvisterna också alla de tre öarna att de begagnas gång kan klyvas om de

Märkligt är att inga måttuppgifter vara beskaffade endast några i Östergötland 1,2 meter. I

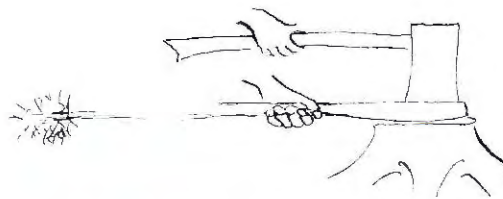
Figur 28. På bilden klyvs vidjan ifrån toppen med hjälp av en kniv. Vidjan fläks sedan isär med händerna. Förekommer basning av vidjorna sker klyvningen efter det att vidjan varit i elden. Efter ULMA 17518, s. 19, Köla socken och Jösse härad i Värmland år 1945. Teckningen är utförd av A. T. Byberg.

Ett antal svar hävdar mycket bestämt att en vidja skall klyvas ifrån grovänden med hjälp av en yxa, båda metoderna förekommer. Se figur 29. Svaren som hyser information om att klyva vidjor är dock ense i det att vidjan skall klyvas efter basning utifall sådan förekommer. Se vidare nedan.

Ser man till karta 9s oskrafferade område – där oklurna vidjor används – dominerar grankvistar totalt som utgångsmaterial för vidjan. Uppgifter om att en- och grantelningar/spröt samt kvistar av en används förekommer från de flesta landskapen, dock inte tillnärmelsevis i samma utsträckning som grankvistar. Undantag utgörs av Gotland. Här anger samtliga fem svar små enstammar som vanligaste materialet till vidjor. Två av de gotländska svaren nämner dock att grankvist också kan användas. Gemensamt för alla de tre övriga utgångsmaterialen är dock att de begagnas oklurna. Någon enstaka gång kan det förekomma att enstammar klyvs om de anses för grova.

Märkligt nog innehåller de flesta svaren inga måttuppgifter för hur en grankvist skall vara beskaffad för att passa till en vidja. Endast några få uppgifter är för handen. Från Östergötland anger två svar en längd på 1–1,2 meter. Från Jönköpings län kommer en

Figur 29. En vidja klyvs med hjälp av yxa. "Man sätter yxan mot grovänden på bandet och låter yxan och bandet göra sällskap mot en stubbe." Teckning och citat återfinns i ULMA 10025, s. 36, Bodsjö socken och Revsunds tingslag i Jämtland år 1936.

uppgift på 3 alnars längd: 1,8 meter. Ytterligare ett från Kronobergs län anger en önskvärd längd av 1,2 meter. Ett svar från Gotland anger en längd mellan 0,75–0,9 meter som lämplig för en grankvist. För enstammar på Gotland redovisar ett svar en längd på mellan 1–3 alnar: 0,6–1,8 meter.

Endast två svar anger önskvärd grovlek i kvistens grovände i form av en sifferuppgift. Det gotländska svaret anger 1/2 tum och ett svar från Jönköpings län 1 tum: 1,75–2,5 centimeter. (En uppgift som avser enstammars grovlek i från Kronobergs län redovisar 1/2–3/4 tum).

Något rikligare duggar de verbala beskrivningarna. Gemensamt för dessa är att gran-

grenarna skall vara långa. En del svar anger också att de skall vara raka. Sedan går uppgifterna något isär vad gäller det träd som vidjan skall plockas ifrån. Två svar anger att det skall vara vidjor från unga träd, ytterligare två anger en ålder på lämpligt träd, 20 år respektive 15–40 år. Av två svar framgår också träd som växer på mossmark som särskilt lämpliga. Lämplig grovlek på grangrenen anges som fingertjock respektive fingergrov i två svar. (Jämför med citatet från Kraftman 1765 ovan).

Vanligen användes en lövkniv eller riskniv när vidjorna togs från träden. Från det Sydsvenska höglandet finns några enstaka uppgifter om att man även klättrade upp i trädet vid detta arbete. Från Norra Tjust härad i Kalmar län samt från Norra och Södra Vedbo härad i Jönköpings län samt sydligaste och östra Östergötland omtalas ett speciellt verktyg avsett att skära ned vidjor med som kallas *kox* eller *liekox*. Det består av en gammal avbruten lie på ett upp till 5 meter långt skaft. Se figur 30 nedan.

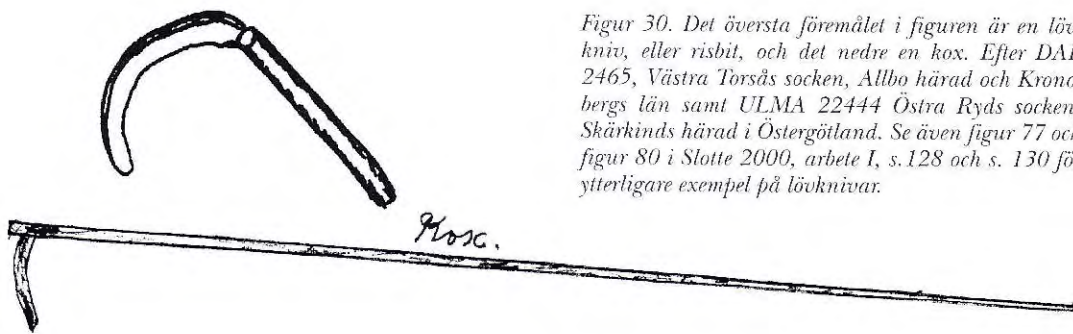
I avsnittet om hank nämns att hankkvisten som regel värms över en eld innan hanken förfärdigas. Detta är även den vanliga metoden för vidjor oavsett om de skall användas kluvna eller okluvna. Samtliga landskap utom Bohuslän och Dalarna redovisar detta förfaringssätt som vanligt förekommande, (Närke ingår ej då dess enda svar anger att hankar användes och Härjedalen utgår som vanligt då svar saknas från detta landskap). För Gästrikland anger två svar att vidjor värmdes över eld men då endast om grangrenar var utgångsmaterialet. Endast

ett av svaren från Dalarna nämner att vidjor basades, värmdes, med det tillägget att detta gjordes ibland. För Västmanlands del nämns basning endast i samband med hanktillverkning.

Beaktas svaren landskap för landskap är det påfallande vanligt att ett eller flera svar inom varje landskap innehåller ytterligare information eller kommentarer kring basning av vidjor. Dessa kommentarer kan delas in i tre tematiska grupper: **a**, togs utgångsmaterialet till vidjorna i saven behövdes ingen eld för att göra vidjan mjuk och böjlig; **b**, basning av vidjor utfördes endast om det var kallt eller alternativt om arbetet utfördes tidigt på våren; **c**, genom att basa vidjor blev dessa starkare och fick ökad livslängd. De enda landskap som ej lämnar dylik information är svar från Lappland, Norr- och Västerbotten, Jämtland, Södermanland och Östergötland.

Sammanfattas ovanstående kan man kanske säga att i mitt material är det minst vanligt, dock ej ovanligt, att basa vidjor Värmland. Däremot är det ovanligt att göra detta i Dalarna, Gästrikland samt Västmanland. I Värmland och Gästrikland tycks vattenläggning av färska vidjor vara en vanlig metod att hålla dessa mjuka och färska från en dag till en annan.

Vidare tror jag att tiden på året då stängningsarbete förekom har stor betydelse, i kombination med klimatet. Likaså om det rörde sig om underhåll inför betessläpp eller om nystängning. (Mer om detta längre fram.) Basning av vidjor är en vanlig metod men den är absolut inte nödvändig alla

Figur 30. Det översta föremålet i figuren är en lövkniv, eller risbit, och det nedre en kox. Efter DAL 2465, Västra Torsås socken, Allbo härad och Kronobergs län samt ULMA 22444 Östra Ryds socken, Skärkinds härad i Östergötland. Se även figur 77 och figur 80 i Slotte 2000, arbete I, s. 128 och s. 130 för ytterligare exempel på lövknivar.

gångar. Upp
ling ger öka
är tänkbar, d
värmning av
utsättningar
verksamhet.
ler kunna dr
de värmebel
barrvirke. D
stycket upph
200–230°C u
skaper ändr
att trästycke
vara någon t
le vara en vi
par i en gär
Det vanli

jan är en gra
kvist, okluve
synes vara m
plausibla fö
är troligen
som är mjul
kas att klyvn
vidjan är var

Hitintills
som en ensl
rimligt att s
siga sammar
listsvar från
Tjust härad
nat av Hann
sonlig erfara

”Band och
var att klät
ka vidjor,
värmdes fö
i närheten
(baka vidj
pigor fick
göra på m
gård. Ekel
det var ej
och var k
Och gran
dem över
så var det
även i stån
den för län
värmen oc
svarta av k
det även s

gångar. Uppgiften om att en värmebehandling ger ökad livslängd åt den färdiga vidjan är tänkbar, då det inte kan uteslutas att uppvärmning av vidjans yta kan ge ändrade förutsättningar för nedbrytande organismers verksamhet. Dock torde inte några paralleller kunna drags med den idag förekommande värmebehandling som används för sågat barrvirke. Denna metod förutsätter att trästycket upphettas till en inre temperatur av 200–230°C under tre timmar. Vedens egenskaper ändras kemiskt. En bieffekt är dock att trästycket blir sprödare vilket inte kan vara någon fördel i händelse av att det skulle vara en vidja avsedd att vridas om ett stöpar i en gårdesgård.²²⁹

Det vanligaste utgångsmaterialet för vidjan är en grantelning, kluven, eller en grankvist, okluven.²³⁰ Entelningar eller enkvistar synes vara mindre vanliga att basa. Den mest plausibla förklaringen till basning av vidjor är troligen en önskan att erhålla en vidja som är mjuk och böjlig. Likaså kan det tänkas att klyvningen av vidjan underlättas om vidjan är varm.

Hitintills har vidjan i texten behandlats som en enskild företeelse varför det känns rimligt att sätta in den i sitt rätta arbetsmässiga sammanhang genom att citera ett frågelistsvar från Hallingeberga socken och Södra Tjust härad i Kalmar län.²³¹ Svaret är inlämnat av Hanna Gustavsson och bygger på personlig erfarenhet.

”Band och vidjor tog(s) mest av granar, det var att klättra upp och hugga ned långa starka vidjor, de klövs ej utan togs runda men värmdes för att gå och sno dem, det eldades i närheten, och en man fick stå vid elden å (baka vidjor) vejjer det var inte lätt och även pigor fick gå med å göra det, det fick jag göra på min första plats på en mindre bondgård. Ekeby hette gården, då var jag 17 år, det var ej något trevligt jobb, och det blåste och var kallt, röken kom ögona att svida. Och granvidjorna smatrade när man höll dem över elden med den finaste änden, och så var det att vända dem om och basa dem även i ståränden, men de fick inte vara i elden för länge så di brändes, kådan slog ut av värmen och fastnade på händerna, som blev svarta av kåda och smet, och brändes gjorde det även så det var nästan med det värsta

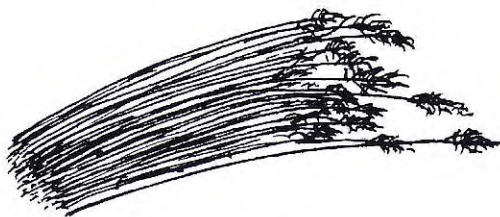
arbetet jag varit med om, men det var inte lönt att jämra sig, då bara skrattade bonden för det var inte något svårt menade han banden kunde ej göras i förväg, utan den långa bakta vidjan skulle slås om varm, och den drogs då åt om stavern så hårt det var möjligt, då blev hanken färdig, där den var satt ja det till gick så att arbetarn tog vidjan och höll den grova änden i högra handen och med den vänstra lade han om den fina änden mellan de båda stavrarna så snodde han vidjan något, och lade så om den om de båda stavrarna helst 2 varv, och drog så in den grövsta änden i kors mellan stavrarna, det var nog svårt och händerna blev så ömma bara efter en dags arbete, av ansträngningen kådan och ibland gick skinnet av, och då vart sveddan mångdubblad ja hankarna vart ju avlångt runda, allt efter stavrarnas sidor, som de drogs åt om, som en 8 kunde de bli, för att den grövsta änden på vidjan lades å kors över emellan de båda stavrarna, skillnaden mellan hank och vidja var ju den att vidjan var lång å slak sådan den var huggen och riskad och sedan värmd, någon hank fanns ej förn den vridits om stavrarna, så vidjan blev till hank först när den dragits åt av arbetarn på gårdesgården, där satt vidjorna sedan omsnodda, och var då hankar som höll gårdesgården kvar.”

Innan vidjan, eller för den delen hankkvisten, basas över eld skall grangrenen/grantelningen befrias från småkvistar. Endast en liten ruska lämnas kvar i toppens sista 10–15 cm. Det är denna åtgärd som döljer sig bakom ordet *riskad* i citatet. Detta är ett generellt förfarande som gäller för hela landet oavsett om en grangren eller en granbuske skall användas eller om vidjan begagnas kluven eller okluven. I figur 31 på omstående sida visas en bunt med vidjor vilka är färdiga att basas.

Används vidjan kluven i gårdesgården sker klyvningen som regel efter det att vidjan har basats. Detta moment sker antingen från grovänden eller från toppen. Båda sätt förekommer. Yxa och kniv används vid klyvningen. Se figur 29 och figur 28 ovan.

I citatet anges det vidare att vidjorna inte fick *vara i elden för länge så att di brändes*. Detta är också ett generellt påpekande i alla svar som diskuterar denna detalj. Ett svar beskriver det som att rätt temperatur har uppnåtts när det börjar pipa från grönbar-

Figur 31. En bunt gärdesgårdsvidjor av gran vilka har rensats från sidokvistar utom längst upp i toppen. Efter DAL 2465, Västra Torsås socken, Allbo härad och Kronobergs län.

ken. Svaret understryker också att om vidjorna bränns för hårt blir de spröda.²³² Ett annat svar anger att "vidjan skulle hållas i elden precis så länge att barken börja spricka".²³³

Ytterligare några aspekter på att basa vidjor fångar följande citat. Här förutsätts att bagaren – den person som utför basningen i svaret – är försedd med handskar samt värmer knippen med vidjor: 7–8 på en gång.

"Vidjeknippen kastades i elden med storändan i dess borte kant under det att bagaren höll i knippets toppända. Efter en stund vändes knippet så, att den sida som varit ned, kom uppåt och efter en kort stund togs vidjorna ur elden och hölls med lilländan i denna, dock blott några ögonblick. Då det började å smatre (smattra, spraka) i de kvarlämnade riskvistarne i vidjornas toppar, skulle bagaren fatta om knippets storända med ena armen och springande begiva sig till den plats, där hängningen just pågick."²³⁴

En sista aspekt på hank och vidjor är själva de dialektala benämningarna, dels på utgångsmaterialet och dels på den färdiga hanken och vidjan. I ovan anförda citat av Hanna Gustavsson gör hon den åtskillnaden att grangrenen benämns vidja ända till den stund då den sitter färdigvriden runt störparet i gärdesgården; *någon hank fanns ej fören den vridits om stavarna*. Detta är ganska vanligt förekommande i svaren. Meddelaren/informanten talar om hank, hånkar, hånken etc. men när så personen i fråga beskriver hur hanken tillverkas och framförallt vrids om störparen framgår att personen talar om det som jag i min framställning kallar vidja. Min uppdelning mellan hank och vidja görs sålunda på en morfologisk och teknisk grund: ej utifrån språkliga hänsyn.

Generellt kallas vidjan för *band* i hela Norrland. I svaren från Norrbotten, Ångermanland samt Hälsingland sätts ibland förliden *hag-/haga-* framför ordet *band*; *hag(a)-band*. Med *band* avses både den färdigvridna vidjan i gärdesgården samt utgångsmaterialet för vidjan så fort detta är avverkat eller i vart fall avverkat och uppkvistat med endast en ruska kvar i toppen. I svaren från Ångermanland samt Hälsingland förekommer även ordet *bandstakar* i det senare sammanhanget. För Gästriklands del förekommer både ordet *band* samt termen *hånk* i betydelsen vidja. *Band/bandar* är även den gängse beteckningen för vidja på Gotland.

I övriga delar av landet benämns vidja som *vidja*; så fort utgångsmaterialet för vidjan är avverkat kallas det *vidja*. Även så när den sitter i gärdesgården. Det mycket tydliga undantaget utgörs av Värmland. Här benämns vidjan som *svog* i båda dessa fall. I några fall begagnas uttrycken *solk*, *svolk*, *sälk* samt *gålband* i samma betydelse och sammanhang som ordet *bandstakar* gör i mellersta och södra Norrland.

Som jag inledningsvis påpekade förekommer det i mina svar från Södermanland, Dalsland, Västergötland, Bohuslän, Halland, Blekinge samt hela Småland att vidja kallas *hank* fastän det de facto rör sig om en vidja. Detta förhållande torde helt kunna förklaras utifrån det faktum att en äldre benämning för en viss företeelse har en tendens att leva kvar längre, rent språkligt sett, än själva företeelsen i sig själv. Ett exempel är ordet skogshuggare. Namnet torde rimligen gå tillbaka på att man högg ner träden med en yxa. Sågen introducerades i skogsarbete under sista kvartalet av 1800-talet. Skogsarbetarkåren fortsatte att betrakta sig själva som skogshuggare in till den stund de helt ersattes av skördare; en avverkningsmaskin som även kvistar samt apterar stockar i lagom längder. Då blev man istället maskinförare. Under denna period hade timmersvansen ersatts av både bågsåg och motorsåg i skogsarbetet. Inget fällningsarbete hade då utförts med yxa på över 100 år.

Kapitel 8

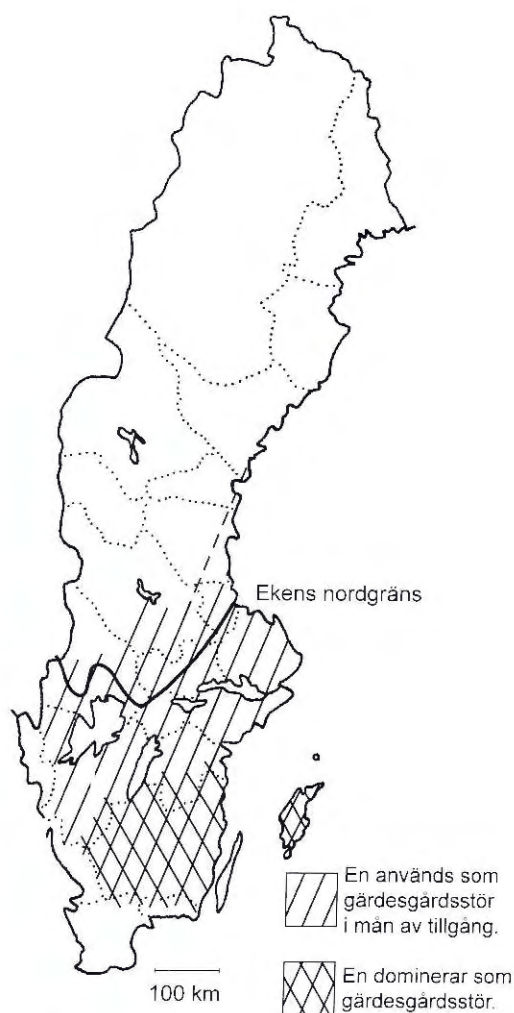
Virke till stôr, gârdssel och stöd

Stôr

För att få en uppfattning om vilket eller vilka trädslag som användes till stôr har jag, landskap för landskap, gått igenom vad de enskilda frågelistsvaren anger i denna fråga. Detta är således en regelrätt frekvensstudie över hur ofta ett visst trädslag nämns jämfört med andra trädslag i svaren. Detta betyder vidare att resultatet inte helt självklart kan översättas till hur vanligt det var med ett visst trädslag.

De två mest dominerande och samtidigt vanligast förekommande trädslagen, vilka anges som lämpliga till stôr i frågelistmaterialet, är gran och en. Gran, *Picea abies*, förekommer inom hela gârdesgårdens utbredningsområde medan enen har en mer begränsad utbredning med avseende på detta användningsområde. Det senare förhållandet har säkert samband med klimatologiska förhållanden. Enen, *Juniperus communis*, finns i hela landet men antar inte trädform inom hela sitt utbredningsområde.²³⁵ Här torde samband kunna sökas med frekvens och ymnigheten av återkommande snöfall. I vart fall förefaller det mig vara den mest plausibla förklaringen. I karta 10 har jag skrafferat det område inom vilket en förekommer som gârdesgårdsstôr i frågelistmaterialet.

Av karta 10 framgår att enen har tagits i anspråk som gârdesgårdsstôr från Ångermanland i norr till Blekinge i söder. Kartans skraffering kräver dock ytterligare kommentar. Att en används som stôr i gârdesgårdar omnämns från två svar ifrån Ångermanland: Själevads socken, strax SSV om Örnskölds-

Karta 10. Kartan visar inom vilket geografiskt område en används till gârdesgårdsstôr vid sidan om gran. Ekens nordgräns är inritad fritt efter Svensk Uppslagsbok, 1954, Band 28, kartan *Naturlig vegetation*, sp. 267.

vik, samt Högsjö socken, norr om Härnösand invid Ångermanälvens mynning. Inget svar från Medelpad redovisar att en skulle ha kommit till användning. Tre svar från Hälsingland omnämner detta; två svar ifrån dels Hudiksvalls stad samt den angränsade Hälsingtuna socken och dels ett svar från Trönö socken strax NV om Söderhamn. Vidare anger ett svar från Ljusdals socken att enen inte antar trädform därstädes. Från Ljusdals tätort är det ca 50 km ut till kusten fågelvägen. Därför har jag valt att strecka skrafferingslinjerna i Ångermanland och Hälsingland samt låtit dem ha ett kustbundet läge på kartan. De streckade skrafferingslinjernas geografiska utbredning bör därför anses som hypotetisk. Dock är de utstreckade med hänsyn tagen till beläggens geografiska hemorter. Troligt är också att en och annan enestör har suttit i någon gårdesgård i Medelpads kustsocknar.

Skrafferingslinjernas avslutning i Dalarna och Värmland är satta med geografisk hänsyn. Dock är skrafferingslinjernas riktning litet olyckligt vald då jag utgår ifrån att topografin har betydelse. Således tror jag att enen som är duglig till gårdesgårdsstör är knuten till de lägre liggande partierna kring vattendragen och sjösystemen. Dessa är huvudsakligen orienterade i NV – SO. Det nordvästligaste belägna belägget för att en användes som stör i Dalarna kommer från Våmhus socken i Mora tingslag. På karta 10 har det givit upphov till en liten skrafferingslinje i omedelbar anslutning NV om Siljan och Orsajön. Vidare har ett litet streck markerats vid Rättvik. Sex belägg kommer vidare från Leksands tingslag: tre från Leksands socken, samt ett vardera från Bjursås, Siljansnäs samt Åls socknar. Dessa fyra socknar gränsar alla till varandra och ligger som en svagt böjd halvmåne kring Siljans sydostligaste avslutning.

För Värmlands del kommer den nordvästligaste belägna uppgiften från Östmarks socken i Fryksdals härads övre tingslag. I Klarälvens dalgång kommer de tre nordligaste beläggen ifrån Ekshärads socken i Älvdals härads nedre tingslag.

Inom det område som i karta 10 har dubbel, tvärställd skraffering är enen mycket vanligare förekommande i svaren som stör än vad gran är. Generellt sett äger enen dominans för detta ändamål på Sydsvenska Höglandet samt på Gotland. Dessa dubbla tvärställda skrafferingslinjers avslutning är också satta med hänsyn tagen till beläggens geografiska lägen.

Inom det övriga skrafferade området är de båda trädslagen gran och en ungefärligt jämbördiga till frekvensen. Av svaren framgår dock att en föredrogs framför gran i mån av tillgång inom detta område.

För både gran och en gäller att de användes oklurna som störor. (Enestör kan i enstaka fall klyvas om den anses för grov). Granstör skall tas ifrån senväxta och undertryckta individer som gärna också stått tätt. (Med undertryckt avses i detta sammanhang att granplantan vuxit upp i skuggan av andra större träd vilket resulterar i att både ljus- och näringskonkurrens från de större omgivande träden ger en långsam tillväxt på både höjden och bredden). För att en ung enbuske skall utvecklas till en bra gårdesgårdsstör krävs också som regel att man kvistar upp busken på rot: för-kvistar den.²³⁶ Man väljer ut och gynnar en av buskens stammar genom att på den levande busken kvista bort tänkbara konkurrenter. Sedan får enbusken stå och växa till sig till dess att den uppnått önskvärd dimension och höjd.

Äldre skogsbrukslitteratur tar gärna upp enens lämplighet som gårdesgårdsstör. Nils Sylvén skriver, i sin år 1916 utkomna skogsbotaniska handbok, att "av trädformig en tagen stör är nära nog den bästa tänkbara" och fortsätter att "grenarna lämna ett utmärkt material till hank och vidjor".²³⁷ I den av Johan Arrhenius utgivna skriftserien "Smärre samlade skrifter i Landthushållning", ägnas nummer 15 åt "Skogens vigt och värde". Här skriver WM Thelaus år 1874 beträffande enens användningsområden att den "lämna den bästa hägnadsstör".²³⁸

I tabell 12 redovisar jag de tekniska mått som svaren angivit för störens längd och diameter. Landskapen är redovisade ifrån norr

till söder och fr
na spåra eventu
tan alla måttup
eller tum. Jag l
och centimete
något omotive
värr saknas ma
område i Kron
långlagd gärd

Uppgifterna
län samt Gotla
är det ofta så
inte har någo
den diameter
grannkollum

Den slutsats
ur tabell 12 är
ra större påv
Utan att ljuga
såga att en stö
ter lång ± 0,3

Tabell 12. Teknis
längd och tjockle

Landskap/län
Lappland
Norrbotten
Jämtland
Ångermanland
Medelpad
Hälsingland
Dalarna
Uppland
Västergötland
Östergötland
Halland
Jönköpings län
Kalmar län
Gotland
Kronoberg kort

... till söder och från väster till öster för att kunna spåra eventuella regionala olikheter. Nästan alla måttuppgifter är angivna i alnar, fot eller tum. Jag har räknat om dessa till meter och centimeter vilket förklarar, de ibland något omotiverat många, decimalerna. Tyvärr saknas måttuppgifter i svaren från det område i Kronobergs län som har haft en länglagd gårdesgård.

Uppgifterna från Jönköpings län, Kalmar län samt Gotland rör alla störor av en. Vidare är det ofta så att en enskild längduppgift inte har något automatiskt samband med den diameter som anges på samma rad i grannkolumnen.

Den slutsats jag direkt tycker man kan dra ur tabell 12 är att det inte verkar finnas några större påvisbara regionala skillnader. Utan att ljuga för mycket skulle man kunna säga att en störor skall vara strax över 2,1 meter lång $\pm 0,3$ meter samt hålla omkring 5,0

centimeter $\pm 2,5$ centimeter i diameter i sin grövsta ände.

Något som i förstone kan tänkas spräcka ovan anförda påstående, att det i materialet inte finns någon påvisbar regional skillnad med avseende på störens grovlek och längd, är den påtagliga längdskillnaden mellan svaren från Västergötland och Halland: längdintervallet 3–3,6 meter jämfört med 1,3–1,6 meter.

Ur praktisk, teknisk synpunkt är störens längd att betrakta som ett minimimått. Stören måste vara tillräckligt lång för att dels tillåta att den kan sättas tillräckligt djupt i jorden och dels tillräckligt lång för att en gårdesgård om minst 2 alnars höjd (1,2 meter) skall kunna stängas upp längs störoparet. Att tabell 12s redovisade längder ofta överstiger detta mått beror på att det var brukligt att ta till lite extra. Detta lilla extra kunde i samband med omhändertagning utnyttjas genom att den nedre avruttnade delen av stören högs bort och den gamla stören försågs med en ny spets, en *väss*. Således ett sätt att spara både arbete och material. Dock får stören inte vara för lång då detta är till hinder vid iläggning av gårdsel. Användes vid ja vid stängningsarbetet kan i princip störens vara hur långa som helst förutsatt att man når att lägga i gårdsel över dem. (Jämför med figur 41 i kapitel 10 nedan). Används hank får de dock inte vara längre än att man bekvämt når att föra ner hanken över störoparet. Ett svar från Västergötland anger också att stören skulle vässas i båda ändar för att lättare få över hanken.²³⁹

Andra trädslag förekom även i detta sammanhang. I svaren från Lappland och Norrbotten anges tall som ett alternativt trädslag om gran inte fanns att tillgå. Detta har jag tolkat som att tallen utgjorde ett fullgott alternativ och i vart fall lokalt inte var helt ovanlig som störor. (I detta fall rör det sig om unga träd). Ett svar ifrån Jämtland redovisar samma synsätt. Tall som störor förekommer sporadiskt i svaren från mellersta och södra delarna av landet. Dock tycker jag mig ana en viss nyansering i svaren. Unga träd av tall togs till mer motvilligt och dessa ansågs nog

Tabell 12. Tekniska mått för den oklurna störens längd och tjocklek

Landskap/län	Längd	Diameter i grövsta änden
Lappland	1,8–2,0 m 2,0 m	
Norrbotten	2,0 m	
Jämtland	2,4 m	5,0 cm
Ångermanland	1,8–2,1 m	
Medelpad	2–3,5 m	
Hälsingland	2,0 m 1,8–2,4 m	2,5–5,0 cm
Dalarna		2,5–5,0 cm
Uppland	2,1 m 2,5–3 m	5,0–7,5 cm 5,0–6,75 cm (1,75 cm i topp)
Västergötland	3–3,6 m 2,7 m	
Östergötland	1,8 m	
Halland	1,3–1,6 m	5 cm (1,875 cm i topp)
Jönköpings län	2,1 m	ej över 4,375–5,0 cm 3,75–6,25 cm (minst 3,75 cm på mitten)
Kalmar län	1,8 m 2,4–3 m	
Gotland	1,8–2,4 m	5,0–7,5 cm
Kronoberg kort	2,4 m 3,0 m 1,8 m	5,0–7,5 cm 5,0 cm

inte som helt fullgoda alternativ. I vart fall om det betraktade området begränsas till att ligga söder om den klimatologiska Norrlandsgränsen: *Limes Norrlandicus*. Vidare användes dessa oklurna.

Svaren med geografisk hemort söder om *Limes* redovisar vidare ganska frekvent att ek, *Quercus robur*, användes till störr. Användes ek av stamved, ganska sällsynt, var det vanligt att störrarna klövs ut ur grövre stammar. Något svar anger att även klenare dimensioner användes. I detta fall skulle stammen helbaras. Både grova grenar från ek och gran har vidare använts inom detta område. Att så är fallet har också med klimatet att göra. Ekens nordgräns sammanfaller i stort sett med *Limes Norrlandicus*. (Se karta 10 ovan.) Vidare är det sedan gammalt känt att granen uppvisar andra former med mer slokande grenar och smalare kronor norr om denna linje vilket också detta är en anpassning till snö-situationen.

Jag har ovan redovisat att tall kunde förekomma som gårdesgårdstör under den studerade tidsperioden. Vidare, att jag tror att tallen utom i nordligaste delen av undersökningsområdet ej intog samma rang kvalitetsmässigt som störr av en och gran. Jag har också antytt att det i dessa fall nog rörde sig om unga träd. Dessa antaganden har jag gjort då det i frågelistsvaren också på många håll hänvisas till störr av *furu*. Ibland räknar till och med ett och samma svar upp att både tall och *fura* används. Vidare att *furan* klövs vilket betyder att störrarna klövs ut ur en grövre stock. För landsdelen Norrland redovisar två svar från Jämtland, två svar från Medelpad samt fyra svar från Hälsingland att klurna störrar från torrfuror användes förr. I samma andetag gör två av hälsingesvaren tillägget när torrfuror var vanliga. Dimension och längd anges i ett svar från Medelpad vara 3 alnar lång och 2 tum tjock: 1,8 meter och 5 centimeter. Två av hälsingesvaren anger att dessa klurna furustörrar blandades med granstörrar i störrparen; dels att en så kallad *tjärustör* sattes i vart 4–5 störrpar, dels att en furustör sattes konsekvent i varje störrpar. En *tjärustör* ansågs hålla i 100 år.

Ifrån Svealand anger fem svar i Dalarna och fem svar ifrån Uppland att klurna furustörrar har använts. Här framgår inte lika tydligt att det skulle vara en äldre användning. Dock anger ett svar från Uppland att detta var vanligt fram till 1880–90, men att detta bruk upphörde därefter. Gemensamt för dessa två landskap är dock, att när det angivna utgångsmaterialet *fura* eller tall specificeras, ytterligare görs det i termer av torra träd eller torrfuror. Ett uppländskt svar anger en längd av $3\frac{1}{2}$ alnar (2,1 meter) för en dylik störr. Ytterligare ett uppländskt svar anger en längd på 3 alnar, $2-2\frac{1}{2}$ tums grovlek samt att klyvstörrarna skulle vässas i båda ändar. Två svar ifrån Dalarna benämner denna sorts störr som *hållåstör*.

För Götalands del har jag totalt 42 svar som anger att klurna störrar från kärnig *fura*/tall användes eller hade använts. Orden *mogen*, *kärnig* och *tall* är vanliga i sammanhanget när utgångsmaterialet beskrivs. Dessa svar kommer från Västergötland, Östergötland, Gotland, Halland (1), Blekinge (1), och Småland. Endast ifrån Småland anger ett mindre antal svar att detta var något som man gjorde förr. Fyra svar av totalt sju belägg i Kalmar län anger detta som ett äldre bruk. De två beläggen från Kronobergs län anger också att detta var något som var brukligt förr. Däremot anger inget av Östergötlands fjorton belägg eller de elva belägg som finns från Jönköpings län detta som en obsolet användning, ej heller beläggen från Västergötland eller Gotland; fem respektive två.

Ett enda längdmått har angivits på $3\frac{3}{4}$ alnar (2,25 meter) i ett av svaren från Kalmar län. Ifrån Jönköpings län kommer en uppgift om att denna sorts störr skulle vässas i båda ändar. Två svar från Kalmar län anger att dessa störrar hade en mycket lång livslängd. Svaret från Södra Tjust anger livslängden till 75 år och i svaret från Södra Möre härad anger meddelaren att han på 1890-talet personligen hittat en sådan klurna furustör i en av sina gårdesgårdar med årtalet 1812 inristat tillsammans med några initialer.²⁴⁰ Vidare anger det förra svaret att bruket med klurna furustörrar upphörde

kring 1860 började få län, Sunne säger med morfars gå störr och gav flera län nämner de stakar. Tro den dialek som jag in

Om jag läggning c med ledn visat ovan rar av furu Jönköping tid som ja presentera dena kring i detta om grova talla i mina sv några mo bero på at devis blyg den odlad furor i hö ved.²⁴²

En asp utgångsm slagens m både kärn omgiven vedens yt sker. Defi siologiskt följer spli i takt me ytterskikt vid kärnv gångszon regel så a vis liten k är mer jä och med andra fy veden. E naturligt

kring 1860 med hänvisning till att skogen då började få värde. I ett svar från Kronobergs län. Sunnerbo härad och Göteryds socken, säger meddelaren, född 1832, att på hennes morfars gård, där hon växte upp, klövs både störor och gärdsel ur stora kärnfurur. Ett träd gav flera lass.²⁴¹ Några småländska svar benämner dessa störor som *ferer* eller *festavar/stakar*. Troligt är dock att *ferer* går tillbaka på den dialektala benämningen på fura, något som jag inte har kontrollerat.

Om jag sammanfattar ovanstående utläggning om kluvna störor av furu tror jag – med ledning av de uppgifter jag har redovisat ovan – att det ännu förekom kluvna störor av furu i vart fall i Östergötland, delar av Jönköpings län samt på Gotland under den tid som jag anser att frågelistmaterialet representerar i denna undersökning: årtiondena kring sekelskiftet 1900. Vidare att dessa i detta område togs av friska, mogna och grova tallar med hög andel kärnved. Att jag i mina svar från norra Norrland inte har några motsvarande uppgifter tror jag kan bero på att man i inlandet haft ett förhållandevis blygsamt behov av gärdesgårdar, då den odlade arealen varit liten, samt att torrfurur i hög utsträckning använts till brännved.²⁴²

En aspekt, som är av stor vikt vad gäller utgångsmaterialet för störor, är de olika trädslagens motståndskraft mot röta. Ett träd har både kärnved och splintved. Kärnveden är omgiven av splintveden och det är i splintvedens ytterskikt som dimensionstillväxten sker. Definitionen av kärnved är att den fysiologiskt sett är död. Kärnvedens tillväxt följer splintvedens tillväxt ungefärligen så att i takt med att splintveden tillväxer i trädets ytterskikt omförs äldre splintved, belägen invid kärnvedens yttre begränsning, i en övergångszon till död kärnved. Dock är det i regel så att ett ungt träd har en förhållandevis liten kärnvedsandel medan förhållandet är mer jämlikt i ett grovt och moget träd. I och med att kärnveden är död så får den andra fysiologiska egenskaper än splintveden. Ekens kärnved är redan från början naturligt impregnerad mot röta vilket inte

dess splintved är. Tallens kärnved är fysiologiskt sett död och dessutom impregnerad med terpenener och hartser. Dessa två förhållanden ger ett mycket gott skydd mot röta för kärnveden. Enen är också "naturligt" motståndskraftig mot röta, har förhållandevis låg andel splintved och har dessutom en långsam tillväxt vilket också detta bidrar till en tät och motståndskraftig ved.²⁴³ Granen däremot är ju inte känd för att vara särskilt motståndskraftig mot röta i byggnads- och snickerisammanhang. Väljs dock undertryckta granar, med långsam växt och därmed mycket täta årsringar, psalmboksblad, får man ett förhållandevis gott skydd mot röta även hos detta trädslag. Således skulle en undertryckt gran av "stördimension" ha en bättre motståndskraft mot röta än en ung tall av motsvarande dimension. Granen är vidare ett "skuggälskande" träd vilket betyder att den kan växa skuggad av andra större träd. En tall däremot skulle i motsvarande läge ganska snabbt skuggas ihjäl. Generellt är dessutom att kärnveden hos gran och tall är mycket torrare än splintveden.²⁴⁴

Rangordnas ovan anförda trädslag efter rötbeständighet skulle ek med hög kärnandel och kärnrik fura hamna på en första plats, tätt följda av en. Därefter skulle undertryckt gran komma. Sämsta alternativet skulle ung tall utgöra. Om rangordningen skulle göras efter vilket trädslag som haft störst betydelse som gärdesgårdsstör blir ordningen den omvända. I materialet dominerar undertryckt gran totalt sett på det nationella planet. Söder om Limes har dess tätplacement som mest frekvent förekommande trädslag delats av en. Enen har dock troligtvis varit dominerande på Sydsvenska höglandet samt på Gotland. Därefter följer trädslaget tall. Grova mogna träd med hög kärnvedsandel har i nordöstra hörnet av Småland och södra Östergötland haft betydelse som leverantörer av kluvna störor. Unga tallar av stördimension följer härnäst och då mer som ett ersättningsmaterial om annat störvirke inte fanns att tillgå. Möjligen har detta sortiment ansetts som fullgott alternativ i delar av norra Norrland. Sist kommer eken

och här tycks det vara grova ekgrenar som företrädesvis har använts. Att ordningen är den omvända kan förklaras utifrån främst ekologiska faktorer. För ekens del bör det faktum att den, historiskt sett, varit föremål för kungligt regale också ha spelat en avgörande roll. Således borde ekens utnyttjande till stör vara tämligen recent; efter år 1828 då regalbestämmelserna lyftes bort ur lagstiftningen.²⁴⁵ Det krävdes dock att en lösepenning erlades till staten av markägaren, för alla ekar som ej växte på frälsejord, för att denne fritt skulle kunna disponera ekarna. Kravet på lösepenning försvann först genom kunglig förordning den 8 oktober 1875.²⁴⁶

Gärdsel

För att komma åt vilket eller vilka trädslag som föredrogs till gärdsel har jag gått igenom alla frågelistsvaren och från varje enskilt protokoll fört upp de trädslag som svaret anger. Resultatet är således en regelrätt frekvensstudie över hur ofta nedan uppräknade trädslag förekommer som utgångsmaterial för gärdsel. Därmed säger inte detta resultat automatiskt något om hur pass vanligt det var att använda det ena eller andra trädslaget. De trädslag som huvudsakligen kommit i fråga som gärdsel är i nu nämnd rangordning gran, tall och asp. Gran omnämns i samtliga svar som specificerat gärdsel med angiven trädart/er.

Uppgifter om att tall, *Pinus sylvestris*, användes till gärdsel saknas helt i svaren från Medelpad samt Bohuslän. Dock är den nästan lika vanlig som gran för detta ändamål i svaren från norra Norrland; Lappland, Norr- och Västerbotten. I nordliga Lappland verkar den till och med ha varit vanligare än gran. Tall är också lika frekvent förekommande som gran i svaren från Kalmar län.

Asp, *Populus tremula*, omnämns ej för detta syfte i svaren från Lappland, Närke och Bohuslän. Däremot är den mer frekvent förekommande som gärdsel än tall i svaren från Uppland, Värmland och Dalsland.²⁴⁷

För Hallands del är alla tre trädslagen lika frekvent förekommande. I Blekinge är tall

och asp lika vanliga. Dock anger ett svar i detta landskap att man använde alla trädslag som fanns att tillgå för detta syfte.

Som inledningsvis nämndes är denna rangordning inte helt pålitlig när det gäller hur vanligt det var att det ena eller andra trädslaget föredrogs. Enligt mitt förmenande bör inte granens förstaplats i rangordningen hotas av detta eftersom den förekommer i alla svar. Däremot kan det ha funnits andra hänsyn vad gäller tall och asp. Här blir nog frågan om aspen eller tallens lokala distribution viktigare, samt andra alternativa användningsområden för dessa två trädslag. Vidare tror jag att svaren från Halland, det svar från Blekinge som redovisade att alla trädslag användes samt delar av svaren från Västergötland avspeglar en situation där man inte kan välja. Här torde Kajsa Vargs ord vara upphöjt till maxim: man tager vad man haver. Således avspeglar dessa senare svar en trolig bristsituation. (Se vidare kapitel 14).

För aspens del kan sådant som avsättning för tändstickfabrikation lokalt haft betydelse. Ett svar från Jönköpings län anger att asp ej användes efter 1880 just av denna anledning. I vad mån lövtäkt hade någon inverkan för aspens del är svårt att uttala sig om. Lövtäktens betydelse och omfattning minskar under den period som mitt material avser.²⁴⁸ I sin avhandling skriver Håkan Slotte att asplöv ansågs som ett förnämligt hästfoder och skördades genom replövtäkt.²⁴⁹ Således repades löven av från aspkvistarna medan dessa fortfarande satt kvar på trädet. Även stora och grova träd kunde skattas på sitt löv och då i sammanhang där hela trädet fälldes, lövet togs om hand och gren- och stamved användes i annat syfte. Figur 20 i Slottes avhandling utgörs av riktigt grova aspar vilka fällts och skattats på sitt löv.²⁵⁰ Asp av den dimensionen kunde mycket väl användas för att klyva gärdsel ur.²⁵¹ Vidare nämner ett antal frågelistsvar att asp kunde användas vid täckdikning, i form av kluvna skidor vilka lades som "tak" i dikets längdriktning med tillräckligt utrymme under för att släppa igenom vattenflödet i dikets botten. Därefter fylldes jord på ovanför.

Rötbestånd
samma funda
som den är fö
gärdslena ej h
om detta i avs
ler gran och t
kluvna och ok
runt skulle d
Användes vir
då tillräckligt
pades på det
klyvningen. I
effekten att
snabbt. Tillrä
inte skall hi
under en my
miljö med la
virket i torr
rörde sig om

Aspen anv
många svar å
Alternativt k
ovanligt. Des
lättast åstad
(Ett obarkat
gen tar röta o
lika "tät" elle
lika bra som

Att det va
betyder vida
nödvändigh
stör av gran
användes ob
enestör kun

Nedan ha
ren med avs
skulle vara f
att klyva till
kommenter
grovleken i
kunde klyv
svar har ang
de i tum för
som en brö
träd.²⁵²

Vidare h
härstamma
bergs län d
lagd gärdes

Rötbeständighet är ej en egenskap av samma fundamentala vikt vad gäller gärdsel som den är för stör. Detta då huvuddelen av gårdslena ej har kontakt med marken. (Mer om detta i avsnittet om underhåll). Vad gäller gran och tall begagnades dessa som både kluvna och okluvna gärdsel. Användes virket runt skulle det barkas: i regel tre ränder. Användes virket kluvet behövdes inte detta då tillräckligt stora ytor med bar ved tillskapades på det enskilda gårdslet genom själva klyvningen. Barkning och klyvning får den effekten att virket torkar förhållandevis snabbt. Tillräckligt snabbt för att röttsvampar inte skall hinna etablera sig eller endast under en mycket kort tid ha en lämplig livsmiljö med lagom fukthalt. Som regel lades virket i torrt i gårdesgården, i vart fall då det rörde sig om nystängning.

Aspen användes mestadels kluven och många svar är noga med att påpeka detta. Alternativt kunde runda stycken användas – ovanligt. Dessa måste dock helbarkas vilket lättast åstadkoms om aspen höggs i saven. (Ett obarkat stycke aspträ som lämnas i skogen tar röta otroligt kvickt. Barken tycks vara lika "rät" eller åtminstone hålla kvar fukten lika bra som en plastfolie).

Att det var vanligt med kluvna gärdsel betyder vidare att utgångsmaterialet med nödvändighet var grövre än motsvarande för stör av gran och en vilka båda som regel användes okluvna; gran alltid medan grov enestör kunde klyvas i enstaka fall.

Nedan har jag gått igenom frågelistsvaren med avseende på hur pass grov en stock skulle vara för att den skulle anses lämplig att klyva till gärdsel. De frågelistsvar vilka kommenterat detta har vanligen uttryckt grovleken i form av det antal gärdsel som kunde klyvas ur stocken. En liten grupp svar har angivit diametern som ett siffervärde i tum för grövsta änden av stocken eller som en brösthöjdsdiameter på ett stående träd.²⁵²

Vidare har jag hållit isär uppgifter som härstammar från det område inom Kronobergs län där det var vanligt med en kortlagd gårdesgård, med en lutningslinje som

gick igenom tre störpar, från uppgifter med geografisk hemort i övriga delar av landet.

Nästan samtliga landskap är representerade av en eller flera uppgifter av det här slaget. I en del fall kommer vissa landskap upp i en fem/sex uppgifter. Vidare har det område inom Kronobergs län där en kortlagd gårdesgård var vanlig levererat nio uppgifter av detta slag varför det känns rimligt att göra en jämförelse med övriga delar av landet. Uppgifter i detta avseende saknas endast för landskapen Norrbotten, Närke och Blekinge.

I tabell 13 nedan har jag fört upp frågelistsvarens upplysningar om i hur många gärdsel en stock vanligen klövs. Siffervärdena i kolumnernas rutor motsvaras som regel av det antal belägg som finns för varje intervall eller alternativt maximivärde. Dock har jag i de fall en enskild uppgift till exempel angivit intervallet 2–8 gärdsel ur en stock brutit ned detta intervall och påfört ett belägg för intervallen 2–4, 4–6 och 6–8 vardera i tabellen. Vidare kan det vara så att en uppgift anger det vanligast förekommande intervallet som 2–4 gärdsel och samtidigt angivit ett maximiantal på 8 gärdsel. I detta fall har jag påfört ett belägg i intervallet 2–4 samt ett belägg i kolumnen max 8.

Landskapen och länen är redovisade ifrån norr till söder och väster till öster för att se om det finns några påtagliga geografiska skillnader i detta avseende mellan olika regioner. Vidare har jag urskiljt de uppgifter som kommer från det område inom Kronobergs län där kortlagd gårdesgård var vanlig, där av tabellens något märkliga avslutning. Landskap där jag vidare endast har uppgifter i form av att gärdsel vanligen var kluvna eller att både kluvna och okluvna gärdsel användes har utgått ur tabellen. Likaså har jag inte tagit med uppgifter om stockens/trädets enskilda diameter i denna tabell.

Av tabell 13 framgår med all önskvärd tydlighet att intervallet 2–4 gärdsel var det vanligast förekommande och att en stock som gav max 8 gärdsel var den grövsta dimension som hanterades. Vidare finner jag att det inte finns några klara geografiska skillnader

Tabell. 13. Tabellen visar i hur många gårdse en stock vanligen klövs.

Landskap/län	2-4	4-6	6-8	8-10	max 6	max 8	max 10	max 12-15
Lappland	2			1				
Västerbotten	4							
Jämtland						1		
Ångermanland	1		1			1		
Medelpad	2	1	1			1		
Hälsingland	4				1			
Dalarna	1							
Gästrikland	1							
Värmland	3	1	1			1		
Västmanland				1				
Uppland	3	1	1			2		1
Dalsland	1							
Södermanland	1							
Västergötland	5							
Östergötland	1							
Halland	2							
Jönköpings län	2	1	1			2		
Kalmar län	3	1	1					
Kronobergs län								
Långlagd g.g.			1	1				1
Gotland		1	1	1				1
Kronobergs län kortlagd g.g.	4	2	2					

och ej heller någon skillnad i detta avseende mellan gårdsel som användes i en långlagd respektive kortlagd gårdsgård. Detta även med hänsyn tagen till att uppgifterna för långlagd gårdsgård inom Kronobergs län eventuellt skulle kunna sägas stjälpas denna slutsats.

Nedan har jag listat de explicita uttalanden som frågelistsvaren gör med avseende på stockens/trädets dimension. Uppgifterna är så få att jag inte ansett det vara mödan värt att göra detta i en regelrätt tabell.

Medelpad: Ur en stock där grovänden håller en diameter av 8 tum, 20 cm, kunde man få 8 gårdsel. Ur en stock där grovänden har en diameter av 4 tum, 10 cm, fick man 2 gårdsel. Stockar grövre än 8-10 tum, 20-25 cm, i grovänden hanterades ej.

Uppland: Från ett träd med 25 cm diameter i brösthöjd kunde man ur rotstocken klyva ut 15 gårdsel.

En rotstock där grövsta änden höll 7-8 tum, 17,5-20 cm, gav 8 gårdsel.

Västmanland: De grövsta träd som togs till gårdsel höll 11-12 tums diameter i brösthöjd, 27,5-30 cm.

Västergötland: Stockar med en diameter på 5-7 tum, 12,5-17,5 cm, i grovänden klövs till gårdsel.

Östergötland: Träd med en diameter på 4-8 tum, 10-20 cm, i brösthöjd användes vanligen. Ej grövre än 8 tums diameter i brösthöjd. En stock med en diameter på 3-4 tum, 7,5-10 cm, var lagom att klyva till 2 gårdsel.

Jönköpings län: Ett träd som var grövre än 7-8 centimeter i brösthöjd klövs.

Var stocken 4 tum, 10 cm, i grovänden eller därutöver klövs den.

Var stocken över 5 tum, 12,5 cm, i grovänden klövs den.

Kalmar län: Var stocken över 4 tum, 10 cm, var den för grov att läggas i okluven.

Kronobergs län*: Runda stammar med en grovände om 3-4 tum, 7,5-10, var den maxgrovlek som gick att använda som okluvet gårdsel. En stock med 12 tums grovände, 30 cm, var den grövsta dimension som hanterades.

En stock med 8 tums grovände, 20 cm, gav 5 fina gårdsel och 8-10 tum, 20-25 cm, var vidare den maximala grovlek som hanterades.

Om stocken höll över 4 tum, 10 cm, i grovänden klövs denna.

* Samtliga uppgifter från Kronobergs län härstammar från den kortlagda gårdsgårdens område.

Den enda slutt framställning uppräknig om en stock ven går någ grovänden, e verkar det in virke avsett f gårdsgård.

I tabell 14 gelistsvaren längd. De fle alnar och ib givelser till e fallet har jag räknat detta alnars längd alnars längd ett svar ha gi lumnerna.

Vidare ha terna landsk söder och f som saknar u uttryckt som Liksom i tab terna ifrån l om de kom gårdens om gårdsgårde

Tabell 14. Gärd

Alnar
Landskap/län

Jämtland
Medelpad
Gästrikland
Värmland
Västmanland
Uppland
Dalsland
Södermanland
Västergötland
Östergötland
Halland
Jönköpings län
Kalmar län
Gotland
Kronoberg län
Kronoberg ko

Den enda slutsats som på det här stadiet i framställningen skall dras ur ovanstående uppräknings är att den kritiska gränsen för om en stock skulle användas rund eller kliven går någonstans vid 4 tums diameter i grovänden, eller strax därunder. Därvidlag verkar det inte vara någon skillnad mellan virke avsett för kortlagd respektive långlagd gårdesgård.

I tabell 14 nedan har jag gått igenom frågelistsvaren med avseende på gårdslängd. De flesta måtten är vidare angivna i alnar och ibland förekommer intervallangivelser till exempel 6–7 alnar. I det senare fallet har jag analogt med föregående tabell räknat detta som ett belägg för gårdsel av 6 alnars längd och ett belägg för gårdsel av 7 alnars längd för detta landskap. Således kan ett svar ha givit upphov till flera siffror i kolumnerna.

Vidare har jag valt att presentera uppgifterna landskap för landskap från norr till söder och från väster till öster. Landskap som saknar uppgifter i form av ett längdmått uttryckt som en siffra har vidare uteslutits. Liksom i tabell 13 har jag hållit isär uppgifterna ifrån Kronobergs län med avseende om de kommer från den kortlagda gårdesgårdens område eller från den långlagda gårdesgårdens område.

Från Ångermanland, Dalarna, och Kalmar län, ett svar vardera, anges att det är bra om gårdslena är så långa som möjligt. Övriga i tabellen ej omnämnda landskap saknar helt någon form av längduppgift.

Enheten för siffrorna inom parentes i kolumnhuvudena är alnar: 0,6 m. De två asteriskerna i kolumnen 10 alnar, längst till höger i tabellen, representerar varsin intervallsuppgift som är längre än vad tabellens kolumner förmår inrymma. För Upplands del är det angivna intervallet 5 m upp till 8–9 meter. För Jönköpings län är det uppgivna intervallet 4–7 meter.

En första reflektion, när tabell 14 skärskådas, är att konstatera att svaren avkastat relativt få längduppgifter i form av en siffra. Framförallt att så pass många landskap i Norrland har måst utgå av denna anledning. En rimlig slutsats av tabellen är dock att det verkar som om huvuddelen av alla måttuppgifter ligger inom intervallet 6–8 alnar; även för Kronobergs län inom den kortlagda gårdesgårdens område. Summeras vidare de tre kolumnerna var för sig erhålls följande resultat: kolumnen 6 alnar – 14 belägg, kolumnen 7 alnar – 15 belägg och kolumnen 8 alnar – 12 belägg.²⁵³

Min bedömning är vidare att uppgifterna gäller huvudsakligen klivna gårdsel. Okluv-

Tabell 14. Gårdslängd

Alnar	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
Landskap/län	1,8 m	2,4 m	3,0 m	3,6 m	4,2 m	4,8 m	5,4 m	6,0 m
Jämtland							1	
Medelpad						1	1	1
Gästrikland				1	1	1		
Värmland			1			2		
Västmanland								
Uppland				1	3	2	1	1*
Dalsland				1				
Södermanland				3	1			
Västergötland			2	1	1	1		
Östergötland					1	2		
Halland			1					
Jönköpings län			1	1	1	2	1	1*
Kalmar län				1	1	1	1	1
Gotland					2			
Kronoberg lång				1	1			
Kronoberg kort	1	1	2	4	6	3	1	1

na, runda gärdsel har också i hög grad kommit till användning. Dessa behöver på intet vis falla inom de ovan angivna intervallen. De kan både vara längre och kortare än 6–8 alnar. Det beror väldigt mycket på trädets form och avsmalning och hur de läggs in i gärdesgården. (I kapitel 12 kommer en mer noggrann diskussion att utföras).

Jag påstod ovan i detta avsnitt att motståndskraft mot röta inte var av lika stor fundamental betydelse för valet av utgångsmaterialet för gärdsel som för stöd. Detta förhållande torde dock inte ha hindrat att bra många långa och smala undertryckta granar vilka varit för grova att använda som stöd istället hamnat som gärdsel i gärdesgårdar. Vidare kan kanske detta ha minst lika mycket att göra med dessa granars dimension och längd; man slapp helt eller delvis klyvningsmomentet samtidigt som man fick rötbeständigheten på köpet.

Något som jag tycker stärker slutsatsen att rötbeständighet inte var den allenarådande aspekten vid valet av gärdselvirke är att tråd med 20–30 centimeters brösthöjdsdiameter kunde komma på fråga. Dessa var på tok för grova för att ha vuxit undertryckt hela livet och där med förvärvat en viss rötbeständighet.

Tre/fyra svar omtalar också att granar avsedda för gärdsel helbarkades. Detta var ej för att få en snabb uttorkning, och därmed förhindra röta, utan avsikten var att sälja barken till garverier. Lättast var de att barka om detta moment utfördes i saven på våren.

Frågelismaterialet har endast givit tre sifferuppgifter på hur grovt det färdigkluvna gärdslet skall vara. En uppgift från Jämtland anger 3 tum, en uppgift från Södermanland anger 2 tum samt en intervallsuppgift från Gotland på 2–4 tum.

För att i någon mån knyta ihop de resonemang som jag hitills fört om olika dimensioner på stöd och gärdsel samt de träslag som eventuellt har kunnat komma på fråga för respektive ändamål anser jag mig kunna konstatera följande: Stör skall hålla en dimension kring 2 tum i rot; en gärdselstock klyvs om den är grövre än 4 tum; det kluvna

gärdslet ligger på mellan 2–4 tum i grövsta änden. Det kluvna gärdslets längd ligger inom intervallet 6–8 alnar. Ingen påtaglig skillnad har hitintills identifierats i dessa avseenden mellan virke avsett för kortlagd gärdesgård och virke avsett för långlagd. De upplysningar jag avtvingat frågelismaterialet med avseende på utgångsmaterial till vidjor, kluvna såväl som oklurna, och hank skiljer sig ej på något avgörande sätt från varandra, vare sig till längd eller dimension. I de hittills presenterade resultaten överväger likheterna vis å vis olikheterna generellt sett.

Stöd

Sätten för hur stöd anbringas och deras utseende beskrivs bäst med utgångspunkt i frågelistornas typteckningar samt någon illustration från enskilda svar från frågelistorna. I figur 32 nedan återges frågelista M 15s och Nm 144s typteckningar för hur stöd anbringas.

I figur 32 kommer teckningarna a–c från frågelista M 15 samt teckningarna 3–8 från Nm 144. Som synes är M 15 i det närmaste att betrakta som detaljer av stödets fastsättning i själva gärdesgården medan Nm 144s teckningar visar det hela på lite längre avstånd.

Teckning a och teckning 5 utgör alternativ till varandra. I a har en självvuxen klyka tagits i anspråk till stöd. Här har den stuckits in mot själva gärdesgården framför själva störpåret. Den sitter i spänn mellan marken och ett av gärdslen. I teckning 5 har man däremot valt att binda in själva klykan i översta vidjan. Jag anser, att illustratören har stiliserat vidjan till en rund ring sedd från sidan. Alltså rör det sig inte om hankar. Självvuxna klykor av den typ som används i teckning 5 och a kan också ställas parvis saxställda mot varandra: på ömse sidor av störpåret. Av svaren från Lappland, Norr- och Västerbotten att döma är det i vart fall vanligt att denna typ av stöd med självvuxen klyka förekommer då stöden sätts parvis.

Det är också uppenbart att teckning b har samband med teckning 3. Ett rakt stöd av

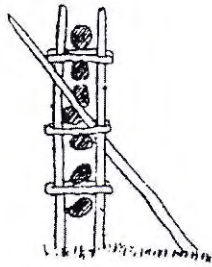
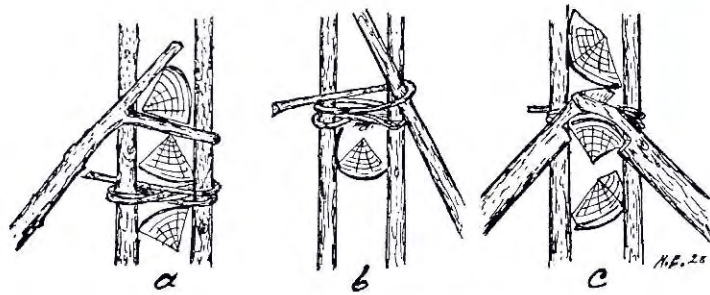
Figur 32. Typteckningar från frågelista M 15 och Nm 144 över hur stöd anbringas. M 15, s. 10 a

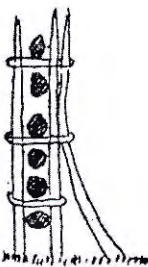
stördimens
vidja eller
mer stödet
paret, inte
men dock
båda fallen
att vidjan s
de vanliga
i sicksack,
desgården
förutsätter
néret i teck
så om han
ta senare ä

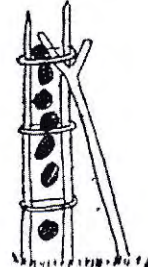
Figur 32. Typteckningar från frågelista M 15 och Nm 144 över hur stöd anbringas. Efter M 15, s. 10 och Nm 144, s. 9.

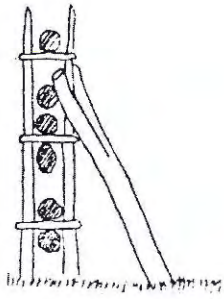
3.

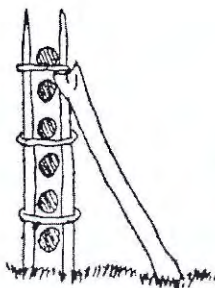
4.

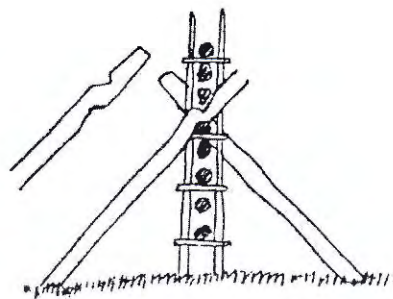
5.

6.

7.

8.

stördimension binds in i störpårets mellersta vidja eller i den översta. I båda fallen kommer stödet att anbringas snett inemot störpåret, inte i 90° vinkel mot gärdesgården, men dock i så brant vinkel som möjligt. I båda fallen binds stöden in i samband med att vidjan sätts. Dessa två varianter tycks vara de vanligaste sätten att anbringa enkla stöd i sicksack, på omväxlande sidor, längs gärdesgården. Vidare tror jag att teckning b förutsätter att en vidja används medan manéret i teckning 3 borde gå att använda också om hank användes vid stängningen. Detta senare är dock en spekulation då jag inte

i materialet har någon explicit uppgift om att så har varit fallet. I mitt material för den kortlagda gärdesgården område inom Kronobergs län är det vanligt att stödet kläms ner av det näst översta gärdslet vilket kommer omedelbart före i ordningen under översta vidjan på störpåret. Först därefter sätts vidjan. Detta skulle betyda att stödet i teckning 3 skulle passera genom gärdesgården ytterligare "ett steg upp" än vad det gör i teckningen.

Teckning c och teckning 8 har även de samband med varandra. Här används virke av grövre dimension än ordinarie störvirke.

(Dimensionen och utgångsmaterial är mer att jämföra med de specifikationer som har redovisats för gärdsel ovan). Stöden kan antingen vara runda, självvuxna eller utklivna ur grövre stockar. I båda fallen förses de med inhuggna urtag och anbringas mot ett gärdsel på ömse sidor av gärdesgården. I mitt material tycks denna metod vara den vanligaste i framförallt Uppland och då med stöden satta parvis med ganska långt intervall, vart 7–8 stöpar. (Jämför med tabell 20 nedan i kapitel 9). Vidare krävs att de avbildade stöden anbringas i samband med att gärdesgården stängs.

Stöd enligt teckning 4 har förekommit inom enens utbredningsområde och därmed var stöd av denna typ särskilt vanliga inom det område som är dubbelskrifferat i karta 10. Således har enstammar av stördimension kommit till användning. Enda skillnaden är att dessa är för krokiga för att kunna användas till stör. Fanns inte krokig en att tillgå kunde man ta till grova böjda grangrenar. Sättet att anbringa böjda stöd av en eller gran enligt teckning 4 kan också användas om stöden ställes parvis mot och på ömse sidor av störparet. I vart fall beskrivs parvis ställda stöd av en i svaren från både Väster- och Östergötland. En böjd enestam torde gå att använda som stöd även om en hank användes på samma sätt som i teckning 4.

De hittills kommenterade typteckningarna och metoderna hör huvudsakligen samman med nystängning. Vid underhåll och i de fall där en hel gärdesgårdslängd har lagt sig på sidan och skall rätas upp har stöd enligt teckning 6 och 7 kommit till användning. Som synes är de förhållandevis grova och kan antingen ha självvuxen klyka eller ha försetts med ett enklare urtag i ena änden. Att det är grövre dimensioner som kommer till användning beror på att stöden måste bära gärdesgårdens hela tyngd då störarna i denna situation har ruttnat av och alltså inte är till någon hjälp i detta avseende. Stöd enligt teckning 6 och 7 anbringas mot störparet och då gärna under antingen mellersta eller översta vidjan på störparet.

Vad som föredras är ytterst beroende av stödets längd. Vidare sätts stöden så tätt som behövs antingen i sicksack eller parvis. Att notera är att stöd av denna typ aldrig binds in i någon vidja.

De trädslag som huvudsakligen kommit på fråga som stöd är gran och en, förutsatt att stöd används i samband med nystängning. Vidare är dimensionerna på detta virke i paritet med de dimensioner som är brukliga för vanliga stöpar. (Gärdseldimension för typ-teckning c och 8). I några av svaren från Lappland och Västerbotten framhålls särskilt att stöd av björk med självvuxen klyka använts i hög utsträckning, *kvillen*.

I de fall där stöd först kommit till användning i samband med reparation och underhåll verkar det som om valmöjligheterna varit större. Här har både grövre dimensioner samt andra trädslag kommit till användning. Principen tycks ha varit att man tog det som fanns närmast till hands. Således kunde både löv- och barrvirke komma på fråga likväl som gamla friska delar av i övrigt ruttet gärdsel.

Ytterligare en skillnad är att stöd som sattes i samband med nystängning i regel var avverkade samtidigt som övrigt gärdselvirke, stör och gärdsel. Detta innebar att de som regel var barkade med några ränder samt mer eller mindre torra när de kom till användning. Stöd som kom till användning vid underhåll kunde däremot tas färskt i samband med detta arbete.

I figur 33 illustreras schematiskt hur enkla stöd har satts växelvis, i sicksack, på ömse sidor av gärdesgården med vissa intervall i samband med nystängning.

Konklusion

Det trädslag som har haft störst generell betydelse för gärdesgården på det nationella planet är gran, *Picea abies*; både som stör, gärdsel, stöd och till vidjor.²⁵¹ Till stör var dock en, *Juniperus communis*, viktigare på Sydsvenska höglandet samt på Gotland. Ett ytterligare indicium för att trädslaget gran och hankgärdesgården är korrelerade till

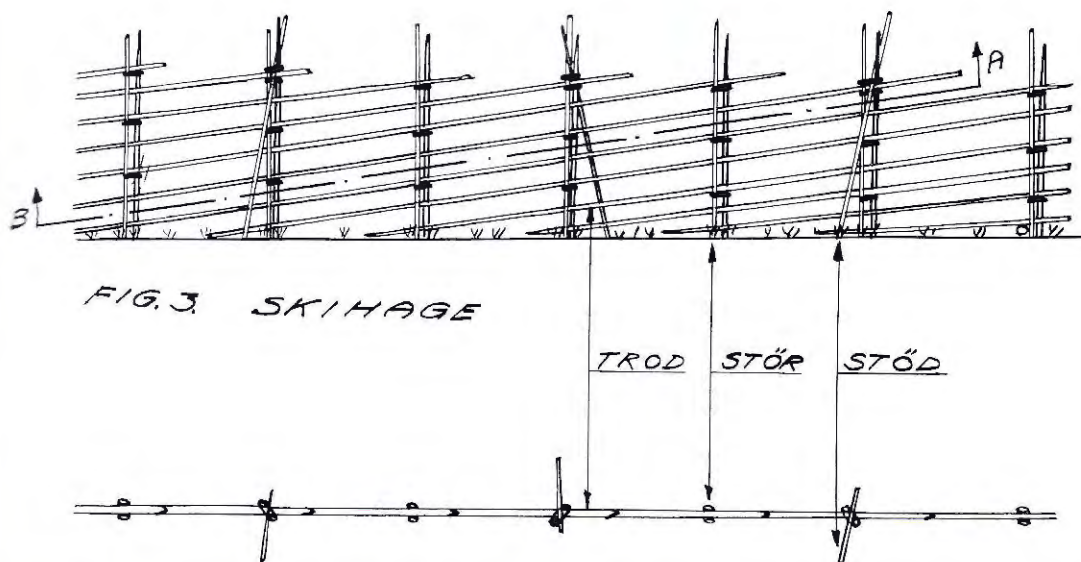
FIG

Figur 33. Figur 1320, s. 13, följande erfarenhet och lutningslinjen.

varandra anvisar gran Sverige. Jäm gärdens utb se s. 94) erf stämmelse i dens sydväst

På grund ansluter jag samt Myrda sambandet bredningso utbredning karta 12 ne

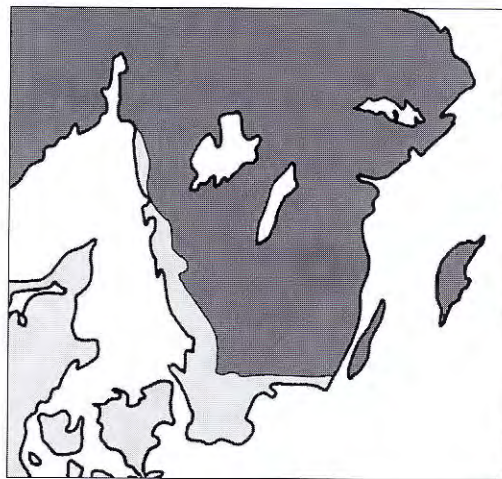

Figur 33. Figuren illustrerar hur enkla stöd är satta längs gärdesgården i samband med nystängning. ULMA 1520, s. 13, figur 3 och 4. Nederluleå socken och Nederluleå tingslag i Norrbotten år 1927. Svaret bygger på personlig erfarenhet och utgör en, av SOFI i Uppsala, så kallad fri uppteckning. Den utstreckade linjen A-B utvisar lutmingslinjen.

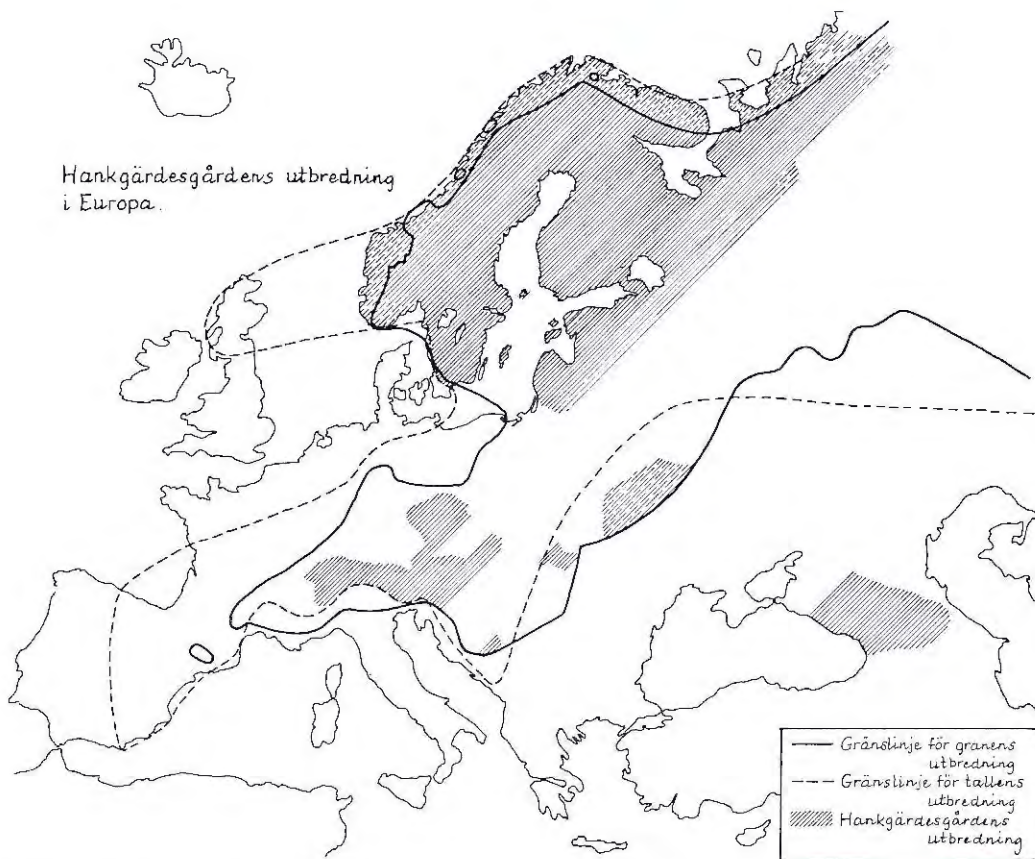
varandra anser jag att karta 11 utgör vilken utvisar granens naturliga sydvästgräns i Sverige. Jämförs denna med karta 7 (gärdesgårdens utbredning kring sekelskiftet 1900, se s. 94) erhålls en tämligen exakt överensstämmelse mellan granens och gärdesgårdens sydvästgräns.

På grundval av ovanstående genomgång ansluter jag mig helt till det av Hobroh 1943 samt Myrdal 1977 och 1996 konstaterade sambandet mellan granens naturliga utbredningsområde och hankgärdesgårdens utbredning både i Sverige och i Europa. Se karta 12 nedan.

Karta 11. Granens naturliga sydvästgräns. All gran söder och sydväst om denna linje är aktivt ditförd av människan. Efter Svensk Uppslagsbok. Band 28, kartan Naturlig vegetation, sp. 267.

Karta 12. Kartan visar hankgärdesgårdens utbredning i Europa samt som jämförelse granen och tallens naturliga utbredningsområde. Efter Myrdal 1977, figur 2, s. 67.

KAPITEL Gärdes norme

Inledning

De ur frågelist
sionsmåttan få
de kopplas sam
gärdesgårdens l
förutsätter de
ungefärligen l
vart fall får dis
gärdslet och d
Själva idén me
att störrarna i s
hårt mellan si
för stora olikh
virke i botten
med inträffa a
ovanför gärde
vilket försvåra
sevärt. Vidare
aspekt ha haf
kar användes
samt gärdslet l
het. Således m
lika grovt och
bördes diamet
paren sättas p
bördes avstån
avpassat efter
att ett antal st
nan ett enda g
börlig hänsyn
detta arbete
vidja används

I detta sam
lets längd av

KAPITEL 9

Gärdesgårdens funktionella och normerande mått

Inledning

De ur frågelistmaterialet framtagna dimensionsmått får en normerande verkan då de kopplas samman med den teknik hela gärdesgården bygger på. För att fungera bra förutsätter denna teknik att gårdslena är ungefärligen lika grova i sin grövsta ände. I vart fall får diskrepansen mellan det grövsta gårdslenet och det klenaste inte vara för stor. Själva idén med hela konstruktionssättet är att störrarna i störrparet klämmer gårdslena hårt mellan sig. Detta försvaras om de har för stora olikheter i dimension. Läggs grovt virke i botten följt av klenare kan det till och med inträffa att störrarna böjs ihop och möts ovanför gärdesgården när vidjan dras åt vilket försvarar det vidare arbetet högst avsevärt. Vidare torde denna dimensionsaspekt ha haft än större betydelse om hankar användes. Här måste både hankarna samt gårdslenet ha en någotsånär inbördes likhet. Således måste gårdslenet vara ungefärligen lika grovt och hankarna vara av jämförbar inbördes diameter. Vidare måste störrarna i störrparen sättas på ett ungefärligt lika stort inbördes avstånd från varandra vilket vidare är avpassat efter gårdslens grovlek. I och med att ett antal störrpar, 10–15–20, störs ut innan ett enda gårdslenet har lagts i måste vederbörlig hänsyn tas till gårdslens grovlek innan detta arbete utförs, oavsett om hank eller vidja används.

I detta sammanhang är dock inte gårdslens längd av någon större betydelse. Gene-

rellt sett torde man tryggt kunna påstå att det går att använda hur långt som helst och nästan hur kort som helst. Den valda lutningslinjen samt det avstånd som störrparen störs ut ifrån varandra är normerande i detta fall. En lång lutningslinje genom 10–12 störrpar har en sammanlagd längd, förutsatt att gärdesgården har 2 alnar mellan störrparen och är 2 alnar hög, av ca 13–16 meter.²⁵⁵ Gärdsel av sådan längd användes dock inte. Ett antal kortare gårdslenet läggs i efter varandra eller, alternativt, läggs gårdslenet i från två håll så att de möts med respektive toppändor mot varandra. Delvis beroende på hur tät gärdesgård man önskar stänga väljer man att låta gårdslena mötas topp mot topp eller också läggs dessa så att toppändorna ligger parallellt ovanpå varandra genom ett eller flera störrpar.²⁵⁶ Jämför med figur 3, långlagd gärdesgård i kapitel 1. Här syns tydligt hur man gått tillväga i detta fall.

Minimikravet på gårdslens längd, så fort full höjd har erhållits i konstruktionen, är att gårdslenet når genom två störrpar. Vidare finns en fördel i att ha gårdslenet av någotsånär standardiserad längd om man stänger kortlagd gärdesgård. Själva stängningsmomentet borde gå litet snabbare. Vidare torde det vara svårt att skarva gårdslenet utan att förlora i hållfasthet om lutningslinjen är kortare än genom tre par. Tas figur 2 i kapitel 1, kortlagd gärdesgård, i beaktande inses fördelen av en någotsånär standardiserad längd på gårdslenet ganska lätt.

Avståndet mellan störparen

Av ovan anförda resonemang hoppas jag att det klart och tydligt framgår att det förutom en dimensionsaspekt också finns andra faktorer som har betydelse för gårdesgårdens utseende och täthet. Gårdslets längd har troligen en viss betydelse för vilken lutningslinje som väljs och då särskilt om en kortlagd gårdesgård stängs. Den valda lutningslinjen kan rent teoretisk tänkas ha ett visst avgörande på vilket avstånd störparen sätts från varandra vilket i sin tur borde vara en konsekvens av medellängden av det tillgängliga gårdslet. Nedan har jag i tabell 15 listat de explicita uppgifter frågelistmaterialet har vad gäller störparens inbördes avstånd. Uppgifterna är ordnade efter geografisk hemort på landskaps- och länsnivå samt redovisade från norr till söder och från väster till öster. Liksom tidigare har jag skiljt de uppgifter jag har för den kortlagda gårdesgårdens område inom Kronobergs län. Närke och Bohuslän har uteslutits då svaren ej innehöll några måttuppgifter.

Då måttangivelserna, dels duggar ganska tätt i materialet och dels uttrycks i andra ordalag än med hjälp av en siffra, kräver tabell 15 vidare kommentar. Huvuddelen av alla mått uttrycks i alnar. Dock förekommer uppgifter även i fot och kvarter samt i meter. Då dessa måttenheter inte alltid lämpar sig att bryta ner till en exakt siffra i meter har jag valt att ta med alla fyra enheterna i tabellhuvudet. Vidare är inte tabellhuvudet anpassat efter ett jämnt intervall vare sig i början eller slutet. I dess början har måttuppgiften 5 kvarter trängts in mellan $1-1\frac{1}{2}$ aln samt 7 kvarter mellan $1\frac{1}{2}$ och 2 alnar. Tabellhuvudets två sista kolumner, 3 och 4 alnar, har en hel aln mellan sig. Detta är en ytterligare anpassning till hur måttangivelserna uttrycks.

Vidare förekommer andra upplysningar om hur avståndet mellan två störpar mättes upp. De vanligast förekommande, med relevans för tabellen, är:

a, att fatta det nyss utstörade störparet i ena armbågsvecket och samtidigt sträcka den andra armen så långt man når framåt i konstruktionsriktningen. I den utsträckta

armens hand håller man samtidigt sitt järnspett vilket släpps ner i marken då armen nått sin fulla utsträckning. Därmed har man fått avståndet till nästa störpar.

b, är en variant av föregående. Här sträcker man ut båda armarna så långt man når. Den ena handens fingrar snuddar då vid det senast utsatta störparet och den andra handen släpper, på motsvarande sätt som i a, ner järnspettet så fort armens fulla utsträckning nåtts.

c, Rätt avstånd erhålles genom att man tar ett långt steg från det senast utstörade paret.

Metod a, (krokig arm – utsträckt arm), har jag ansett motsvara 0,9 meter. Detta med stöd av dels tre svar vilka översätter denna metod till att motsvara 6 kvarter.

Metod b, (utsträckt arm – utsträckt arm), har jag åsatt ett avstånd på 1,5 meter.

Metod c, ett långt steg, brukar då och då i svaren översättas till att motsvara ett avstånd på ca 1 meter. Jag har valt att låta 1 meter i detta sammanhang motsvaras av tabellens kolumn 0,9 meter eller $1\frac{1}{2}$ aln. Detta då felet skulle bli större om avståndet 2 alnar = 1,2 meter valdes. Vidare har jag sorterat in alla uppgifter som endast anger avståndet mellan störparen till 1 meter i kolumnen 0,9 m.

Något enstaka svar nämner också att i de fall det var aktuellt att nystänga gårdesgård i akt att ersätta en äldre förfallen gårdesgård utnyttjades de äldre redan befintliga störhålen. Då slapp man ju besväret att spetta nya hål. Detta förfarande bör i högsta grad ha givit en normerande effekt med avseende på gårdslets grovlek eftersom störarna i störparets inbördes avstånd redan är bestämt på förhand.

I de fall där ett svar anger ett intervall, exempelvis 3–4 alnar, har jag påfört ett belägg i kolumnen 3 alnar och 1 belägg i kolumnen 4 alnar.

Av tabell 15 framgår ganska klart att i huvuddelen av landet tycks man ha föredragit ett störparsavstånd på $1\frac{1}{2}$ aln eller 0,9 meter. Med hänsyn till att jag fört in en del svar som anger 1 meter i kolumnen $1\frac{1}{2}$ aln torde sanningen eventuellt uttryckas som ett

Tabell 15. Störpa

Alnar →

Kvarter →

Fot →

Meter →

Landskap/län

Lappland
Norrbotten
Västerbotten
Jämtland
Ångermanland
Medelpad
Dalarna
Hälsingland
Gästrikland
Värmland
Västmanland
Uppland
Dalsland
Södermanland
Västergötland
Östergötland
Gotland
Halland
Jönköpings län
Kalmar län
Kronoberg län
Kronoberg kort

intervall på kortare än d det maxima däremot är trycket för S här tycks ha lan 2–3 alnar 2 alnar mella verkade det detta avseend punkten i i kortlagd går

Frågelist information terna anges. i någon mån Jag har därför kommentar i svaren.

Lappland: Mä med drygt 3

Tabell 15. Störparens inbördes avstånd

Alnar →	1		1 1/2		2	2 1/2	3	4
Kvarter →	4	5	6	7	8	10	12	16
Fot →	2		3		4	5	6	8
Meter →	0,6	0,75	0,9	1,05	1,20	1,50	1,80	2,40
Landskap/län							1	1
Lappland								
Norrbottn			1					
Västerbotten	1		1					
Jämtland	2		5					
Ångermanland			6					
Medelpad			1			1	1	1
Dalarna		1	9		3	1		
Hälsingland		1	5					
Gästrikland			1		1	1		
Värmland		1	2	2	1	1	3	
Västmanland			7		2			
Uppland		1	7	1	2	1	1	
Dalsland					1		1	
Södermanland	1		2					
Västergötland			3		3	1	3	
Östergötland			8		5	1		
Gotland	1		1					
Halland		1	2		3	1	3	
Jönköpings län					2	8	3	
Kalmar län					4	2	3	1
Kronoberg lång					3	1	3	
Kronoberg kort			1	2	4	6	4	

intervall på 0,9–1,0 meter. Detta är något kortare än de 2 alnar som lagen anger vara det maximalt tillåtna avståndet. Vad som däremot är slående är att det samlade intrycket för Småland och Halland, är att man här tycks ha föredragit ett intervall på mellan 2–3 alnar. Det vill säga att lagens krav på 2 alnar mellan störpären överskreds. Vidare verkade det inte föreligga någon skillnad i detta avseende inom Kronobergs län. Tyngdpunkten i intervallen för lång- respektive kortlagd gärdesgård utfaller lika.

Frågelistmaterialet lämnar en del övrig information i samband med att måttuppgifterna anges. Dessa anser jag ha värde för att någon mån försöka tolka tabellens utfall. Jag har därför i nedanstående lista angett de kommentarer som åtföljde måttuppgifterna i svaren.

Lappland: Måttuppgiften gäller för en gärdesgård med drygt 3 alnar mellan störpären, 4 band per

störpär samt en lutningslinje vilken gick genom 6 störpär.

Medelpad: Här anges att ett avstånd på 3 1/2–4 alnar valdes om gårdslet var mycket långt. Avståndet 1 1/2 aln valdes om gårdesgården skulle göras stark.

Dalarna: Avståndet mellan störpären berodde på gårdslets längd; långt gårdslet gav längre avstånd mellan störpären.

Uppland: 4 1/2–5 kvarter valdes om gårdesgården skulle göras högre än vanligt.

Värmland: Ett avstånd på 75 cm valdes om gårdesgården skulle stängas med 2 band. 1,10 m om gårdesgården skulle stängas med 3 band.

Västergötland: Ett svar anger att ett avstånd över 5 fot inte gärna överskreds.

Södermanland: Ett svar anger ett avstånd på 2 alnar som det normala på bergmark.

Gotland: Ett svar anger att 1 aln var det normala när tvåbandstun stängdes. Ett annat svar anger ett avstånd på 1/2 aln–3 kvarter som det normala. Det-

ta har jag uteslutit ur tabell 28 då jag anser det vara misstänkt kort: 0,3–0,45 m.

Kalmar län: Ett av svaren anger ett intervall på 4–5 alnar men detta för en extremt långlagd gårdesgård vilken stängdes på utmarken varvid två hankar användes. Här har endast ett belägg på 4 alnar påförts i tabell 15. Ytterligare ett svar anger 3 alnar som normalt när gårdesgård stängdes med hankar, (3st).

Jönköpings län: Ett svar anger att det normala avståndet mellan störpåren för en kortlagd gårdesgård var 3 fot. Troligen avser denna en kortlagd gårdesgård avsedd att stå som snyggt staket runt en gårdstomt. Uppgiften är ej införd i tabell 15.

Kronobergs län kort: Störpåren sattes på ett avstånd av en spettlängd eller 8 tum framför senast ilagda gårdsel. 1 aln angavs som normalt för trädgårdsvarianten av kortlagd gårdesgård. Den senare uppgiften är ej införd i tabell 15.

Av dessa uppgifter sluter jag mig till att störpårsavståndet anpassades efter gårdslets längd i någon mån. Den uppländska uppgiften om att ett kortare avstånd valdes ifall gårdesgården skulle göras högre än normalt tolkar jag som att man i detta fall använt gårdsel av standardlängd, 6–8 alnar, vilka kan läggas i en brantare lutning om avståndet mellan störpåren kortas. Jag utgår vidare ifrån att man använt 3 vidjor vid stängandet.

Således verkar det också ha varit möjligt att reglera gårdesgårdens höjd genom att antingen variera avståndet mellan störpåren eller att variera gårdslets lutning. I det senare fallet torde detta ha skett genom att antalet vidjor samtidigt ökades på störpåret.

Antalet vidjor/hankar per störpå

I tabell 16 och 17 har jag samlat alla uppgifter om det antal vidjor eller hankar som normalt användes, tabell 16, samt vilken höjd som svaren anger som den normala, tabell 17. Båda tabellerna är utförda som regelrätta frekvensstudier.

Liksom i tidigare tabeller är landskapen/länen redovisade från norr till söder och väster till öster. En intervallsuppgift, 3–4 vidjor, har som tidigare resulterat i ett belägg i

kolumnen 3 stycken och ett belägg i kolumnen 4 stycken. Båda tabellerna åtföljs av en särskild lista med kommentarer hämtade från frågelistsvaren.

En snabb blick i tabell 16 nedan visar att det vanligast förekommande antal vidjor/hankar per störpå är tre stycken. Dock är det inte helt ovanligt att detta antal överskrids, särskilt inte i svaren från Norrland och Svealand. För att eventuellt få en förklaring till detta har jag, landskap för landskap, listat de kommentarer som ibland åtföljer uppgiften om antal vidjor/hankar per störpå i de enskilda svaren.

Lappland: De uppgifter som refererar till 3 vidjor kommer alla från Åsele lappmark. Den uppgift om 6–8 vidjor som har avkastat en 1:a i respektive kolumn avser förhållanden inom Arjeplogs socken.

Norrbotten: De uppgifter som finns från finskt språkområde anger 3 vidjor som det normala men tillägger att 5–6 vidjor begagnades då man skulle stänga för får och hästar.

Jämtland: Inom detta landskap var 3 vidjor det normala men några svar anger att 4–6 vidjor begagnades om gårdesgården önskades högre.

Tabell 16. Antal vidjor/hankar per störpå

Antal→	2	3	4	5	6	7	8
<i>Landskap/län</i>							
Lappland		3			1	1	1
Norrbotten		6		1	1		
Västerbotten			1				
Jämtland		8	2	1	1		
Ångermanland		2	6	1			
Medelpad		2					
Hälsingland		8	1				
Dalarna	1	10	7				
Gästrikland		3					
Värmland	3	10	1				
Västmanland	1	8					
Uppland		10	4	1			
Dalsland	2	2	1				
Södermanland		4	2				
Bohuslän		2					
Västergötland	3	10	1				
Östergötland		12					
Gotland	3	1					
Jönköpings län		19					
Kalmar län	1	6					
Kronoberg lång	1	12	1	1			
Kronoberg kort	2	14					
Blekinge		4	1				

Dalarna: Ett svar angav med 4 vidjor inne i en höjd om 12 par för att få den i de fall det fanns

Hälsingland: Ett svar angav gårdesgårdens lutning och att 4 användes för 4 störpå; alltså en lutning på gårdsletet

Uppland: Tre svar angav hög gårdesgård skulle användas om gårdens skilt viktigt var det råkäng då en höjd

Västmanland: Ett svar angav 3 vidjor för gårdesgård skulle användas

Värmland: Ett svar angav användes om gårdens höjd

Västergötland: Ett svar angav Antalet hankar. Ytterligare ett svar angav 2 hankar inom gårdesgård som gjord vågrätt gårdsel över dre virke. I rågång

Södermanland: Ett svar angav högre antalet valdes hage runt vilken gård

Dalsland: Ett svar angav lerades efter hur troligen ytterligare ett svar angav vidjor var bäst, för ihop så lätt.

Gotland: Ett svar angav sattes störpåren på och därmed åtgick

Kalmar län: Ett svar angav hankar som det normala gårdesgården skulle användas

Jönköpings län: Ett svar angav om avsikten var att gård. Denna uppgift

Kronobergs län lång: Ett svar angav användes om gårdens lutning. Samma svar angav tigt tät gårdesgård för, bör 5 vidjor användas

Kronobergs län kort: Ett svar angav förekom i gårdesgården

Dalarna: Ett svar anger att man valde att stänga med 4 vidjor inne i byn samt en lutningslinje igenom 12 par för att få tillräcklig höjd på gårdesgården i de fall det fanns getter i byn.

Hälsingland: Ett svar anger att 3 vidjor valdes om gårdesgårdens lutningslinje gick igenom 8 störpar och att 4 användes om lutningslinjen gick igenom 4 störpar; alltså en kortlagd variant med brantare lutning på gårdslena.

Uppland: Tre svar anger att 4 vidjor valdes om en hög gårdesgård skulle stängas. Ytterligare ett svar anger att 4–5 vidjor valdes för detta ändamål. Särskilt viktigt var detta om gårdesgården stod i en rågång då en höjd på 3 alnar ansågs nödvändig.

Västmanland: Ett svar anger ett intervall på 2–3 vidjor. 3 vidjor föredrogs i detta svar om en stark gårdesgård skulle stängas.

Värmland: Ett svar anger 3–4 vidjor där 4 vidjor användes om gårdesgården skulle göras särskilt hög.

Västergötland: Ett svar anger intervallet 2–4 hankar. Antalet hankar berodde på gårdsläts längd. Ytterligare ett svar anger 2–3 hankar. Här användes 2 hankar inom den egna fastigheten i en gårdesgård som gjordes glesare samt försågs med ett vägrätt gårdsel överst. Detta förfarande drog mindre virke. I rågång mot grannar användes 3 hankar.

Södermanland: Ett svar anger 3–4 hankar där det högre antalet valdes om det var mycket djur i den bage runt vilken gårdesgården skulle stängas.

Dalsland: Ett svar anger 3–4 vidjor där antalet reglerades efter hur tät gårdesgården skulle stängas. Ytterligare ett svar anger intervallet 2–3 vidjor. Tre vidjor var bäst, för då sjönk inte gårdesgården ihop så lätt.

Gotland: Ett svar uppger att om 3 band användes sattes störpåret på längre avstånd ifrån varandra och därmed åtgick det färre störar.

Kalmar län: Ett svar ifrån Södra Möre uppger 2–3 hankar som det normala. Tre hankar valdes om gårdesgården skulle stängas särskilt hög.

Jönköpings län: Ett svar anger att 2 vidjor valdes om avsikten var att uppföra en tillfällig gårdesgård. Denna uppgift är ej införd i tabell 16.

Kronobergs län lång: Ett svar anger att 2 vidjor användes om gårdesgården gjordes särskilt gles. Samma svar anger att, om man skall göra en riktigt tät gårdesgård som är både laggill och håller, bör 5 vidjor användas.

Kronobergs län kort: Ett svar anger att 2 vidjor förekom i gårdesgårdar. Dessa var dock sämre än

om 3 vidjor användes. Att använda 2 vidjor var ett relativt sent påfund. Ytterligare ett svar anger att använde man 2 vidjor sattes den första vidjan i störpåret så högt som en karl var spräckt. Båda svaren kommer från Konga härad.

Om jag sammanfattar mina intryck av tabell 16, samt de kommentarer svaren ger till vissa av uppgifterna, anser jag att om ett högre antal vidjor än tre stycken valdes bör detta kopplas till att höjden på gårdesgården önskades högre än normalt. Detta i sin tur berodde på vad för slags djur som skulle stängas ute eller inne samt i viss mån var på ägorna gårdesgården stod. De svar som föreskriver ett lägre antal än 3 gör det med hänvisning till att gårdesgården är sämre eller glesare, står inom den egna fastigheten och ej i en rågång mot någon granne. Detta senare gäller ej på Gotland, där den mest allmänna hägnadstypen verkar ha varit tvåbandstun. (För bilder av tvåbandstun och dess uppförande se Klintberg & Gustavson 1986, s. 37–39).

Gärdesgårdens höjd

I tabell 17 nedan har jag gjort en motsvarande frekvensstudie över vilken höjd på gårdesgården som anses vara det normala i svaren.

Ett källkritiskt problem med tabell 17 är att frågelista Nm 144s fråga om gårdesgårdens höjd är annorlunda formulerad än frågelista M 15s. I Nm 144 frågas hur hög gårdesgården skall vara om den skall anses laggill: följa lagens bokstav. Jag misstänker att detta har fått många meddelare/informanter att upprepa lagens krav om två alnars höjd. I vart fall nämner många svar på Nm 144 två alnars höjd och gör sedan i samma mening ett tillägg med orden *om den är laggill*. I och med detta tror jag att en del av svaren kanske upprepar en höjd som inte överensstämde med den verkliga höjd på gårdesgårdar som begagnades på orten. Denna aspekt har jag dock inte kunnat kompensera för i tabell 17, särskilt som många svar på M 15 också anger att höjden var två alnar. Således går det inte att dra alla belägg för höjden två alnar över en kam.

Tabell 17. Gärdesgårdens höjd i alnar. 1 aln = 0,6 m

Alnar→ Landskap/län	1	1 1/2	2	2 1/2	3	3 1/2	4
Lappland							1
Norrbottnen			1				
Jämtland			2	4	1		
Ängermanland			2	1	1		
Medelpad			1	2			
Hälsingland	1			1	1		
Dalarna	2		2	8			
Gästrikland	1						
Värmland			3	1			
Västmanland			3	4	1		
Uppland			3	2		1	
Dalsland			1				
Södermanland				1			
Bohuslän			1				
Västergötland			3				
Östergötland			5	3			
Gotland			2	1			
Halland			5	3	1		
Jönköpings län			7	4	1		
Kalmar län			5	4			
Kronoberg lång			3	2	1	1	
Kronoberg kort			6	4	3		
Blekinge			2				

I detta fall, liksom tidigare, har en del svar lämnat höjduppgifter uttryckta i andra måttenheter än alnar, eller relaterat höjden till kroppsmått. I nedanstående lista har jag relaterat dessa landskaps- och länsvis.

Lappland: Det enda svar, vilket angivit en höjd från detta landskap, relaterar höjden 3 alnar till en gärdesgård vilken hade 3–4 alnar mellan störrparen, stängdes med 4 vidjor som hade en lutningslinje som passerade igenom 6 störrpar.

Jämtland: Ett svar anger höjden 1,5 meter. Detta är liktydigt med 2 1/2 alnar. Denna höjd relateras till en gärdesgård som stängdes med 4 vidjor.

Ängermanland: Här anger två svar höjden 2 alnar. Ett av dessa anger vidare att detta var laga höjd. Detta svar är ett svar på M 15. Samtidigt är 4 vidjor vanligast enligt tabell 16 i detta landskap. Ett svar från Ädalslidens socken anger att hagarna måste göras höga då man här uppe under 1880- och 90-talen hade får och getter. Höjden angavs till 1,7–1,8 meter.

Hälsingland: Ett svar anger en höjd av 6–7 kvarter. Detta belägg har jag noterat i kolumnen 1 1/2 aln. Ett annat svar säger att gärdesgården stängdes så hög att den nådde brösthöjd eller något mer. Detta belägg har jag placerat i kolumnen 2 1/2 alnar.

Dalarna: Ett svar föreskriver en höjd på 5–5 1/2 fot för den gärdesgård vilken stod i en rågång. Ytterligare ett svar säger att gärdesgården stängdes så hög att den nådde armhålan. Båda dessa belägg har jag noterat i kolumnen 2 1/2 alnar. Ett svar från Sätters socken anger att en särskilt hög långlagd typ av gärdesgård gick under benämningen *getgärdesgård* eller *bockgärdesgård*.

Gästrikland: Ett svar anger höjden 3 1/2 fot = 1,05 meter. Denna uppgift har jag dock sorterat in i kolumnen 1 1/2 aln = 0,9 m.

Värmland: Ett svar som anger höjden 2 alnar gör i samma mening tillägget att gärdesgården även skulle vara så tät att fåren ej tog sig igenom.

Västmanland: Ett svar anger att stod gärdesgården invid åkermark skulle den vara 3 alnar hög. Motsvarande mått i skogsmark var 2 1/2 alnar. Ett annat svar anger att höjden skulle vara *gott* 2 alnar. Ytterligare ett anger höjden till 9 kvarter *minst*. I de två första svaren stängdes gärdesgårdarna med hank. Gott 2 alnar och minst 9 kvarter har jag "översatt" till 2 1/2 alnar.

Uppland: ULMA 3081:2, Möja socken och Värmdö skeppslag, anger på sidan 8 att "laggill gärdesgård skulle hålla 3 alnar under nackbandet". Detta var särskilt viktigt i rågångar. (Med nackband avses den översta vidjan i störrparet). Ytterligare ett svar relaterar höjden 4 fot till nackvidjan. Dessa två svar har jag höjt en 1/2 aln och placerat i kolumnerna 3 1/2 alnar respektive 2 1/2 alnar.

Dalsland: Landskapets enda höjduppgift på 2 alnar görs med tillägget – om laggill.

Södermanland: Landskapets enda svar vilket har angivit en höjd har satt denna till 2 1/2 alnar och med tillägget – om laggill. På orten begagnades vidja.

Östergötland: Fyra svar anger 2 alnar om gärdesgården är laggill. Ytterligare ett anger 10 kvarter eller att gärdesgården skall nå en medelstor karl till armögat. Detta belägg har jag satt till 2 1/2 alnar.

Gotland: Ett svar anger att gärdesgården skall nå till hakan på en medellång karl. Även denna höjduppgift har omförts till 2 1/2 alnar.

Halland: Ett svar gör tillägget att gärdesgården måste stängas höga om får och getter skulle stängas ute. Ytterligare ett svar vilket anger 2 alnar som normal höjd gör tillägget att för hästar måste det stängas betydligt högre.

Jönköpings län: Ett svar anger att gärdesgården skall nå upp till axlarna på en medellång karl. Svaret tillägger att man bör stänga gärdesgården 1/4 högre än detta om hästar skulle stängas inne. Två

svar anger 1,5 meter. Ett svar är införd

Kalmar län: Två av dessa svar anger att en höjd av 3 alnar stänger gärdesgården med 3 vidjor och att man ska dra i störrparet.

Kronobergs län lång: Ett svar anger att gärdesgården skulle vara 8 fot, 2,4 meter, om den stängdes med 4 vidjor.

Kronobergs län kort: Ett svar anger att gärdesgården skulle vara 8 fot, 2,4 meter, om den stängdes med 4 vidjor. Ytterligare ett svar anger att gärdesgården skulle vara 8 fot, 2,4 meter, om den stängdes med 4 vidjor. Detta mått har renderat 2,4 meter.

Utifrån tabell 16 i huvuddelen av denna rapport krävs ett krav om 2 alnar för att gärdesgården i lagen ska vara minimikrav. Av dessa svar kan man sluta sig till att gärdesgården i praktiken ofta var korrelerad till vidjor som utgör en effektiv

Var lagens höjd för låg

Jämförs utfallet med gade höjden 2 alnar, denna inte var höjd borde ha varit av de kommande lämnat tillsammans tror jag dock att funktionell höjd djurslag som skulle torde ytterligare ligga dold i tabellen delen av den tabellen var det främsta från växande gården na med *hanka* materialet som de användes i gärdesgårdarna följande sex ut

E.U. 32728, Uppland, s. 86. gärdesgårdar

var anger 1,5 meter som normal höjd. Alla dessa tre svar är införda i kolumnen 2 1/2 alnar.

Salmars län: Två av svaren vilka anger höjden 2 1/2 aln stänger gårdesgårdarna med hank. Ett annat svar anger att en laggill gårdesgård skall stängas med 3 vidjor och ha 11–12 gårdsel ovanpå varandra i störpåret.

Kronobergs län lång: Ett svar anger en höjd på 5 fot vilket hamnat i kolumnen 2 1/2 alnar. Samma svar anger att gårdesgården skulle hålla en höjd av 8 fot, 2,4 meter, om den skulle hålla ute vargar.

Kronobergs län kort: Ett svar anger höjden 1,10 meter. Detta har jag hänfört till kolumnen 2 alnar. Ytterligare ett svar anger höjden till 9 kvarter. Detta mått har renderats plats i kolumnen 2 1/2 alnar.

Utifrån tabell 17s uppgifter att döma ligger huvuddelen av alla höjder på lagens minimikrav om 2 alnar och därutöver. I detta fall är den i lagen stadgade höjden verkligen ett minimikrav. Av kommentarerna torde man kunna sluta sig till att den höjd gårdesgården i praktiken stängdes på i viss mån är korrelerad till vilka djurslag som den skulle utgöra en effektiv hägnad för.

Var lagens krav på två alnars höjd för lågt satt?

Jämförs utfallet i tabell 17 med den lagstadgade höjden 2 alnar inställer sig frågan om denna inte var för lågt satt. En mer rimlig höjd borde ha varit 2 1/2 alnar. Med ledning av de kommentarer som de enskilda svaren lämnat tillsammans med höjduppgifterna tror jag dock att lagens höjd verkligen var en funktionell höjd. Förutom hänsyn till vilka djurslag som skulle stängas ute eller inne torde ytterligare en annan aspekt möjligen ligga dold i tabellens utfall. Under större delen av den tidsperiod som gårdesgårdar var det främsta sättet att skilja betande djur från växande gröda, stängdes gårdesgårdarna med *hankar*. Ur de relativt sett få svar i materialet som redovisar att hank fortfarande användes i gårdesgårdar har jag fått fram följande sex uttalanden:

E.U. 32728, Nora socken, Våla härad i Uppland, s. 86. Meddelaren skriver att "hankgårdesgårdar voro varaktiga, men sjönko

med tiden ihop så att de måste påbyggas ibland för att bibehålla nödig höjd".

ULMA 6141, Fellingsbro socken, Fellingsbro härad i Västmanland, s. 11. "Ett vred var väl ej så starkt som en hank, men det hade den stora fördelen att ej så lätt glida ned utefter störpåret som en hank, varför en gårdesgård med vred ej så snart sjönk ihop som med en hank."

ULMA 9988, Munktorps socken, Snevringe härad i Västmanland, s. 22. I svaret relateras att (en hankgårdesgård) "han kunde sjunka litet även om han var nystängd".

E.U. 37770, Gustav Adolfs socken, Vartofta härad i Västergötland, s. 366. Svaret anger att "användes hank sjönk gårdesgården lättare ihop. Fången hölls bättre isär om vidjan användes."

E.U. 37707, Tveta socken, Öknebo härad i Södermanland. Svaret diskuterar fördelarna med att använda järntråd vid stängningsarbetet. Järntråden har ersatt hank. Järntråden anges i svaret ha den fördelen att gårdesgården inte sjönk ihop som den gjorde om hank användes.

ULMA 2355, Östervåla socken, Våla härad i Uppland, s. 27–28. Meddelaren skriver att höjden på en nystängd hankgårdesgård var "minst 2 1/2 aln därför att den sjönk ihop ganska mycket med tiden."

Alla sex uttalanden anger att hankgårdesgårdar sjönk ihop. Vidare att detta skedde ganska raskt efter det att de var nystängda. För att kompensera detta torde man därför vid nystängning ha valt en högre höjd, 2 1/2 alnar eller därutöver, för att gårdesgården säkert skulle hålla den av lagen stadgade höjden på 2 alnar även sedan gårdesgården sjunkit ihop. Genom att inte stänga med "krympmän" hade man ju annars fått ett onödigt underhållsarbete snart efter det att gårdesgården var stängd. Detta är ett ganska övertygande resonemang och som delvis skulle kunna förklara både tabell 17s utfall samt att lagen vidhöll 2 alnar som minimikrav. Således tror jag att tabell 17s uppgifter innehåller två slags höjder, dels en nystängningshöjd och dels den av lagen fastställda minimihöjden. Jag tror också att en nystäng-

ningshöjd om exempelvis 2 1/2 alnar kan ha bibehållits trots att man har övergått till vidja. Det var ju den höjd som man av hävd hade använt sig av.

I detta sammanhang vill jag också citera några rader från hofsekreterare Matthias Cederlöfs 1779 utkomna skrift "Någre rön wid landthushållningen". Cederlöf propagerar för att man skall använda levande pilar till stöd i gärdesgården och redovisar i skriften erfarenheter från försök han utfört på sin egen fastighet. Nedanstående citat är taget ur hans beskrivning av en gärdesgård han lät stänga runt en äng 1774.

"med hank til fotningen och midtpå gärdesgården, samt badd-widja til håfdningen; (så böra alla gärdesgårdar stängas, ty stänger man med bara hank, så faller gärdesgården ihop; men twärtom, håller den öfwersta badd-widjan honom ständigt wid sin högd);"²⁵⁷

I sitt arbete "Den rationella stängselbyggnadskonsten" beskriver Jan Roman 1838 nackdelarna med "vårt uråldriga sätt att uppföra gärdesgårdar" med hankar i följande ordalag:

"emedan detta gärdningssätt, alls icke synes vara fotadt på några rationella grunder, då gärdlets icke erhåller något säkert stöd som kan emotstå tyngdens werkan, utan börjar genast efter uppsättningen att småningom sammansjunka;"²⁵⁸

Uppgifterna från Hälsingland, Dalarna och Gästrikland om en höjd på 1 1/2 aln kan eventuellt förklaras med att djuren mer regelrätt aktivt vallades här. Fäbodsystemet var på intet sätt satt ur bruk vid den tid som svaren avser att beskriva.

De uppgifter som anger att gärdesgårdar måste stängas högre för getter och hästar måste man fundera något kring dels betesformen, vallning/icke vallning, och dels, i vart fall för hästarna, vilken typ av häst det rörde sig om. Eftersom svaren hänför sig huvudsakligen i tiden kring sekelskiftet 1900 torde hästaveln ha frambringat högre och större dragdjur vilka var anpassade för den nya tidens teknik och redskap. I förhållande till en "förädlad" häst kan eventuellt två

alnar ha varit för lågt.²⁵⁹ Michaël Michaëls-son – som sedan mitten av 1980-talet varit ansvarig för driften på Linnés Råshult och därmed har erfarenhet av gärdesgårdar som verkligen skall stänga för betande djur – uppger att två alnar är en funktionell höjd även för mer högväxta betesdjur. Både kor och hästar hindras att sträcka sig ut över gärdesgården och beta på andra sidan denna. Vid lägre höjd riskerar man annars att stora delar av djurets samlade kroppsvikt vilar på gärdesgården och att denna därmed trycks ned.²⁶⁰

Angående getter må här anföras att i kunglig kungörelse den 28 januari, 1876, angående inskränkning i betesrätt å ohägnad mark, fastställs ett allmänt förbud mot betesgång med getter på ohägnad mark, utom i Kopparbergs, Västernorrlands, Jämtlands samt Västerbottens län. Dock tillåts betesgång med getter i Kronobergs län efter 15 juni samt i Kalmar läns södra landstingsområde under årets andra hälft. Blekinge län berörs ej heller av förbudet.²⁶¹ Får omfattas även av kungörelsens förbud men inskränkningarna mot dem är inte lika stora.

Till förbudslistan finns ett generellt tillägg att:

"dock skall det icke vara delägare i betesmarken förmenadt att å sitt eget område beta getter och får, såvida han om dem håller sådan vård, att de icke inkomma på annans område".²⁶²

Ytterligare en inskränkning av betesrätten på oinhägnad mark görs i kunglig kungörelse 20 november, 1885 i det att betesgång med får och getter förbjuds före 15 juni i vissa delar av Kopparbergs län.²⁶³

Innehållet i kungörelsen tolkar jag som att getens numerär är i sjunkande i de län där betesförbudet införs, samtidigt som den fortfarande ha ekonomisk betydelse i de län som inte inför några begränsningar.²⁶⁴ Tilläggsbestämmelsen till förbudet tolkar jag som ett belägg för att geten inte normalt sett ansågs kunna stängas ute på tillfredställande sätt av en 2 alnar hög gärdesgård. Troligen är det så att geten har varit det djurslag som i högst utsträckning har måst stå under bevakning

vid betesgång
anförda skrift
ma, talar för a
I sin 1745
Landtmans
skada getacre
beskriver pro
det förhåller
inne/ute get
i mun på get

"De säga och
som kattor,
och höga st
kråla genom

Lägg märke t
17. Westbeck
hjon var bästa
väl att skrifte
ökad gethåll
ändå sannin
anger även e

Vilhelm N
problemställ
"Geten dess
ten riktar si
hemsägare. I
geten som e
markägaren.
vis geten ans
tjudring elle
för geten i "

Detta skal
i författaren
ken beskrivs

"Den tid ä
någon kan
vandra om
dande som
de unga p
bristiska sk
der hindra
sådesfält o
sel anser ja
tare eller t
äro getter

Stöd och
Hitintills ha
synpunkt in

vid betesgång under historien. De två nedan anförda skrifterna, och citaten från desamma, talar för att det kan ha förhållit sig så.

I sin 1745 utgivna skrift "Oförgriflig Landtmans Tankar om den förmån eller skada getacreaturen kunna riket tilskynda" beskriver prosten Sacharias Westbeck hur det förhåller sig med möjligheten att stänga inne/ute getter. Här lägger han dock ordet i mun på getens Wederdelo Män:

"De säga och tala om, at de ha en art nästan som kattor, klänga sig öfver nog beswärliga och höga stängslor, och at deras kedlingar kråla genom små hohl, som ormar".²⁶⁵

Lägg märke till ordvalet. Geten *klänger sig öfver*. Westbeck själv ansåg att ett skickligt vallhjon var bästa lösningen på problemet. Märk väl att skriftens syfte är att propagera för en ökad gethållning men Westbeck redogör ändå sanningsgrant för detta problem och anger även en möjlig lösning på detsamma.

Vilhelm Nauckhoff berör också samma problemställning i sin 1908 utkomna skrift "Geten dess natur, skötsel och vård". Skriften riktar sig till småbrukare samt egna hemsägare. Här propagaterar Nauckhoff för geten som en ersättare för kon hos den lilla markägaren. Stängslingsproblematiken vis å vis geten anser författaren bäst löses genom tjudring eller betesgång i lina där en person för geten i "koppel".²⁶⁶

Detta skall kontrasteras mot en äldre, och i författarens ögon omodern betesgång, vilken beskrivs i nedanstående citat:

"Den tid är nämligen längesedan förbi, då någon kan förorda, att getterna flockvis få vandra omkring i skog och mark, där uppträdande som skogsförstörare genom att afbita de unga plantorna samt genom sin ekvilibristiska skicklighet, att icke låta några hägnader hindra deras håg för att göra ohägn på sädesfält och i trädgårdar. En sådan getskötsel anser jag lika förkastlig som någon jägmästare eller trädgårdsodlare, hvilka med rätta äro getternas värsta fiender."²⁶⁷

Stöd och valet av lutningslinje

Hitintills har jag hävdat att det ur teknisk synpunkt inte är någon skillnad mellan en

långlagd och en kortlagd gärdesgård. Den uppenbara skillnaden är dock vilken lutningslinje som väljs och i samband därmed förekomsten av stöd; framförallt hur tätt och om stöd anbringas på gärdesgården vid nystängning eller ej. I nedanstående tabeller har jag försökt att redovisa det intryck som frågelistsvaren ger.

Hur många störpar passerar lutningslinjen

Med början i tabell 18 har jag på landskaps- och länsnivå samlat de uppgifter som folkminnesmaterialet har om den valda lutningslinjen för respektive område. Även denna tabell utgörs av en regelrätt frekvensstudie och uppgifter i form av intervall har sönderdelats varvid ett belägg för en lutningslinje som går mellan 5–7 störpar resulterar i ett belägg vardera för kolumnerna 5, 6 och 7 störpar i tabellen. Som tidigare gäller att den grupp frågelistsvar som har angett en lutningslinje är mindre än totala antalet svar från ett och samma landskap/län. Vidare har de landskap/län som saknar uppgifter om vilken lutningslinje som föredras uteslutits ur tabell 18.

Här, liksom tidigare, har en del av svaren vilka ligger till grund för tabell 18 åtföljts av förklarande kommentarer. Dessa listas här nedan:

Hälsingland: Det svar som anger en lutningslinje på 4 par avsåg en gärdesgård vilken stängdes med 4 vidjor. Således hade denna en tämligen brant lutning.

Dalarna: Ett svar anger att en lutningslinje om 5–7 par valdes i de fall man skulle stänga för getter annars var det normala 12 par.

Gästrikland: Ett svar anger att man stängde två slags gärdesgårdar. Dels *kortsne* med en lutningslinje som gick genom 7 störpar och dels *längsne* där lutningslinjen gick genom 9 störpar.

Uppland: Ett svar anger att då man stängde med en lutningslinje om 12 par krävdes en stark mittstäng samt stöd på båda sidor om vart åttonde störpar. Två svar anger att man använde sig av en *snedd* = lutningslinje om 3 stängers längd. Dessa två senare uppgifter är ej införda i tabell 18.

Västergötland: Ett svar från Vartofta härad anger att i häradets skogsbygd valdes gärna en lutnings-

Tabell 18. Det antal störfpar vilket lutningslinjen passerar

Antal berörda störfpar→ Landskap/län	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Lappland					1						
Norrbottn					4	1					
Jämtland					3	4	1	4	4		
Ångermanland				1	1	4		1			
Hälsingland			1	1	1		2	1			
Dalarna				3	7	2	1	2	1		1
Gästrikland					1	1		1			
Värmland				1	1	1					
Västmanland				3	2	1	1	1			
Uppland			1	5	2	5	3	2			1
Västergötland			1	3	2	1					1*
Östergötland				2	1	3	1	3			
Gotland		1	1								
Jönköpings län			1	3	4	3					
Kalmar län				1	3			1			
Kronoberg lång				1	2						
Kronoberg kort	3	12	5								

linje på mellan 12–15 par. Då detta intervall är för stort för tabell 18 har jag endast markerat ett belegg i kolumnen för 12 störfpar samt markerat belegget med en asterisk.

Gotland: Det enda svar vilket uttalat sig om lutningslinjen anger ett intervall på 3–4 störfpar. Intervallat avser tvåbandstun.

Jönköpings län: Ett svar anger att en kortlagd gärdesgård, så som den stängdes i Kronobergs län, vanligen hade en lutningslinje som gick igenom 3–4 störfpar. Uppgiften är uppförd för Kronobergs län och den kortlagda gärdesgårdens område.

En försiktig sammanfattning av tabell 18 med dito kommentarer är att den föredragna lutningslinjen på riksnivå låg på mellan 5–7 par med en tyngdpunkt på 6 störfpar. En lutningslinje igenom 6 störfpar förekom som alternativ i samtliga nämnda landskap/län utom Gotland och inom den kortlagda gärdesgårdens område i Kronobergs län, dock förekom längre lutningslinjer ganska frekvent. Avvikande är den kortlagda gärdesgårdens område inom Kronobergs län där lutningslinjen gick mellan 2–4 par med en tyngdpunkt på 3 par. Detta gällde troligen också för Gotlands tvåbandstun där 3–4 par synes ha varit vanligt enligt det enda av fem svar som berör frågan.

Jämförs utfallet i tabell 18 med den klas-

siska etnologins definition av vad som är att räkna som lång- respektive kortlagd gärdesgård (en lutningslinje genom 5 par och därutöver är att betrakta som en långlagd gärdesgård) verkar gränsen mellan kort- respektive långlagd gå någonstans där lutningslinjen går igenom 4–5 par. Övergången är glidande. Har lutningslinjen passerat 5 par är det dock definitivt en långlagd gärdesgård.

Det svar från Dalarna, i kommentarerna till tabell 18, vilket anger att en brantare lutning valdes om det skulle stängas för getter, är värt att notera. En möjlig tolkning är att en gärdesgård med brantare lutning är svårare för en get att ta sig över. Således skulle en brantare lutning av gårdslena vara ett alternativ till att stänga en högre gärdesgård med en svagare lutning. Jämför med uttalandet ifrån Halland i kommentarerna till tabell 17. Eventuellt skulle en kombination av bägge metoderna kunna ha varit en lösning. En teoretisk gissning skulle då vara att Kronobergs läns kortlagda gärdesgårdar skulle vara att hänföra till en relativt sett stor gethållning.

Stöd

Inledningsvis har jag redan påstått att det antal stöd som anbringas vid nystängning

tekniskt se-
jen. En ko-
och med t-
stöd än en
bilitet i sö-
hypotes vil-
da i frågeli-
na jämföre-
ägnar ämn-
15 år delfr-
de medan
144; avsnit-
stycken typ-
ellt kan an-
typtecknin-
har att för-
svar. (Se k-
ning mell-
beror förr-
författare
etnolog ö-
egenskap
eventuellt
ringsfakt-
De bäg-
miga i de-
sattes dire-
den nystän-
mal och b-
igenom n-
denna frå-
fört upp
landskap,
sigt sattes
ning. I k-
sätt fört u-
först kom-
underhål-
den blir
lumn B h-
stöd enda-
särskilt a-
skaffenhe-
principer
ning. Att
gärdesgå-
naturligt
bland an-
stöd när

tekniskt sett beror på den valda lutningslinjen. En kortlagd gårdesgård behöver fler och med tätare avstånd från varandra satta stöd än en långlagd för att erhålla nödig stabilitet i sidled. I vart fall är detta en rimlig hypotes vilken ganska tydligt borde framträda i frågelistmaterialet. Tyvärr försvåras denna jämförelse av att de bägge frågelistorna ägnar ämnet stöd olika stort utrymme. I M 15 är delfrågeställningarna mer övergripande medan detaljeringsgraden ökas i Nm 144; avsnittet om stöd i M 15 åtföljs av 3 stycken typ-teckningar över hur stöd eventuellt kan anbringas medan Nm 144 har 6 olika typ-teckningar vilka meddelare/informanter har att förhålla sig till när de utformar sina svar. (Se kapitel 8 ovan). Skillnaden i inriktning mellan frågelistorna i detta avseende beror förmodligen på att Hobroh, Nm 144s författare, i egenskap av klassiskt inriktad etnolog önskade finna ytterligare någon egenskap i gårdesgårdens utseende som eventuellt var möjlig att använda som sorteringsfaktor i en typologi.

De bägge frågelistorna är dock samstämmiga i det att de båda frågor huruvida stöd sattes direkt i samband med att gårdesgårdens nystängdes eller först när den blev gammal och började luta. I tabell 19 har jag gått igenom mitt material med utgångspunkt i denna frågeställning. I kolumn A har jag fört upp antalet enskilda svar inom varje landskap/län vilka anger att stöd regelmässigt sattes direkt i samband med nystängning. I kolumn B har jag på motsvarande sätt fört upp antalet svar vilka anger att stöd först kom till användning i samband med underhåll av en befintlig gårdesgård: när den blir gammal och börjar luta. Till kolumn B har jag även fört svar som anger att stöd endast sattes vid nystängning då det var särskilt av nöden på grund av markens beskaffenhet etc. I detta fall är ändock huvudprincipen att stöd inte användes vid nystängning. Att notera i sammanhanget är att de gårdesgårdar som kolumn A representerar naturligtvis också – med tiden – underhölls bland annat genom att sätta dit ytterligare stöd när de började luta.

Här liksom i tidigare tabeller är svaren redovisade efter landskap/län där redovisningsordningen går från norr till söder och väster till öster. Landskap/län där de enskilda svaren på frågelistorna saknar upplysningar i detta avseende är uteslutna ur tabellen. Av tabellen framgår ej heller hur många svar från varje landskap/län som inte ger några upplysningar alls i ämnet.

Efter tabell 19 har jag, landskap för landskap i lista, räknat upp de skäl som anges vara orsak till att stöd används, trots att huvudprincipen är att inga stöd används vid nystängning. Således härrör dessa skäl från svar som är inräknade i kolumn B. I något enstaka fall har även en kommentar till ett svar i kolumn A slunkit med. Dessa är införda med kursiv stil.

Tabell 19. Av tabellen framgår antalet svar vilka anger att stöd sattes från början, kolumn A, eller först när gårdesgården av åldersskäl börjar luta, kolumn B.

<i>Landskap/län</i>	<i>A</i>	<i>B</i>
	<i>Stöd sattes direkt i samband med nystängning</i>	<i>Stöd sattes först när gårdesgården började luta</i>
Lappland	3	1
Norrbottnen	6	-
Västerbotten	1	2
Jämtland	1	6
Ångermanland	6	1
Medelpad	-	4
Hälsingland	-	7
Dalarna	1	17
Gästrikland	1	3
Värmland	1	13
Västmanland	2	5
Uppland	11	3
Dalsland	-	3
Närke	-	1
Södermanland	1	4
Bohuslän	-	3
Västergötland	6	10
Östergötland	11	2
Gotland	4	-
Halland	6	-
Jönköpings län	19	-
Kalmar län	10	2
Kronoberg län	11	-
Kronoberg kort	14	-
Blekinge	3	1

Norrbottnen: Ett svar anger att stöd används om marken är för mjuk. Ytterligare ett svar anger att stöden sattes med tätare intervall om gårdesgården stod på lera, vid vart 5:e störpar jämfört med vid vart 10:e vilket var det normala. Det tätare intervallet på lermark var här främst en anpassning till jordmånens uppfrysningbenägenhet. För få stöd resulterade i att hela gårdesgårdslängder kunde ramla ikull i samband med tjällossningen på våren.

Jämtland: Två svar anger att stöd användes endast om jordmånens var för grund. Stöden sattes då vid vartannat störpar.

Ångermanland: Ett svar anger att stöd alltid användes vid nystängning om gårdesgården stod på åkermark annars ej.

Hälsingland: Ett svar anger att stöd användes vid nystängning endast om marken var mjuk.

Gästrikland: Ett svar anger att stöd användes endast om marken var mjuk annars ej.

Värmland: Ett svar från kolumn B ovan diskuterar i ett annat sammanhang störarnas hållbarhet. Här framhålls att de klarade sig längre på lera men att "då har man plågan att tjälen lyfter gårdesgården ur marken stundom så högt att den stupar".²⁶⁸

Västmanland: Ett svar anger att stöd användes endast om marken är stenig.

Dalsland: Ett svar anger att stöd endast användes om gårdesgården gick över bergig mark.

Närke: Landskapets enda svar anger att stöd endast användes om marken var så stenig att det var svårt att få ner störarna i störparen tillräckligt djupt.

Södermanland: Ett svar anger att det vid nystängning begagnades så få stöd som möjligt.

Bohuslän: Ett svar anger att stöd användes endast om jordmånens var för grund.

Västergötland: Fyra svar anger att markens beskaffenhet var avgörande för om stöd användes eller ej.

Gotland: Ett svar anger att om gårdesgården stod på blåsigt ställe sattes stöden med kortare intervall, vid vart annat eller var 3:e störpar jämfört med vid var 4:e som anges som det normala. Upplysningarna avser tvåbandstun.

Kalmar län: Två svar anger att stöd användes ibland eller vid behov. Dessa två svar härrör sig från Södra Möre och är införda i kolumn B.

Tages tabell 19 i skärskådande framträder inget självklart mönster i de enskilda svarens fördelning mellan kolumn A och B. Med till hjälp av kommentarerna tror jag dock att det är möjligt att förklara delar av tabellens innehåll ganska väl. Den direkta slutsats som inställer sig är att användandet av stöd inte endast beror på valet av lutningslinje, kort- eller långlagd gårdesgård. Markens beskaffenhet torde även vara en viktig faktor i sammanhanget. Av kommentarerna framgår att stenighet och/eller jordlagrets tjocklek har betydelse, då med avseende på möjligheten att få ner störarna i störparet tillräckligt djupt jorden. Markens stenighet torde därför spela en stor roll i de områden av landet vilka ligger ovan Högsta kustlinjen där jordmånens huvudsakligen består av osvallade moräner. I vart fall är det mycket frestande att delvis tolka tabell 19s utfall för de tre Smålandslänen samt Östergötland i ljuset av detta förhållande.

De kommentarer som hävdar det omvända – att stöd användes endast om marken var för mjuk – kommer alla från landsdelen Norrland. Den med kursiv stil införda kommentaren från Norrbotten vilken hänvisar till att risken för uppfrysning gjorde att stöd sattes med tätare intervaller bör ses i ljuset av det faktum att odlingsmarken i Norrlands kustland generellt sett är knutna till fin sedimentjordar belägna under Högsta kustlinjen. Sedimenten utgörs i hög utsträckning av jordarten *mjåla* vilken är mycket finkornig och har hög vattenhållande förmåga samt är därmed svårdränerad. Här är uppfrysning ett mycket reellt problem. Tjälskjutning eller uppfrysning beskrivs som fenomen i ett standardverk i växtodlingslära i följande ordalag:

"Vattnet ökar sin volym vid frysning med ungefär 10%. Då en vattenmättad jord fryser, ökar därför dess volym. Om det tjälade jordlagret står i kapillär förbindelse med grundvattnet, kan det suga till sig betydande vattenmängder och därigenom ytterligare öka sin volym. Markytan höjs därvid."²⁶⁹

På samma sida som ovanstående citat är hämtat ifrån, anges att jordarterna *mjåla*

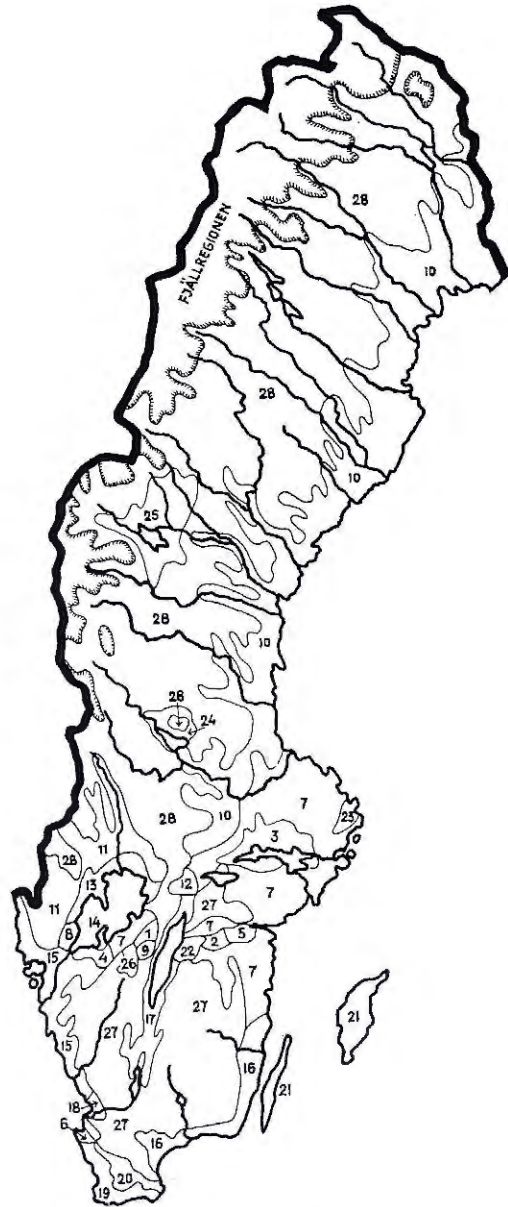
Karta 13. Högsta kustlinjen längs kusterna har all legat på jordar som o...
28. Kartan o...

och finmo...
jordar, på...
kapillärt s...
Karta 14...
åkerjords...

Karta 13. Högsta kustlinjen. Kartans gråtonade partier längs kusterna, i Mälardalen samt västra Sverige har all legat under vatten och har svallade sedimentjordar som odlingssubstrat. Efter Gadd, C-J. 2000, s. 28. Kartan är utformad av Stig Söderlind.

Karta 14. Sveriges indelning i åkerjordsområden efter den dominerande matjordstypen. Enligt G. Ekström. Efter Eriksson, m. fl. 1970, s.112.

och finmo är att betrakta som uppfrysningjordar, på grund av sin stora förmåga att kapillärt suga upp vatten.²⁷⁰

Karta 14 nedan visar Sveriges indelning i åkerjordsområden. Områden där åkerjor-

den innehåller mjåla och mo utgörs av område 10 i kartan. Som synes av kartan utgörs detta område i stort sett av det norrländska kustlandet. Jämför även med karta 13 ovan, överensstämmelsen är tämligen exakt.

Förutom markförhållanden tycks även gärdesgårdens exponering för vind kunna utgöra en förklarande faktor i sammanhanget. I vart fall enligt den kommentar till tabell 19 som kommer från Gotland och är införd med kursiv stil. (Jag återkommer till detta i samband med att gärdesgårdens täthet diskuteras längre fram).

Resultatet i tabell 19 är naturligtvis avhängigt av hur många svar som kommit in ifrån respektive landskap och län samt i vilken mån dessa svar uttalar sig i frågan om stöd användning. Avslutningsvis vill jag bara fästa uppmärksamhet på svaren från Dalarna och Värmland. Av tabellens fördelning framgår att en överväldigande majoritet av svaren anser att stöd inte skall sättas förrän gärdesgården blir gammal och börjar luta. Likaså är svarsfördelningen i Uppland tämligen klar. Här sätts stöd från början i samband med nystängning.

Med vilka intervall sätts stöden i gärdesgården

I tabell 20 undersöks med vilka intervall stöd sätts på störfaren i samband med nystängning. Sätts stöd på varje störfar eller på exempelvis var åttonde? Detta för att se om det finns ett samband med valet av lutningslinje.

Informationen stammar från den grupp svar vilken är identisk med kolumn A i tabell 19. Alltså svar vilka anger att stöd sattes i samband med nystängning. Att notera i sammanhanget är att inte alla svar i kolumn A rymmer någon information om med vilket intervall stöd sattes. Således utgör tabell 20s underlag av ett mindre antal svar än i kolumn A i tabell 19. Landskap eller län som saknar uppgifter i frågan har uteslutits ur tabellen.

Tabellhuvudets kolumner, numrerade 1–10, kräver sin förklaring. Ett belägg för att stöd regelmässigt sattes på varje störfar förs in i kolumnen 1. Ett annat belägg som anger att stöd sattes på vartannat till var tredje störfar resulterar i ett belägg i kolumnen 2 och ett belägg i kolumnen 3. Således splittras intervallsuppgifter upp. Detta betyder att utfallet för ett visst landskap/län ej direkt är att jämföra med det antal svar som lämnat uppgifterna.

Ur tabell 20s fördelningen av de intervall med vilket stöd anbringas är det inte alldeles enkelt att se något tydligt mönster. Inom den kortlagda gärdesgårdens område i Kronobergs län är dock resultatet entydigt. Här sattes stöd vid varje störfar. Här tror jag faktiskt att mitt inledande antagande, att en

Tabell 20. Det intervall med vilket stöd anbringas på störfaren i en nystängd gärdesgård

Landskap/län	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Lapland		1	2	1						
Norrbottn		2	2		1					1
Västerbotten					1					
Jämtland				1						
Ångermanland				1	1	1	1			
Gästrikland			1							
Värmland			1							
Västmanland			1							
Uppland			2				8	8		
Västergötland		2	2	1	1	1				
Östergötland			5	5	4	6				
Gotland		2	1	3	1					
Halland	1	2							1	
Jönköpings län	7	7	8							
Kalmar län	1	6	3	2	5					
Kronoberg lång	8	3								
Kronoberg kort	15									
Blekinge		2	1							

kortlagd gärdesgård för att erhålla högt förklaringsmarkens beslutivt sett minningen inom och Jönköpings hänföres till den som är b. Trots att man je sattes stöd

För övriga sultaten i bä avhängiga s beskaffenhe förutsatt att t att den i ma mande lutni par.

Ett förhål na knyts til anbringas p som enstaka sätts parvis: t på ömse sid underlag till förhåller sig svarsfrekven övrigt att öm samtliga sva svar vilket a anger att pa

För lands land, Väster-Halland ang na kom till a

Gästrikla svar vardera l Smålands samtliga sva användes. D na sägas var

Trots att misstänker mellan en l ta stöd med lan. I vart fa inägomark kustland sa

kortlagd gärdesgård behöver tätt ställda stöd för att erhålla nödig stabilitet i sidled, har högt förklaringsvärde. Här torde således markens beskaffenhet – stenighet – ha relativt sett mindre förklaringsvärde. Fördelningen inom övriga Kronobergs, Kalmar och Jönköpings län tror jag däremot kan hänföras till markens stenighet för de områden som är belägna över Högsta kustlinjen. Trots att man här har en längre lutningslinje sattes stöden förhållandevis tätt.

För övriga delar av landet tror jag att resultatet i både tabell 19 och 20 bör ses som avhängiga sådana faktorer som markens beskaffenhet och vindexponering. Detta förutsatt att tolkningen av tabell 18 är riktig; att den i materialet mest frekvent förekommande lutningslinjen går igenom 5–7 stöpar.

Ett förhållande som däremot skulle kunna knytas till det intervall med vilket stöd anbringas på stöparen är om stödets sätts som enstaka, ett per stöpar, eller om dessa sätts parvis: två stöd per stöpar med ett stöd på ömse sidor stöparet. Svaren som lämnat underlag till tabell 20 redogör oftast hur det förhåller sig med den saken, dock lämnar svarsfrekvensen för delar av landet mycket i övrigt att önska. Parvis satta stöd företräds av samtliga svar i Uppland. Värmlands enda svar vilket anger att stöd sätts från början anger att parvis satta stöd används.

För landskapen Lappland, Ångermanland, Väster- och Östergötland, Gotland och Halland anger materialet att båda principerna kom till användning.

Gästrikland samt Västmanland har ett svar vardera vilka anger att enkla stöd sattes. I Smålandslänen, samt i Blekinge, anger samtliga svar som berör frågan att enkla stöd användes. Detta område skulle således kunna sägas vara Upplands motpol.

Trots att materialet bitvis är ganska tunt misstänker jag att det finns ett samband mellan en lång lutningslinje och parvis satta stöd med ganska stora intervall sinsemellan. I vart fall för gärdesgårdar belägna på inägomark och då framförallt i Norrlands kustland samt Uppland. Dock hade jag be-

hövt ett större antal svar från Norrlands kustland för att hävda detta med bestämdhet. Nu måste det stanna vid en aning.

Gärdesgårdens täthet

En sista aspekt av gärdesgårdens tekniska mått som är möjlig att undersöka i materialet är gärdesgårdens täthet. I ovan framförda resonemang samt i svarens kommentarer till de olika tabellerna framskyntar att gärdesgårdens höjd, stöparens avstånd, antalet vidjor per stöpar samt eventuellt också den valda lutningslinjen bland annat kunde variera beroende på vilket eller vilka djurslag som gärdesgården var avsedd att stänga inne eller ute. Sålunda borde även gärdesgårdens täthet ha ett uttalat samband med om det var små eller stora djur som den skulle göra hägn för: får eller kor exempelvis.

I tabell 21 återfinns de upplysningar som materialet har om gärdesgårdarnas täthet, landskap för landskap. Redovisningsordningen för dessa senare är som vanligt ifrån norr till söder och från väster till öster. Landskap/län som saknar uppgifter har vidare uteslutits ur tabellen. Uppgifter vilka anger att exempelvis 10–12 gårdset i ett belägg vardera i kolumnerna 10, 11 och 12.

Uppgifterna om hur tät gärdesgården stängdes beskrivs i materialet på huvudsakligen två sätt. Antingen uttrycks detta som exempelvis 8 gårdset per stöpar eller också anges att det normalt är exempelvis 2 gårdset mellan varje vidja på stöparet. I det förra fallet menas att det igenom det enskilda stöparet passerar 8 stycken gårdset lagda ovanpå varandra från botten av stöparet upp till toppen. Enligt detta sätt att räkna skulle sålunda tätheten på gärdesgården i figur 33 ovan (kapitel 8) anges till 7 gårdset per stöpar. I det senare fallet – där tätheten anges som ett visst antal gårdset mellan vidjorna – blir det svårare att med säkerhet bestämma det totala antalet gårdset per stöpar. I konsekvensens namn har jag därför valt att tolka uppgiften 2 gårdset mellan vidjorna som att det mellan marken och

nedersta vidjan ligger 2 gårdsel, ytterligare 2 gårdsel mellan nedersta vidjan och mittenvidjan samt 2 gårdsel mellan mittenvidjan och översta vidjan. Därutöver har jag lagt till 1 gårdsel ovanför översta vidjan i beräkningen: $2 + 2 + 2 + 1 = 7$. (Jämför med den avbildade gårdsgården i figur 33). Vidare har jag utgått ifrån att gårdsgården i detta fall stängdes med 3 vidjor. I några enstaka fall har uppgifterna levererats som exempelvis $2 + 3 + 3 + 1 = 9$ där ordningen på gårdslen och deras antal mellan respektive vidja är noggrant beskriven. Ytterligare något fall anger att 4 vidjor användes och specificerar därefter i den ordning vilken gårdsel och vidjor sätts.

En del svar har dessutom uttryckt tätheten i sådan form att de enskilda uppgifterna inte låter sig omräknas till en sifferuppgift eller också relateras tätheten till vad som krävs för ett visst djurslag. Dessa återfinns i nedan listade kommentarer till tabell 21 tillsammans med en del anmärkningar vilka rör tabellens innehåll vilket gör att det i listan finns kommentarer från landskap som ej är representerade av någon siffra i tabell 21.

Lappland: Landskapets enda svar kommer från Fredrika socken och kommenterar att den i svaret specificerade gårdsgården med 6 gårdsel inte dög för att stänga ute getter. Dessa ansågs omöjliga att stänga för. *Tjuvjetten* kröp eller klev över.

Västerbotten: Svaret anger att 5 gårdsel per stöpar begagnades och att 4 vidjor användes.

Jämtland: Ett svar anger att 10–12 gårdsel var det normala. Detta förutsatt att fler än 3 vidjor användes på det enskilda stöparet. 7 gårdsel var det normala om 3 vidjor användes. Ett svar anger att skihagarna gjordes nästan vattentäta kring ägorna och mellan gårdarna för att utestänga får och getter. Ytterligare ett svar anger att: "Där får gingo å bete måste naturligtvis stängas tätare än där kor eller hästar betade".²⁷¹

Ångermanland: Svaret anger att 4 vidjor användes till de 9 gårdslena.

Hälsingland: Ett svar från Ljusdals socken anger att stängdes gårdsgården med 3 vidjor benämndes denna fastbandshage och ansågs vara tillräcklig för får och getter. Användes halvbandshage, (2 vidjor), dög den endast för kor.

Dalarna: Ett svar från Transtrands socken anger att om 3 vidjor användes lades 3 gårdsel mellan vidjorna. Användes 4 vidjor lade man 2 gårdsel mellan vidjorna. Ytterligare 4 svar anger att gårdsgårdarna stängdes så täta att småkreatur hölls ute. Ett av svaren gör tillägget att man numer (1933) stänger gårdsgårdar betydligt glesare, eftersom man inte längre håller getter.

Värmland: Ett svar från Gustav Adolfs socken anger att på den tiden som man höll får, fram till omkring 1920, måste gårdsgårdarna stängas tätare än nu.

Västmanland: En uppgift från Kumla socken anger att ett hål i gårdsgården ej fick vara större än 6 tum i fyrkant om gårdsgården skulle anses som laggill. Denna uppgift tolkar jag som att ett av-

stånd mellan två överstiga 6 tum.

Södermanland: Stöpar begagnades med vidja och 1. Därav asterisken.

Halland: Ett svar som var mindre krypa igenom. S gårdsgård skulle krypa igenom.

Västergötland: U nades per stöpar gården gjordes stängningen), in mellan gårdslen gården vara *söta* ligen lamm), ej ligare ett svar ko med att det skul lena.

Östergötland: F vid sekelskiftet får där så kalla Denna gårdsgård lagd gårdsgård bitar av en sågst band med att den är nödvändig med samma må formad. Svallar samt en halvrun Andra benämna *bakar*).

Kalmar län: Det gör tillägget att som laggill, sku samt tre vidjor. gård skall stäng ger att gårdsgård inte fick in en t slå ihop gårdsl långlagd och st

Kronobergs län: per stöpar anså fre. Denna sku samt ha högst svar nämner att var vanlig på or re om den sku gårdsel än vanl

Som framgår är det inte sä som har upp

Tabell 21. Gårdsgårdens täthet uttryckt som antalet gårdsel vilka går igenom ett och samma stöpar

Landskap/län	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Lappland			1									
Norrbotten				1								
Västerbotten		1										
Jämtland				1			1	1	1			
Ångermanland						1						
Hälsingland				1	1	1						
Dalarna				1		1	1					
Gästrikland					1							
Uppland							2					
Södermanland									1		1*	
Västergötland			1									
Östergötland				1	3	1	2	2	1			
Jönköpings län				1								
Kalmar län							1	1	1			
Kronoberg kort				1	1							

stånd mellan två gårdset i gårdesgården ej fick överstiga 6 tum.

Södermanland: Svaret anger att 12 gårdset per störrpar begagnades om gårdesgården stängdes med vidja och 14 gårdset om järntråd användes. Därav asterisken i kolumn 14.

Halland: Ett svar relaterar att hål i gårdesgården som var mindre än 3 decimeter kunde inte få krypa igenom. Samma svar anger också att en tät gårdesgård skulle vara så tät att en katt inte kunde krypa igenom.

Västergötland: Uppgiften om att 6 gårdset begagnades per störrpar åtföljs av tillägget att gårdesgården gjordes så tät att *jälaren*, (den som utförde stängningen), inte kunde få igenom sin träsko mellan gårdslen. Därmed skulle också gårdesgården vara *söatäta*; tillräckligt tät för att får, (rimligen lamm), ej skulle kunna krypa igenom. Ytterligare ett svar kommenterar gårdesgårdens täthet med att det skulle vara en tvärhand mellan gårdslena.

Östergötland: Från Blåviks socken anges att man vid sekelskiftet uppförde särskilda hägnader till får där så kallade *svallar* kom till användning. Denna gårdesgård stängdes som en vanlig långlagd gårdesgård men den blev tät. (Svallar är de bitar av en sågstock vilka sågas ut ur stocken i samband med att den fyrkantsågas, en operation vilken är nödvändig om man önskar få sågat virke med samma mått då sågstocken i sig är morotsformad. Svallarna har alltså en flat "sågad" sida samt en halvrand sida och är bredare i ena änden. Andra benämningar för dessa är *ytor* och *tombakar*).

Kalmar län: Det svar, som angivit intervallet 10–12, gör tillägget att gårdesgården för att betraktas som laggill, skulle vara stängd med 11–12 gårdset samt tre vidjor. Ett svar anger att en bra gårdesgård skall stängas skalbaggstät. Ytterligare ett anger att gårdesgården skall stängas så tät så att man inte fick in en tå ens. Detta åstadkoms genom att slå ihop gårdslen med en yxa. (Gårdesgården var långlagd och stängdes med hankar).

Kronobergs län kort: Ett svar anger att 8 gårdset per störrpar ansågs ge en gårdesgård som höll *fårafjre*. Denna skulle vidare ha en höjd om 9 kvarter samt ha högst ett kvarter mellan gårdslena. Ett svar nämner att den kortlagda gårdesgården, som var vanlig på orten, gjordes tätare och något högre om den skulle användas till fåragärde. Fler gårdset än vanligt användes till ett sådant.

Som framgår av antalet uppgifter i tabell 21 är det inte särskilt många svar per landskap som har uppgifter om gårdesgårdens täthet.

I regel är det bara ett, eller maximalt två, svar per landskap/län som resulterat i ett belägg. Enda undantaget från detta är Östergötland. Dock anser jag att jag utifrån tabellens innehåll plus kommentarerna till densamma kan dra följande slutsatser: På riksnivå har inget enda svar angivit att mer än 12 gårdset per störrpar användes. Vidare är det av kommentarerna mycket tydligt att tätheten har att göra med vilka djur gårdesgården skall utgöra en effektiv hägnad för. Nio av kommentarerna hänvisar direkt till olika djurslag, antingen får eller getter. Enligt mitt förmenande skall de tre svaren från Dalarna – vilka anger att gårdesgården skulle stängas tillräckligt tät så att den höll ute småkreatur – ses i ljuset av detta. Med småkreatur avses får och getter.

De måttuppgifter som anger vad som är största möjliga tillåtna avstånd mellan gårdslena har naturligtvis också med den saken att göra. 6 tum är omräknat i centimeter = $6 \times 2,5 = 15$ centimeter, 1 kvarter = $\frac{1}{4}$ aln = 15 centimeter. En tvärhand torde dock röra sig om en något mindre mått. I ett äldre uppslagsverk anges en handsbredd till $\frac{1}{4}$ fot = 7,5 centimeter eller 4 finger.²⁷² I den av Nordiska museet utgivna måttordboken anges en tvärhand som ett:

"naturmått som är handens bredd över knogarna; tummen räknades inte med utan drogs intill handen. Beroende på handens storlek 3–4 tum (7,5–10 cm). Användes många gånger då inte noggrannare mätning var nödvändig."²⁷³

Vidare torde tjockleken av en träsko, helt i trä och en något uppåtpekande tåhätta omräknad i centimeter hamna någonstans runt 10–15 centimeter. Som jämförelse kan tillfogas att ett modernt fårstängsel har maskor som är 15 x 19 centimeter; bredd x höjd. Observera att maskorna i ett fårstängsel sitter lodrätt orienterade i stängslet jämfört med snett lagda gårdset. Den fyrkant med 6 tums sida som omtalas ovan torde därför ha varit snedställd i förhållande till en maska i ett får stängsel.

En mycket försiktig skattning av vad som kan ha varit ett riksgiltigt intervall är 7–10

gärdsel, dock är denna siffra osäker. Kanske skulle intervallet lika gärna kunna sättas till 7–12 gärdsel. Personligen tror jag mer på det förstnämnda alternativet. Detta går dock inte att bevisa utifrån källmaterialet. Summeras kolumnerna 7–10, har dessa 7, 6, 4, respektive 7 belägg vardera i nu nämnd ordning. Skall en jämförelse göras med det sätt jag har beräknat det totala antalet gärdsel – utifrån upplysningar av typen 2 eller 3 gärdsel mellan vidjorna – blir resultatet 7 respektive 10 gärdsel förutsatt att tre vidjor används vilket också är det normala på riksnivån. (Jämför med tabell 16 ovan).

Det sörmländska svaret som anger två olika antal gärdsel beroende på vad för slags utgångsmaterial som används till vidja – en vidja av gran eller en järntråd – visar på stängningsteknikens betydelse. En vidja av trä "bygger" mer på höjden än en järntråd då vidjan måste föras ett antal varv mellan störparen för att fungera. Järntråden "najas" fast; den slås ett eller flera varv kring störparet och trådens bägge ändar vrids runt varandra ett antal varv, gärna med en najtång, för att tråden skall nypa åt ordentligt. (Det går också bra att utföra detta moment med en vanlig hovtång vilket torde ha varit den ursprungliga metoden). Analogt borde samma resonemang gälla om vidja jämförs med hank. Den senare bygger inte på höjden och därmed borde ett större antal gärdsel åtgå än om en vidja används.

En ytterligare parameter som har betydelse är naturligtvis hur betesgången är ordnad för djuren i det enskilda fallet. Detta torde ha stort förklaringsvärde för tabell 21s fördelning. Tyvärr innehåller vare sig frågelista M 15 eller frågelista Nm 144 någon explicit fråga om detta. Ett rent allmänteoretiskt antagande i detta fall är att behovet av hägnader minskar i ju högre grad mänsklig närvaro krävs vid betesgången. Således i vilken utsträckning olika djurslag vallas, tjudras eller om den mänskliga närvaron består i att då och då titta till djuren under dagen. Detta oavsett om betesmarken består av ett till större delen oinbägnat skogsområde eller om betesgången sker inom en större eller

mindre hage. Dessutom torde förhållandet mellan inägo- och utägomark spela in: den areella fördelningen mellan de historiska markslagen. Således är det ganska stora skillnader mellan slätt-, mellan- och skogsbygd i dessa avseenden. Dock förekommer gärdesgårdar i alla sammanhang, även inom fäbodväsendets kärnområden.

En ytterligare parameter som har betydelse för den mänskliga närvaron är förekomst av rovdjur. I mitt material kommenteras detta i två svar, ett ifrån Bohuslän och ett ifrån Kronobergs län, Sunnerbo härad och Göterys socken. I det senare är informanten född 1832 och kommer in på detta när hon beskriver hur många vidjor som används på ett *hankajäre*.

"men i regel var det 5 vidjor på varje störpar för att jaret skulle bli tät och laggillt och hålla fred för fåren som efter vargarnas flykt gingo i bete på skogen".²⁷¹

Ett eller flera svar från landskapen Lappland, Norr- och Västerbotten samt Jämtland anger att fåren fick klara sig själva ute i skogen under hela sommaren. Ifrån samma områden var det brukligt att in i sen tid släppa det stora flertalet av arbetshästarna på sommarbete i skogen under liknande premisser vilket naturligtvis inte skulle ha varit möjligt om en livskraftig rovdjursstam funnits i dessa områden under 1800-talets sista decennier.²⁷⁵

En av bevekelsegrunderna till att släppa fåren på en lång sommarferie med minimal eller ingen tillsyn ligger naturligtvis i det faktum att får ej mjölkades i någon högre utsträckning vid denna tid vilket däremot kor och getter gjordes. Hästarnas, vilka gick på ett "tillsynslöst" sommarbete i de nordliga delarna av landet, huvudsakliga uppgift var att leverera dragkraft till skogsbruket. Således var deras numerär bestämt av skogsbrukets behov av dragkraft snarare än jordbrukets.

Sammanfattning av gärdesgårdens tekniska mått

För att avrunda de hittills förda resonemangen framförallt med hänsyn tagen till

Figur 34. En hög
att åstadkomma
långlagd gärdesgård
en brantare lutning
gärdslena utan att
skull behöva utny
vidjor än 3. Orig
bildtext lyder: "G
gård. 178 cm hö
ter mellan störp
Fotot är taget 192
Åndersbodarna, Å
socken i Dalarna.
38841. Neg. nr. 1

de kommentar
anger det antal
den stängdes,
den stängdes,
linjen, tabell 1
stängdes, tabel
som framskym
från det eller d
skall göra hägn
man antingen
ytterligare gärd
störparet men
eller också del
linjen men me
störpar. Det so
med den korila
nobergs län d
gärdslen torde
desgård stänge
av fler vidjor o
av landet. (En
i en kortlagd
tiskt att en nå
som man anvä
rad långd vilka

Ett extremt
gård har åsta
tion av alla ova
hjordhågn sor

Figur 34. En hög höjd går
 ut åstadkomma även i en
 långlagd gärdesgård genom
 en brantare lutning av
 gärdslena utan att för den
 skull behöva utbytja fler
 vidjor än 3. Originalets
 bildtext lyder: "Gärdes-
 gård. 178 cm hög; 1 me-
 ter mellan störpären".
 Fotot är taget 1926 på
 Andersbodarna, Älvadalens
 socken i Dalarna. E. U.
 58841. Neg. nr. 149 B.f.

de kommentarer som åtföljt de tabeller som anger det antal vidjor med vilken gärdesgården stängdes, tabell 16, hur hög gärdesgården stängdes, tabell 17, den valda lutningslinjen, tabell 18, samt hur tät gärdesgården stängdes, tabell 21, framgår att de skillnader som framskyntar helt borde relateras utifrån det eller de djurslag som gärdesgården skall göra hägn för. Gärdesgårdens höjd kan man antingen reglera genom att dels tillföra ytterligare gärdsel och vidjor på det enskilda störparet men med bibehållen lutningslinje eller också dels genom att variera lutningslinjen men med bibehållet antal vidjor per störpar. Det senare sättet är troligen fallet med den kortlagda gärdesgården inom Kronobergs län där den branta lutningen av gärdslen torde ha samma effekt som en gärdesgård stängd till en högre höjd med hjälp av fler vidjor och fler gärdsel i övriga delarna av landet. (En brantare lutning av gärdslena i en kortlagd gärdesgård innebär automatiskt att en något högre höjd erhålls eftersom man använder gärdsel av standardiserad längd vilka ställs på högkant).

Ett extremt fall där hög och tät gärdesgård har åstadkommit med en kombination av alla ovan nämnda parametrar är det hjorthägn som finns på Bjärka-Säby egen-

dom ca 2 mil söder om Linköping. Gärdesgården är 2 meter hög, störrarna når 3 meter ovan jord, störparsavståndet varierar mellan 0,75–0,9 meter. Gärdslena har en längd av 3,2 meter och har en lutningslinje som går genom 4 störpar. Gärdesgården är vidare stängd med hjälp av 6 vidjor av ståltråd. Genom varje störpar går det 15 gärdsel.

Tätheten, betraktad som enskild parameter, regleras med hjälp av att ett ökat antal gärdsel kommer till användning per störpar. I detta fall är övrig stängningsteknik underordnad; även om hank och ståltråd i sig resulterar i tätare gärdesgårdar än om vidja skulle användas. En ytterligare aspekt på tätheten är om gärdslena iläggs ände mot ände i den valda lutningslinjen eller om dessa går om lott, förutsatt att två eller flera gärdsel används för att fylla lutningslinjen.

Kortlagd gärdesgård i Småland

Jag har medvetet undvikit att göra någon närmre beskrivning av den kortlagda gärdesgården, trots att jag flitigt urskiljt företeelsen i både mina tabeller och texten i övrigt hitintills, då jag velat berättiga mitt påstående att det inte finns några väsentliga tekniska skillnader mellan en lång- och en kortlagd

Figur 35. Hjorthägnat vid Bjärka-Säby. Foto skog,år. Per Hazell. Våren 2002.

Figur 36. Skördearbete på säteriet Christineholm i Södermanland 1750. I bakgrunden syns en hög och tät gärdesgård som torde motsvara den ovan anfönda ifrån Bjärka-Säby. Gärdesgården kan eventuellt vara en del av en djurgård. Utsnitt från målning av Johan Edvard Mandelberg. Efter Gadd C-J. 2000, s. 97.

gärdesgård i många avseenden. Först nu – då jag tycker mig klarat av de aspekter på gärdesgården vilka jag anser kan variera och också försökt förklara variationen utifrån

helt andra parametrar än de som eventuellt föresvävade den klassiska etnologin – är tiden mogen för en litet längre utveckling om denna gärdesgårdstyp.

- ▲ Kortgärdesgård
- Långgärdesgård
- Går ej att bestämma utifrån svaret
- Länsresidens

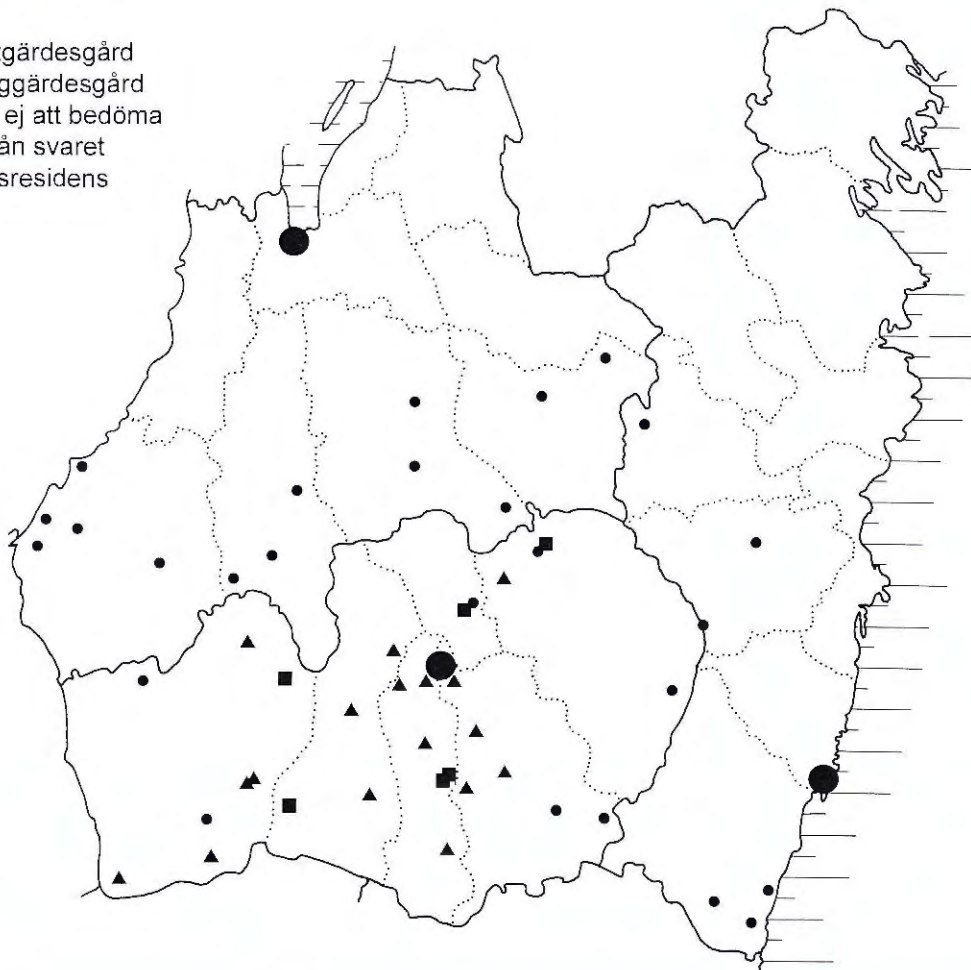

Karta 15. Den kortlagda materialet. Fyllda triangeln som permanenta

Den kortlagda av permanent hä tomplatser, för inom ett geografiskt land och Kronolä rar de östligaste o hela Allbo och i halvan av Konga delen av Uppvid även sydligaste o rad ingå. I ett a och Växjö lands ren att kortgärde förekommande

- ▲ Kortgärdesgård
- Långgärdesgård
- Går ej att bedöma utifrån svaret
- Länsresidens

Karta 15. Den kortlagda gärdesgårdens utbredningsområde inom Kronobergs län som den avspeglas i frågelistmaterialet. Fyllda trianglar markerar de socknar vilka har frågelistsvar som anger att kortlagd gärdesgård användes som permanenta hägnad runt alla ägoslag.

Den kortlagda gärdesgården, i egenskap av permanent hägnad och icke belägen runt tomtplatser, förekommer huvudsakligen inom ett geografiskt område i södra Småland och Kronobergs län. Området innefattar de östligaste delarna av Sunnerbo härad, hela Allbo och Kinnevalds härader, västra halvan av Konga härad samt nordvästligaste delen av Uppvidinge härad. Troligen torde även sydligaste delarna av Norrvidinge härad ingå. I ett av svaren från Konga härad och Växjö landsförsamling anger meddelaren att kortgärdesgården är den vanligast förekommande hägnadstypen därstädes

men inkluderar också områdena kring sjöarna Salen och Helgasjön, väster respektive omedelbart norr om Växjö.²⁷⁶ Nordgränsen anges vidare, enligt samma svar, gå vid Helgasjöns norra strand. I söder går motsvarande gräns vid vattendelaren för Mörrums och Helgaåarnas tillflöden. I ett svar från Berga socken i nordligaste Sunnerbo härad specificeras hägnadstypens utbredning ytterligare. Nordgränsen anges gå vid Toftaholms säteri i Dörarps socken på gränsen mot Jönköpings län.²⁷⁷

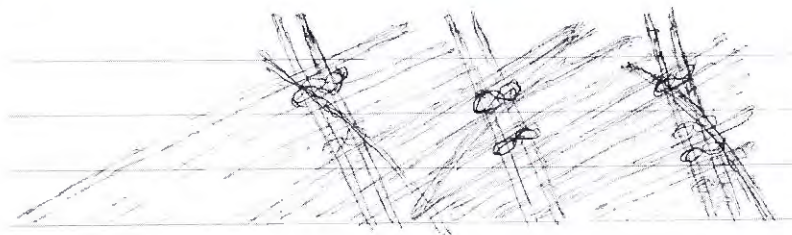
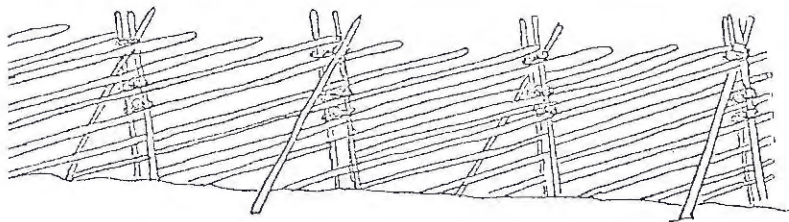
Inom sitt utbredningsområde är de dialektala benämningarna på kortlagd gärdes-

gård: 3-para gärdesgård, vejegärdesgård, 3-veje eller 2-vejegärdesgård. Hägnadstypen skiljer sig inte nämnvärt i konstruktion från den vanliga långlagda gärdesgården utom i ett par avseenden. Avståndet mellan störpåren anges ligga på mellan $1\frac{1}{2}$ – $2\frac{1}{2}$ alnar, gärdeslet har en standardiserad längd av 6–7 alnar och skarvas aldrig vid iläggning; ett gärdeslet räcker från konstruktionens ovasida ner till marken. Vidjornas antal anges till 3. För 2-veje gärdesgård är antalet naturligtvis 2. Vidare anges alla varianter ha ett stöd anbringt på varje störpåre. Stödet sitter växelvis på omväxlande sidor av gärdesgår-

den, fastklämt under det översta gärdeslet. Eftersom lutningslinjen normalt endast går igenom 3 störpåre är det nödvändigt att sätta stöden så pass tätt och regelbundet för att få erforderlig stabilitet i sidled i konstruktionen. Störpåren sätts ofta något lutande framåt, i konstruktionens stängningsriktning. Detta gäller särskilt för 2-vejegärdesgården. (Se figur 37 nedan samt även figur 2 ovan i kapitel 1).

Kortgärdesgården förekom även utanför ovan angivna område i Kronobergs län, dels i egenskap av permanent hägnad och dels i egenskap av prydd hägnad runt tomtplat-

Figur 37. Kortlagd gärdesgård. De två översta bilderna illustrerar den i svaren vanligast förekommande varianten som är stängd med 3 vidjor. Den understa bilden i figuren avser en variant som är stängd med 2 vidjor. E.U. 38034, Pjätteryds socken och Allbo härad (de två översta bilderna) och DAL 8075, Nöbböle socken och Konga härad.

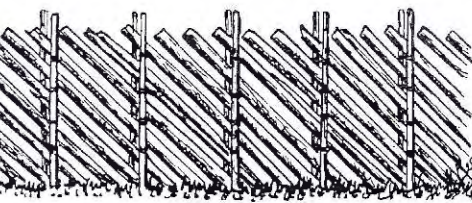
ser. I det senare stängas, vilken ha lan störpåren och endast gick igenom man såga av störför att ge ett pry Jönköpings resp detta var en sär fruktjuvar. Ytte köpings län, Ö socken, kommer gårdens, men då manent hägnad ges att hägnadst talet samt att de

Sorteras de kommit i dessa k som det mest pr nadssynpunkt. och kryper. Där man generellt sk strikt relaterade medan hästen ä gårdens höjd. An hanget beror frå par eller kryper i samband med i ovan nämnda i mitt material mekanisk åverka tur inte motstår nedtryckt bit g lätt att kliva elle ligheten till att

ser. I det senare fallet brukade en variant stängas, vilken hade ett kortare avstånd mellan störpåren och en lutningslinje som endast gick igenom två störpåren. Vidare brukade man såga av störpårens toppar; också detta för att ge ett prydligt intryck. Tre svar från Jönköpings respektive Kalmar län anger att detta var en särdeles effektiv hägnad mot fruktjuvar. Ytterligare ett svar från Jönköpings län, Östra härad och Kråkshults socken, kommenterar den kortlagda gärdesgården, men då troligen i egenskap av permanent hägnad kring alla ägoslag. Här anges att hägnadstypen försvann under 1880-talet samt att den var svår att klättra över.²⁷⁸

Sorteras de husdjurslag vilka ha förekommit i dessa kommentarer framstår geten som det mest problematiska djuret ur hägnadssynpunkt. Den både hoppar, klättrar och kryper. Därefter följer får och häst där man generellt skulle kunna säga att fåren är strikt relaterade till gärdesgårdens täthet medan hästen är direkt relaterad till gärdesgårdens höjd. Att kor inte nämnts i sammanhanget beror främst på att dessa varken hoppar eller kryper och därmed inte har berörts i samband med de aspekter som undersökts i ovan nämnda tabeller. Däremot nämns de i mitt material i sammanhang där de gör mekanisk åverkan på gärdesgården som i sin tur inte motstår trycket. En omkullvält eller nedtryckt bit gärdesgård är sedan relativt lätt att kliva eller hoppa över för en ko. Möjligheten till att detta inträffar beror på gärdesgårdens kondition och underhållsbehov vilket kommer att redogöras för längre fram i texten. Följande citat från Tjärstad socken i Kinda härad och södra Östergötland anser jag har fångat sambandet mellan olika djurslag och gärdesgårdar tämligen exakt:

Figur 38. Kortlagd gärdesgård vilken kunde förekomma runt tomtplatser. Notera den branta lutningslinjen samt avsaknaden av stöd. Med god vilja ser man att den är stängd med 4 vidjor. Förlagan till illustrationen är från Uppland. Efter Frågelista M 15s typteckning, s 12.

”Om gärdesgården var låg och gles sadedom att den var svinhög och märtät.”²⁷⁹

Ovan nämnda kommentarer, och deras särbehandling av de undersökta aspekterna vis à vis särskilda djurslag, gör att det inte är helt orimligt att tänka sig att en fastighets innehav av permanenta hägnader kunde variera utifrån de djur som fanns på gården samt hur betesgången var ordnad för dessa; separata ko-, häst- och fårhagar omgivna av hägnader vilka skiljde sig åt i höjd och täthet ifrån den tid som frågelistsvaren stammar ifrån.

KAPITEL Stäng

Arbetslag
arbetsupp
Nedan kom
aspekter på
tänkte jag me
de citat ge e
där arbetsmo
och samman

Det arbets
virke, stör oc
platsen. Virke
lanrum uteft
desgård som
består av tre
det är att sve
in särskilt my
detta svar äve
ra sagda arb
vidjor, känn
änno. Notera
finns en mec
att svedja vi
stängas år vi
än ett gårds
jen. Svaret ä
egen erfäre
sina första 21
som dräng c
för vissa utt
nämnda lan
någon möjli
a-ljudet i et
har jag helt
betet ersätta

KAPITEL 10

Stängningsarbete

Arbetslagets numerär och arbetsuppgifter

Nedan kommer jag att behandla ett antal aspekter på stängningsarbete. Innan dess tänkte jag med utgångspunkt i nedanstående citat ge en helhetsbild av själva arbetet där arbetsmomenten kommer i rätt ordning och sammanhang.

Det arbetslag som beskrivs nedan har allt virke, stör och gärdsel, framkört till arbetsplatsen. Virket ligger i högar på jämna mellanrum utefter den del av en befintlig gärdsgård som skall stängas om. Arbetslaget består av tre man plus en pojke, vars uppgift det är att svedja vidjor. Citatet kommer inte in särskilt mycket på pojkens arbete, men då detta svar även använts att till viss del illustrera sagda arbete i ovan anförda avsnitt om vidjor, känns det onödigt att citera detta ånyo. Notera dock att det förutsätts att det finns en medhjälpare vilken har som uppgift att svedja vidjor. Gärdsgården som skall stängas är vidare av en långlagd typ där mer än ett gärdsel åtgår för att fylla lutningslinjen. Svaret är inlämnat 1933 och bygger på egen erfarenhet. Meddelaren framlevde sina första 20 år i hemsocknen och arbetade som dräng därstädes. Svaret har ibland, och för vissa uttryck, använt sig av det förut omnämnda landsmålsalfabetet. Då jag inte har någon möjlighet att exempelvis återge hur a-ljudet i ett ord uttalas enligt detta alfabet har jag helt enkelt låtit a:et i landsmålsalfabetet ersättas av ett vanligt a etc.

”Vid uppförandet av en gärdsgård kunde 1–3 man plus en vidjebagare sysselsättas. Om en pojke bakade vidjor och 3 man hägnade, plögade en av dessa, helst en yngre och rörligare person riva den gamla gärdsgården, skilja ut det dugliga virket och lägga det i särskilda högar. Det obrukbara virket kastades undan och tillvaratogs, dels av bakpojken, dels efter slutat arbete. Detta var å rive ner jasskär. Vidare högg samme man av den ruttna delen på i övrigt brukbara gamla störrar och vässade dem på nytt. Så drog han fram dragstången, dragstånga, varmed menades en lång, rak och slät trind, som lades på marken med den smala ändan, mellan det sist uppsatta störrparet och med den grövre ändan pekande åt det håll, dit den nya gärdsgården skulle gå. På ömse sidor om dragstånga hotede han hot för stavra mä e hotstång, ett järnspeet. Detta lades utmed dragstången med ena änden intill senast uppsatta stör och där dess spets befann sig gjordes två hål, ett på var sida om dragstången. Speet skulle vara 1 famn = 1,78 m. långt och detta var sålunda avståndet mellan två störrpar. Fanns endast längre eller kortare järnspeet, mättes med ett famnemått av trä enl. bif. skiss. Dessutom skulle störrarna sättas ned i sina hål, vilka tilltrampades med skoklacken eller, där detta ej var nog, med yxhammaren. Varannan stör var ny, varannan gammal så långt det gick. – Allt det denne man uträttade kallades å hägne i förhotet.

Näste man lade gammalt gärdslä mellan de uppsatta störrarne, fyllde upp med mellanbitar och vred på den understa vidjan och ibland även den mellersta. Vidare satte han ned stöstavra eller stöbena (sidostöden) vilka fastgjordes med den mellersta vidjan. Till stöd togos de grövsta störrarne, dels emedan di va sträviere (stöttade bätre), dels

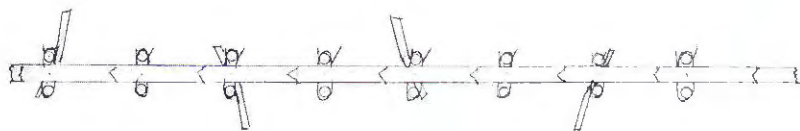

emedan grova störrar i hoten gjorde gärdesgården klumpigare. Stöd placerades i vartannat hot och med vartannat stöd vänt åt ena sidan enl. bif. skiss. Bredvid vägar brukade inga stöd placeras på den åt vägen vettande sidan för att ingen skulle snava om dessa, synnerligen om gärdesgården, som ofta var fallet, låg nära väggkanten. Vid uppsättning av stöd sökte man få detta vinkelrätt mot gärdesgården, uppifrån sett. Därigenom kom stödet att bända (sitti bänn) mot båda störrarne och fick kraftigt tag i gärdesgården. – Vad denne man utträttade kallades å hägne i millahotet.

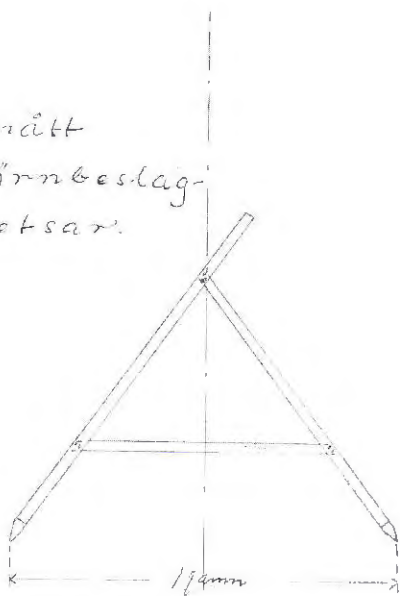
Ledaren av det hela hägnede i nackehotet. Han utvalde och placerade nacketrinda (den översta stängen), vre på nackevejja, samt tillsåg att gärdesgården blev bra och hade ansvaret för arbetet. Naturligtvis var arbetsfördelningen ej så noga tillämpad överallt, beroende på hur pass flyhänt å lättfäedi (flink och arbetsam) man, som hägnede i förhotet. Då två eller en man hägnade, måste dessa utföra allt ovanstående arbete.⁷²⁸⁰

I figur 39 följer de av meddelaren medsända skisserna dels på ett famnmått och dels den schematiska bild på hur stöden anbringas utefter gärdesgården med bestämda intervall.

Bilderna i figur 39 nedan talar för sig själva. I sammanhanget vill jag notera att det citerade svarets användning av ett famnmått för att mäta ut det korrekta avståndet mellan störrparen är mycket ovanligt som metod jämfört med det övriga material. Svaret nämner också att famnmåttet endast togs till om järnspettet var för långt eller för kort i förhållande till det önskade måttet om en famn. Vidare är min gissning att ovan avbildade famnmått huvudsakligen kom till användning i andra sammanhang än det ovan beskrivna; till exempel vid fastställande av arbetsbeting vid slätter och skörd. Således har detta mätverktyg inte enbart tillverkats

Famnmått
med järnbeslag-
na spetsar.

3/11 1933
C.H.

3/11 1923
C.H.

Figur 39. Famnmått samt schematisk skiss över hur stöd placeras. Efter DAL 1918: 1¹/₂ 3, s. 18¹/₂ och 19¹/₂.

för att an-
gårdar.

Ordet *h*
högst relev
de i mater
land. Ett *h*
uppfattar
uttrycket,
sträckan m
sen har or
flera betyd
med *hot*-st
så betyda
ståndet m
det citera
för-, mella
explicita o
under arb
torde ord
vidjorna b
paret: fotv
mellanvid
paret). De
samma st
sker näm
Det är dä
sysselsatta
vägen för
en kort-el
linjen) sk
andra följ
riktninger
på var tre

Figur 40. E
en långlag
där lutning
igenom 9 st
citerade sv
utgör A = f
mellanhot,
Den långa
illustration
stängnings
Efter ULM
Bodsjö sock
sunds ting

för att användas i samband med gårdesgårdar.

Ordet *hot* i gårdesgårdssammanhang är högst relevant och är frekvent förekommande i materialet, framförallt från östra Götaland. Ett *hot* har grundbetydelsen, så som jag uppfattar att svaren i materialet använder uttrycket, avståndet mellan två störlpar: sträckan mellan dessa. Utöver grundbetydelsen har ordet i kombination med andra ord flera betydelser. I ovan citerade svar *hotas* håll med *hot-stång*: järnspett. Ett stör-*hot* kan också betyda ett enskilt störlpar, likväl som avståndet mellan två störlpar. Vidare använder det citerade svaret *hot* i kombination med för-, mellan- och nack-*hot*. I dessa fall avses explicita delar av gårdesgården som faller under arbetslagets medlemmars ansvar. Här torde ordkombinationerna härröra från hur vidjorna benämns efter sin placering på störlparet: fotvidja, (längst ner, närmast marken), mellanvidja och nackvidja, (överst på störlparet). Dock är det i detta sammanhang inte samma störlpar som avses. Stängningsarbetet sker nämligen vid tre olika störlpar samtidigt. Det är därför det går att hålla tre personer sysselsatta på en gång utan att dessa går i vägen för varandra. Beroende på om det är en kort- eller långlagd gårdesgård (lutningslinjen) sker stängningsarbetet på tre på varandra följande störlpar framåt i stängningsriktningen, kortlagd, samt på vartannat eller på var tredje störlpar efter varandra om går-

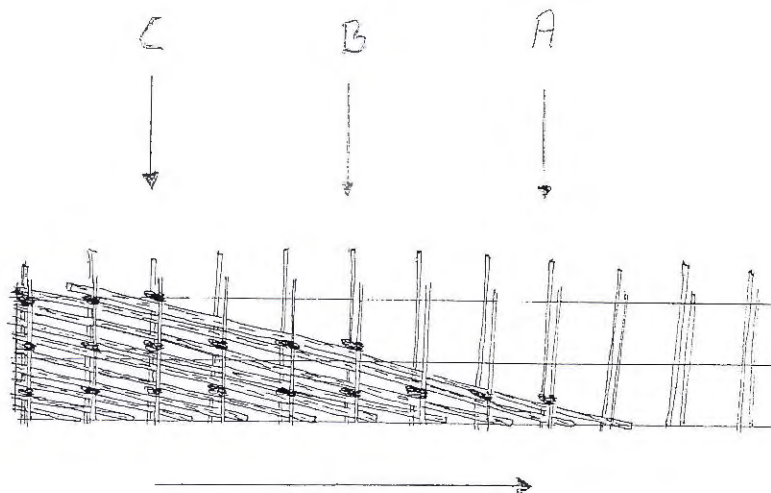
desgården är långlagd. Se vidare figur 40 nedan.

I figur 40 anges de i citatet ovan anförda begreppen förhot = A, mellanhot = B och nackhot = C. Pilen i figurens underkant anger stängningsriktningen. Arbetet fortskrider alltså till höger i bild. Gårdesgården i figuren är långlagd och lutningslinjen går igenom 9 par. Således har vidjor satts på vart tredje störlpar samtidigt. I figuren är dessa vidjor just anbringade och det är nu dags att lägga i ett nytt varv gårdsel ovanpå dessa.

Vidare kan noteras att samtliga störlpar i störlparen vilka är belägna närmast betraktaren konsekvent är ritade kortare än den bakomvarande stören i det enskilda störlparet. Det innebär att stängningsarbetet sker från den sida som ligger mellan gårdesgården och betraktaren. Gårdsel måste nämligen som regel läggas i ovanifrån. Man kan som regel inte sticka i gårdsel ifrån sidan. I vart fall inte i en långlagd gårdesgård och då långa gårdsel kommer till användning. Se figur 41 nedan.

Arbetslaget på bilden är i färd med att lägga i ett gårdsel. Som synes får de sträcka sig ganska rejält för att få gårdset över störlparen. Notera också att de ej varit konsekventa vad gäller störlarnas längd i den mening som figur 40 illustrerar ovan. Däremot har de följt den arbetsordning som är den allenarådande i svaren i det att de har satt ut – störat ut – ett ganska stort antal störlpar

Figur 40. Bilden föreställer en långlagd gårdesgård där lutningslinjen går igenom 9 störlpar. Med det citerade svarets terminologi utgör A = förhot, B = mellanhot, C = nackhot. Den långa pilen under illustrationen anger stängningsriktningen. Efter ULMA 10025, s. 45, Bodsjö socken och Revsunds tingslag i Jämtland.

Figur 41. Iläggning av gärdsel i långlagd gärdesgård. Husby-Långhundra bygdegård Blå Wingen ca 1,5 mil fågelvägen SO om Uppsala. Bilden införd i Uppsala Nya Tidning, UNT, 98.11.04.

innan själva iläggandet av gärdsel vidtar.

Notera att citatet ovan beskriver den troligtvis allra vanligaste situationen för stängningsarbete med avseende på permanent gärdesgård. Det rör sig här om en bit fallfärdig gärdesgård – som således inte längre går att reparera på andra sätt – vilken skall stängas om. I denna situation kan arbetslaget bitvis återanvända delar av det gamla virket: både störl och gärdsel. I citatet berörs detta i arbetsbeskrivningen för den som hägnade i förhotet – vässa om gamla störlar – samt den som hägnade i mellanhotet – lägga i gammalt gärdsel. Helt obrukbara delar av den gamla gärdesgården "kastades undan och tillvaratogs, dels av bakepojken, dels efter slutat arbete". *Bakepojken*s intresse av gammalt ruttet gärdesgårdsvirke låg i att få bränsle till den eld där vidjorna svedjades. Sagda eld fick han då och då flytta allt eftersom arbetet fortskred. Det gamla virket som inte gick åt i detta sammanhang brukade köras hem och användas som bränsle i kökspisen. Frågelistsvaren nämner detta som frekvent förekommande och bränslet omtalas som *sommarved* i de flesta fall. Det dög endast att laga mat på och inte till uppvärmning. Frågelista M 15 efterfrågar vad detta ruttna, och i övriga avseenden odugliga gamla gärdesgårdsvirke, kallas. De ord som ser-

veras i svaren är liktydigt med det dialektala ordet för skräp. Som nästan riksgiltiga termer är orden *tros*, *trås* och *trös*; ibland med förleden gärdsel- eller gärdesgårds-. I min tolkning är detta samma ord och kan användas om en rad företeelser, som inte har med det av frågelista M 15 efterfrågade sammanhanget att göra.

Personen som arbetade i förhotet – den som fick störla ut störlarna – använder sig av en i citatet så kallad dragstång, *drajstånga*, för att få ut störlarna på en tillräckligt rak linje och samtidigt också få hjälp med det inbördes avståndet mellan störlarna i det enskilda störlparet. Det är därför som dragstången föres med den grova änden framåt i arbetsriktningen. Således hotar man hålen i V-form på var sin sida om sagda dragstångs grovände och får på så sätt störlarna i det enskilda störlparet på rätt avstånd gratis utan att behöva göra någon extra mätning eller dylikt. Därmed blir det också viktigt att gärdslen är ungefärligen lika grova, som tidigare berörts, för att denna metod skall kunna tillämpas med någon framgång.

En ytterligare aspekt på citatet, som är välvärd att noteras, är att det uttryckligen anger personen som hägnar i nackhotet som den mest erfarna och den som också hade ansvar för att gärdesgården blev bra. Således kräver

stängnings
första arbe
att basa vi
det krävs g
anses som
ger att det
fullärd.

I citatet
är nödvän
vidjebagar
en stängat
skriver såle
de på arbe
värd men
förande.

Arbetsla

I tabell 22
mansättni
Stängning
delat. Såle
ej direkt h
till *rent st*
hålls sålun
med detta
således int
ket är den
senteras i
mässigt g
arbetslage
få delta i a

Här lika
tit ner ren
hävdar att
rent stäng
ovan – in
påförs i k
kommer a
uppgift f
utan att i
na för var
vidjebasat
Jag har va
gift som a
arbete, de
går i det
sådan per
flesta ink

stängningsarbete både övning och vana. Det första arbete som en nybörjare anförtros är att basa vidjor. Ett antal av svaren anger att det krävs ganska lång vana innan man kan anses som fullgod stängare. Två av dessa anger att det tar ca 10 år innan man kan anses fullärd.

I citatets sista rad anges också att det inte är nödvändigt att vara tre personer och en vidjebagare. Arbetet kan i nödfall utföras av en stängare och en vidjebagare. Citatet beskriver således en idealsituation med avseende på arbetskraftstillgången; förvisso önskvärd men ej nödvändig för arbetets genomförande.

Arbetslagets sammansättning

I tabell 22 nedan redovisas arbetslagets sammansättning enligt svaren på frågelistorna. Stängningsarbetet är vidare tematiskt uppdelat. Således räknas alla arbetsmoment som ej direkt har med basning av vidjor att göra till *rent stängningsarbete*. Basning av vidjor hålls sålunda isär och personer sysselsatta med detta arbete särredovisas och räknas således inte in i det normala arbetslaget, vilket är den normala bild som vanligen presenteras i svaren. Det finns således ett statusmässigt gap mellan att ingå i det "riktiga" arbetslaget vilket stänger gårdesgård och att få delta i arbetet i egenskap av vidjebasare.

Här liksom i tidigare tabeller har jag brutit ner rena intervallsuppgifter. Om ett svar hävdar att 1-3 personer var sysselsatta med rent stängningsarbete – enligt definitionen ovan – innebär det att ett belägg vardera påförs i kolumnerna 1, 2 och 3. Det förekommer att en del svar anger en intervallsuppgift för arbetslagets sammansättning utan att i sammanhanget specificera sysslorna för var och en. Därmed vet jag inte om en vidjebasare ingår i det uppgivna intervallet. Jag har valt att tolka en sådan intervallsuppgift som att det rör sig om rent stängningsarbete, det vill säga att vidjebasaren inte ingår i det uppgivna intervallet. Detta då en sådan persons medverkan tas för given av de flesta inkomna svaren samtidigt som det

finns en statusmässig skillnad mellan rent stängningsarbete och basning av vidjor, som tidigare nämnts. Vidare förekommer att intervallsuppgifterna åtföljs av kommentarer vilka anger vilket antal personer inom intervallet som var vanligast. Dessa kommentarer är listade efter tabell 22 tillsammans med upplysningar om hur arbetet fördelades inom specifika arbetslag. Alla svar vilka avser arbetslag vilka stänger med hank är utesluttade ur tabell 22 där det endast ingår svar där vidjor används oavsett om de senare basas eller ej. Landskap och län redovisas som vanligt från norr till söder och från väster till öster. Landskap som saknar svar har utesluttats ur tabellen.

Tabell 22. Arbetslagets storlek och sammansättning då gårdesgården stängs med vidjor

Landskap/län	Antal personer i arbetslaget				
	Rent stängningsarbete				Basning
	1	2	3	4	1
Lappland	1				1
Norrbottnen		4			3
Västerbotten	1	1	1		2
Jämtland	6	4			6
Ångermanland	4	5			3
Medelpad	2	1	1	1	2
Hälsingland	1	*	*	*	
Dalarna	13	3	1	1	2
Gästrikland	3				2
Värmland	1	2	2		
Västmanland	1	3			4
Uppland	4	3	5	3	6
Dalsland		1			
Södermanland		1			
Västergötland	3	3	2	1	2
Östergötland	3	6	6		10
Gotland	2	3			4
Halland	1	4	1		2
Jönköpings län	1	8	3		10
Kalmar län	5	7	1		7
Kronoberg lång	2	3			5
Kronoberg kort	5	6	4		7
Blekinge		1			1

Kommentar: tabellen är en frekvenstabell över svar om arbetslagets storlek och sammansättning. Den ska läsas som följer: från Norrbotten finns 4 svar som anger att 2 personer utförde rent stängningsarbete. 3 svar anger att 1 person basade vidjor. Det var aldrig fler än en person som basade vidjor, vilket "1" under "Basning" syftar på.

En försiktig slutsats av tabellens fördelning på riksnivån är att det vanligaste arbetslaget i materialet består av två personer sysselsatta med rent stängningsarbete tillsammans med en ytterligare person som basar vidjor. Summeras kolumnerna 1–3 personer under "Rent stängningsarbete" blir resultatet 57, 69 och 27 i nu nämnd ordning. Dras Dalarnas 13 belägg ifrån kolumn 1s summa – då det ju i detta landskap var ovanligt att vidjor basades – blir fördelningen ännu tydligare: 44, 69 och 27.

För att nå en högre detaljeringsgrad är det nödvändigt att ta del av nedanstående landskaps-/länsvisa kommentarer innan en vidare tolkning av tabell 22s resultat görs.

Lappland: Det enda svaret anger att en vuxen man skötte stängandet och en flicka svedde vidjorna.

Norrbottnen: Tre svar anger att den vanligaste kombinationen bestod av två vuxna män samt en pojke som svedde vidjor. Ett svar anger att två män stängde; en lade i gårdsel och en var ansvarig för att sätta dit vidjorna.

Västerbotten: Ett svar anger att man kunde vara en–fyra personer. Om det skulle gå fort valdes det högre antalet. Två svar anger att det var vanligt att pojkar i 9–11 års ålder fick börja svedja vidjor.

Jämtland: Alla sex svar förutsätter att en vidjebasare behövs. I fem fall anges kön på denna; fyra pojkar och en kvinna.

Ångermanland: Ett svar anger att tre personer var det maxantalt som kunde sysselsättas vid stängningsarbete totalt sett, samt om arbetet skulle gå snabbt. Arbetet fördelades så att en person störde ut, en person stängde, (lägga i gårdsel och vrida dit vidjor), och en person svedde band. Den sistnämnda var en pojke. Ett svar anger att om två personer sysselsattes med *rent stängningsarbete* fick en störa ut och en binda vidjor och lägga i gårdsel.

Medelpad: Ett svar anger att fyra personer plus ett barn kunde sysselsättas samtidigt. I detta fall fick en person röja gatan, den tilltänkta platsen för gårdesgården, en person fick störa ut, en person drog fram gårdsel och barnet svedde band. Hade man stört ut hösten innan behövdes endast tre personer plus ett barn till banden/vidjorna. Ett svar anger att det behövdes en man och en pojke för stänga en gårdesgård.

Hälsingland: Landskapets enda svar anger kort och gott att en–flera personer kunde sysselsättas i stängningsarbete, därav asteriskerna i tabell 22.

Dalarna: Ett svar anger att två personer åtgick; en skicklig stängare samt en person vilken hade att ta vidjor, klyva dessa samt att störa ut. Två svar anger att det vanligaste antalet var tre personer; två stängde och en hade hand om vidjor och utstörning på motsvarande sätt som i föregående svar. Ett svar anger att fyra personer kunde sysselsättas. Då fick en ansvara för störhål, en satte ut störrarna, en lade i gårdsel och en satte vidjorna. Här görs tillägget att en femte person kunde sysselsättas förutsatt att vidjorna skulle basas. Det senare var ovanligt. Två svar anger att kvinnor och småpojkar basade vidjor. Ytterligare ett att halvvuxna pojkar basade vidjor i den mån det förekom.

Gästrikland: Tre svar anger att endast en person behövdes för stängningsarbete. Två av dessa gör tillägget att ytterligare en person behövdes om basning förekom. Denne någon kunde vara antingen en pojke eller en kvinna.

Värmland: Ett svar anger att två–tre man kunde stänga en gårdesgård och att det i sammanhanget inte fanns någon explicit fördelning av delmomenten dem emellan. Ett svar anger att arbetslagets storlek beräknades efter det antal sveg, (vidjor), som skulle komma till användning.

Västmanland: Ett svar anger att totalt bestod arbetslaget vanligen av tre personer; en störde ut och lade i, en vred om vidjorna och barn eller kvinnor basade. Ett annat svar anger arbetsfördelningen till att en person störde ut, en stängde och en tredje person letade kontinuerligt vidjor, basade dessa samt bar fram material. Den sistnämnda funktionen fylldes vanligen av en pojke.

Uppland: Två svar sätter nödig arbetsstyrka till tre personer; en person vred om vidjorna, en störde ut och lade i och en baddade (basade) vidjorna. Detta var minimum om man skulle stänga en baddviejårdesgård. Tre svar anger fyra–fem personer som det optimala antalet. Ett av dessa anger arbetsfördelningen sålunda: en störde ut, en höll stören, en slog em vidjan och en pojke baddade vidjor. Tre svar anger att i baddarens, badd-Ollens, uppgifter ingick att sätta om fotvidjan. Fyra svar anger kön och ålder på baddaren; ett av dessa anger att baddaren var kvinna – antingen piga eller gammal gumma – och anger uttryckligen att detta arbete var kvinnfolksgöra. De övriga tre anger antingen att en pojke, halvvuxen pojke, och/eller piga eller annan kvinna i familjen kunde anförtros denna syssla.

Dalsland: Landskapets enda svar som går in på detta anger att vanligen kom två man till användning. Några närmre upplysningar om arbetsfördelningen görs ej.

Södermanland: betsstyrkan till stänga första va och nackvidjan

Västergötland: till en person p de för nackvidjor samt en poj svar anger att om gårdset va högar utefter desgården. Ytt där den ena ja vidja) och en s vidja samt i för

Östergötland: optimalt, tre fi de basade vidj en kvinna. Ytt ningen till en ning samt sätta en person vilk stöden. Till de jor. Två svar a soner. I båda f fotvidjan. Ett yngsta fick an arbete fick gå svar anger att störrarna. Alla vändig. Pojka frekvens som te. Något svar

Gotland: Två nade och en u en vuxen man av antingen en folk. Ytterliga karlar där en mal kärring, också i annat

Halland: Ett s ner: Dessa två opp. Två svar soner utan at uppgifter. Et personer och de en småpoj hugga hank. A serva de två v

Jönköpings lä: till fyra perso jor. Fem svar två gårdade o att två perso intervall på e

Södermanland: Landskapets enda svar anger arbetsstyrkan till två personer; en fick basa kvist och stänga första varvet och en person fick stänga mitt- och nackvidjan.

Västergötland: I ett svar anges arbetsfördelningen till en person per vidja (den mest erfarna ansvarade för nackvidjan) plus en person som svedde vidjor samt en pojke som sprang ut med vidjorna. Ett svar anger att endast en person behövdes. Detta om gårdset var ordentligt framkört och upplagt i högar utefter den tilltänkta sträckningen av gårdsgården. Ytterligare ett svar anger två personer; där den ena *jal före* (utstörning, gårdsel samt fotvidja) och en som *jal efter* (mittvidja, gårdsel, nackvidja samt i förekommande fall stöd).

Östergötland: Fem svar anger fyra personer som optimalt, tre fick stänga – en per hot – och en fjärde basade vidjor. Detta gjordes av en pojke eller en kvinna. Ytterligare ett svar anger arbetsfördelningen till en person vilken ansvarade för iläggning samt sättande av fot- och mellanvidjorna och en person vilken var ansvarig för nackvidjan samt stöden. Till detta kom en person som bakade vidjor. Två svar anger arbetsstyrkan till totalt två personer. I båda fallen var basaren även ansvarig för fotvidjan. Ett svar anger tre personer där den yngsta fick ansvara för fotvidjan då man i detta arbete fick gå mycket framåtböjd. Ytterligare ett svar anger att den yngste mannen fick hota hål för stöarna. Alla svar förutsätter att en basare är nödvändig. Pojkar och kvinnor anges med samma frekvens som de lämpligaste att utföra detta arbete. Något svar skriver att ungar kunde basa.

Gotland: Två svar anger att två vuxna karlar *tönnade* och en ung pojke basade. Ett svar anger att en vuxen man *tönnade* och att basningen utfördes av antingen en *bandsork*, (pojke), eller något kvinnfolk. Ytterligare ett svar anger ett intervall på en–två karlar där en tredje person, ung pojke eller gammal karring, basade. Något av dessa svar anger också i annat sammanhang att barn basade band.

Halland: Ett svar anger arbetsstyrkan till två personer. Dessa två hade en pojke eller kvinna som *passopp*. Två svar anger ett intervall på två–tre personer utan att närmare specificera deras arbetsuppgifter. Ett svar anger ett intervall på en–två personer och tillägger att var man två stycken kunde en småpojke sättas i arbete med att *fly trol* och *hugga hank*. Alltså ytterligare en person vilken fick serva de två vuxna.

Jönköpings län: Tre svar sätter arbetsstyrkans antal till fyra personer; tre gårdade och en svedde vidjor. Fem svar anger arbetsstyrkan till tre personer; två gårdade och en svedde vidjor. Två svar anger att två personer gårdade. Ytterligare ett svar anger ett intervall på en–två personer. Ett svar gör ett tillägg

att tre personer kunde *jära* samtidigt, förutsatt att alla stöar var på plats. Två av svaren anger att basning av vidjor var förbehållet en pojke. Pojke eller piga anges som likvärdiga storheter i fem fall, barn eller kvinnor i tre fall.

Kalmar län: Fem svar anger kombinationen en–två vuxna plus en pojke/flicka eller kvinna för att *sve* vidjor. Var man två som *järade* agerade dessa som *för-* respektive *efterhågnare*. Ett svar anger den totala arbetsstyrkan till tre: två vuxna och en hjälparepojke. Denne basade vidjor och fick även sätta fotvidjan. En vuxen fick ansvara för mellanvidjan och *nackaren* nackvidjan samt stöd. Ytterligare ett svar anger att en–tre personer sysselsattes med *rent stängningsarbete*. Därtill behövdes också en vidjebagare. Om man var tre vuxna fick den som var yngst – och därmed rörligast – riva den gamla gårdsgården, sortera upp det gamla virket i brukbart och icke brukbart samt vässa om de gamla stöarna.

Kronoberg lång: Tre svar anger att två personer plus en basare vanligen engagerades för stängningsarbete. Pojkar, flickor eller fruntimmer togs i anspråk som basare. I ett av svaren anges särskilt att basaren även drog fram virke till stängningsplatsen; gårdsel. Två svar anger den totala arbetsstyrkan till två personer: en stängde och en svedde. Den senare var som regel en yngre pojke.

Kronoberg kort: Två svar anger total arbetsstyrka till tre: två *gärrar* och en *svear*. Tre svar anger två personer: en *gärrar* och en *svear* vidjor. Ytterligare ett svar anger två personer där en *stavrar upp* – sätter ut stöarna – och ansvarar för fotvidjan. Den andre personen ansvarar för resterande delen av gårdsgården. (Av svaret framgår att vidjor inte värms). Två svar anger ett intervall på en–tre personer. Här huggs vidjor av barn av båda könen och en pojke eller kvinna *sveade* vidjor. Ett svar anger intervallet två–tre personer. Här förutsattes att en *småherr*, pojke, svedde vidjor. Svaret anger att kvinnor ej hägnade. En uppgift om att fyra personer kunde sysselsättas åtföljs av upplysningen om att detta var ovanligt. Här var man en man per *staka-par* samt en fjärde – pojke/fruntimmer – vilken svedde vidjor.

Blekinge: Ett svar anger att själva stängandet fördelades på två personer. En *hottade* ner stöar, lade i *jäslastup* och vred dit fotvidjan. Den andre personen – den mest erfarna – gjorde resten av arbetet. Svaret förutsätter att ytterligare en person svedde vidjor.

Som framgår av denna digra kommentarslista finns ingen alldeles given arbetsfördelning. Tillgången på arbetskraft är naturligtvis den parameter som styr hur arbetet fördelas. Där-

näst i rang är det avgörande om vidjorna som begagnas skall basas eller ej. Samtliga svar förutsätter att de personer som är sysselsatta med det som i tabell 22 definieras som *rent stängningsarbete* är vuxna män. Det är de vuxna männen som anses ingå i arbetslaget så som fullvärdiga medlemmar. Basaren beskrivs som hjälpreda, passopp med mera och personifieras av en pojke/barn/kvinna i nu nämnd rangordning. Kvinnans ålder varierar. Hon är antingen en ung kvinna, piga, eller också en äldre kvinna.

Gränsöverskridande undantag görs i de fall där basaren även har ansvaret för att vrida om fotvidjan: Svealand och Götaland. Litet rått kan det sägas att kvinnan aldrig ses som fullvärdig medlem i arbetslaget, även när hon de facto sätter fotvidjan och därmed inkräktar i den rent manliga arbetsfären.

I det norrländska materialet finns endast två uppgifter om att den som svedde band var en kvinna: Jämtland och Gästrikland. Här kan sägas att det kvinnliga inslaget i det totala stängningsarbetet var minimalt. Detta förutsatt att barn betraktas som könsneutrala i resonemanget.

Ytterligare en parameter som styr hur arbetet fördelas är huruvida störrarna är utsatta i förväg. Detta förfarande tycks vara relativt ovanligt. Dock förekommer uppgifter om att detta gjordes i svar från Medelpad och Jönköpings län. I annat sammanhang relaterar två svar från Värmland att man kunde störa ut på hösten. (Se också kapitel 11).

Det bör också noteras att i de fall där vidjor ej basades innan de vreds om var det vanligt att pojken/barnet/kvinnan hade ansvaret att kontinuerligt förse stängarna med vidjor samt släpa fram gårdsel och stör. I svaren från Värmland, men framförallt Dalarna och Gästrikland, är det ovanligt att vidjor basades, vilket också återspeglas i kommentarerna. I de två sistnämnda landskapen tycks arbetslaget ha kunnat bestå uteslutande av vuxna män förutsatt att vidjor ej basades.

Vidare verkar inga påtagliga skillnader finnas i materialet med avseende på arbetslagets storlek och sammansättning om upp-

gifterna från Kronobergs län – kortlagd respektive långlagd gårdesgård – jämförs med varandra. Jag hade själv trott att arbetslaget eventuellt kunde minimeras i den kortlagda gårdesgårdens område då man som regel endast har att hantera ett gårdsel av standardiserad längd. Å andra sidan tillkommer stöd på varje störpar. Detta förhållande kan kanske förklara utfallet i tabell 22 där arbetslagets numerär inom den långlagda gårdesgårdens i Kronobergs län faktiskt anges vara mindre än inom den kortlagda gårdesgårdens område i samma län.

En mer allmängiltig reflektion är att de mest smutsiga och kanske enformigaste arbetena är förbehållna barn och kvinnor. Inom *rent stängande* tycks arbetet fördelas efter erfarenhet och ålder. Den yngste mannen, och därmed underförstått den rörligaste, får ta hand om den gamla gårdesgårdens nedrivande, uppsortering av virke, störvässning, utstörningen samt fotvidjan. Den mest statusyngda uppgiften är att vara – som ett svar uttrycker det – nackare: den vuxne man som har mest erfarenhet samt också troligen är den äldste mannen i arbetslaget. Denne sätter nackvidjan.

Kvinnligt stängningsarbete

För att ytterligare bena upp och söka utreda det kvinnliga deltagandet i hägnadsarbete har jag i tabell 23 nedan sammanställt svaren ifrån ULMAs frågelista M 146 Arbetsfördelningen inom lantbrukshållningen. Fråga 4 i denna lista berör explicit kvinnligt deltagande i hägnadsarbete. Hur svaren fördelar sig mellan landskapen, antal samt meddelarens kön framgår av tabell 3 i kapitel 4.

Tabell 23 är uppbyggd på så vis att alla svar, vilka anger att kvinnor ej deltog i andra arbetsuppgifter än att basa vidjor, har förts till kolumnen **Nej. Ja**-kolumnen innehåller alla svar som nämner att kvinnor deltog i stängningsarbete antingen med alla förekommande arbetsuppgifter eller med något specificerat delmoment utöver att basa vidjor.

Jämförs resultatet från tabell 22 med fördelningen i tabell 23 luckras bilden av ett

Tabell 23. Kvinnligt d

Landskap/län

Lappland
Norrbotten
Västerbotten
Jämtland
Angermanland
Medelpad
Hälsingland
Dalarna
Gästrikland
Värmland
Västmanland
Uppland
Dalsland
Södermanland
Västergötland
Östergötland
Gotland
Jönköpings län
Kalmar län
Kronobergs län

Kommentar: Nej-kolu att kvinnor *endast* baser svar som anger a delar av de arbetsupp *rent stängningsarbete*.

Källa: Svaren på U till SOFI i Uppsala.

minimalt kvinnli särskilt för lands hållande tror jag gorna ställs i resp pektive M 146. I M personer som del gårdesgård. I M deltog i detta ar vid en första anbl versiella och opr gornas formulering lande som Flyga avhandling – att kom inom familj – får detta trolig svaren utfaller.²⁸¹

Det finns arbe och sysslor vilka sysslor hör gårde jag definierat so bell 22. Av Flyga

Tabell 23. Kvinnligt deltagande i stängningsarbete

Landskap/län	Nej	Ja
Lappland	4	1
Norrbottnen	2	
Västerbotten	1	2
Jämtland	5	1
Ångermanland	2	3
Medelpad	3	
Hälsingland	3	1
Dalarna	11	6
Gästrikland	1	1
Värmland	1	
Västmanland	1	3
Uppland	3	3
Dalsland	2	
Södermanland	2	
Västergötland	5	1
Östergötland		3
Gotland	2	1
Jönköpings län		2
Kalmar län	2	1
Kronobergs län		1

Kommentar: Nej-kolumnen innehåller svar som anger att kvinnor *endast* basade vidjor. Ja-kolumnen innehåller svar som anger att kvinnor utförde samtliga eller delar av de arbetsuppgifter som ingår i min definition *rent stängningsarbete*.

Källa: Svaren på ULMAs frågelista M 146 inkomna till SOFI i Uppsala.

minimalt kvinnligt deltagande upp och då särskilt för landsdelen Norrland. Detta förhållande tror jag har att göra med hur frågorna ställs i respektive frågelista: M 15 respektive M 146. I M 15 efterfrågas hur många personer som deltog i arbetet att uppföra en gårdesgård. I M 146 frågas huruvida kvinnor deltog i detta arbete. Dessa två frågor kan vid en första anblick te sig tämligen okontroversiella och oproblematiske. Sätts dock frågornas formulering i relation till det förhållande som Flygare mycket tydligt visar i sin avhandling – att de flesta arbeten som förekom inom familjejordbruket är könskodade – får detta troligen konsekvenser för hur svaren utfaller.²⁸¹

Det finns arbetssysslor vilka är kvinnliga och sysslor vilka är manliga. Till manliga sysslor hör gårdesgårdar och i synnerhet det jag definierat som *rent stängningsarbete* i tabell 22. Av Flygares undersökning framgår

vidare att alla arbetssysslor i princip, trots könskodningen, kan utföras av bägge könen dock med ett väsentligt förbehåll: en man kan inte utföra en traditionellt sett kvinnlig arbetsuppgift utan att förlora i status. Detta sker inte, väl att märka, när den omvända situationen råder: en kvinna som utför en traditionellt sett manlig arbetsuppgift.²⁸² Kvinnans arbetsinsats i den manliga sfären av arbeten beskrivs i ordalag av att hon *hjälpes till*.²⁸³ Dessa förhållanden gör troligen att både kvinnor och män i sin roll som meddelare/informanter relaterar gårdesgårdsarbete huvudsakligen till det jag kallat rent stängningsarbete och i första hand beskriver denna situation samt även befolkar den med vuxna män. Rent stängningsarbete är att betrakta som det ”riktiga” arbetet – vi rör oss i ett manligt kosmos – medan däremot andra nödvändiga arbetsmoment i stängningsarbetet faller under en annan kategori; det som i kommentarerna till tabell 22 benämns som ”fruntimmersgöra”, att ”passa opp” eller ”hjälpa till”. Därmed blir det troligen också så att svaret på M 15s fråga får ett överdrivet manligt inslag.

Generellt sett torde den existerande uppdelningen på kvinnliga och manliga arbeten vara en av huvudorsakerna till att Campbell, SOFI i Uppsala förste anställda och dispute-rade etnolog, författade frågelista M 146 samt i denna särskilt frågade efter kvinnligt deltagande i hägnadsarbete.²⁸⁴ Av svaren på sagda listas punkt 4 framgår med önskvärd tydlighet hur många informanter/meddelare först relaterar den i deras ögon normala situationen – beskriver detta som ett manligt arbete – för att sedan ange att kvinnor också kunde utföra detta arbete. Följande citat ifrån Solleröns socken och Mora tingslag i Dalarna är ganska belysande:

”Att uppföra gårdesgård var uteslutande mansarbete. Det fanns visserligen en och annan kvinna som kunde stänga gårdesgård och då intresset för att stänga började försvinna, var det en gumma som yttrade: – Jag har gett ifrån mig till barnen allt jag haft i Barberg utom gårdesgårdarna, men dem skall jag stänga så länge jag lever.”²⁸⁵

Citatet ovan kan kanske tyckas motsägelsefullt men är det troligen inte i meddelarens ögon. Att stänga gårdesgårdar var ett manligt kodat arbete. Vad citatet inte berör är hur det kunde komma sig att det trots detta förekom att det fanns kvinnor *som kunde stänga gårdesgård*. Göta Vikberg, Arjeplogs socken och tingslag i Lappland, skriver:

"Det var 'karlgöra' att sätta upp gårdesgårdar. men om det var ont om arbetskraft på gården, så hjälpte kvinnan till med gårdesgården likväl som med mycket annat s.k. karlgöra".²⁸⁶

I fjorton av svaren på M 146 framgår mer eller mindre tydligt att det berodde på hushållets sammansättning av arbetskraft huruvida kvinnor deltog eller ej i detta arbete. Grundregeln är alltid att hushållet sökte följa könskodningen för olika sysslors utförande. Fanns då ingen man tillgänglig fick en kvinna ta mannens plats. Likaså om det gällde ett arbete som det ansågs att ett barn normalt sett skulle utföra. I fallet att basa vidjor var detta ett arbete som i första hand en pojke borde utföra. Fanns ingen pojke i hushållet i lämplig ålder fick en flicka i motsvarande ålder utföra arbetet. Fanns det inte någon flicka heller gick uppgiften vidare till en kvinna och då gärna någon annan än husmodern: en piga eller en äldre kvinna.

Således är den kvinnliga arbetskraften flexibel och gränsöverskridande vis à vis könskodningen, medan manligt arbete inte är det med någon självklarhet. Johanna Lundström, född 1865, skriver att:

"en kar tog ej i ett arbete som hörde kvinfolk te, men ett kvinfolk var ingen skam te ha te göra vad som helst".²⁸⁷

Än tydligare beskrivs detta i följande citat ur Alma Nilssons svar. Hon relaterar sina egna och delvis moderns erfarenheter, födda 1875 respektive 1834. Hon skriver att:

"ouroligt stora anspråk ha ställts på kvinnorna och deras arbete. Någon egentlig arbetsfördelning män och kvinnor emellan förkom ej, icke om man ville se rättvist på saken, mannen var ju som det står i skriften kvinnans huvud och det visade han så till vida att

han värdesatte sitt arbete högt, och kvinnans räknades hart nog mindervärdigt".²⁸⁸

Hon beskriver detta vidare med att:

"mannens arbete var ju utstakat efter vissa bestämda linjer, kvinnans arbete däremot hade ingen bestämd gräns, det ansågs ej opassande vad hon än deltog i förslags arbete som var mannens, men det var ju omöjligt att en ka t.ex. skulle kunna deltaga i mjölkning, brödbakning eller kärning/smörberedning/. Kvinnan däremot ansågs lämplig att deltaga i de flesta av mannens arbete(n) och ingen anmärkte på detta".²⁸⁹

I tolv svar förkommer det att kvinnor anges ha utfört och deltagit i allt stängningsarbete; både rent stängningsarbete samt basning av vidjor. Svaren representerar landskapen Jämtland, Ångermanland, Dalarna, Västmanland, Östergötland, Småland och Gotland. Vidare anger lika många svar, tolv stycken, att det var ovanligt eller att det aldrig förekom att kvinnor deltog i stängningsarbete överhuvudtaget.

I tabell 23s **Ja**-kolumn ingår både svar vilka anger att kvinnor utförde alla förekommande moment i stängningsarbetet och svar där kvinnan endast utförde ett eller flera delmoment. (Häri ingår inte basning av vidjor som tidigare nämnts då detta arbetsmoment redan diskuterats i tabell 22 och kommentarerna till denna).

Av de arbetsmoment som enligt svaren på frågelista M 146s punkt 4 anges vara vanligt att kvinnor utförde intar arbetet att släpa fram gårdsel och stör till stängningsplatsen tätpositionen, tolv svar. Sex svar anger att kvinnor kunde få i uppgift att sätta i vidjor samt ytterligare två svar där kvinnor sattes att klyva dessa. Ett svar anger vidare att det var vanligt att kvinnor fick samla vidjor ute i skogen samt bära fram dessa till stängningsplatsen.

Åtta svar beskriver kvinnligt deltagande i första hand som att de passar upp, eller agerar hantlangare till arbetslaget i övrigt. Förutom att hålla detta förmodade manliga arbetslag med vidjor, stör och gårdsel var det också vanligt att kvinnor fick i uppgift att sortera det gamla gårdesgårdsvirket – från

den gårdesgård
ny – i högar m

Dessa åtta
den bild som
M 15 respek
som barn sat
kigaste syssl
svar från Hå
Västergötlan
pricken sett
delaren är en
att det var ov
nadsarbete a

riktigare tillg
manlig. Kvin
det lättaste a
'staver' osv "

I ett svar
fler "lätta" a
väl lämpade
Forsgren, sk

"att en rikt
t.ex. skulle
klappa 'ko
(skotta dik

Arbetslag
när hank

De hittills fö
lagets samm
gifter som u
ej berört upp
gårdar utan
har använts.
ning har den
Därmed för
va stängning
borde påver
undersöka
svar från fr
vilka rör har
grupp svar s
kapitel 7 ov
vilka ligger
mindre ant
menterat au
ning samt a
de i arbetsla

den gårdesgård som skulle ersättas med en ny – i högar med dugligt och odugligt virke.

Dessa åtta svar stärker enligt min mening den bild som redan framskyntar i svaren på M 15 respektive Nm 144, att kvinnor likväl som barn sattes till de enformigaste och tråkigaste sysslorna som ovan konstaterats. Ett svar från Hällstad socken och Ås härad i Västergötland tror jag fångar situationen på pricken sett ur en manlig synvinkel. Meddelaren är en man född 1890. Han relaterar att det var ovanligt att kvinnor deltog i hägnadsarbete annat än i de fall gården hade rikligare tillgång på kvinnlig arbetskraft än manlig. Kvinnorna "fingo då givetvis göra det lättaste arbetet såsom hugga vedjor, bära 'staver' osv".²⁹⁰

I ett svar på frågelista Nm 144 relateras fler "lätta" arbetsuppgifter som ansågs vara väl lämpade för kvinnor. Meddelaren, Signe Forsgren, skriver:

"att en riktig piga förr i tiden på 1800-talet t.ex. skulle kunna fyra saker: badda vidjor, klappa 'kok' d.v.s. jordkakor, 'skjuta renar', (skotta dikesrenar) samt sprida dynga".²⁹¹

Arbetslagets sammansättning när hank begagnas

De hittills förda resonemangen om arbetslagets sammansättning och vilka arbetsuppgifter som utfördes av dess medlemmar har ej berört uppförandet av riktiga hankgårdesgårdar utan beskrivit förhållanden där vidjor har använts. När hank används vid nystängning har denna som regel tillverkats i förväg. Därmed försvinner ett arbetsmoment i själva stängningsarbetet vilket i sin tur rimligen borde påverka arbetslagets numerär. För att undersöka detta har jag sammanställt alla svar från frågelistorna M 15 samt Nm 144 vilka rör hankgårdesgårdar, identiskt samma grupp svar som ligger till grund för karta 8 i kapitel 7 ovan. Här, liksom för gruppen svar vilka ligger till grund för tabell 22, är det ett mindre antal svar inom gruppen som kommenterat arbetslagets storlek, sammansättning samt arbetsfördelningen sinsemellan de i arbetslaget ingående personerna.

Totalt sett har jag femton utsagor om arbetslagets storlek. Dessa fördelas på landskapen Västmanland, Uppland, Västergötland, Närke, Östergötland, Småland och Blekinge. Svaren ifrån Värmland och Jönköpings län, vilka i karta 8 representeras av fyrkanter, (en hank i botten följt av två vidjor på stöparet) har ej lämnat några uppgifter om arbetslagets storlek. Detta då man här basar kvistar och förfärdigar både hank och vidjor i samband med stängningsarbetet. Södermanland har ej heller någon uppgift om arbetslagets storlek. Jag har tre belägg för att stängningen utfördes av en person: två från Uppland och ett från Kalmar län. Jag har tre uppgifter att stängandet utfördes av 3 personer; två från Västmanland och en från Västergötland. Resterande nio belägg anger att två personer som regel utförde stängningsarbetet.

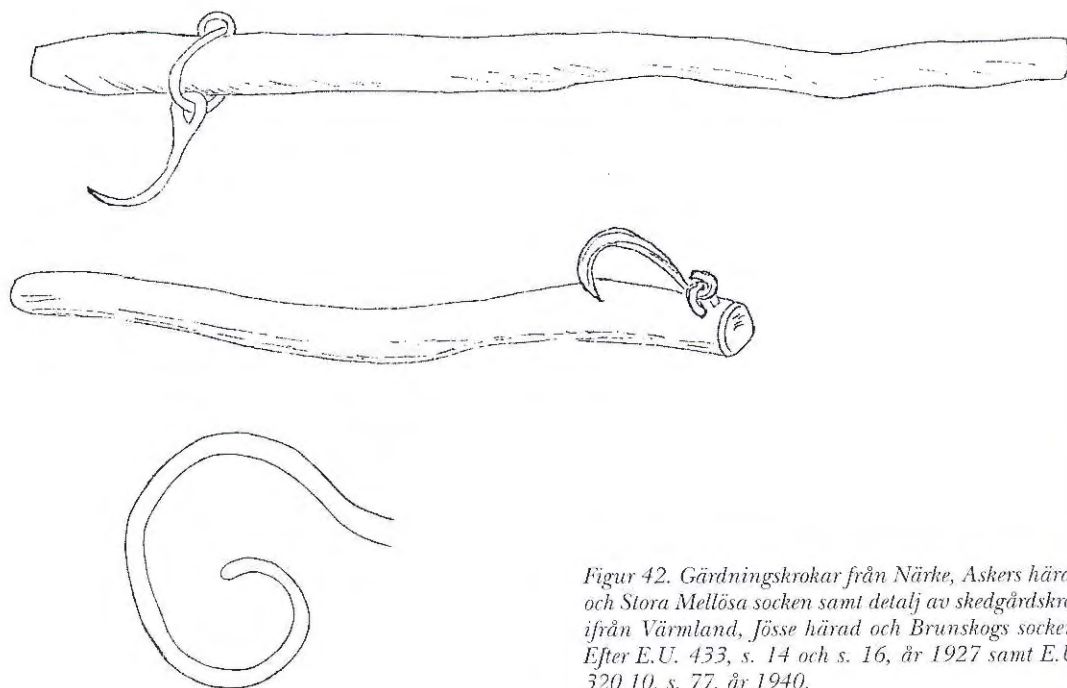
Hur arbetsuppgifterna fördelades mellan arbetslagets medlemmar framgår i en del av fallen. I de fall där man arbetade två personer tillsammans, fördelades arbetsuppgifterna så att en person störde ut och den andre stängde. I de fall där man var tre personer ansvarade var och en för ett stöpar vardera eller som det uttrycks: en per hank. Ett svar gör tillägget att man gärna var tre personer om det skulle gå fort.

Ett av de uppländska svaren anger att det gick bra att stänga ensam. Vidare uppger ett svar ifrån Blekinge att om man hade färdiggjorda hankar lejdes arbetet i regel bort till en god *järkarl*. Denne förutsattes att arbeta ensam.

Vidare finns två belägg från Uppland och två belägg från Värmland att ett redskap benämnt *gårdsgårdskrok* kommit till användning. Beläggen kommer dock inte enbart från svar vilka anger att hank används vid nystängning. En kontroll i E.U.s övriga bild- och notismaterial tillförde ytterligare belägg, samt teckningar på redskapet i fråga. Beläggen kommer från Närke respektive Värmland och illustreras nedan i figur 42.

De två övre gårdningskrokarna ifrån Närke saknar kommentarer. Den nedersta

Figur 42. Gärningskrokar från Närke, Askers härad och Stora Mellösa socken samt detalj av skedgårdskrok ifrån Värmland, Jösse härad och Brunskogs socken. Efter E.U. 433, s. 14 och s. 16, år 1927 samt E.U. 320 10, s. 77, år 1940.

bilden på en skedgårdskrok ifrån Värmland åtföljs av två kommentarer från samma socken. Den ena uppger att redskapet användes vid *hållstörning* och att det var av relativt ungt datum. Den andra kommentaren anger att man använde "skedgårdskrok för att dra ihop skedgårdarna med, d.v.s. begagnas när en gör gärdesgård".²⁹² Andra belägg från Uppland samt Värmland vilka ej åtföljts av några illustrationer anger samstämmigt att med ett dylikt redskap klämmer man ihop störrpar. Ett svar från Våla härad och Nora socken anger att gärdesgårdskrok användes mot särskilt motsträviga störrpar.²⁹³ Denna utsaga bör troligen ses ljuset av den information som lämnas i ett annat svar från samma härad vilket ger kommentaren att det var

besvärligt att bygga med hank om störrarna var långa och pekade utåt.²⁹⁴

Jag tror – men kan inte bevisa – att ett dylikt redskap ursprungligen utformades för att ha när man stängde med hankar. För en person som jobbar ensam eller i ett arbetslag om två personer där den ena enbart stänger måste det vara till fördel att kunna få hjälp av ett verktyg att hålla störrparet hopklämt i samband med att hanken skall träs över detsamma. Stänger man med vidjor är man ju som tidigare påvisats gärna två, eller något mer sällan, tre personer. Vidare kan man stå på varsin sida av gärdesgården och det störrpar där vidjan sätts. Här kan man skicka vidjans ände mellan sig och hjälpas åt att dra ihop störrparet vid omläggningen.

KAPITEL 7 Underhåll som går

Gärdesgård

I tabell 24 återfinner man materialet har förklarats stod innan det är avläst as om. De 30 svar som ga innehåller omläggning intervallsuppgifter som år resulterar i en omläggning och ett belägg i en omläggning giften däremot i en omläggning att den med en omläggning kolumnen 20 år och en omläggning kolumnen 30 år.

Betraktas svar som inte kristalliseras i en omläggning möjligen kan man sig till att livslängden är giltig på riksnivå.

Tabell 24. Gärdesgård

Landskap/län
Lappland
Jämtland
Ångermanland
Hälsingland
Dalarna
Gästrikland
Västmanland
Uppland
Västergötland
Östergötland
Jönköpings län
Kalmar län
Kronoberg kort

KAPITEL 11

Underhållsarbete – det faller av sig själv som gamla gärdesgårdar

Gärdesgårdens livslängd

I tabell 24 återfinns de uppgifter frågelistmaterialet har för hur länge en gärdesgård stod innan det ansågs att den behövde stängas om. De 30 svar som uttalar sig i denna fråga innehåller oftast intervallsuppgifter. En intervallsuppgift på en livslängd om 20–25 år resulterar i ett belägg i kolumnen 20 år och ett belägg i kolumnen 25 år. Säger uppgiften däremot 20 år och gör sedan tillägget att den med underhåll kan stå i 10 år till har kolumnen 20 år försetts med ett belägg samt kolumnen 30 år med ett belägg.

Betraktas svarsfördelningen i tabell 24 utkristalliseras inte direkt något entydigt mönster. Möjligen skulle man kunna sluta sig till att livslängden 20 år skulle kunna vara giltig på riksnivå. Liksom i tidigare fall åtföljs

uppgifterna av kommentarer varför jag listar dessa här nedan innan tabell 24s fördelning behandlas vidare.

Lapland: Svaret anger att gärdesgården stod ca 8–10 år utan åtgärd.

Jämtland: Två svar anger 20 år respektive 10–15 år utan vidare kommentarer.

Ångermanland: Livslängden anges till 30 år.

Hälsingland: Ett svar från Färila socken anger livslängden till 20 år men gör tillägget att om furustör användes i konstruktionen stod gärdesgården i 25 år. Landskapets andra svar, Loos socken, anger ett intervall på 25–30 år utan vidare kommentarer.

Dalarna: Ett av svaren från Leksands socken anger en tidsrymd på 30 år följt av tillägget att denna tidsrymd kunde förlängas med ytterligare 10 år om stöd samt överstörning tillgreps.

Tabell 24. Gärdesgårdens livslängd i år

Landskap/län	10	15	20	25	30	40	50
Lapland	1						
Jämtland	1	1	1				
Ångermanland					1		
Hälsingland			1	1			
Dalarna					1	1	
Gästrikland			2	1			
Västmanland			1				
Uppland			1		1	1	
Västergötland	1		1				1
Östergötland		1	1	2	2		
Jönköpings län	1	1	1				
Kalmar län		1	4	3	3		
Kronoberg kort	1	3	3		1		

Gästrikland: Ett svar från Torsåkers socken uppger en tidsrymd av 20 år och kommenterar uppgiften med följande: "En bonde skulle sålunda förnya alla sina hägnader två gånger, kanske tre, under sin verksamhetstid."²⁹⁵

Från Åmots kapell-lag anges ett intervall på 20–25 år.

Västmanland: Landskapets enda uppgift härrör från Kumla socken och anger en tidsrymd av 20 år, med tillägget, *innan den börjar luta*.

Uppland: Från Valö socken anges 20 år, dock kunde gärdesgården stå ytterligare 20 år *med nödig tillsyn*. Från Björkö-Arholma anges en tidsrymd av 30 år utan vidare kommentar.

Västergötland: Från Korsberga socken anges livslängden till 50 år *med underhåll*. En tidsrymd av 10 år, anges från Kinnarumma socken, varefter gärdesgården behöver *ses över årligen*. Då dög den ytterligare 10 år eller längre.

Östergötland: Två svar, S:t Pers och Åtvids socknar, uppger bägge intervall 25–30 år. Från Tjårstads socken erhålls uppgiften 20 år. Från Ulrika socken anges 15 år.

Jönköpings län: Ett svar från Åsenhöga socken anger intervall 10–15 år, kanske 20.

Kalmar län: Svaren från detta län är mer samstämmiga. Här anges gärdesgårdens livslängd med fyra intervallsuppgifter, 15–20, 20–25, 25–30 samt 20–30 år. Till dessa intervall skall också läggas uppgifterna 20 år samt 30 år. Intervallsuppgiften 20–30 år, Högsby socken, gör tillägget att gärdesgården *givetvis måste underhållas under tiden*. Svaret från Södra Vi socken, 20 år, anger att livslängden var längre på skogen där vinden inte kom åt.

Kronoberg kort: Av länets totalt sex svar är två intervallsuppgifter; 10–15 år respektive 15–20 år. Två uppgifter på 20 år anges från socknarna Pjäteryd och Västra Torsås. Det förstnämnda gör tillägget att *med litet reparation* kunde gärdesgården stå i ytterligare 5–10 år. Från Berga socken anges att en gärdesgård kunde stå i *upp till 30 år*. Slutligen lämnar ett svar från Sjösåsa socken uppgiften att gärdesgården stod 15 år på inägorna (varefter den omgärdades) men betydligt längre på skogen.

Av kommentarerna framgår först och främst att en gärdesgård på intet vis är en underhållsfråga hägnadstyp. För det andra torde en stor del av tabell 24s spridning bero på hur meddelare/informanter har ställt sig till underhållsfrågan i förhållande till den uppgivna livslängden.

Det lappländska svaret anger den tidsrymd vilken gärdesgården kunde stå utan någon tillsyn alls, efter nystängning, till 8–10 år. Svaret från Kinnarumma i Västergötland anger 10 års livslängd men att den därefter behövde ses över årligen. Då kunde den stå ytterligare 10 år eller längre.

Tre svar, Dalarna, Uppland, Kronoberg, har liknande uppfattning. Här anges i nämnd ordning, 30 + 10 år, 20 + 20 år samt 20 + (5 till 10) år. Av kommentarerna framgår att relativt kraftiga underhållsåtgärder sattes in i Dalarna, stöd och överstörning efter 30 år. I det uppländska redovisas att nödig tillsyn kunde förlänga livslängden med ytterligare 20 år. Litet reparation förlängde livslängden med 5–10 år i svaret från Kronobergs län. Till samma kategori torde även Västmanlands svar höra. Här anges att gärdesgården började luta efter 20 år.

Ytterligare en kategori svar anger att platsen där gärdesgården stod hade betydelse för livslängden. I Sjösåsa i Kronobergs län gärdades gärdesgården om efter 15 år om den stod på inägomark; dock stod den betydligt längre i skogen. Svaret från Kalmar län och Södra Vi socken anger också att gärdesgården stod längre i skogen där vinden inte kom åt.

Uppgifterna i första styckets kommentarer – med relativt kort livslängd – torde sättas i samband med hur lång tid det tar innan enstaka störrar börjar ruttna av vid markytan. Ett svar från Östergötland anger att detta sker normalt efter 6–8 år. Ytterligare ett från Kalmar län anger att *stavern* (stören) normalt håller 8–12 år innan detta sker. Ifrån Gästrikland anges att stören ruttar fortast på sandjord, 5 år. Ytterligare åtta svar anger att störrarna ruttar fortare på sandjord; ett svar vardera från Jämtland, Värmland, Dalarna, Gästrikland, Västmanland, Kalmar län, Gotland och Kronobergs län. Det gotländska svaret anger att stören ruttar *dubbelt* så fort på ljung- och sandmarker. Vidare anger ett svar från Västergötland, Gärdhems socken, att de första granvidjorna börjar släppa efter 5–6 år.

I ljuset av detta tror jag att följande scenario har stort förklaringsvärde på tabell 24s

uppgifter: När har ett antal störrar släppts. Den årsperiod mest rolleras årligen botos. Vid unga störrar många störrar att gärdesgårderna ha sjunkit ihop vid tidpunkt räcker gärdesgården. Åtgärder måste göras om gärdesgården står ytterligare 30 års ålder till omöjligt. Den störrarna och hela sträckan

Till detta ser man i kommentarerna i tredje stycket tydelse. Står gärdesgården exponerat länge så att gärdesgårdens mark – och därmed betande djur – underhåll och reparation vilken löper gärdesgården från Kronoberg kanske tolkas i gärdesgården står på inägomark/land/jordar manhanget. För att avsevärd betydelse för organismerna a

Metoder för

Gärdesgårderna i de gärdsel om ett antal störrar (störpar och hank) är den som skall relateras svårt att byta till enstaka vidjorna i Västergötland, Kinnarumma uppger att:

"Det är bekvämt att ha störrar som kan trädas in i störrarna och inte trädas in i störrarna"

uppgifter: När gärdesgården stått i ca 10 år har ett antal störor och vidjor ruttnat av, respektive släppt. Under nästkommande 10-årsperiod måste gärdesgårdens skick kontrolleras årligen och mindre fel och brister botas. Vid ungefär 20 års ålder har tillräckligt många störor, stöd samt vidjor släppt för att gärdesgården dels skall börja luta samt ha sjunkit ihop på sina ställen. Vid denna tidpunkt räcker det inte att bara "se över" gärdesgården. Relativt kraftiga underhålls-åtgärder måste tas till. På så vis kan gärdesgården stå ytterligare 5–10 år. Vid uppnådda 30 års ålder torde vidare underhåll vara omöjligt. Den gamla gärdesgården rivs ner och hela sträckan får stängas om.

Till detta scenario bör också kommentarerna i tredje stycket läggas. Platsen har betydelse. Står gärdesgården i ett vädermässigt exponerat läge eller ej? Det kan vidare vara så att gärdesgård vilken gränsar mot inägomark – och därmed skyddar grödorna mot betande djur – åsätts strängare krav på underhåll och reparation än en gärdesgård vilken löper genom skogsmark. Uppgiften från Kronobergs län, Sjösåsa socken, kan kanske tolkas i den riktningen. Här anges att gärdesgården gärdas om efter 15 år om den står på inägor. Slutligen tycks markförhållandet/jordarten ha viss betydelse i sammanhanget. Rent allmänt har klimatet en avsevärd betydelse för nedbrytande mikroorganismers aktivitet i jorden.

Metoder för underhåll

Gärdesgårdens konstruktionssätt (snett lagda gärdsel emellan ett större eller mindre antal störor sammanhållna av vidja eller hank) är den grund till vilket allt underhåll skall relateras. Konstruktionssättet gör det svårt att byta ut både avruttnad stör eller enstaka vidjor som släppt. Ett svar från Östergötland, Kinda härad och Horns socken, uppger att:

"Det är bekvämare att laga opp med ståltråd, som kan trädas in var som helst. En vidja kan inte trädas in emellan."²⁹⁶

Är gärdesgården stängd med hank torde det vara tekniskt omöjligt att ersätta en hank som släppt eller brustit utan att gärdesgården rivs ner. Murkna gärdsel eller större hål torde ej heller kunna ersättas/lagas med nya gärdsel av full längd med mindre än att detta görs.

De underhållsmetoder som frågelistmaterialet presenterar utesluter i stort ingrepp i grundkonstruktionen. De är däremot anpassade för att så snabbt och enkelt som möjligt vidmakthålla erforderlig höjd, stabilitet och täthet på gärdesgården. Nytt material på och tillförs grundkonstruktionen, den gamla gärdesgården, men detta binds nästan aldrig fast. Stöd som anbringas vid underhåll binds heller inte in i grundkonstruktionen. (Se stöd nr 6 och 7 i figur 32, kapitel 8, ovan). Däremot sätts de ofta i spänn mot ett avruttnat störpar och då vanligen i direkt anslutning under antingen den översta eller mellersta vidjan.

Det är först när gärdesgården börjar luta betänkligt – efter 20 år – eller till och med har fallit omkull under vintern som överstörrning tillgrips. Denna metod bygger på att företrädesvis hank, eller också vidja, kommer till användning, dock utan att dessa sätts i grundkonstruktionen.

Av frågelistmaterialet framgår också med all önskvärd tydlighet att målsättningen med det som kan rubriceras som årligt underhåll är att det skall bringa gärdesgården i sådant skick att den gör hägn över sommaren – betesperioden. Således siktar aldrig årligt underhållsarbete på att utförda reparationer och lagningar skall återställa gärdesgården i skick som ny. Det är först när gärdesgården inte går att underhålla längre som den stängs om.

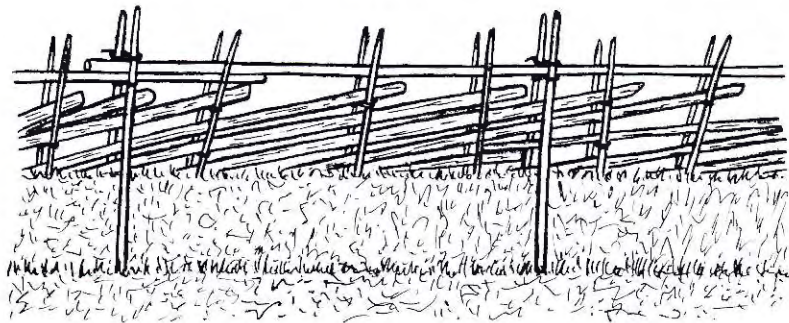
Den i frågelistsvaren mest frekvent relaterade underhållsmetoden brukar beskrivas i termer av att *risa* eller *ruska på/över* gärdesgården. Ris, buskar och småträd huggs i färskt tillstånd och läggs ovanpå en bitvis ihopsjunkna gärdesgård. Lagningsmaterialet är av sådan längd att det når igenom åtminstone två störor och där med hålls på plats. I något enstaka fall uppges dock att en

slana läggs vågrätt över riset och sedan vidjas fast med en lövvidja. En risig unggran eller en enbuske brukar också kunna stickas in i de mindre hål som uppstår i gärdesgården där enstaka band släppt. Alternativt sticks ett kort, färskt, gärdsel i hålet. Enstaka avruttnade störlpar kompletteras med stöd. Sätts dessa metoder i relation till gärdesgårdens ålder är de utmärkande för det årliga underhåll som sker från gärdesgårdens 10:e till 20:e år.

När så gärdesgården började luta betänkligt, eller hade fallit omkull, tillgreps mer noggrant och tidsödande underhåll. Gärdesgården restes upp och försågs med nya grova störlpar invid eller mellan de avruttnade gamla störlparen i grundkonstruktionen. De nya störlparen sammanbands vanligtvis med hankar – även i de områden där vidja användes i grundkonstruktionen – över den gamla gärdesgården. Var höjden otillräcklig lades nya gärdsel i horisontellt ovanpå de nysatta hankarna. Denna metod kallas *överstörning*.

"En grundlig gärdesgårdsreparation tillgick sålunda: lutade gärdesgården eller låg omkullfallen, restes den och stöttor sattes emot. Det var att resa och stötta jarsgärn. Därefter fördelades stavern med ett binnepar, pöttepar mällan vart 3:je störlpar i gärdesgården. Binneparet bestod vanligast av en grövre och en klenare stör och den grövre, drastavern, stöttes så, att den drog från den sida som gärdesgården lutat, sedan den andra stören satts ned och hanken kommit på. Sedan den blivit stavrabunn, ompötter skulle den hankas var så behövdes samt läggas på med nytt jarsle, binnfång, så den fick sin rätta höjd".²⁰¹⁷

Figur 43. Överpöttad gärdesgård. Den avbildade gärdesgården står på en jordvall vilket förklarar varför störlarna sticker ner så långt. Efter ULMA 19470, teckning nr 12, av H. Forstenson år 1947.

Citatet ovan är hämtat från ett svar ifrån Västergötland, Vartofta härad och Korsberga socken. Ytterligare ett västgötskt svar, Gudhems härad och Broddetorps socken, beskriver nästan exakt samma förfarande men gör tillägget att när väl gärdesgården blivit *överpöttad* – försedd med nya störlpar – togs de stöttor bort som hållit den i upprätt läge medan arbetet pågick. Från samma svar är nedanstående teckning hämtad. Tyvärr står den avbildade gärdesgården ovanpå en jordvall som förstärkning men den illustrerar i någon mån metoden som sådan.

I frågelistmaterialet relateras överstörning mycket frekvent från de flesta landskap och län. Dock förekommer regionala enskildheter i hur man tekniskt sett går till väga, samt hur metoden benämns. Termen överstörning begagnas huvudsakligen i östra Svealand och i mellersta Norrlands kustland (Ångermanland, Medelpad, Dalarna, Västmanland, Uppland) samt i sydöstra Värmland. I Södermanland kallar något av svaren metoden för att *stångdra*.

Metoden benämns som att *hota/höta över* i södra och östra Östergötland samt norra Småland. I södra Småland heter det att *böta över* eller i enstaka fall att *åsa över*.

I Västergötland kallas detta *överpöttning/pötta över* samt i något enstaka fall att *staverbinda*. I Värmland i övrigt kallas detta att *klamma/klammra* gärdesgården eller att *hållstöra*. I Hälsingland, i landskapets västra del, benämns metoden som *fastspänning*. I Jämtland talas omväxlande om *hjälpstör/a* eller *böta stör*.

Figur 44. Översigt över gärdesgård från socken och Norr i Västmanland. 59856. Neg. nr

De tekniska sig urskiljas sig behovde var: sattes en gro ått vilket håll desgården re fast mot det a kes enda svar vanligt.

Ytterligare svaren är att dalen vanlig invid gamla a Västergötlan omvänt de r gamla störlpa område rela repa behand störlarna rutt den på nytt. så småningo de. Ett av de former av st Endast hålls

Troligtvis ver om i sin ...1742". Hu ping och Arb na i följande

Figur 44. Överstörad
gärdesgård från Skultuna
socken och Norrbo härad
i Västmanland. E.U.
39856. Neg. nr. 66. G.v.

De tekniska skillnader, som möjligen låter sig urskiljas ur svaren, är att det inte alltid behövde vara två nya störor, Jämtland. Här sattes en grov stör på motsatta sidan av den åt vilket håll som gärdesgården lutade. Gärdesgården restes upp mot stören och bands fast mot det avruttnade störparet. Även Närkes enda svar relaterar detta förfarande som vanligt.

Ytterligare skillnader som framskymtar i svaren är att man i vart fall i östra Mälardalen vanligen satte de nya, grova störrarna invid gamla avruttnade dito. I Västra Sverige, Västergötland och Värmland, anbringades omvänt de nya störrarna mitt emellan två gamla störpar. Några enstaka svar från detta område relaterar också att man kunde upprepa behandlingen så till vida att när de nya störrarna ruttnade av, så *klammades* gärdesgården på nytt. Detta gjorde att gärdesgården så småningom fick ett karaktäristiskt utseende. Ett av dessa svar anger också att andra former av stöd ej användes vid underhåll. Endast hållstörning.²⁰⁸

Troligtvis är det detta som Pehr Kalm skriver om i sin "Västgöta och bohuslänska resa ... 1742". Hunnen någonstans emellan Köping och Arboga beskriver han gärdesgårdarna i följande ordalag:

"Staverparen på gärdesgårdarna voro här ganska nära vid varandra och långt tätare än jag på något ställe tillföre sett: knappt var somligstads en halv aln mellan vart par. Orsaken härtill sades vara denna: när ny gärdesgård här på orten reses upp, sättes staverparen i förstone ej tätare än brukeligt är på andra ställen, men när denna gärdesgården stått så länge, att stavarne begynna bliva ruttnade ned vid marken, och man fruktar, det ett stormväder torde kasta omkull hela gärdesgården, så sätter man mitt emellan vartannat staverpar (ibland och längre emellan, ibland ock tätare, allt som det behöves) ett nytt par stavar, dem man binder tillhopa strax ovanför gärdesgården med ett band av vidjor eller unga granar. I detta tillstånd låter man gärdesgården stå några år; när man åter börjar befara, det rötan så angripit dessa sistnämnde, att de numera ej torde vara i stånd att längre uppehålla gärdesgården och understödja de andra, sätter man åter mitt emellan de andra staverparen ett par nya stavar, och härmed fortfar man tid efter annan som man finner nödigt, så länge tills staverparen bliva varandra så nära som förmält är. Man kan lätteligen skilja de stavar, som vid gärdesgårdens första uppresande blivit satte, ifrån de andre som man sedan tid efter annan tillagt till gärdesgårdens understöd, ty de första och äldsta hava gemenligen 3 par länkar eller staverband på sig, men nykomlingarne ha sällan mer än ett, varmed de strax ovanför gärdesgården äro fäste och bundne tillhopa. På detta sätt säges en gär-

desgård många resor längre hava bestånd än eljest med andra vanligt är, samt lantmannen dessutom slippa omaket att få titt och ofta stänga upp en gårdsgård ånyo. Detta sätt av gårdsgårdar med så täta staverpar märkte jag sedan överallt vara brukeligt, icke allenast uti den övriga delen av Västmanland jag färdades igenom utan ock uti hela Närke samt en stor del av Västergötland".²⁹⁹

Pehr Kalms iakttagelser skänker ökad tilltro till uppgiften från Västergötland i tabell 24, att en gårdsgård kunde stå i 50 år med underhåll. En utsaga vilken i förstone kan tyckas något dubiös i jämförelse med övriga uppgifter i tabellen. Kalm skriver i citatet ovan att *på detta sätt säges en gårdsgård många resor längre hava bestånd*.

Nedanstående bild, figur 45, är den enda i hela materialet som jag tror tillnärmelsevis kan illustrera den gårdsgård som Pehr Kalm beskriver. Enligt originalets bildtext är gårdsgården stängd med enehank och järntråd. Vidare kan man se hur gårdslena i grundkonstruktionen sjunkit ihop så mycket att de uppnått horisontell position. Ej heller tycks stöd ha kommit till användning vid underhållsarbetet.

Från Värmland, slutligen, anger två svar från Ekshärad, att man vid detta arbete kunde ta hjälp av ett speciellt verktyg för att

klämma ihop störpären med. (Se kapitel 10 och figur 42).

När gårdsgården var i så dåligt skick att den inte ens kunde överstöras kunde man tillgripa ytterligare en metod. Metoden ifråga redovisas inte lika frekvent i svaren, men är dock nog så vanlig. Den tycks huvudsakligen ha kommit till användning där gårdsgården går igenom skogsmark. Något svar ifrån norra Sverige kallar detta att *hugga på hagen*. Helt enkelt att fälla hela okvistade träd längs med och över det parti av gårdsgården som var dåligt. I de allra flesta fall kommer svaren in på detta som en extrem variant av det som ovan kallats att risa eller ruska på. Ibland kunde man även sätta korslagda störor över rishögen och i korsen lägga slanor i gårdsgårdens längdriktning.

Avslutningsvis skall noteras att alla underhållsmetoder där man lägger ris/buskar/små träd ovanpå en gammal gårdsgård gör denna extra känslig för snötryck och väta. Har man väl börjat risa på måste man således fortsätta med detta varje år till dess att gårdsgården stängs om. Följande ordspråk från Småland går tillbaka på detta förhållande: "Det är bra med tak på allting utom gammal järsgå."³⁰⁰ Likaså syftar detta ordstäv från våra två nordligaste län på samma förhållan-

Figur 45. Överstörad gårdsgård. Lägg märke till hur gårdslena har sjunkit i konstruktionen samt att stöd inte har kommit till användning. E.U. 8508, Skånings-Åsaka socken och Skåningshärad i Västergötland. Neg. nr. 259. S. p. Fotot taget av R. Odencrants 1/9 1934.

de. "Barnmag full." ³⁰¹

När på året och under

Hägnadsunder gårdsgårdar måste jordbruksåret betskraft. Där med djurhåll men under ve mas av i först tidsrytm, vår (sådd), och ske sig i att anpass tåkt, i enligh krav. Tidpunk vis också den den och klim kunna reglera foder samt mö löv och ljung, fodret börjar

I jordbruks delvis är satta från växande naderna själv skick innan d gårdsstör kan då denna är t

Att klimato jordbruk är in om hägnadsu let rymmer m nala klimato kunna sättas i allt torde veg tidpunkten fö betydelse. Av getationsperio

Från norr skillnader i d stor betydelse las, men har i växter, gräs, f fall kan kom snabb utveck

de. "Barnmagen och rishagen blev aldrig full."³⁰¹

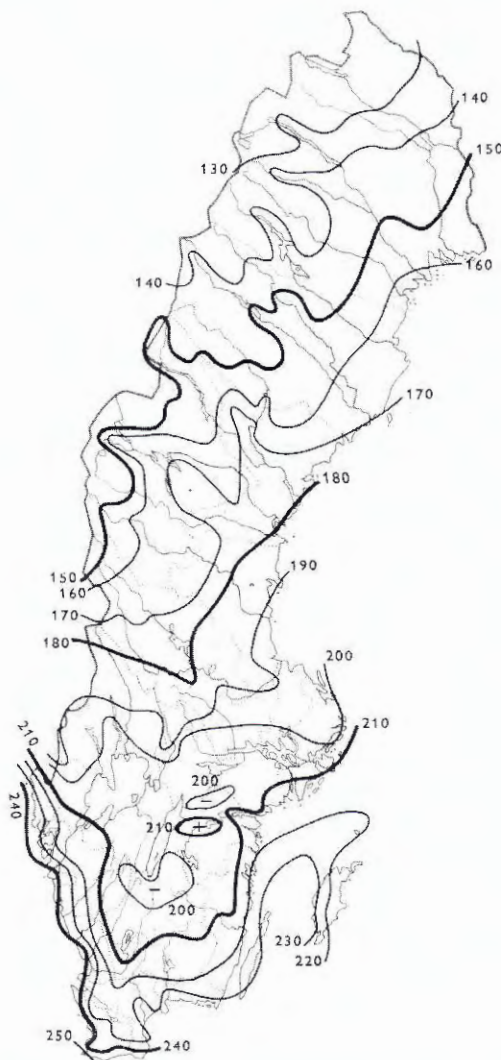
När på året utförs stängning och underhåll

Hägnadsunderhåll och nystängning av gårdsgårdar måste sättas i relation till de krav jordbruksåret i övrigt ställer på tid och arbetskraft. Där spannmålsodling kombineras med djurhållning kommer hela arbetsrytmen under vegetationsperioden att bestämmas av i första hand spannmålsodlingens tidsrytm, vårbruk, (jordbearbetning samt sådd), och skörd. Djurhållningen får finna sig i att anpassa fodertäkten, slåtter och lövtäkt, i enlighet med spannmålsodlingens krav. Tidpunkten för betessläpp är naturligtvis också den beroende av vegetationsperioden och klimatet. Dock torde den i teorin kunna regleras av mängden insamlad vinterfoder samt möjligheten att aktivt föra foder, löv och ljung, till fähuset om och när vinterfodret börjar tryta.

I jordbrukssystem där hägnader helt eller delvis är satta för att åtskilja betande djur från växande gröda, säd och hö, måste hägnaderna självklart vara i funktionsdugligt skick innan djuren kan släppas ut. Gårdsgårdsstör kan vidare ej heller sättas i jorden då denna är tjälad.

Att klimatet är den faktor som styr allt jordbruk är ingen nyhet i sig. De uppgifter om hägnadsunderhåll som frågelistmaterialet rymmer måste därför relateras till regionala klimatologiska förhållanden för att kunna sättas in i sitt sammanhang. Framförallt torde vegetationsperiodens längd samt tidpunkten för dennas början ha avgörande betydelse. Av karta 16 framgår hur lång vegetationsperioden är i olika delar av Sverige.

Från norr till söder är det ganska stora skillnader i dagar räknat. Detta har förvisso stor betydelse för vilka grödor som kan odlas, men har inte lika stor betydelse för foderväxter, gräs, halvgräs och löv, vilka i många fall kan kompensera en sen start med en snabb utveckling. Ser man till tidpunkten

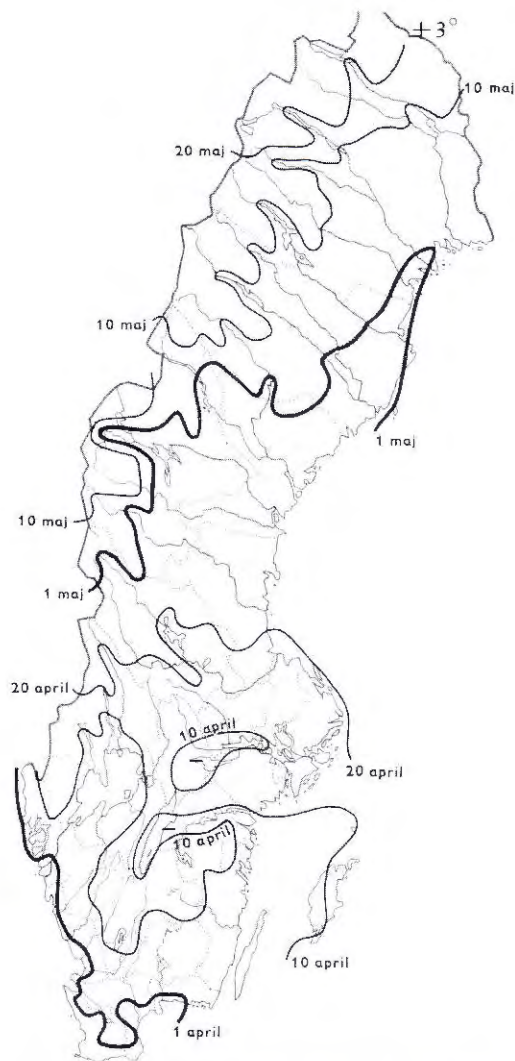

Karta 16. Vegetationsperiodens längd i antal dagar. Efter Atlas över Sverige, atlasblad 27–28, karta 28.

för vegetationsperiodens början är skillnaderna mindre i antal dagar räknat ifrån norr till söder än vad man skulle kunna tro av karta 16 ovan. Av karta 17 nedan framgår vilket datum som vegetationsperioden normalt tar sin början på olika håll i landet.

I både karta 16 och 17 har vegetationsperioden definierats som den period då temperaturen i medeltal överstiger $+3^{\circ}\text{C}$. Den definitionen är numer föråldrad.³⁰² Ett standardverk i grundläggande växtodlingslära

Karta 17. Datomet för vegetationsperiodens början. Efter Atlas över Sverige, atlasblad 27-28, karta 26.

anger att den gamla definitionen dock ur en praktisk synvinkel är att föredra "eftersom den nära sammanfaller med tidpunkten för vårbrukets början".³⁰³

Svaren på huvudfrågelistorna, M 15 och Nm 144, relaterar gärna hägnadsunderhåll i tidsmässig relation till antingen tid på året, 7 svar, betessläpp eller motsvarande, 13 svar, samt vårbruket, 11 svar. Tyvärr är det högst ovanligt att något enda svar ens antyder det inbördes tidsmässiga förhållandet mellan

exempelvis betessläpp och vårbrukets början eller slut. Jag har därför tagit hjälp av de på SOFI i Uppsala förvarade svaren på frågelista M 150 Arbetsåret. (Se tabell 4 i kapitel 4.)

I tabell 25 nedan har jag fört upp alla svar från de tre frågelistorna vilka sätter hägnadsunderhållet i relation till vårbruket. Tabellen skall läsas mot bakgrund av karta 17s information om den ungefärliga tidpunkten för vårbrukets början.

På sina håll förekommer det att tabell 25 innehåller en asterisk. Denna symboliserar att det enskilda svaret uppger att man brukade störa ut på hösten innan tjälen kom. I de fall det enskilda svaret särskilt hänvisar till att det var för att undvika eldfaran som stängningsarbete förlades till en viss tidpunkt har jag skrivit in ordet eldfara i tabellen. Dock har samtliga dessa svar även relaterat tidpunkten för underhållsarbetet i förhållande till vårbruket. De upptagna svaren från frågelista M 150 har dessutom relaterat det tidsmässiga förhållandet mellan betessläpp och vårbruk.

Tas svarsfördelningen i tabell 25 i beaktande torde de svar vilka angivit att hänsyn till eldfara varit en orsak till att underhållsarbetet förlagts i tiden före vårbruket kunna hänföras geografiskt till de områden av landet där försommartorka råder: huvudsakligen Kalmar län, delar av Östergötland och det inre av Mälardalen.³⁰⁴ Uppgifterna om att man kunde störa ut under hösten torde kunna förklaras av lokalklimatet; höjd över havet och/eller i kombination med nordlig bredd. Sålunda förberedde man nästkommande års hägnadsarbete samtidigt som man gav sig själv mer tid för vårbruket i områden med en kortare vegetationsperiod.

I tabell 26 nedan har jag utnyttjat de svar på frågelista M 150 vilka relaterar tidpunkten för betessläpp i förhållande till vårbruket.

Uppgifterna för betessläppets tidpunkt är baserad utifrån den tidpunkt då korna släpptes. Får, och i något enstaka fall getter, tycks ha släppts någon eller några veckor tidigare i nästan samtliga fall. Av svaren framgår också att i de områden där man

Tabell 25. Tid M 15, Nm 144

Landskap/län

Lappland
Norrbotten

Västerbotten
Jämtland

Medelpad
Hälsingland
Dalarna

Värmland

Uppland

Bohuslän
Dalsland
Västergötland

Östergötland

Jönköpings
Kalmar
Kronobergs

Tabell 26. Tid

Landskap/län

Lappland

Norrbotten
Jämtland

Dalarna

Uppland

Dalsland
Västergötland

Östergötland
Jönköpings
Kalmar

Tabell 25. Tidpunkterna för hägnadsunderhåll och vårbruk satt i relation till varandra enligt svaren från frågelista M 15, Nm 144 och M 150

Landskap/län	Härad/Tingslag/ Skeppslag	Underhållföre vårbruketsbörjan	Vårbruk	Underhållefter vårbrukets avslutande	Fråge- lista
Lappland	Lycksele	x		x *	M15
Norrbottnen	Nederluleå			x *	Frissvar
	Piteå			x	M 150
	Nederkalix	x		x	M 150
Västerbotten	Skellefteå			x *	Nm144
Jämtland	Ragunda	x		*	M 150
	Revsunds			x	M 150
Medelpad	Sköns			x	Nm144
Hälsingland	Forsa	x		x	Nm144
Dalarna	Rättvik	x		x	M 150
	Rättvik			x	M 150
Värmland	Frykdals			*	Nm144
	Jösse			x	M 150
Uppland	Bro & Vätö			x	M 15
	Bro & Vätö			x	M 150
	Väddö&Häverö	x eldfara			Nm144
	Våla	x eldfara	x		M 150
Bohuslän	Inlands Torpe			x	Nm144
Dalsland	Valbo	x		x	M 150
Västergötland	Vartofta	x			M 150
	Gudhem			x	M 150
	Vilske	x		x	M 150
Östergötland	Hammarkinds			x	M 15
	Vifolka			x	M 150
Jönköpings	Södra Vedbo			x	M 150
Kalmar	Stranda	x eldfara			M 150
Kronobergs	Allbo	x		x	M 15
	Kinnevald			x	M 150
	Konga	x			M 15

Tabell 26. Tidpunkterna för vårbruk satt i relation till betessläpp enligt svaren från frågelista M 150 Arbetsåret

Landskap/län	Härad/Tingslag/Skeppslag	Betessläpp före/under vårbruket	Vårbruk	Betessläpp efter vårbruket
Lappland	Lycksele lappmarks			x
	Åsele lappmarks		x	
	Arjeplog lappmarks		x	
	Lycksele		x	
Norrbottnen	Nederkalix		x	
Jämtland	Ragunda		x	
	Revsunds			x
	Hammerdals		x	
Dalarna	Rättvik			x
	Rättvik			x
	Jösse			
Uppland	Bro & Vätö			x
	Våla		x	
Dalsland	Valbo			x
Västergötland	Vartofta			x
	Gudhem			x
	Vilske			x
Östergötland	Vifolka			x
Jönköpings	Södra Vedbo			x
Kalmar	Stranda			x

hade fåbodar fick djuren gå hemma den första tiden. Buföringen skedde 1–2 veckor efter det att vårbruket var avslutat. Djuren vallades under tiden i hemlöten. I västra Sverige förekommer uppgifter om att djuren tjuvdrades den första tiden.

Av tidsuppgifterna i tabell 25 och 26 framgår att hägnadsunderhåll kunde förläggas dels före vårbruket och dels efter dettas avslutande. Likaså kunde betessläpp ske både före, efter och under vårbruket. I de fall det skedde under vårbruket var det i regel i samband med såddens avslutande. Skedde betessläpp vidare efter vårbrukets avslutande, vilket var vanligast, sammanfaller därmed också betessläpp med tidpunkten för hägnadsunderhåll. Här inställer sig frågan hur detta förhållande går ihop med antagandet om att det måste vara stängt innan djuren släpps.

Följande två svar från frågelista M 15 respektive M 150 torde skänka ett förklaringsljus över hur frågan rent praktiskt löstes. Ett svar från Allbo härad i Kronobergs län skriver att, om betessläppet var tidigt fick man utföra tillfälliga reparationer på hägnaderna. Dessa skulle hålla till dess att vårarbetet var avslutat. Därefter utfördes mer ordentlig reparation. Det var vidare sällan som man såg till gärdesgårdarna mer än någon dag före, eller till och med samma dag, som betessläppet.³⁰⁵

Svaret från frågelista M 150, Östergötland, Vifolka härad och Västra Hargs socken, anger att:

”Det första nödtorftiga hägnadsarbetet måste vara färdigt innan man kunde släppa ut kreaturen. Om man fick tid kunde man börja nyhägnaden innan man släppte kreaturen, men annars kunde detta arbete vara till senare under juni månad. Den första översynen av gärdesgårdarna gällde översynen av gap och grindar samt nödtorftig reparation av de gärdesgårdar man inte behövde nyhägna.”³⁰⁶

Av svaret framgår att korna normalt släpps i bet under perioden 1 juni–15 juni.

Sammanfattas resultatet av tabell 25 och 26 med de ovan två anförda frågelistsvaren

ger detta också en bild av kvalitativa skillnader i underhållsarbetet. Det finns alltså all anledning att skilja ut nystängning av gärdesgård från annat underhållsarbete. Det senare går relativt sett snabbt att genomföra, en dag eller två, medan den mer tidskrävande nystängningen förläggs till tiden efter det att både vårbruk och betessläpp är avslutade.

Av svaren på frågelista M 150 framgår att nystängning tar ungefär 1–2 veckor i anspråk och sker i den relativt sett lugna period som finns mellan vårbruket och slåstern, runt midsommar. Med undantag av de områden där vallning, utstörning på hösten eller en anpassning till eldfara förekommer, sker nystängning i en miljö där det finns betande djur.

Ovan anförda förhållanden gäller för tiden omkring sekelskiftet 1900. Då hade växtföljdsjordbruk där vall ingick som del i växtföljden slagit igenom helt på de flesta håll i landet. Detta torde väsentligen ha underlättat foderanskaffning och därmed troligen också gjort det möjligt att senarelägga betessläppet.³⁰⁷ Arbetstidsåtgången för jordbearbetning och sådd hade samtidigt inte påverkats i motsvarande grad. Den tycks ha varit grovt sett konstant under 1800-talet.³⁰⁸

I Per Brahes skrift *Oeconomia*, från sista kvartalet av 1500-talet, listas månad för månad de arbeten som skall utföras vid en uppländsk storgård. För mars månad anges att gärdesgårdarna sågs över. I maj släpptes boskapen på bete. Hägnaderna skulle vidare också vara i ordning denna månad.³⁰⁹ Även med hänsyn tagen till tidsförskjutningen mellan den dåtida julianska kalendern och dagens, (Per Brahes 1 mars motsvaras av 15 mars idag), ligger betessläppet förhållandevis tidigt jämfört med uppgifterna i svaren på frågelista M 150.

Reinero Broocmans ”En fulständig svensk hushåldsbok” från 1736 anger att man i mars månad måste:

”hank och widjor til reds hafwa, gärdsel klyfwas och framföras tit thet behöfwes, at så snart kälan går utur marken, ther med kunnna hägna och stänga”.³¹⁰

Figur 46. Uppslagsverket *Uppslagsverket* med hägnad.

Hägnadsu
månad i E
På bilden
höger var
stycke gä
och börja

Med lee
är det inte
re delen a
före vårbr
de av häg
ha berott
gärdesgår
ten av 18
vidare kap

Figur 46. Utsnitt av Pehr Hörbergs bildsvit av årets syslor från månad till månad år 1805. Mars månad illustreras med hägnadsarbete. Efter Gadd, C-J, 2000, s. 56–57.

Hägnadsunderhållet är även förlagt till mars månad i Pehr Hörbergs bildsvit från 1805. På bilden i figur 46 ovan synes mannen till höger vara sysselsatt med att stänga om ett stycke gårdesgård. I maj har korna släppts och börjat ge mjölk.

Med ledning av ovanstående information är det inte helt orimligt att tänka sig att större delen av hägnadsunderhållet var förlagt före vårbruket i äldre tid. Ett senareläggande av hägnadsunderhållet kan också delvis ha berott på att varje hemman hade mer gårdesgård att underhålla under andra hälften av 1800-talet jämfört med tidigare. (Se vidare kapitel 13).

Hur stor del av gårdesgårdarna behövde överstöras eller nystängas?

I tabell 27 nedan har jag för de fem militieboställena fört upp medelvärdet av den procentuella andelen av hägnaderna, vilka blivit klassade som medelmåttiga eller odugliga. Jag har således för varje syneprotokoll räknat ut procentsatsen "oduglig" respektive "medelmåttig" gårdesgård. Därefter har jag räknat fram ett medelvärde för varje boställe. Har ett boställe synats exempelvis 14 gånger har de 14 procentuppgifterna för klassen "medelmåttig" dividerats med 14. Den tidsperiod som anges för varje enskilt boställe består av differensen mellan årtalen

för det yngsta respektive äldsta protokollet i serien. Siffran inom parentes i denna kolumn anger det år från vilket det första protokollet i serien härstammar. För klassen "medelmåttig" anges i protokollen att dessa hägnader skall överstöras. Den del av hägnaden som blir klassad som "oduglig" skall stängas om.

De fem boställena ligger alla geografiskt belägna inom Seminghundra härad i Uppland. De har varit anslagna till Upplands regemente och Hundra härads kompani: Norrby 3/4 mantal, Krogsta 5/8 mantal samt Åsvassla 1/2 mantal. De två andra, Velamby 1 mantal och Åckelsta 1 mantal, har disponerats av Livregementets dragoncorps livkompani.³¹¹

De framräknade medelvärdena i tabell 27 ovan ger en fingervisning om underhållsbehovet. Varje protokoll ger en ögonblicksbild av hägnadernas kondition just vid synetillfället satt i relation till den totala hägnadsmängden som bostället hade att underhålla. En tidsserie av protokoll, låt vara med ojämna tidsintervaller, torde ge en god inblick i dynamiken i underhållsarbetet samt ange riktvärden för hur mycket av hägnaderna som normalt sett kunde behöva stängas om samt överstöras.

Om 1752 års boställesordnings krav på 50 famnar ny gärdesgård per år jämförs med de 14% "oduglig" gärdesgård som boställena i tabell 27 uppvisar, synes nystängningsbehovet vara för lågt satt. Omräknat och uttryckt i famnar motsvaras de 14% av 318 famnar.

Vidare uppvisar protokollen för de fem utvalda boställena generellt sett en ökning över tid av den totala hägnadsmängden och stärker därmed de slutsatser som presenterats i anslutning till uppmätningen av hägnader i äldre lantmäterikartor i kapitel 13 nedan. (Protokollserierna för de fem boställena finns återgivna i appendix B).

De framräknade medelvärdena skall sättas i relation till gärdesgårdens stipulerade livslängd samt den arbetstid av en till två veckor som ägnades åt mer ordentligt underhåll. Således överstöring från gärdesgårdens 20:e levnadsår och nystängning efter dess 30:e år.

Hur stor var dagsprestationen vid nystängning?

Svaren från frågelista M 15 och Nm 144 innehåller 63 utsagor om hur mycket gärdesgård som kunde stängas under en dag. 34 av svaren – något fler än hälften – kommer från Småland, 25, och Östergötland, 9. Av Kronobergs läns totalt 13 svar kommer 10 från den kortlagda gärdesgårdens område. Svaren från landskapen Lappland, Västerbotten, Medelpad, Hälsingland, Närke, Bohuslän samt Dalsland har ej lämnat några uppgifter alls om detta.

Inget av svaren har uttryckt dagsprestationen som en längd i meter. Prestationen anges alltid i famnar eller antal störrpar. Endast Gotland avviker. Här uppges prestationen i ett antal *varpor*. En varpa motsvaras av 12

Tabell 27. Det procentuella medelvärdet av den mängd hägnad vilken blivit föremål för överstöring samt nystängning

Boställe	Socken	Antal användbara protokoll	Protokollseriernas längd i år. (Startår)	Medelmåttig hägnad i %	Oduglig hägnad i %
Velamby	Vidbo	7	123 (1724)	21,6	9,4
Åckelsta	Skepptuna	10	84 (1733)	22,5	7,8
Norrby	Lunda	14	148 (1712)	23,7	19,3
Krogsta	Vidbo	12	116 (1724)	21,7	20,5
Åsvassla	Frösunda	5	37 (1724)	17,6	14,0
Medelvärde				21%	14%

Källa: Husesynsprotokoll för militiehemmanen Velamby, Åckelsta, Norrby, Krogsta och Åsvassla i Seminghundra härad. Se appendix B

störpar och man *töjnar* 10–12–14 varpor tun på en dag. Vidare är det inte alltid att prestationsuppgiften sätts i relation till det antal personer eller arbetslagets sammansättning som är satta att prestera den uppgivna längden. Dock är det så att samtliga landskap, utom Värmland, har svar vilka klart och tydligt anger att prestationsnormen är räknad på en vuxen karl eller alternativt två. Dessa svar har jag använt som nyckel inom de berörda landskapen.

Vidare förekommer att ett enskilt svar anger flera prestationsnormer. Uppgifter som relateras som maximala prestationer av särskilt duktiga stängare eller dagsverksbetning för herrgårdar, vilka uttryckligen av informant eller meddelare anges vara högre än normen på den egna gården, har bortsetts ifrån. Likaså har jag varit tvungen att sänka prestationerna i två svar från Jämtland vilka uttryckligen anger att det uppgivna antalet famnar förutsätter att det är utstörat innan stängningsarbetet tar sin början.

I de fall där svaret anger ett specifikt antal störpar – i ca 60% av fallen – har jag använt mig av svarets uppgivna störparsavstånd då jag räknat ut det antal meter som borde motsvaras av det uppgivna antalet störpar. Saknas denna uppgift i svaret har jag vid beräkningarna använt mig av det avstånd som är vanligast i det landskapet enligt tabell 15, *Störparens inbördes avstånd*.

Jag har även för samtliga svar jämfört vad det enskilda svaret anger vara den vanligaste sammansättningen för ett arbetslag och hur de fördelade arbetet sinsemellan. Detta då några enstaka svar anger att den uppgivna prestationsnormen förutsätter att den eller de personer som utförde arbetet – rent stängningsarbete – måste ha hjälp av en vidjebasare/hjälpreda för att klara normen. Eftersom övriga uppgivna prestationsnormer inte nämnvärt skiljer sig från de svaren, är det min fasta övertygelse att samtliga prestationsnormer förutsätter en dylik medverkan. Detta gäller även i de fall där svaret klart och tydligt anger att man räknade exempelvis 40 störpar som ett fullgott karldagsverke.

Prestationsnormerna är ofta också situationsrelaterade. Ett större antal svar kommenterar normen med att det även ingick i arbetet att riva ner den gamla gärdesgården, sortera ut användbart virke, vassa om gamla störar etc. Mycket vanligt i dessa svar är också att vidjorna som skall begagnas under dagen tas i samband med själva stängandet. Nya störar och nytt gärdsel i erforderlig mängd antas däremot vara framkörda och finnas på plats. Inget enda svar har explicit relaterat en prestationsnorm som avser en helt ny gärdesgårdslinje vilken skall stängas för första gången med helt nytt material.

Två svar ifrån Småland, Kalmar och Kronobergs län, uppger särskilt att arbetsdagen, som normen skall relateras till, omfattade 13 timmar eller strax där över.

Den sträcka som under ovan anförda förutsättningar beräknades kunna stängas av en vuxen karl, (biträdd av *sveare* eller hjälpreda), var 45–50 meter lång. Efter att ha omfört alla prestationsnormer till meter erhöll jag ett medelvärde på 49 meter. Beräkningsunderlaget innehöll vanligen prestationer inom intervallet 36–54 meter. Dock förekommer i mina ögon trovärdiga uppgifter från 60 till strax över 70 meter. Utesluts alla prestationer från 60 meter och uppåt ur beräkningen hamnar medelvärdet på 44 meter. Att notera i sammanhanget är att de uteslutna uppgifterna alla kommer från Småland, där de uppgivna prestationsnormerna i nästan samtliga fall anges i hot eller störpar. Görs ett enkelt medelvärde av uppgifterna för kortlagd gärdesgård inom Kronobergs län blir medelvärdet 59 meter.

Om man för enkelhetens skull sätter dagsprestationen till 50 meter och jämför denna med de 318 famnar gärdesgård som var det årliga behovet att stänga om i husesynsprotokollen torde denna uppgift ha klarats på 11–12 karldagsverken under ovan anförda omständigheter. Notera att denna uträkning inte innehåller den tid som fick ägnas åt att hugga, köra hem samt iordningställa det virke som behövdes.

I svaren har jag ett singulärt belägg där det anges att det går en halv gång till fortare

att stänga med hank. Dagsprestationen 40 hot anges som det normala om vidjor används, 60 om hank nyttjas.³¹² Ytterligare ett

svar anger att 65–75 hot kunde stängas på en dag om järntråd användes istället för normalt 40 hot då vidja användes.³¹³

KAPITEL Materi

Åtgångsta nystängni gårdsel pe

Vare sig fråge
håller någon
beräknade vi
stängning. Ej
ga om hur m
som återanvä
fall man stän
gårdesgård. E
ren rymmer o
mation av de

För under
detta beklag
oöverstigit
är ingen ver
millimeterpr
mellan störp
gårdens täth
ra tidigare i u
det heller ing
sökningen el
med åtgångs
gårdselvirke
mycket som
och gårdsel
vilket torde l

”Merendel
den af gård
lämn af gå
par stör, u
ledes wet i
desgården

KAPITEL 12

Materialåtgång

Åtgångstal för om- och nystängning uttryckt som antal gårdsel per störrpar

Vare sig frågelista M 15 eller Nm 144 innehåller någon specifik fråga om hur man beräknade virkesåtgången vid om- och nystängning. Ej heller finns någon explicit fråga om hur mycket stör respektive gårdsel som återanvändes av det gamla virket i de fall man stängde om en sträcka förfallen gårdsgård. Endast några få procent av svaren rymmer därför – helt följdriktigt – information av det här slaget.

För undersökningens vidkommande är detta beklagligt men på intet sätt något oöverstigligt hinder. Att stänga gårdsgård är ingen verksamhet som det krävs exakt millimeterprecision för att utöva. Avståndet mellan störrparen, gårdslenas längd, gårdsgårdens täthet och höjd har ju visat sig variera tidigare i undersökningen. Därmed finns det heller ingen anledning vare sig för undersökningen eller att i äldre tid arbeta annat än med åtgångstal baserade på erfarenhet. När gårdselvirke höggs visste man rimligen hur mycket som behövde anskaffas av både stör och gårdsel för det kommande årets behov vilket torde bekräftas av nedanstående citat:

”Merendels räknar man 14 gårdsele til högden af gårdsgården. Således fordrar hwarje famn af gårdsgården 7 stycken gårdsele, två par stör, utom snedstören, och 6 hank. Således wet man huru mycket fordras til gårdsgården, när man vet des längd.”³¹⁴

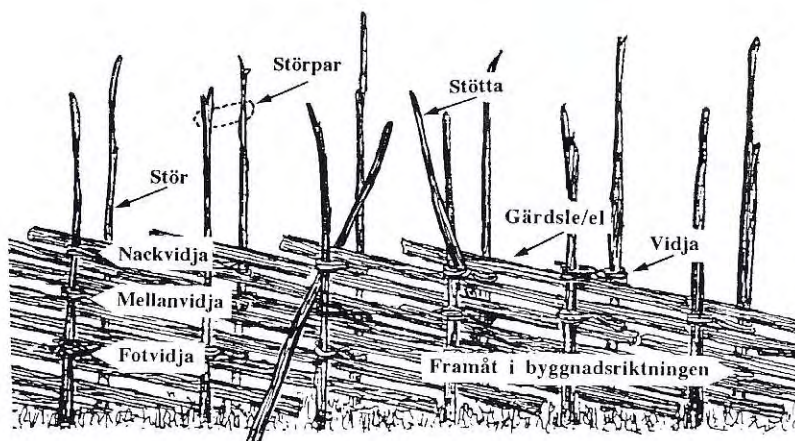
Av svaren på frågelistorna framgår att man dels beräknade åtgångstalet som ett visst antal gårdsel per störrpar och dels att man vid omstängning alltid återanvände delar av det gamla virket. Det senare förfarandet beläggs även i husesynsprotokollen. Här står det uttryckligen att gammalt virke skall återanvändas då gårdsgård klassad som oduglig skall stängas om.³¹⁵

Det enklaste sättet att närma sig åtgångstal av detta slag är att utgå från en situation där alla förutsättningar är kända. Sten Hagander anger i sin bok ”Gårsgår'n i vårt landskap”, 1995, i avsnittet Byggbeskrivning, sidan 47, materialåtgången för att stänga 100 meter gårdsgård. Hans typgårdsgård har en höjd på 1,2 meter, 0,9 meter mellan störrparen samt en lutningslinje som går igenom sju störrpar. Den är vidare stängd med tre vidjor per störrpar samt försedd med stöd på vart sjätte störrpar. Igenom varje störrpar passerar åtta stycken gårdsel på höjden räknat. Se vidare figur 47 nedan. Till den sålunda specificerade gårdsgården åtgår:

200 gårdsel av omkring 4 meters längd
250 störrar
325 vidjor

Med ett störrparsavstånd på 0,9 meter åtgår 222 störrar på 100 meter gårdsgård. Uttryckt som antal störrpar blir detta således 111 stycken. Resterande störrar av de 250 angivna kommer att användas som stöd. 200 gårdsel/111 störrpar blir 1,8 gårdsel per störrpar. Således torde man räkna två hela gårdsel per störrpar. Om lutningslinjens längd – igenom sju störrpar – ses som hypotenusan av

Figur 47. Haganders typgärdesgård. Efter Hagander 1995, s. 47.

en rätvinklig triangel, vars ena sida utgörs av 7 x 0,9 meter och den andra sidan motsvaras av gärdesgårdens höjd på 1,2 meter, får den erhållna lutningslinjen en längd av 6,4 meter. Detta i sin tur innebär att det åtgår två gärdsel för att fylla lutningslinjen, från toppen till botten av konstruktionen. Gärdslena läggs sålunda i så att de överlappar varandra.

Skulle tätheten i typgärdesgården ökas från 8 gärdsel, vilka passerar igenom ett enskilt störpar, till exempelvis 10 stycken, övriga parametrar konstanta, ökas tätheten med 25%, 1,25 x 1,8 gärdsel per störpar = 2,25 gärdsel/störpar. Ökas tätheten till 12 gärdsel igenom störparet blir detta 2,7 gärdsel/störpar. En täthet av 14 gärdsel ger 3,15 gärdsel per störpar o.s.v.

I verkligheten torde man knappast räknat med några andra enheter än hela och halva gärdsel. Störparsavståndet blir ju aldrig helt jämnt på grund av markförhållanden eller beroende på gärdslenas inbördes olika längd.

De framräknade kvoterna ovan ger vidare en fingervisning om hur tät gärdesgården stängdes. 8 gärdsel igenom ett störpar blir knappa 2 gärdsel/störpar om allt virke tas nytt. 14 gärdsel blir då analogt 3 gärdsel/störpar. 2^{1/2} gärdsel motsvarar en täthet av 10–12 gärdsel lagda ovanpå varandra i ett störpar.

Ett uppländskt svar, Bro & Vätö skeppslag och Björkö-Arholma socken, anger att "man beräknade 3 gärdselstänger på ett störpar" och vidare att "stängde man med gammalt

gärdsel, beräknades så, att det blev en stång på vart störpar eller två".³¹⁶ Svaret anger vidare att till den gärdesgård som stängdes användes tre vidjor, den hade en lutningslinje igenom 5–7 störpar, räknade tre störpar på en famn samt höll en höjd av 2 alnar på ägorna men 3 alnar om den stod i en rågång. Gärdsel av upp till 9 meters längd kom till användning. Detta räckte då ensamt över 7 störpar: fyllde hela lutningslinjen. På sidan 11 i samma svar anges vidare att det gamla gärdslet sattes i gärdesgården men att en eller två nya stänger sattes i på höjden.

De slutsatser jag omedelbart drar av detta svar var att både enstaka långa gärdsel kom till användning samtidigt som två eller tre kortare gärdsel kunde användas för att fylla lutningslinjen. Gärdesgården som beskrivs torde vidare ha varit ganska tät och innehållit omkring 12 gärdsel igenom vart störpar.

Ett sörmländskt svar anger att man räknade med 4 nya gärdsel per störpar vid nystängning. Totalt gick det 12 gärdsel igenom ett enskilt störpar. (14 om gärdesgården stängdes med ståltråd). Gärdesgården stängdes med tre vidjor och hade 1 meter mellan störparen. Gärdslet hade en normallängd av 6 alnar. Tyvärr innehåller inte svaret några uppgifter om vare sig lutningslinjen eller höjden.³¹⁷

Ett östgötskt exempel anger ett åtgångstal på 2^{1/2} trinna per hot vilket skulle motsvaras

av 10–12 trinna. Avståndet mellan stängarna var 1 meter. Gärdslet bestod av 8 alnar långa stänger som angavs till 2 alnar och skulle vara laggill.³¹⁸

Ytterligare en åtgångstal för åtgångstalet för en stängnad räknades ut för det övriga fästet för att bestämma ståndet mellan stängarna. Höjden uppskattades från vidjor användes.

De ovan nämnda svara ska lika. Avgörande som åtgångstal för åtgångstalet samt för stängdes till flera gärdsel. Min bedömning beskriver en del av Haganders. Vidare nämns 4 gärdsel i täthet med det ena fallet skrivna gärdslet fört med 1,5 troligen de som att öka åtgångstalet där gärdslet

I frågelis upplysning kortlagda gärdselobergs län i Kinnevalds åtgick:

Figur 48. Konstruktionsgård. Efter D. 1–2. Kinnevalds och Bergunda år 1932–33.

av 10–12 *trimner* på höjden i varje störrpar. Avståndet mellan de senare uppges vara 0,9–1 meter. Gärdesgården stängdes med 3 vidjor. 8 alnar långt gärdsel användes. Höjden angavs till 2 alnar om gärdesgården skulle vara laggill.³¹⁸

Ytterligare ett östgötskt exempel sätter åtgångstalet till 4 *trimner* per hot. Vid omhägning räknade samma svar en *trinna* per hot, det övriga fick man av det gamla virket. Avståndet mellan störrparen var två steg och höjden uppges vara 1¹/₂ meter ungefär. Tre vidjor användes.³¹⁹

De ovan anförda svaren är inbördes ganska lika. Avgörande för hur många gärdsel som åtgångstalet anger torde vara dessas längd samt vilken höjd som gärdesgården stängdes till. Lade man sålunda i ett eller flera gärdsel för att fylla hela lutningslinjen. Min bedömning är att alla ovan anförda svar beskriver en gärdesgård som är tätare än den av Hagander beskrivna typgärdesgården. Vidare tror jag att de två svar som räknar 4 gärdsel per hot/störrpar är jämförbara i täthet med de två andra svaren. Det som i det ena fallet höjer åtgångstalet är den beskrivna gärdesgårdens höjd, 1¹/₂ meter jämfört med 1,2 meter. I det andra fallet är det troligen de kortare gärdslena som bidrar till att öka åtgångstalet i det sörmländska exemplet där gärdset är ganska kort, 6 alnar.

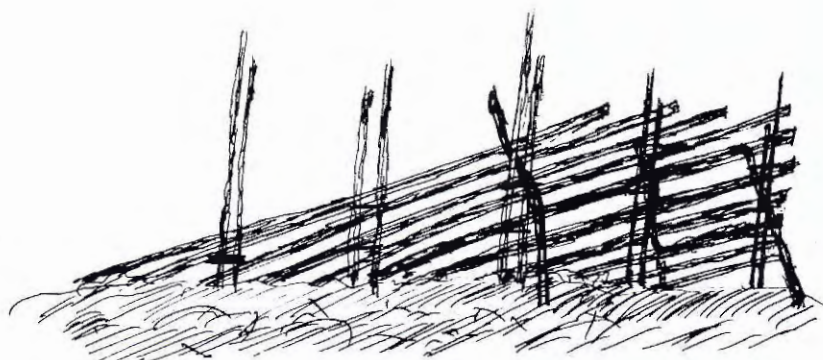
I frågelistmaterialet finns motsvarande upplysningar att hämta i svaren från den kortlagda gärdesgårdens område inom Kronobergs län. Ett svar från Bergunda socken i Kinnevalds härad anger att vid nystängning åtgick:

3 vidjor
2 störrar + 1 *stöstake* (stöd)
3 åsar

Analogt med ovan skulle detta innebära att man räknade med 3 gärdsel per störrpar vid nystängning. Svaret ger ingen höjd på gärdesgården men anger att första vidjan, backvidjan, sattes ³/₄ aln över marken, 0,45 meter. I Haganders typgärdesgård sitter motsvarande vidja på 0,3 meters höjd över marken varför jag tror att den kortlagda gärdesgården i detta svar är högre än de 1,2 meter som Hagander utgår ifrån. Gärdslets längd anges till 8 alnar samt ett störrparsavstånd på 2¹/₂ alnar, 1,5 meter. Enligt den i svaret medsända teckningen går det 7 gärdsel igenom ett enskilt störrpar. Se figur 48 nedan.

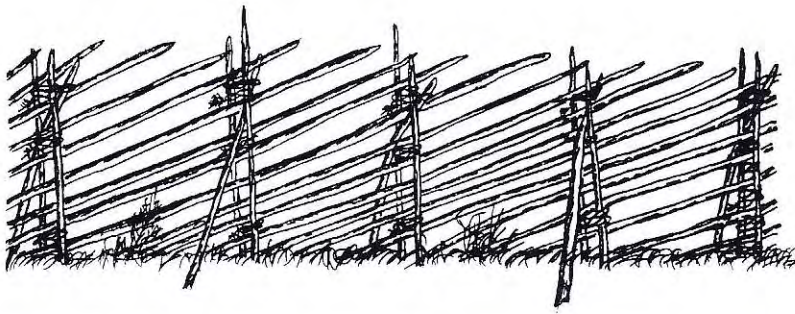
Samma svar anger att vid omstängning beräknades att man behövde 2 åsar och 2 störrar nytt virke "emedan man alltid ansåg, att en ås och en störr av det gamla virket kunde användas till varje par".³²⁰

Ytterligare ett med teckning förssett svar, Allbo härad och Västra Torsås socken, räknar åtgångstalet vid omstängning på samma sätt. Vid omstängning togs var tredje ås ny. Den i svaret avbildade gärdesgården, figur 49 nedan, anges ha en 1¹/₂–2 alnar mellan störrparen och en höjd av 2–2¹/₂ alnar. Lutningslinjen går igenom tre störrpar – *tre par igång*. Lutningslinjen beskrivs som att den går från första *stakaparets* översta vidja till tredje *stakaparets* nedersta vidja och en bra bit till. Normallängden för gärdsel uppges vara 7 alnar.³²¹

Figur 48. Kortlagd gärdesgård. Efter DAL 1314: 1–2. Kinnevalds härad och Bergunda socken, år 1932–33.

Figur 49. I bildtexten i originalet anges att "teckningen föreställer en särdeles omsorgsfullt uppförd ny gärdesgård av endast prima gärdsle och allt av samma längd". Efter DAL 2465, s. 72 och figur 5, Allbo härad och Västra Torsås socken, år 1934.

Jämförs figur 48 och 49 med varandra består den största skillnaden i att det går 7 gärdsel igenom varje störpar i figur 48 medan figur 49 redovisar 8. (Räknat från nackåsen, det gärdsel som vilar på översta vidjan i störparet.) Svaren redovisar samma åtgångstal för omstängning varför det finns skäl att tro att man även använde samma åtgångstal vid nystängning. I bildtexten till figur 49 antyds också att gärdsel kunde skarvas.

Ytterligare två svar från dessa bägge häradshyser hyser information om åtgångstal vid nystängning. Från Urshults socken i Kinnevalds härad uppges att man räknade 4 stora eller 3 stora och 2 mindre gärdsel per stakpar. Det andra svaret, Allbo härad och Aringsås socken, räknar 3 gärdsel per störpar vid nystängning.³²²

Som synes tycks det inte vara någon större skillnad på åtgångstalen för en lång- respektive kortlagd gärdesgård. Tre gärdsel per störpar verkar i mina ögon vara ett rimligt tal på riksnivå, förutsatt att gärdesgårdarna har jämförbar höjd och täthet. Resultatet styrker också mitt tidigare antagande att det inte är någon stor skillnad mellan kort- och långlagd gärdesgård. Man använder sig av samma material, av lika dimension och har samma antal vidjor. Den största skillnaden ligger i det faktum att gärdslenas längd varierar. Vidare, om fler än ett gärdsel för kortlagd eller fler än två gärdsel för långlagd gärdesgård användes för att fylla lutningslinjen, tror jag att ett åtgångstal på fyra gärdsel per störpar torde användas i det senare fallet för en långlagd gärdesgård. Väl att märka har dock detta ingen som helst inverkan på den exakta volymen virke som åtgår att stänga en viss sträcka.

Vid jämförbar höjd är det endast tätheten på gärdesgården som ger utslag på volymen; jag menar att man i detta fall bör betrakta gärdesgården som en vägg av konstant tjocklek och höjd. Det enda som är av vikt vid en volymberäkning, oavsett typ av gärdesgård, är hur mycket luft det finns mellan de i väggen ingående gärdslena.

Hur mycket virke återanvändes?

Principen att återanvända gammalt virke har ovan både berörts och belagts i svaren från de bägge gärdesgårdstypernas utbredningsområden. Förutom de redovisade beläggen för detta har jag ytterligare en uppgift ifrån Ångermanland. I svaret från Nätra tingslag och Anundsjö socken, anges att varannan eller var tredje gärdsel togs ny vid omstängning.³²³ Ifrån Jönköpings län redovisar ett svar att vid omstängning bestod *bottentrolan* och *mellantrolan* av gammalt virke medan *nacktrolan* alltid var ny.³²⁴ I Södra Vedbo härad och Höreda socken i samma län uppges att man räknade en ny och en gammal *staver* per hot.³²⁵

Sammanlagt har jag sju stycken explicita belägg vilka beskriver hur mycket virke som återanvändes, stör och gärdsel, i termer av hur mycket av virket som togs nytt. Tre av dessa sju belägg innehåller samtidigt upplysningar om hur virkesåtgången skall beräknas vid nystängning – allt virke nytt.

Görs en direkt omräkning av tablån nedan innebär det att man i de enskilda fallen återanvände $\frac{1}{3}$ – $\frac{2}{3}$ av gärdslet i Uppland, $\frac{3}{4}$ av gärdslet i Östergötland samt $\frac{1}{3}$ av gärdslet i Kronobergs län. Skillnaderna, svaren emellan, beror sannolikt på att man använder

Landskap

- Uppland
- Östergötland
- Kronoberg (kortlagd)

gärdsel av inbo land angav sva två och tre gär I de fall man v sel tror jag att gärdsel. I svar man ifrån en ovan, där lutn störpar. Den göra det svåra ett nöjaktigt gård blir sam många gärds gär i varje stö 49 ovan. Jag t erhåller en h för endast ka

De svar som för omstängn nystängning l nedan.

Ångermanland togs nytt.

Jönköpings län genom lutning

Kronobergs län (kortlagd)

Tabell 28. Gärdes

Författare

W.M. Thelaus
Om billigare...

Å. Joachimsson
KHS, I:a ed
G. Wesslén

KHS, 3:e ed

Källa: Thelaus 1
326, Joachimsson
230, Kort handl

Landskap	Nystängning	Omstängning
Uppland	3 gårdsel/störpar	1–2 gårdsel/störpar togs nytt
Östergötland	4 gårdsel/störpar	1 gårdsel/störpar togs nytt
Kronoberg (kortlagd)	3 gårdsel/störpar	2 gårdsel + 1 stör/störpar togs nytt

gårdsel av inbördes olika längd. I fallet Uppland angav svaret att man kunde lägga i både två och tre gårdsel för att fylla lutningslinjen. I de fall man var tvungen att ta två nya gårdsel tror jag att det då rör sig om två kortare gårdsel. I svaret från Kronobergs län utgår man ifrån en kortlagd gårdsgård, figur 48 ovan, där lutningslinjen passerar igenom tre störpar. Den kortare lutningslinjen torde göra det svårare att "skarva" två gårdsel med ett nöjaktigt resultat. En kortlagd gårdsgård blir sannolikt för svag i sidled om för många gårdsel är skarvade, trots att stör ingår i varje störpar. Jämför med figur 48 och 49 ovan. Jag tror därför att man därigenom erhåller en högre kassationsandel och därför endast kan återanvända $\frac{1}{3}$ av gårdslet.

De svar som endast innehåller åtgångstal för omstängning, utan motsvarande tal för nystängning listas för jämförelsens skull här nedan.

Ångermanland: Var annat eller var tredje gårdsel togs nytt.

Jönköpings län: Två gamla och ett nytt gårdsel genom lutningslinjen.

Kronobergs län: Var tredje ås togs alltid ny.
(kortlagd)

Sammanfattas alla sex uppgifter om hur mycket gårdsel som kunde återanvändas pekar svaren på $\frac{2}{3}$. För störar torde en stör per störpar kunna återanvändas vid omstängning. Ett av de sju svaren, Allbo härad och Västra Torsås socken, sätter även de uppgivna åtgångstalen i relation till gårdsgårdens totala livslängd. Svaret anger att en för orten vanlig kortlagd gårdsgård stod i ca 20 år, och "om man beräknade, att man gårde om gårdsgården vart 15:e år blev sålunda åsarnas livslängd 45 år. *Stavern* högst 30 år."³²⁶ Enligt min mening anger citatet principen för hur man räknar i detta fall. De angivna årtalen för gårdslets och störens livslängd måste däremot betraktas som ungefärliga. Klimat, jordmån, gårdsgårdens fysiska placering i terrängen samt de trädslag som användes i gårdsgården har haft betydelse i det enskilda fallet: virkets rötbeständighet.

Åtgångstal uttryckt som kubikmeter virke

Nedan har jag i tabell 28 listat ett antal volymuppgifter ur skogslitteratur eller motsvarande från åren 1874–1923. Uppgifterna i tabellen är inte helt neutrala. Olika förfat-

Tabell 28. Gårdsgårdens virkesvolym uttryckt som kubikmeter per löpmetr

Författare	år	m ³	Kommentar
W.M. Thelaus	1874–76	0,059	
Om billigare...	1875	0,035	12 gårdsel igenom ett störpar
		0,042	14 gårdsel igenom ett störpar
Å. Joachimsson	1908	0,054	
KHS, I:a ed	1914	0,057	
G. Wesslén	1914	0,050	12 gårdsel igenom ett par
		0,036	8 gårdsel igenom ett par
KHS, 3:e ed	1923	0,055	

Källa: Thelaus 1874–76, s. 221, Om billigare stängselsätt, än med vanliga skogsodande trögårdsgårdar, 1875, s. 325–326, Joachimsson 1908, s. 45, KHS = Kort handledning i skogshushållning 1914, I ed, s. 251, Wesslén 1914, s. 229–230, Kort handledning i skogshushållning 1923, 3 ed, s. 321.

tare har haft olika utgångspunkt för sina beräkningar. Volymerna har oftast använts för att bevisa hur virkesödande stängselsättet är. Alla uppgifter är omförda till kubikmeter per löpmeter gärdesgård.

W. M Thelaus siffra är omförd från 4 kubikfot virke per famn gärdesgård. Denna siffra skall täcka gärdsel samt stör tillsammans. Vidare tolkar jag att det är en på erfarenhet grundad siffra. Thelaus skriver att man "vanligen beräknar 4 kub.fot virke (gärdsel och stör tillsammans) till hvar famn gärdesgård.". På nästföljande sidor specificerar volymerna för olika sortiment: trind- och klyvgärdsel, stör etc. Därefter visas en uppställning för virkesåtgången för en laggill gärdesgård. Alternativen hamnar mellan 4,1–4,5 kubikfot. Den lägre siffran utgår ifrån att alla gärdsel är klivna samt att stören används rund. I det senare fallet är både stör och gärdsel klivna. I båda uträkningarna ingår stöd på vartannat eller var tredje par.³²⁷

I föredragsreferatet "Om billigare stängselsätt, än med vanliga skogsödande trögärdesgårdar" diskuterar akademiledamoten Carl Frans Lundström kostnader för hägnader. Således jämförs priser – ej volymer. Lundström själv anger att han har satt lågt pris på vissa sortiment. Vid omräkning till total virkesåtgång har jag varit tvungen att ta Thelaus uppgifter för trindstör samt lagt dessa till Lundströms volymuppgifter för gärdsel. Lundström ligger trots detta lågt i jämförelse med Thelaus. I Lundströms två gärdesgårdsexempel ingår inte stöd. Jag tror vidare att Lundström med flit räknat något lågt då hans avsikt med föredraget är att framhålla att andra stängseltyper åtminstone kan sägas vara billigare vid en prisjämförelse. Eftersom det vore orimligt kostsamt för bönderna att anlägga ett trädstängsel av tillräckligt hög kvalitet (täthet) för att stänga ute smådjur, gör Lundström en prisjämförelse mellan en gles (hypotetisk) gärdesgård och ett normalt trädstängsel. Den gärdesgård som drar 0,035 kubikmeter per löpmeter anges ha 4 fot mellan störparen och minst 12 gärdsel i höjd. Det andra exemplet uppges ha 3 fot mellan störparen och 14

gärdsel i höjd. (Således går 12 eller 14 gärdsel igenom ett störpar).³²⁸

Jämförs Lundströms uppgifter med Wessléns från 1914 ligger Lundström fortfarande något lågt. I Wessléns siffror ingår inte stöd och avståndet mellan störparen är på 1 meter. Dock kan både Lundströms och Wessléns siffror illustrera vikten av hur tät gärdesgårdens stängs; hur tätheten påverkar volymen.

Vem av författarna som har mest rätt är svårt att avgöra och är tämligen ointressant för undersökningen. Göres ett enkelt medelvärde av Thelaus, Joachimsson, Wessléns högre siffra samt de båda siffrorna från 1:a och 3:e editionen av "Kort handledning i skogshushållning" erhålles 0,055 kubikmeter virke per löpmeter. Motsvarande medelvärde för samtliga siffror i tabell 28 blir 0,0485 kubikmeter per löpmeter. Uppskattningsvis är den lägre siffran – strax under 5 kubikmeter per 100 meter – tämligen representativ som ett riksgenomsnitt för de gärdesgårdar som frågelistmaterialet beskriver. En siffra på över 5,5 kubikmeter per 100 meter torde däremot vara representativ för en tät gärdesgård stängd med åtminstone 12 gärdsel igenom ett störpar. Thelaus siffra runt 6 kubikmeter per 100 meter skulle kunna vara aktuell för en tät gärdesgård stängd med hankar. Ett riktvärde att använda för en äldre tid, då framför allt får var mycket vanligare som delkomponent i kreatursstocken.

I "Praktisk Skogshandboks" tredje upplaga från 1938 diskuteras virkesåtgång samt arbetsåtgång för ett antal olika typer av hägnader med utgångspunkt ibland annat Wessléns och Joachimssons arbeten. I en anmärkning till resultatens redovisas att man vid noggrann uppmätning av 300 meter gärdesgård funnit att man i sina beräkningsmodeller räknat fel på 10%.³²⁹ I beräkningsmodellen antogs 100 m gärdesgård dra 5,2 fm³ inkluderat stöd. Utan stöd drog den 5,0 fm³.³³⁰ Den kontrollmätta gärdesgårdsträckan saknade stöd och drog i verkligheten 0,5 kubikmeter mindre virke per 100 meter än vad beräkningsmodellen angav. Det är därför rimligt att betrakta siffrorna i tabell 28 med detta förhållande i minnet.

KAPITEL Hägnads- storska

Inledning

De följande re på två olika nivå, nivå där mäts skiktvis. Så ha skikt I ingått s det värde, vilk sökningsområ en grupp iden tiden, tidsskikt de regionvis fr detta endast minghundra h

Trots att jag ingående vid s tabellerna, kan jag mätt upp o vill jag ändå punkter som ä skådas. De tid respektive un beräknade me olika tidsskikte att acceptera täcker samtlig derna. Medelv olika långa tid re geometriska för de enskild tersom de alla några få år oc samme lantmä representerar

KAPITEL 13

Hägnadslängder enligt de äldre storskaliga lantmäterikartorna

Inledning

De följande resultaten kommer att röra sig på två olika nivåer. En övergripande regional nivå där mätvärdena har behandlats tids-skiktvis. Så har exempelvis alla kartor i tids-skikt I ingått som beräkningsunderlag för det värde, vilket representerar hela undersökningsområdet. Nästa lägre nivå omfattar en grupp identiska byar som kan följas över tiden, tidskikt för tidskikt, och ställas mot de regionvis framställda värdena. Tyvärr har detta endast kunnat genomföras för Seminghundra härad.

Trots att jag redan uppehållit mig ganska ingående vid själva underlagsmaterialet för tabellerna, kartakterna och det sätt på vilket jag mätt upp och indelat mina mätvärden, vill jag ändå kort repetera några huvudpunkter som är av vikt när tabellerna skärskådas. De tidskiktsvisa medelvärdena för respektive undersökningsområde är inte beräknade med lika många byar i de fyra olika tidskikten. Detta har jag varit tvungen att acceptera eftersom källmaterialet inte täcker samtliga byar för de fyra olika perioderna. Medelvärdena representerar också olika långa tidsperioder. För tidskikt I, äldre geometrisk jordebok, är tillkomsttiden för de enskilda kartorna väl definierad, eftersom de alla har tillkommit inom loppet av några få år och dessutom är upprättade av samme lantmätare. Kartor i tidskikten II–IV representerar längre tidsperioder och mät-

värdena är därmed inte på samma sätt distinkta ögonblicksbilder över undersökningsområdena såsom kartorna i tidskikt I.

Från kartor i tidskikt IV, enskiften och laga skiften, hämtas också den totala arealen för den enskilda byn vilken används för alla tidskikten, I–IV, när den totala hägnadslängden beräknas i meter per hektar. Endast på kartor i tidskikt IV, vilka har tydliga hägnadsstreck, har jag kunnat mäta hägnader. *Samtliga* kartor i tidskikt IV har dock använts för uppmätning av *skifteslinjer* och *skifteslinjer i rågång*.

De bebyggelsehistoriska och kulturgeografiska förutsättningarna skiljer delundersökningsområdena åt och därmed får totalarealerna, hämtade från kartor i tidskikt IV, något olika innebörd i varje delundersökningsområde. I Nysätra har byarnas inre expansion varit tvungna att anpassas till avvittringen varför laga skifteskartor härifrån nästan alltid innehåller ett antal ytterligare kamerala enheter med egna jordeboknummer inom den gamla byns område (Se karta 4 i kapitel 4 ovan). Dessa enheter har räknats som tillhöriga byn, då de är med i samma skiftesförrättning och samtidigt ligger inom den mark som den betraktade byn räknade som sin egen före avvittringen.

För Seminghundras del är överensstämmelsen i det närmaste exakt med avseende på byarnas rågångar gentemot varandra på kartor i tidskikten II och III i jämförelse

med kartor i tidsskikt IV. Detta trots att kortare sträckor av gränserna rätas samtidigt som en del ägoutbyten görs mellan byarna i samband med laga skiftesförrättningen.

I Gudhem slutligen är situationen ytterligare något annorlunda. Här existerar byarna inom ramen för vad som kanske kan kallas det totala hägnadslaget vad gäller inägomark samtidigt som utmarken ofta är samfällad mellan två eller flera byar. Till detta kommer även de områden på häradsallmänningarna vilka Gudhems byar har andel i. Dessa sistnämnda delas upp till att först bli sockenallmänningar, 1700-talets andra hälft, som sedan i sin tur kan brytas ner till ägolotter för enskilda fastigheter i samband med enskifte och laga skifte. Detta betyder att Gudhems byar, rent juridiskt, har vuxit och fått ökad domvärjo över den totala markresurs de nyttjat under hela undersökningsperiodens längd. Syftena för att genomföra de olika lantmäteriförrättningarna har varierat över tiden. Det går därför inte att följa de avmätta byarnas utveckling över tid på annat sätt än att låta det område som redovisas på kartor i tidsskikten I och II för varje by representera den totala areal vars "exakta" arealuppgifter hämtas från kartor i tidsskikt IV. Vid excerpering har därför vissa områden från uppmätningen av främst kartor i tidsskikt IV måst uteslutas, men i förkommande fall även tidsskikt III, för att få en överensstämmelse mot den förstnämnda gruppen kartor.

Den totala mängden hägnad över tiden

I tabell 29 redovisas den totala hägnadslängden som medelvärde för varje tidsskikt i

Tabell 29. Den totala mängden hägnad över tid i medeltal

Total hägnadslängd /areal från tidsskikt IV	Tidsskikt I m/ha	Tidsskikt II m/ha	Tidsskikt III m/ha	Tidsskikt IV m/ha
Nysätra		12	15	26
Seminghundra	(35)	51	58	67
Gudhem	18	26	31	49

Kommentar: Totalhägnadslängd = summan av mätklasserna åkerhägnad + övrig hägnad + hägnad i rågång. För tidsskikt I i Seminghundra har siffran satts inom parentes då äldre geometriska jordeböcker endast behandlar inägomark.

meter per hektar, undersökningsområde för undersökningsområde. Här spelar naturligtvis totalarealen en avgörande roll för de medelvärden som presenteras. Vidare säger inte medelvärdena något om var i terrängen de uppmätta hägnadslängderna har varit placerade. Däremot representerar värdena i tabell 29 de regionvisa medelvärdena för det minimiantal meter hägnad per hektar som det är rimligt att tro att det fanns i verkligheten inom en och samma kulturgeografiska region från en tid till en annan.

Skärskådas siffrorna i tabell 29 ovan närmare kan man se att hägnadslängderna ökar över tiden för alla tre undersökningsområdena. För Seminghundras del är siffrorna för kartor tidsskikt I angivna inom parentes eftersom de hänför sig till hägnad belägen på inägomark. Däremot inbegriper totalarealen med vilken de dividerats även utmarken och siffrorna är därmed inte absolut jämförbara med övriga redovisade siffror inom Seminghundra eller något av de andra undersökningsområdena.

Åkerhägnadens utveckling över tiden

I tabell 30 redovisas mätklassen *åkerhägnad*, hägnad vilken omgärdar åkermark, i meter per hektar åker, tidsskikt för tidsskikt, för respektive undersökningsområde. Här rör det sig alltså om hägnad vilken står centralt belägen kring och på respektive byars inägomark. Dock med det förbehåll att delar av den hägnad som faktiskt omgärdar en betraktad bys åkermark samtidigt också i förkommande fall kan stå i rågången mellan två byar vars inägomark möter varandra. Då

Tabell 30. Åkerhägnad

Åkerhägnad
/åkerarealtidsskikt

Nysätra
Seminghundra
Gudhem

Kommentar: Tidskilda byarna inom

så är fallet är d
i rågång. (Se vi

na: Urval och
ka står i en råg

Nivåerna sh
delundersökni

Nysätra jämför

ras del ligger
åkergårderna t

flesta fall inne

sidan av åker

ovan). Vidare
ringen mellan

det faktum at

tiden. Därmed
gjort sig märk

odling i karto

gamla ängsma

omförts till va

kollen till åker

tionsjord. Vore

är jag övertyg

kartor tidsski

med tidsskikt

sökningso

För Seming

tor tidsskikt I-

162 meter häg

om är siffran f

med övriga kl

övrig delunde

det här rör sig

mark som stäl

Tabell 30. Åkerhägnadens utveckling över tiden i medeltal

Åkerhägnad /åkerarealtidsskikt I–IV	Tidsskikt I m/ha	Tidsskikt II m/ha	Tidsskikt III m/ha	Tidsskikt IV m/ha
Nysätra		893	1024	240
Seminghundra	161	188	162	129
Gudhem	71	98	100	101

Kommentar: Tidsskiktsvisa medelvärden av hägnad vilken omgärdar åkermark, mätklassen *åkerhägnad*, för de enskilda byarna inom varje tidsskikt och undersökningsområde dividerat åkerareal.

så är fallet är den förd till mätklassen *hägnad i rågång*. (Se vidare kapitel 4 under rubrikerna: Urval och mätmetod och Hägnader vilka står i en rågång).

Nivåerna skiljer sig markant åt mellan delundersökningsområdena, särskilt mellan Nysätra jämfört med de övriga två. För Nysättras del ligger förklaringen i det faktum att åkergårderna till vilken hägnaden förts i de flesta fall innehåller stora arealer äng vid sidan av åkertegarna. (Se figur 18 i kapitel 4 ovan). Vidare ligger den dramatiska förändringen mellan Nysättras tidsskikt III och IV i det faktum att laga skiftet är relativt sent i tiden. Därmed har den agrara revolutionen gjort sig märkbar vid sidan av en ökad uppodling i kartor tidsskikt IV. Mycket av den gamla ängsmarken inom åkergårderna har omförts till vall och förs i förrättningsprotokollen till åkermark under rubriken *cirkulationsjord*. Vore det inte för detta förhållande är jag övertygad om att siffran för Nysätra kartor tidsskikt IV skulle vara mer i paritet med tidsskikt II och III inom samma undersökningsområde.

För Seminghundras del är nivån för kartor tidsskikt I–III ganska jämn: 161, 188 och 162 meter hägnad per hektar åker. Dessutom är siffran för tidsskikt I direkt jämförbar med övriga klasser inom häradet, samt de övrig delundersökningsområdena, eftersom det här rör sig om hägnadslängder på inägomark som ställs mot inägomarkens åkerareal. Den ökning av nivån mellan kartor tidsskikt I och II som framgår i tabellen beror inte på att kartor tidsskikt II utgör en mindre urvalsgrupp än både kartor tidsskikt I och III i detta härad. Förklaringen ligger snarare på det geometriska planet och har ytterst

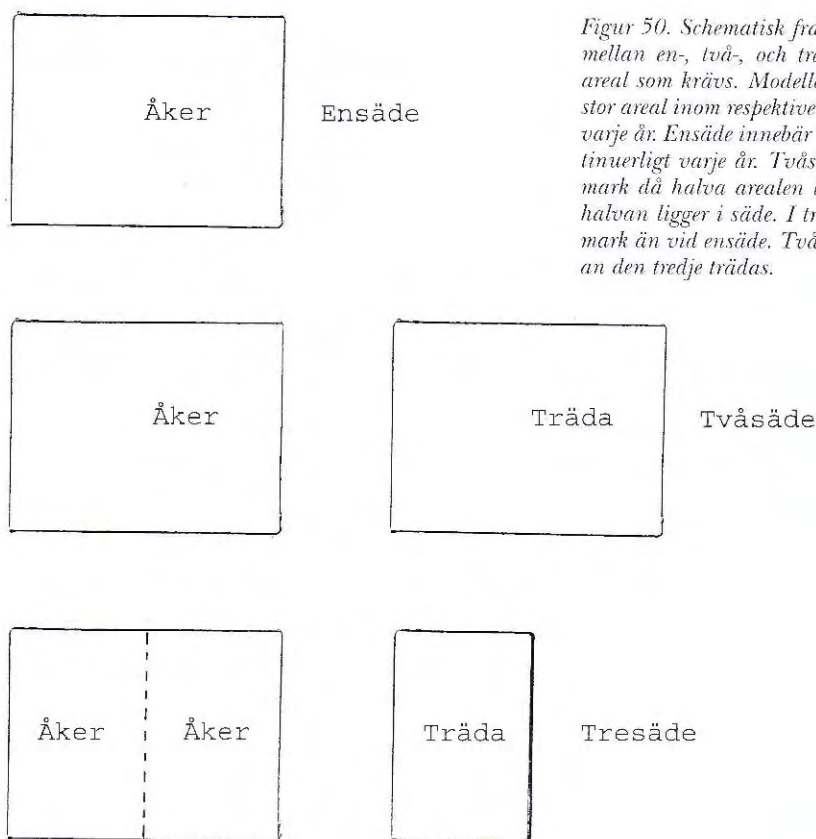
att göra med hur byarna löser den nyodling som nödvändiggörs av deras inre tillväxt. Detta fenomen kommer att diskuteras och exemplifieras nedan. Likaså kan den minskning i hägnadslängd per areal åker i tidsskikt IV jämfört med tidsskikt III huvudsakligen förklaras på liknande grunder. Även detta kommer att göras mer noggrant längre fram.

Gudhems hägnadslängder per åkerareal företer en ganska jämn nivå över tiden förutsatt att tidsskikt I undantages jämförelsen. Skillnaden i nivå mellan tidsskikt I och de övriga tidsskikten, (71 meter jämfört med 98, 100 och 101 meter), har främst att göra med två faktorer – dels skillnaderna i skala mellan kartor i tidsskikten I och II och dels redovisningsprincipen av hägnader belägna på bytomten. Som ovan anförts i kapitel 4, är de mycket knapphändigt redovisade – om alls – för kartor tidsskikt I samtidigt som de förekommer ymnigt för kartor tidsskikt II. I det senare fallet rymmer de också en hel del åkermark i form av särhägnade små åkervretar.

Förutom de ovan redovisade skillnaderna – och eventuella förklaringar till dessa som ges för de presenterade medelvärdena för respektive undersökningsområde – bör ytterligare en aspekt tas med i beräkningarna. För större delen av undersökningsperioden, innan vallodling och växelbruk slagit igenom, innebär de historiska trädessystemen, att en hektar ren åker i Nysätra motsvaras av två hektar ren åker i Seminghundra samt en och en halv hektar i Gudhem. Se figur 50 nedan.

I detta sammanhang är det av stort intresse att det är så pass stor skillnad i nivå mellan

Figur 50. Schematisk framställning av skillnaderna mellan en-, två- och tresäde med avseende på den areal som krävs. Modellen utgår dock ifrån att lika stor areal inom respektive trädessystem brukas till åker varje år. Ensäde innebär att ett hektar åker odlas kontinuerligt varje år. Tvåsådet drar dubbelt så mycket mark då halva arealen ligger i träda medan andra halvan ligger i säde. I tresäde krävs 1½ gånger mer mark än vid ensäde. Två årgångar ligger i säde medan den tredje trädas.

Semingshundra och Gudhem: 161, 188, 162 och 129 meter i Semingshundra jämfört med 71, 98, 100 och 101 i Gudhem. Semingshundras åkerareal kräver markant mer hägnad per åkerareal över tiden. Endast i tidsskikt IV närmar man sig de proportioner som den teoretiska skillnaden anvisar i figur 50 ovan. Jämförs två- och tresäde drar ju tvåsådet endast 1/4 mer mark för att hålla en jämförbar yta igång som åker. En stor del av detta faktum kan förklaras med den roll som hägnadslagen spelar i sammanhanget vilket kommer att diskuteras mer noggrant längre fram.³³¹

Mätklassernas procentuella fördelning över tiden

I tabell 31 redovisas de olika mätklassernas procentuella andel av den totala hägnadslängden inom respektive tidsskikt och un-

dersökningsområde. Detta för att se om deras inbördes andel ökar eller minskar över tiden och därmed också få ett mått på stabiliteten i hägnadsstrukturen – utbredningen av gärdesgårdar – eftersom de presenterade siffrorna också till en del avspeglar hägnadslängdernas fördelning i en fysisk verklighet. Detta då det utifrån mätklass går att uttala sig grovt om var inom byns område en aktuell mätklass återfinns. Att vidare redovisa siffrorna som procentsatser gör det möjligt att göra jämförelser mellan undersökningsområden utan att besvärmas av de stora skillnader som föreligger i medelareal mellan respektive undersökningsområdes byar. Siffror för Semingshundra tidsskikt I anges i kursiv stil då de inte i detta fall, liksom tidigare, är direkt jämförbara med övriga mätvärden.

Jämförs mätklassen *åkerhägnad* över tid inom och mellan undersökningsområdena befinns dennas andel vara förvånansvärt

Tabell 31. Mätklas-

Undersökningsområden

Nysätra

tidsskikt I
tidsskikt II
tidsskikt III
tidsskikt IV

Semingshundra

tidsskikt I
tidsskikt II
tidsskikt III
tidsskikt IV

Gudhem

tidsskikt I
tidsskikt II
tidsskikt III
tidsskikt IV

Kommentar: De o... skikt och delunde... jämförbara med...

konstant över... runt 50–60%... med gärdesgå... tion: att skydd... djur. Denna fi... fram till tiden... alla tre under...

Mätklassen... konstans över... nan hägnad... vare sig *åkerhä*... Nysättras del k... en stor del re... äng ryms ino... som åkerhägn... till en del av... vilka återfinns... Dessa fåboda... för permanent... återfinns som... Inom denna... undantagsvis... mindre hagar... gelsen. Utma... sökningsperi... vid fåbodar... på utmarken...

Tabell 31. Mätklassernas procentuella fördelning över tiden i medeltal

Undersökningsområden	Åkerhägnad i % av total hägnadslängd	Övrig hägnad i % av total hägnadslängd	Hägnad i rågång i % av total hägnadslängd
Nysåtra			
tidsskikt I	-	-	-
tidsskikt II	57	42	2
tidsskikt III	49	49	3
tidsskikt IV	58	39	3
Seminghundra			
tidsskikt I	74	17	11
tidsskikt II	60	26	14
tidsskikt III	51	33	16
tidsskikt IV	55	30	17
Gudhem			
tidsskikt I	85	9	12
tidsskikt II	61	30	10
tidsskikt III	66	23	10
tidsskikt IV	60	19	22

Kommentar: De olika mätklasserna i procent av totala hägnadslängden uträknade som medelvärden inom varje tidsskikt och delundersökningsområde. Värdena för Seminghundras tidsskikt I är satta i kursiv stil då de inte är direkt jämförbara med övriga värden.

konstant över tiden. Generellt ligger den runt 50–60%. Detta bör sättas i samband med gårdesgårdens grundläggande funktion: att skydda åkerns gröda från betande djur. Denna funktion kvarstår oförminskad fram till tiden för enskifte och laga skifte för alla tre undersökningsområdena.

Mätklassen *övrig hägnad* har inte samma konstans över tid då den ju består av all annan hägnad, vilken inte kan hänföras till vare sig *åkerhägnad* eller *hägnad i rågång*. För Nysåtras del konstitueras denna mätklass av en stor del rena ängsgården trots att mycket äng ryms inom den hägnad som bokförts som åkerhägnad. Förutom detta består den till en del av inhägnader kring de fäbodrar vilka återfinns på de flesta kartor tidsskikt II. Dessa fäbodrar blir så småningom bebyggda för permanent bruk som egna hemman och återfinns som sådana i kartor tidsskikt IV. Inom denna mätklass förekommer endast undantagsvis några hagar, annat än som mindre hagar i direkt anslutning till bebyggelsen. Utmarken saknar under hela undersökningsperioden egentliga hagar annat än vid fäbodarna. Den hägnad som förefinns på utmarken är väsentligen avsedd att skyd-

da slättermysrar härstades medan djuren förfogar fritt över resterande delar.

För Seminghundras del utgörs mätklassen *övrig hägnad* till stor del av de beteshagar och särhägnade hårdvallsängar som finns på utmarken, från och med kartor tidsskikt II och framåt, vid sidan av bytomtens hägnader. Nivåskillnaden i Seminghundra mellan kartor i tidsskikt I och II för denna mätklass, 17 respektive 26%, beror främst på skillnader i redovisningsprinciper för hägnad belägen på bytomt. För tidsskikt I:s del består *övrig hägnad* i huvudsak av hägnad kring ren ängsmark belägen på inägomarken.

Det kraftiga hoppet i nivå för mätklassen *övrig hägnad*, mellan kartor i tidsskikten I och II i Gudhem, från 9% till 30%, beror troligen mest på den förändrade redovisningsprincipen av hägnad belägen på bytomt, som kommenterats ovan. Ängsmarken i Gudhem återfinns dels inom åkergårderna, dels mycket ofta som ett särskilt särhägnat ängsgärde. (Se figur 21 i kapitel 5 ovan.) Dock gränsar detta sistnämnda vanligen till ett eller flera av den betraktade byns åkergårderna vilket medför att den aktuella hägnaden som skiljer dessa åt kommer att redo-

visas som åkerhägnad enligt uppmättningsmetoden. Samtidigt ligger nästan alltid någon sida/sidor av detta rena ängsgärde mot en eller flera grannbyar. Om hägnad förekommer i detta läge kommer denna att bokföras som *hägnad i rågång* och inte som *övrig hägnad*.

Måtklassen *hägnad i rågång* är intimt förknippad med inägomark och markslagen åker och äng under hela undersökningsperiodens längd, särskilt markant i kartor för tidsskikt I och II i Seminghundra och Gudhem. (11, 14, 16 och 17% för Seminghundra samt 12, 10, 10 och 22% i Gudhem). Att måtklassens andel ökar över tid i dessa två härader beror främst på krympande *hägnadslag* – i antal meter räknat – för Gudhems del. I Seminghundra beror ökningen av att hagar blir allt fler och vanligare förekommande. För Nysättras del är situationen konstant över tiden: 2, 3 respektive 3% av den totala hägnadslängden. Här stöter ytterst sällan byarnas inägomark mot varandra, i vart fall inte någon åkermark. Gränisar dock åkermark undantagsvis mot en grannliggande bys åkermark är gränsen hägnad som legio. Flertalet byar i Nysättra har ett vattenbundet läge. De sträcker sig utmed vattendragen, åkanter och sjökanter, och det är här som måtklassen *hägnad i rågång* återfinns. Vanligen möts byarna då i en gårdesgård vilken skiljer de bägge byarnas sidvallsängar åt, på försvarligt avstånd från bycentrum i de allra flesta fallen.

Den totala mängden hägnad per kameralt hemman

I tabell 32 belyses en helt annan aspekt av hägnadernas utbredning, nämligen hur många meter uppmätt hägnad det går på varje kameralt hemman från en tid till en annan. Detta får i förlängningen betydelse för det arbete och underhåll som krävs för att hålla hägnaderna i stånd. Eftersom den kamerala situationen inte alltid är liktydig med det verkliga antalet brukare/ägare på ett hemman har jag för tidsskikten III och IV även fördelat hägnaderna efter det antal

brukare/ägare som redovisas för de kamerala hemmanen i skifteskartorna: tabell 34. Detta har ej gått att genomföra för kartor i tidsskikten I och II eftersom denna information i stort sett saknas i dessa kartakter. (Se vidare appendix C för en fördjupad diskussion.)

Med början i tabell 32 kan konstateras att den ökande mängden hägnad över tid, som har urskiljts i tabell 29, också går igen i siffrorna i denna tabell. I stort sker en ökning av mängden hägnad per kameralt hemman både över tiden och i samtliga delundersökningsområden. Nivåerna skiljer sig dock ganska markant åt. Ser man till utvecklingen över tid blir det mer och mer hägnad att ta sig an per kameralt hemman. En topp i mängden hägnad uppnås i samband med kartor i tidsskikt IV för både Nysättra och Seminghundra: 4790 meter respektive 6645 meter per kameralt hemman. I Gudhem är situationen mest ansträngd för kartor i tidsskikt III: 3006 meter per kameralt hemman jämfört med 746 och 1723 meter i tidsskikt I och II samt 2377 meter i tidsskikt IV.

Tabell 32. Den totala mängden hägnad per kameralt hemman i medeltal

Undersökningsområden och tid	Total hägnad/antal kamerala hemman m/ha
Nysättra	
tidsskikt I	-
tidsskikt II	2561
tidsskikt III	2714
tidsskikt IV	4790
Seminghundra	
tidsskikt I	3224
tidsskikt II	3845
tidsskikt III	5672
tidsskikt IV	6645
Gudhem	
tidsskikt I	746
tidsskikt II	1723
tidsskikt III	3006
tidsskikt IV	2377

Kommentar: Tidsskiktsvisa medelvärden för antal meter hägnad att underhålla per kameralt hemman inom respektive undersökningsområde. Den totala hägnadslängden har dividerats med det antal kamerala hemman vilka kartakterna anger.

Delundersökningsområdenas interna rangordning är dock tydlig i tabell 32. Uttryckt per kameralt hemman är det minst hägnad att underhålla i Gudhems tresädesområde över tiden. Därefter följer Nysätra och mest hägnad av alla har Seminghundras väsåde att underhålla.

En- och laga skiftets inverkan på hägnadslängderna

I tabellerna 33 och 35 undersöks en- och laga skiftets betydelse och inverkan på hägnadsmängderna. Ytterst för att försöka besvara frågan om det blev mer eller mindre hägnad att underhålla efter skiftet än före detsamma. I tabellernas kolumn 1 och 2 har jag fördelat den sammanslagna längden av *skifteslinjer* och *skifteslinjer i rågång* per kameralt hemman respektive per brukare/ägare. Värdena i kolumn 1 skiljer sig ifrån kolumn 2 så till vida att jag i kolumn 2 även tagit hänsyn till hur stor andel inägomarken utgör av den totala arealen i kartor från tidsskikt IV. Därefter har jag multiplicerat denna procentsats med värdena i kolumn 1.³³² Därmed anser jag mig erhålla maximi- respektive minimivärden för hur stor mängd hägnad som teoretiskt kan bli resultatet av skiftet. Kolumn 1 representerar i detta fall ett läge där hägnad kommer att sättas i varje tänkbart fysiskt möjligt läge i gränsen mellan de nya fastigheterna. Kolumn 2 skulle generellt sett kunna sägas vara anpassad till ett minimiläge där i första hand gränserna mellan de nyuppkomna fastigheternas inägomark skulle komma att beröras av hägnad. Väl att märka är att dessa båda situationer är hypotetiska eftersom det dels inte går att kontrollera hur det verkligen blev efter skiftet, dels att denna metod inte tar hänsyn till om de enskilda ägarnas ytterligare delas av med hägnad mellan skifteslinjerna inom det egna området.

Den i tabell 32 erhållna rangordningen mellan undersökningsområdena kastas om i kolumn 1 i tabell 33. Här framstår istället Nysätra som den stora förloraren i skiftet förutsatt att *alla* skifteslinjer blir föremål för

Tabell 33. Skiftets teoretiska inverkan på mängden hägnad att underhålla per kameralt hemman i medeltal

Tidsskikt	1	2
IV	(Skftl + Skftlir)/ antal kamerala hemman m/ha	Kolumn 1 x inägo% m/ha
Nysätra	8401	1485
Seminghundra	4482	2055
Gudhem	3379	2422

Kommentar: I kolumn 1 har summan av *skifteslinjer*, förkortat *skftl* i tabellen, och *skifteslinjer i rågång*, *skftlir*, använts för uträkningarna. I kolumn 2 har jag multiplicerat värdena i kolumn 1 med den procentuella andel som inägomarken utgör av den totala arealen. Denna procentsats kallar jag *inägoprocent*, förkortat *inägo%*.

hägnad: 4790 meter före skiftet jämfört med 8401 meter efter skiftet. Här får man dubbelt så mycket hägnad att underhålla, 8,4 km jämfört med Seminghundras 4,5 och Gudhems 3,3 km per kameralt hemman. Jämförs detta med det lindrigaste alternativet – kolumn 2 – framstår Nysätra istället som den stora vinnaren: med 1,5 km per kameralt hemman, följt av Seminghundra med 2 km och Gudhem med 2,4 km.

Tar man så värdena för kartor i tidsskikt IV i tabell 32 och jämför dessa med kolumn 1 och 2 i tabell 33 framgår det utom allt tvivel att skiftet innebär en lättnad i Seminghundra härad: 6645 meter före skiftet jämfört med 4482 meter i kolumn 1 och 2055 meter i kolumn 2. Likaså är det mycket troligt att skiftet faktiskt i vart fall inte ger mer hägnad att underhålla per kameralt hemman i Nysätra: 4790 meter före skiftet jämfört med 1485 meter i kolumn 2. Detta då det inte finns mycket som talar för att scenariot enligt kolumn 1, 8401 meter, någonsin kom att uppfyllas. Situationen i Gudhem är däremot annorlunda. Här faller tabell 32s värde för kartor i tidsskikt IV, 2377 meter, utanför kolumn 1 och 2 i tabell 33s max- respektive minimivärde: 3379 meter i kolumn 1 respektive 2422 meter i kolumn 2. I Gudhem kan därför faktiskt skiftet ha varit belastande ur denna aspekt.

Tabell 34. Antal meter hägnad att underhålla per brukare/ägare i medeltal

Undersökningsområde och tid	Total hägnad/ antal brukare/ägare m/ha
Nysätra	
tidsskikt III	2808
tidsskikt IV	2514
Seminghundra	
tidsskikt III	3535
tidsskikt IV	3524
Gudhem	
tidsskikt III	1204
tidsskikt IV	1405

Kommentar: Tidsskiktvisa medelvärden för antal meter hägnad per brukare/ägare för tidsskikten III och IV. Den totala hägnadslängden har dividerats med antalet brukare/ägare vilka anges i kartakterna.

Hägnadslängden per brukare/ägare i tidsskikten III–IV

Innan några förhastade slutsatser dras, skall dock de ur tabell 32 vunna resultaten ställas mot antal meter hägnad att underhålla per brukare/ägare i tabell 34 här ovan. Den ur underhållssynpunkt över tiden erhållna rangordningen från tabell 32 mellan delundersökningsområdena kvarstår, mest hägnad i Seminghundra, följt av Nysätra och sist Gudhem. Dock är skillnaden i nivå mellan undersökningsområdena inte så stor i tabell 34, om än betryggande. Gudhem har fortfarande minst hägnad att underhålla, 1204 meter i tidsskikt III och 1405 meter i tidsskikt IV. Nysätra har 2808 meter i tidsskikt III respektive 2514 meter i tidsskikt IV. Mest hägnad per brukare och ägare har Seminghundra med 3535 meter i tidsskikt III och 3524 meter i tidsskikt IV.

Skiftets inverkan på hägnadslängden per brukare/ägare i tidsskikt IV

Görs sedan jämförelsen mellan tabell 34 och kolumn 1 och 2 i tabell 35 nedan för kartor i tidsskikt IV, inom varje delundersöknings-

Tabell 35. Skiftets teoretiska inverkan på hägnadslängderna att underhålla per brukare/ägare i medeltal

Tidsskikt IV	1 (Skift + Skiftir)/ antal brukare/ägare m/ha	2 Kolumn 1 x Inägo % m/ha
Nysätra	4112	748
Seminghundra	2788	1256
Gudhem	1885	1264

Kommentar: I kolumn 1 har summan av skifteslinjer, förkortat *skftl* i tabellen, och skifteslinjer i rågång, *skftlr*, använts för uträkningarna. I kolumn 2 har jag multiplicerat värdena i kolumn 1 med den procentuella andel som inägomarken utgör av den totala arealen. Denna procentsats kallar jag inägo procent, förkortat *inägo %*. Antalet brukare/ägare framgår av de individuella kartakterna.

område, blir situationen något annorlunda. I Seminghundra är det fortfarande så att brukare/ägare ur underhållssynpunkt har allt att tjäna på att laga skifte genomförs. Här hade man 3524 meter före skiftet per brukare/ägare jämfört med kolumn 1s 2788 meter och 1256 meter i tabell 35s kolumn 2.

Likaså kan på goda grunder antas att situationen i vart fall inte förvärras i Nysätra. Innan skiftet, tidsskikt IV, hade man här 2514 meter att underhålla per brukare/ägare vilket skall jämföras med tabell 35s 4112 meter i kolumn 1 och 748 meter i kolumn 2.

Däremot bekräftas inte det möjliga antagandet från tabell 32 att situationen för Gudhem ur underhållsaspekt per brukare och ägare skulle förvärras av att skifte genomfördes. Tabell 34s värde för tidsskikt IV, 1405 meter, hamnar inom det intervall som kolumnerna 1 och 2 anger i tabell 35, 1885 meter respektive 1264 meter. Sanningen är nog den att man ur denna aspekt hamnade i paritet med den situation som rådde innan skiftet. Märk väl att jag i dessa resonemang inte har tagit hänsyn till den arbetsinsats som skulle krävas för att sätta upp de nya hägnaderna vilka blev resultatet av skiftet. Denna torde ha varit mycket stor, då både enskifte och laga skifte ytterst sällan kunde genomföras utan att betydliga delar av byns

hägnadssystem lägen.

Hägnadslägen

En aspekt som beräkningssyn *nadslag*, den mellan en eller hägnad i rågång inägomark och ång. Förutom byalag krävs för hägnader, får kvenser utöver rar in hägnad. det att åkergår med varandra lingsrytm. Så och att de fra trädsgården a ligger i träda.

För att den möjlig krävs at juridisk gräns. Därför saknas sätra socken, mellan två bya ligger geografi där två åar rin heten finns fö faktiskt också sträckorna av små, procentu na *åkerhägnad* det hela taget gripande nivå ationen för S tabell 36.

Siffrorna i grundval av b lag, tidsskikt f rorna inget or na inom varje form av hägn som sker över med hägnads

Den mest s minghundra

hågnadssystem måste sättas om i nya fysiska lägen.

Hågnadslag

En aspekt som hitintills icke beaktats alls ur beräkningssynpunkt är förekomsten av *hågnadslag*: den frivilliga överenskommelsen mellan en eller flera byar att inte sätta upp hågnad i rågång mellan byarna som går i inågomark och berör markslagen åker och ång. Förutom att överenskommelse mellan byalag krävs för denna samarbetsform kring hågnader, får den en del ytterligare konsekvenser utöver det att man på detta sätt sparar in hågnad. I två- och tresådesbygd krävs det att åkergårderna, vilka ligger i hågnadslag med varandra, också brukas i samma odlingsrytm. Således att de bär säd samtidigt och att de framför allt trädas samtidigt då trädgårderna används som beten när de inte ligger i träda.

För att denna samarbetsform skall vara möjlig krävs att byarnas inågomark möts i en juridisk gräns mellan två eller flera byar. Därför saknas hågnadslag nästan helt i Nysåtra socken, men förekommer förvisso mellan två byar, Ånåset och Nybyn. Dessa två ligger geografiskt så belägna, mitt i en punkt där två åar rinner samman till en, att möjligheten finns för denna samarbetsform och faktiskt också utnyttjas. Dock är de aktuella sträckorna av inbesparad hågnad så pass små, procentuellt sett, mot både mätklasserna *åkerhågnad* och *hågnad i rågång*, att de på det hela taget saknar betydelse på den övergripande nivån. Därför redovisas endast situationen för Seminghundra och Gudhem i tabell 36.

Siffrorna i tabell 36 är framräknade på grundval av byar som faktiskt har hågnadslag, tidsskikt för tidsskikt. Således säger siffrorna inget om hur pass stor grupp av byarna inom varje kartklass som inte har denna form av hågnadssamarbete. Den förändring som sker över tid gäller således endast byar med hågnadslag.

Den mest slående skillnaden mellan Seminghundra och Gudhem i tabell 36 ligger

Tabell 36. Hågnadslagens längd i medeltal för de byar som har hågnadslag

Undersöknings- område och tid	Total längd i meter		
	per by	Markslag	Markslag
Seminghundra	totalt	åker	ång
tidsskikt I	552	354	425
tidsskikt II	570	459	354
tidsskikt III	422	398	260
tidsskikt IV	356	344	80
Gudhem	totalt	åker och ång	ren ång
tidsskikt I	3173	2263	1518
tidsskikt II	3351	1949	1881
tidsskikt III	2100	1623	882
tidsskikt IV	803	500	910

Kommentar: Total längd av hågnadslag för varje tidsskikt uttryckt som medelvärde av byvisa medelvärden för byar som har hågnadslag. Hågnadslagen har också delredovisats efter de markslag som berörs. Observera skillnaden i delredovisningsprincipen för hågnadslagen mellan Seminghundra och Gudhem.

här i nivån mellan de totala medelvärdena. Särskilt framträdande är de om tidsskikten I–III jämförs. Seminghundra har 552, 570 och 422 meter inbesparad hågnad för tidsskikten I–III. Motsvarande värden för Gudhem är 3773, 3351 och 2100 meter. Gudhem ligger konstant på en nivå vilken är mellan 5–6 gånger högre än motsvarande värde för Seminghundra. Nedgången i tidsskikt IV orsakas främst av att rågångar rätas samtidigt som ågoutbyten sker i samband med enskifte och laga skifte: 356 meter i Seminghundra och 803 meter i Gudhem. I de fall detta sker i rågången mellan två byar är det ofta svårt att se om hågnadslaget ligger kvar när det blir dags att skifta. Jag har endast medtagit de hågnadslag som jag funnit säkert utritade i kartor tidsskikt IV. Därför är troligen den verkliga situationen inte så drastisk som den verkar. Vidare är siffrorna för tidsskikt IV uträknade som medelvärden av ett betänkligt litet urval kartor och bör därför tas med viss reservation. Däremot bör de ses som en fingervisning om att samarbetsformen är i minskande under den tid vilken kartor i tidsskikt IV representerar. Skillnaden i längd mellan tidsskikten II och III i de båda undersökningsområdena bör dock

nogsamt beaktas. Vid tiden för storskifte har något hänt. Hägnadslagen har faktiskt minskat i meter räknat.

I tabell 37 redovisas förekomsten av hägnadslag i tidsskikten I–III för det totala antalet uppmätta byar i de bägge undersökningsområdena. Tidsskikt IV har jag medvetet uteslutit ur denna tabell av ovan anförda skäl. För Seminghundras del noteras en kraftig nedgång i förekomstfrekvens mellan tidsskikten I och II. I tidsskikt I var 87% av byarna involverade i hägnadslag med grannbyarna. I tidsskikt II har denna siffra sjunkit till 67%. Denna lägre frekvens av hägnadslag ligger kvar i tidsskikt III, 68%. Minskningen torde till stor del bestå i att byar vilka endast har hägnadslag i äng har fallit bort. Dessutom bör säteribildning i någon mån spela roll. Det är i vart fall vanligt förekommande att enheter vilka omvandlats till säterier i perioden mellan tidsskikt I och II regelmässigt omgärdar hela sitt ägoområde med en hägnad, oavsett om hägnaden behövs eller ej. En liknande tendens har jag sett där en av parterna i hägnadslaget utgörs av en prästgård. I regel försvinner i dessa fall hägnadslag i äng. Hägnadslag i åker mera sällan. För säterier finns inte denna skillnad. Här försvinner hägnadslagen regelmässigt oavsett markslag.

För Gudhems del är samtliga byar i samtliga tidsskikt involverade i hägnadslag med sina grannar. Detta bör hänföra sig till det fenomen som jag kallat det *totala hägnadslaget*. Hägnaderna är redan från början fysiskt orienterade så att de i minsta möjliga

mån berör en rågång i inägomark. Denna organisation går att bibehålla orubbad fram till och med enskifte och laga skifte i tidsskikt IV.

Detaljstudier av resultaten från Seminghundra härad

Inledning

I tabellerna 38–40 lämnas den övergripande regionala nivån och går in på ett enskilt undersökningsområde. Materialet från Seminghundra härad är så rikligt att det är meningsfullt att jämföra resultaten från tidigare tabeller baserade på tidsskiktvisa medelvärden från *samtliga* kartor inom varje tidsskikt med medelvärdet uträknade på basen av en grupp byar vilka är *identiska* för varje tidsskikt. I det senare fallet är det således identiska byar som ligger till grund för dessa medelvärden. Urvalsförfarandet innebär att gruppen kartor inom varje tidsskikt ofta är mindre än den grupp som givit upphov till medelvärderna från samtliga kartor inom ett visst tidsskikt.

Tabell 38. Åkerhägnadens utveckling över tiden i medeltal för identiska byar jämfört med samtliga byar inom varje tidsskikt

Seminghundra	Tidsskikt I m/ha åker	Tidsskikt II m/ha åker	Tidsskikt III m/ha åker
Identiska byar	161	193	175
Samtliga byar	161	188	162

Kommentar: Värdena för *samtliga byar* är hämtade från tabell 30.

Tabell 37. Förekomsten och fördelning av hägnadslag i procent för samtliga byar

Undersökningsområde totalt antal byar	Tidsskikt I totalt antal byar	Tidsskikt II totalt antal byar	Tidsskikt III
Seminghundra	38	21	44
byar med hägnadslag	87%	67%	68%
byar utan hägnadslag	13%	33%	32%
Gudhem	5	8	5
byar med hägnadslag	100%	100%	100%
byar utan hägnadslag	0	0	0

Kommentar: Till skillnad från tabell 36 ingår samtliga i undersökningen ingående byar inom varje tidsskikt för undersökningsområdena Seminghundra och Gudhem. Antalet byar inom varje undersökningsområde och tidsskikt är angivna med fet stil.

Åkerhägnad
mellan iden
Jämförs värde
och 175 me
byar, 161, 18
ning av åker
redan konst
ger värden i
skikt II är ö
ständig mell
meter i iden
för samtliga
ningen urva
re men på i
valsgrupper
åkerhägnad p

För tidssk
mot den niv
meter för un
fört med 16
stärker intr
rna i tidsski

Mätklasser
den totala
byar jämför
I tabell 39 ä
maste total
i procent av
urvalsgrup

Tabell 39. Mät
mellan identisk

Seming-
hundra
tidsskikt

Identiska byar
tidsskikt I
tidsskikt III
tidsskikt IV

Samtliga byar
tidsskikt I
tidsskikt III
tidsskikt IV

Kommentar: V
byar och samt
direkt jämför
na för *Samtliga*

Åkerhägnadens utveckling över tiden mellan identiska byar och samtliga byar
Jämförs värdena för identiska byar, 161, 193 och 175 meter, med värdena för samtliga byar, 161, 188 och 162 meter, syns den ökning av åkerhägnad i tidsskikt II tydligt som redan konstaterades i tabell 30. I övrigt ligger värden inte långt ifrån varandra. I tidsskikt II är överensstämmelsen nästan fullständig mellan de två urvalsgrupperna: 193 meter i identiska byar respektive 188 meter för samtliga byar. För tidsskikt II är spridningen urvalsgrupperna emellan något större men på intet vis alarmerande. Båda urvalsgrupperna håller sig kring 190 meter åkerhägnad per hektar åker.

För tidsskikt III sjunker värdet igen, ner mot den nivå som tidsskikt I redovisar: 175 meter för urvalsgruppen identiska byar jämfört med 162 meter för samtliga byar. Detta stärker intrycket av en ökning av hägnaderna i tidsskikt II.

Mätklassernas fördelning i procent av den totala hägnadslängden i identiska byar jämfört med samtliga byar

I tabell 39 är överensstämmelsen i det närmaste total när hägnadstypernas fördelning i procent av den totala hägnadslängden från urvalsgruppen identiska byar jämförs med

Tabell 39. Mätklassernas utveckling i jämförelse mellan identiska byar och samtliga byar i procent

	Åkerhägnad i % av total hägnadslängd	Övrig hägnad i % av total hägnadslängd	Hägnad i rågång i % av total hägnadslängd
Identiska byar			
tidsskikt I	74	19	12
tidsskikt III	51	32	18
tidsskikt IV	52	29	19
Samtliga byar			
tidsskikt I	74	17	11
tidsskikt III	51	33	16
tidsskikt IV	55	30	17

Kommentar: Värdena för tidsskikt I för både identiska byar och samtliga byar är satt i kursiv stil då de inte är direkt jämförbara med övriga tidsskiktets värden. Värdena för *Samtliga byar* är hämtade från tabell 31.

dito medelvärdena för samtliga byar inom Seminghundra härad. Åkerhägnadens andel håller sig kring 50–55 procent över tid. Den skulle troligen ligga där någonstans redan i tidsskikt I. Den högre procentsatsen erhålls eftersom endast inägomarkens hägnad visas på kartor i detta tidsskikt.

Inbesparade rågångshägnader över tid i identiska byar jämfört med samtliga byar

Tabellerna 40 och 41, här nedan, är båda framtagna för att se hur urvalsgruppen identiska byar reagerar på den konstaterade nedgången i hägnadslag mellan tidsskikt I och III för samtliga byar i Seminghundra härad. Jag har helt utelämnat tidsskikt IV eftersom det av redan nämnda orsaker består av betydligt få kartakter. (Se kapitel 4.)

I tabell 40 bekräftas nedgången i hägnadslag uttryckt som inbesparade längder av gärdesgård. Identiska byar har 587 meter inbesparad hägnad per by i tidsskikt I jämfört med 404 meter i tidsskikt III. För gruppen samtliga byar är motsvarande siffror 552 meter jämfört med 422 meter. Detta är en nedgång totalt sett.

Tas däremot hänsyn till vilka markslag som berörs framgår det, att det är en reell minskning i ängsmark. Identiska byar har 453 meter inbesparad hägnad i ängsmark i tidsskikt I jämfört med 331 meter i tidsskikt III. Motsvarande siffror för samtliga byar är

Tabell 40. Den totala längden genom hägnadslag inbesparad hägnad i medeltal för identiska byar jämfört med samtliga byar i tidsskikten I och III

	Total längd i meter per by	Markslag åker	Markslag äng
Seminghundra tidsskikt I och III			
Identiska byar			
tidsskikt I	587	354	453
tidsskikt III	404	355	331
Samtliga byar			
tidsskikt I	552	354	425
tidsskikt III	422	398	260

Kommentar: I beräkningen ingår endast byar vilka har hägnadslag i tidsskikten I och III för de bägge urvalsgrupperna *Identiska byar* och *Samtliga byar*. Hägnadslagen har i båda urvalsgrupperna delredovisats efter de markslag som berörs.

425 meter respektive 260 meter. Hägnadslagen i åkermark tycks ligga fast, i stort sett oförändrade. 354 meter i tidsskikt I och 355 meter i tidsskikt III för gruppen identiska byar. Detta ska jämföras med motsvarande siffror för gruppen samtliga byar: 354 meter och 398 meter.

Tabell 41. Den totala längden av hägnadslag i medeltal för identiska byar i jämförelse med samtliga byar i tidsskikt I–III

<i>Seminghundra tidsskikt I–III</i>	<i>Total längd i meter per by</i>	<i>Markslag åker</i>	<i>Markslag äng</i>
Identiska byar			
tidsskikt I	565	422	455
tidsskikt II	565	455	351
tidsskikt III	418	361	322
Samtliga byar			
tidsskikt I	552	354	425
tidsskikt II	570	459	354
tidsskikt III	422	398	260

Kommentar: I beräkningen ingår endast byar vilka har hägnadslag i tidsskikten I, II och III för de bägge urvalsgrupperna *Identiska byar* och *Samtliga byar*. Hägnadslagen har i båda urvalsgrupperna delredovisats efter de markslag som berörs.

Samma bild och trend uppvisar tabell 41. Här är enda skillnaden att istället för två tidsskikt har jag använt mig av tre. Var för sig bekräftar tabellerna resultaten i tabell 36. Tabell 41 visar dock att minskningen av hägnadslag i ängsmark sker redan mellan tidsskikt I och II, 1600-talets andra hälft. Hägnadslagen i ängsmark minskar över tid mellan tidsskikten I – III: 455, 351 och 322 meter i identiska byar jämfört med 425, 354 och 260 meter i samtliga byar. Eventuellt är det så att hö är en knapp resurs och att bondeamenigheterna därför försöker få utökad kontroll över den egna byns tillgång på hö genom en hägnad.

Teoretiskt resonemang kring åkerhägnadens förändring över tid inom Seminghundra, med utgångspunkt i geometriska samband

I samband med att resultaten i tabell 30 redovisades påstods att delar av resultaten, främst de från Seminghundra, delvis kunde

förklaras utifrån geometriska samband. Både den ganska markanta ökningen av *åkerhägnad* i tidsskikt II jämfört med tidsskikt I: 188 meter jämfört med 161 meter i tidsskikt I. Likaså den markanta nedgången i tidsskikt IV. Från 162 meter i tidsskikt III till 129 meter i tidsskikt IV.

Den största möjliga ytan som kan inhägnas av minsta möjliga antal meter hägnad är cirkelformig. Seminghundras små byar tycks ofta sträva efter denna form där så naturgeografin tillåter. De kan liknas vid äpplen i genomskäring. Kärnhuset motsvaras av bytomten som ligger väl avgränsad från de omgivande tvåsädsgårderna. Tvåsädsgårdernas yttersta begränsning utgörs av äppelskalet. Åkermarken inom tvåsädsgårderna antas vidare vara tegskiftad. Detta är den medeltida bilden som möter betraktaren i kartor från tidsskikt I. I kartor från tidsskikt II har nästan alla byar ett större eller mindre antal vretar upptagna på byns utmark. (Vretar förekommer även i tidsskikt I.) Nyodlingen sker inte inom de medeltida, tegskiftade, tvåsädsgårderna utan inom dessa små inhägnade vretar på utmarken. Vretarna har i många fall varit inhägnade hårdvallsängar innan de togs i anspråk för nyodling. Eftersom de är belägna på utmarken måste de skyddas mot betande djur. Detta görs med en traditionell gärdesgård. Denna måste omgärda alla sidor av den ofta till ytan blygsamma vreten. Förhållandevis mycket gärdesgård går därför åt för att inhägna en relativt liten yta.

Vidare kan troligen inte vreten göras allt för stor. Dels måste ju nyodling ske i samråd med hela bylaget, dels måste det enskilda bondehushållet klara av åkerbruk och hägnadsunderhåll inom det gemensamma tvåsädsgärdet innan de kan bryta ny åker. Detta innebär att nyodlingsarbetet alltid utförs under tidspress. Bondehushållet har endast begränsad tid för detta arbete och därmed blir ytan också liten. Anläggandet av torp på byns utmark får samma effekt på åkerhägnaden. En relativt lång sträcka gärdesgård åtgår för att inhägna en förhållandevis liten yta åker.

Första exena socken oavkarterad i 1639. Vid de kamerala he åkergårderna tunnland åker åkervretar förande av tre sett disponer. Dessa förde de centrala tunnland in. Uttryckt i an åker åtgår d per hektar 382 meter p griper all åker dena samt t en om och mycket häg åkergårderna att hägna å hålls följande dena drar 2 torp och vret eller tre gå. Nyodling i Ser modell i Ser konsekvens

Figur 51. Bild snitt från torp under Velamb i bild vid lilla åkerterg. Till om denna är samma hägnad denna hägnad. Runt åkern A förd på norm hägnadssymb övergår till å ången. Ången gränsning m de skogsmark hägnad och av en vad pu A116–22:1. socken och Se härad år 170

Första exemplet består av Länna by i Länna socken och Stockholms län. Byn finns avkartererad i en äldre geometrisk jordebok 1639. Vid detta tillfälle bestod den av tre kamerala hemman omgivna av två centrala åkergränder omfattande tillsammans 27 tunnland åker. Vare sig torp eller ytterligare åkeravretar fanns. År 1726 bestod byn fortfarande av tre kamerala hemman vilka totalt sett disponerade över $34\frac{1}{3}$ tunnland åker. Dessa fördelade sig på $29\frac{1}{3}$ tunnland inom de centrala åkergränderna samt resterande 5 tunnland inom nyttillkomna vretar och torp. Uttryckt i antal meter åkerhägnad per hektar åker åtgår det i tidsskikt I 248 meter hägnad per hektar åker. I tidsskikt II blir summan 382 meter per hektar. Dessa 382 meter inbegriper all åkermark, både centrala åkergränderna samt torp och vretar. Görs beräkningen om och värdena delas upp efter hur mycket hägnad som åtgår till de centrala åkergränderna och hur mycket som åtgår till att hägna åkeravretar och torpens åkrar erhålls följande resultat. De centrala åkergränderna drar 293 meter per hektar åker medan torp och vretar drar 901 meter per hektar, eller tre gånger så mycket.

Nyodlingen som sker enligt ovan anförd modell i Seminghundra för också ytterligare konsekvenser med sig. Eftersom en del av

den gamla hårdvallsängen tas i anspråk som åker måste ny äng röjas av utmarken där så är möjligt. Detta arbete måste rimligen ske i nära anslutning i tiden för själva nyodlingen och under liknande villkor. Det normala jordbruksåret måste klaras av och endast kortare perioder kan tas i anspråk för ängsröjning på utmarken. På ett mindre antal geometriska avmätningar i tidsskikt II har lantmätaren fångat ängsröjning på kartan. Blivande hårdvallsängar tas upp som ängsmark i textbeskrivningen samtidigt som kartan visar de berörda områdena helt eller delvis omgivna av något slags enklare hägnad. Hägnaden är endast utritad som oproportionerliga lutande kryss där ett av kryssets ben är längre än det andra. All annan hägnad är samtidigt avritad på normalt sätt med heldragen linje som korsas av parallella streck. På följande kartor i tidsskikt III är samtliga dessa "nya" hårdvallsängar markerade på vanligt sätt. Jag tror att de lutande kryssen skall tolkas som tillfällig hägnad. Denna går troligen snabbt att bygga av röjningsvirket och anses troligen inte heller ge fullgott skydd på lång sikt. Därför ersätts denna med tiden av laggill hankärgesgård när ängsröjningen är slutförd.

Nyodling och ängsröjning går hand i hand med tillkomsten av hagar på utmar-

Figur 51. Bilden är ett utsnitt från torpplatsen Byle under Velamby. Till vänster i bild vid littera A3 syns en åkerbeg. Till höger och nedan denna är en äng inom samma hägnad. Notera hur denna hägnad är ritad. Runt åkern A3 är den utförd på normalt sätt men hägnadssymbolen skiftar och övergår till annan form runt ängen. Ängens nedre avgränsning mot den omgivande skogsmarken saknar helt hägnad och utmärks endast av en rad punkter. Kartakt A116-22:1. Velamby i Vidbo socken och Seminghundra härad år 1768.

ken. De tidigaste hagarna finns avkarterade i de yngre geometriska jordebokskartorna från 1600-talets sista decennier. Det är svårt att uttala sig om hur pass vanliga de är och när de egentligen dök upp eftersom de äldre geometriska jordebokskartorna i tidsskikt I dels endast tar upp inägomarkens förhållanden, dels är förhållandevis få byar avkarterade i de yngre geometriska jordeböckerna i mitt material. Hagarna brukar som regel anläggas i anslutning till den stora gemensamt underhållna hägnaden som skiljer inägomarken från utmarken. På så vis sparar man in arbete och hägnadsmaterial i och med att delar av det befintliga hägnadssystemet kan utnyttjas. Hagarna är vidare ofta gemensamt utnyttjade av hela byn. I tidsskikt III har den stora gemensamma hagen vanligen förvandlats till ett antal mindre enskilda hagar där en eller ett par hemman nyttjar en hage gemensamt. I detta läge brukar även en del nyodling ske i små stycken inne i hagarna. Även här utnyttjar man befintlig hägnad där så är möjligt. En del av hagens hägnad får också bli åkerhägnad. På så vis krymper utmarken hela tiden och delar av denna tas i anspråk för åkerbruk.

För kartor tidsskikt i III går det fortfarande ganska lätt att räkna fram den relativt sett stora del av åkerhägnaden som åtgår till att hägna nyodling vid både torp och i vretar. I Åsby by i Vidbo socken består byns centrala åkergränd 1780 av tillsammans 25,4 hektar åker. Ett antal torp finns också, vilka disponerar 9,5 hektar åker. Byns centrala åker drar 126 meter åkerhägnad per hektar samtidigt som torpens 9,5 hektar kräver 439 meter åkerhägnad per hektar.

I perioden mellan tidsskikt III och IV utökas åkerarealen på den gamla utmarken och åkervretarna växer så småningom ihop samtidigt som hägnadssystemet delvis sätts om och återigen får hägna större sammanhängande stycken av åker med allt rundare former. Detta sistnämnda fenomen skulle förklara den relativa minskningen av mätklassen åkerhägnad i tidsskikt IV för Seminghundra del i tabell 30.

Sammanfattning

Målsättningen att ur storskaliga äldre lantmäterikartor ta fram adekvata regionala mätvärden uttryckt i antal meter hägnad per hektar över tid uppnåddes. De totala hägnadsmängderna i samtliga undersökningsområden ökar över tiden. Sätts mätklassen *åkerhägnad* i förhållande till den inhägnade åkerarealen – för respektive undersökningsområde – blir bilden något annorlunda vid en jämförelse över tiden. I Nysätra ökar åkerhägnaden mellan tidsskikt II och III, 893 meter till 1024 meter, men minskar för tidsskikt IV, 240 meter hägnad per hektar åker. Denna minskning kan till största delen förklaras med den agrara revolutionens genombrott. Cirkulationsjordens införande får stor effekt när kvoten åkerhägnad per hektar åker framräknas. I Seminghundra ökar åkerhägnaden mellan tidsskikt I och II, 161 meter till 188 meter. I tidsskikt III är denna åter i nivå med tidsskikt I, 162 meter jämfört med 161 meter. I tidsskikt IV har den sjunkit ytterligare, 129 meter.

I Gudhem är nivån i stort konstant över tid. Kvoten åkerhägnad per areal åker förändras inte. Dock ligger tidsskikt I lägre än resterande tidsskikt: 71 meter jämfört med 98, 100 och 101 meter. Detta är ett resultat av skillnaden i redovisningssätt för hägnad belägen inne på bytomten mellan kartor i tidsskikten I och II.

Jämförs mätklassen *åkerhägnad* i procent av den totala hägnadslängden över tid – inom och mellan undersökningsområdena – befinner dennas andel vara förvånansvärt konstant över tiden. Generellt ligger den runt 50–60%. Detta tolkas som att gärdsgårdens grundläggande funktion – att skydda åkerns gröda mot betande djur – består över tiden.

Förekomsten av hägnadslag anser jag först och främst styrs av de natur- och kultur-geografiska förutsättningarna. Hägnadslag förekommer i alla tre undersökningsområdena. Att hägnadslag inte är mer frekvent förekommande i Nysätra beror helt enkelt på att byarnas inägomark inte fysiskt gränsar till varandra. Byalagen har samma förutsätt-

ningar att komma överens. Dock kan de samhälleliga normerna spela in. Jag tror att de har gjort det i Seminghundra med avseende på den effekt som säteribildningen får. Hägnaden får här funktion som statusmarkör. Detta skulle till en del förklara minskningen i förekomstfrekvens mellan tidsskikt I–II i Seminghundra, 87% till 67%. I Gudhem är förekomstfrekvens konstant över tid för tidsskikten I–III. Alla byar är involverade i hägnadslag. Ser man till de i teorin inbesparade sträckorna av hägnad minskar de i tidsskikt III för både Seminghundra och Gudhem, från 552 meter till 442 meter i tidsskikt III i Seminghundra. Hägnadslagen i ångsmark står för den största delen av bortfallet, från 425 meter i tidsskikt I till 260 meter i tidsskikt III. Att så är fallet vill jag hänföra till en över tid tilltagande foderbrist.

Det som är mest slående i jämförelse mellan Gudhem och Seminghundra är dock den stora skillnaden i nivå mellan hägnadslagens fysiska utsträckning. I Gudhem är de 5–6 gånger så långa som i Seminghundra: 3173, 3351 och 2100 meter i Gudhem jämfört med 552, 570 och 420 meter i Seming-

hundra för tidsskikten I–III. På grund av begränsningarna i kartmaterialet för tidsskikt IV har dessa uteslutits ur resonemanget.

Frågan om enskiftet och laga skiftets inverkan på hägnadsmängderna har jag försökt besvara genom att jämföra den hägnad som faktiskt mätts upp i kartor i tidsskikt IV med motsvarande sträcka av *skifteslinjer* och *skifteslinjer i rågång*. Jag har vidare närmast mig frågan ur en underhållsaspekt. Medför skiftet att det blir mer eller mindre hägnad att underhålla när väl skiftet är genomfört? Fördelat per brukare/ägare är det mest plausibla resultatet att byar i Seminghundra har allt att vinna på att skifte genomförs, 3524 meter före skiftet jämfört med 2788 meter i tabell 35s kolumn 1 samt 1256 meter i kolumn 2.

Nysätra skulle troligen också tjäna på detta, 2514 meter före skiftet jämfört med 748 meter efter skiftet. Mest förvånande är att Gudhem ur denna aspekt inte skulle tjäna något alls, 1405 meter före skiftet jämfört med 1885 respektive 1264 meter efter skiftet. Här hamnar man på samma ungefärliga nivå före som efter skiftet.

KAPITEL Skogsbruk

Skogsbruk

Den skogsbrukets
statliga myndighet
sig ifrån och
lera skogsbruk
bondemans
statliga myndighet
ten har i sin
naste 450 år
ra sig om de
Tidvis har
förts till vi
bruket, vill
även också
på bonde
både innan
har nyodling
som i många
melserna
direkt "hot
förändrad

Om den
varit ambiv
brukets be
tämmligen
länge som
för ett själv
ingick som
som efter
för eget b
nämnd dig
selvirke sa

Skogsbru
lokalt elle
första har
bygder sa

KAPITEL 14

Skogstillståndets inverkan på hägnadssättet

Skogsbrist som fenomen

Den skogsbrist – befarad eller verklig – som statliga myndigheter har försökt att skydda sig ifrån och också förhindra genom att reglera skogsanvändningen för i första hand bondemenigheterna måste ses i ljuset av den statliga målsättningen med regelverken. Staten har i sina regleringsförsök under de senaste 450 åren i första hand försökt att försäkra sig om det egna statliga behovet av virke.³³³ Tidvis har det statliga intresset också överförts till viss industriell verksamhet, bergsbruket, vilket särskilt under 1600-talet men även också under 1700-talet har fått fördelar på bondehushållens bekostnad.³³⁴ Tidvis – både innan, under och efter denna period – har nyodling varit ett uttalat statligt intresse som i många fall medfört lättnader i bestämmelserna men samtidigt också utgjort ett direkt "hot" mot skogstillgången genom en förändrad markanvändning.³³⁵

Om den statliga politiken kan sägas ha varit ambivalent över tiden torde dock jordbrukets behov av skogsprodukter ha varit tämligen konstanta över tid. I vart fall så länge som jordbruket bedrevs inom ramen för ett självhushåll där både grödor och djuringick som delkomponenter. De produkter som efterfrågades var i första hand avsedda för eget bruk, husbehov, och bestod i nu nämnd dignitetsordning av brännved, stängselvirke samt konstruktions- och slöjdvirke.³³⁶

Skogsbristen under historisk tid är ett lokalt eller regionalt fenomen knutet till i första hand Götalands och Svealands slättbygder samt landets kustområden.³³⁷ Här

har skogsbristen bestått i en fysisk brist på träd/skog – av vissa kvaliteter och dimensioner – inom byarnas egna rågångar. Denna brist kompenseras genom utsyningar av virke för husbehov på lands-, härads- och sockenallmänningar samt också med regelrätt handel där skogsbygden förser slättbygden.³³⁸ Skogsbristen blir därmed i första hand ett logistiskt problem, i andra hand ett ekonomiskt.³³⁹ Virke är både tungt och skrymmande. Under barmarksförhållanden var man hänvisad till häst och vagn och på vintern till körredskap med medar.³⁴⁰ Detta sakernas tillstånd förändras inte förrän järnvägsnätet byggs ut under andra hälften av 1800-talet.

Skogsbrist som ett nationellt fenomen – till följd av stigande befolkning, odling och industri – kunde till sist avföras från den statliga dagordningen i samband med att resultatet av den första riksskogstaxeringen offentliggjordes 1932.³⁴¹ Här bevisades på grundval av statistiska beräkningar för första gången att den årliga tillväxten av skogen översteg den årliga virkesförbrukningen.³⁴²

I det följande skall tillgänglig information om skogstillståndet i de tre undersökningsområdena, Nysätra, Seminghundra och Gudhem, ställas mot förekomsten av gärdsgårdar av trä. Här kommer kartmaterialet som använts för att räkna fram hägnadslängder ställas mot det etnologiska materialet. Till detta kommer även informationen i beskrivningarna till sockenkartorna att läggas. I tidsmässigt hänseende överbryggas dessa tiden mellan laga skifteskartorna, tidsskikt IV, fram till årtiondena kring 1800-talets slut

då svaren på de etnologiska frågelistorna tidigast kan räknas ha giltighet. Den samlade informationen från källmaterialen kommer att användas för att belysa hur helt skoglösa slättbygder fortsatte att använda gårdesgårdar av trä långt fram i tiden trots att en lokal och regional skogsbrist varit ett faktum under lång tid.

Skogstillståndet i undersökningsområdena perioden 1650–1700

Nysätra

I kartmaterialet är det främst äldre geometriska jordeböcker samt kartor från tidsskikt II, yngre geometriska jordeböcker och geometriska avmätningar, vilka har information om skogstillståndet. För Nysättras del saknas geometriska jordeböcker varför de äldsta uppgifterna står att hämta i kartor i tidsskikt II. I detta fall rör det sig om sex stycken geometriska avmätningar från åren 1698–1709. Lantmätaren Hans Kruse har avkarterat alla de sex byarna vilket torde borge för en likvärdig bedömningsgrund. Ingen av de sex byarna har brist på virke eller anges vara skoglösa. Alla har ved och gårdsel samt hus- och ladutimmer. För Brändes del anges att byn ej har timmer men dock ladutimmer. Dessutom har fyra av byarna, löv- eller björkskog tillräckligt för lövtäkt. För Kålabodas del anges detta mycket tydligt. Kruse skriver: "Biörckskog att taga löf af för Små Boskapen, och kunna hålla getter,".³⁴³

Seminghundra

För åren 1625 och 1626 har Torsten Lagerstedt gått igenom bevarade införsellängder från Stockholms norra tull. I dessa återfinns bönder från Seminghundra vilka levererat ved, plankor och rundvirke till Stockholm.³⁴⁴ Mer detaljerade beskrivningar – och samtidigt de äldsta i mitt material – över skogstillståndet i Seminghundras byar rymmer kartan från tidsskikt I, äldre geometrisk jordebok. Lantmätaren Tomas Christiersson har upprättat alla kartor över de byar som är

med i undersökningen under åren 1637–39. Av dessa totalt 28 kartor saknas kommentarer om skogstillståndet på fyra av dem. Endast en av byarna saknar helt skog inom den egna rågången, Norrby i Lunda socken.³⁴⁵ De återstående 23 byarna har skog vilken Christiersson beskriver i termer av att byn har *ganska litet skog* eller *skog och utmark ganska liten*, 6 byar. 8 byar rapporteras ha skog till *ved och gårdsel*. Resterande byar, 9 stycken, har *skog och mulbete till nödtorften*.

De skillnader mellan Christierssons olika uttalanden som jag tycker mig utläsa är först och främst en skillnad i tillgång/yvnighet. Jag har bedömt att kategorin *skog ganska liten* består av de sex byar vilka står inför en brist-situation. Här finns viss tillgång på virke men troligtvis räcker inte detta fullt ut till alla behov. Detta främst då en av byarna i denna kategori, Bergby i Skepptuna socken, i en yngre geometrisk jordebok från år 1688, beskrivs varken ha ved eller gårdsel. De åtta byar vilka *har skog till ved och gårdsel* torde sakna timmerträd inom den egna rågången. Jag bedömer dock att bränsle och stängsel-frågan kan lösas med eget virke. Kategorin *skog och mulbete till nödtorften*, nio byar, torde ha timmerträd samt också klenare, lämpliga till gårdsel. Således är min bedömning att dessa byar är ganska väl försedda utifrån ett husbehovsperspektiv. Två av dessa byar rapporteras i alla fall ha både god fångskog till ved och gårdsel samt timmer i geometriska avmätningar från 1705. En tredje by ur denna kategori rapporteras dock 1689 ej ha annan skog än till ved och gårdsel. 1703 skriver lantmätaren Lars Kietzlingh: "Finns till denna byn ingen skog eller muhlbete af något värde uthan måste om sådant andra tyllitas".³⁴⁶

Gudhem

För Gudhems del är källmaterialet mer splittrat. De geometriska jordebokskartor som kommit till användning i undersökningen innehåller få uppgifter om skogstillgången. Av de fem jordebokskartorna omnämns endast skogstillgången i ett fall, Segerstad i Segerstad socken. Byns skog och

mulbete anges i kartorna. I kartorna från Lindgren utgår det framför sig om räder skogsbrist i geometriska avmätningar i användning i kartorna. I kartorna från Lindgrens kartor från perioden 1650–1700 skoglösa: Brukstad. Dessa mätningar i kronoparken i Brukstad ta i Fröjeredes öster om Gudhem stena by mer än Borgunda. I kartorna har skog till ved och timmer en smått gran och nyttjas till bränsel måste alla med köpande. Hökaberg ha gårdsel dock

Endast Torsten Lagerstedt om skog. De tre kamerallängder delning år 1700 bönder årligen Falbygden m Frälsegårderna gen niutit m

Sammanfattning

Av ovan framgår att skogsbrist i Nysätra och Seminghundra råder det en delan härader gårdsel till bruktag. Gudhem lokal brist på husbehov som sättning i sjöarna de åtta avkarta täcker dessa hektar eller lantmätaren och timmer

mulbete anges vara nödortfött.³⁴⁷ Gunnar Lindgren utgår i sin avhandling, efter studier i framförallt domboksmaterial, att det råder skogsbrist vid 1600-talets mitt.³⁴⁸ De geometriska avmätningar vilka kommit till användning i min undersökning understödjer Lindgrens slutsats. Av åtta byar, vilka har kartor från perioden 1694–1716, är tre helt skoglösa: Brunnhem, Högstena och Segerstad. Dessa måste få allt sitt virke utsynat på kronoparken Billingen eller också köpa detta i Fröjereds gäll, (Fröjered i Vartofta härad öster om Gudhems härad). Hit har Högstena by mer än 1½ mil.

Borgunda, Dala, Loringa och Hökaberg har skog till ved. Dala anges köpa gårdsel och timmer en mil bort. Loringa har skog av smått gran och tall och enbuskar som kan nyttjas till bränsle, men till timmer och gårdsel måste allt förskaffas från andra skogar med köpande och laga utsyn. Borgunda och Hökaberg har även skog så att det räcker till gårdsel dock inget timmer.

Endast Torestorp i Edåsa socken har gott om skog. Detta är en liten by bestående av tre kamerala hemman. Här görs en skogsdelning år 1709. Detta då Skattegårdens fyra bönder årligen sålt timmer och vedbrand till Falbygden med stor nytta, samtidigt som Frälsegården "der emot ingen nytta af skogen niutit mer än till nödig hustarf".³⁴⁹

Sammanfattning

Av ovan framgår att det ej råder någon skogsbrist i Nysätra runt år 1700. I Seminghundra råder ingen akut brist men situationen är något mer diversifierad. Troligen råder det en viss lokal brist på timmer medan häradet i sin helhet torde ha ved och gårdsel till husbehov med några få undantag. Gudhem däremot måste räkna in en lokal brist på ved, gårdsel och timmer till husbehov som en lokal produktionsförutsättning i självhushållet. Om hänsyn tas till de åtta avkarterade byarnas inbördes areal täcker dessa ett område av 6924 hektar. 2042 hektar eller 30% av arealen är skoglös enligt lantmätarens definition; saknar ved, gårdsel och timmer till husbehov. 70% av arealen

har dock skog tillräckligt för ved. Vad gäller tillgång på gårdsel till husbehov har 35% av arealen tillgång till detta inom egna rågångar. Torestorp – som anges ha gott om skog – står endast för 8,5% av den totala arealen.

Från både Seminghundra och Gudhem beläggs handel med virke. För Seminghundras del rör det sig om både "export" till Stockholm samtidigt som det finns indikationer på en intern handel med virke för husbehov. I Gudhem rör det sig om en intern och regional handel med husbehovsvirke som når utanför häradets gräns, utsyningarna borträknade. Trots en uppenbar skogsbrist i Gudhem tycks denna inte ha framtvingat några andra hägnadstyper. Alla kartor har trögårdsgårdar utritade samtidigt som de skriftliga upplysningarna om bristens art talar om detta i termer av olika sortiment till husbehov: ved, gårdsel och timmer. Detta talar för att det går att leva med en skogsbrist så länge det finns möjlighet att fylla behovet med köpt eller utsynat virke som kan hämtas på en ej allt för avlägsen plats. Även om skog till gårdsel saknas inom de egna rågångarna går det att underhålla trögårdsgårdar inom dessa. Lantmätaren Márten Bosell skriver i beskrivningen till 1716 års geometriska avmätning av Brunnhem – som anges vara utan skog – att "gierds-gårdarna till denna by är alt af fång och stafwer uppgiorde, men mycket förfallne, steen är mycket godt efter, dhen med de kunde lägga steengårdar, men brukas dock intet".³⁵⁰

Hur skogsbristen verkligen upplevdes av de berörda byarna framgår inte av materialet i någon högre utsträckning. I Lindgrens domboksstudier möter vi en juridisk situation – som på intet vis kan sägas vara neutral – där de instämnda har allt intresse av att ge sin egen syn på det inträffade och den besvärliga situation som skogsbristen orsakar. Lindgren skriver:

"Otaliga mål handla om överträdelser i samband med ved- och virkesförsötningen, och sällan bli rätttegångsprotokollen så våltaliga, som när det gäller att skildra träbristen och dess vådor."³⁵¹

I kartmaterialet framskymtar dock ett visst missnöje med utsyningarnas regelbundenhet. Brunnhemsborna anger i 1716 års karttakt att laga utsyning mycket sällan tillåts på kronoparken. Eftersom byn gränsar mot kronoparken torde det vara mycket irriterande att få fara längre bort efter virke och dessutom behöva betala för det. Jägeribetjäningen, vilken hade att skydda kronoparkens skog, hade för övrigt också ett av sina tjänsteboställen i Brunnhem vid denna tidpunkt vilket inte torde ha gjort irritationen mindre.³⁵²

Skogstillståndet i undersökningsområdena perioden 1700–1850

Nysätra

Kartor i tidsskikten III och IV, storskifte samt en- och laga skifteskartor, saknar som regel skriftliga upplysningar om skogstillståndet av den typ som återfinns i kartor tidsskikt I och II, varför denna period måste bli mer skissartat beskriven. I Nysätra socken finns ej någon anledning att befara någon egentlig brist. Möjligen kunde det bli ont om vissa sortiment i närheten av de byar som ligger tätt. 1756 anlades Robertsfors bruk i Bygdeå socken som Nysätra utgjorde en del av vid denna tid.³⁵³ Därmed torde socknens skogar delvis också ha tagits i anspråk för kolved. Vid 1800-talets början fanns också ett antal vattendrivna sågverk i Bygdeå socken. Tre finbladiga sågar inom nuvarande Bygdeå socken samt fyra grov- och enbladiga sågkvarnar för husbehov. En av de senare låg inom Nysätra i Kålaboda.³⁵⁴ Tjära, pottaska och salpeter har tillverkats för avsalu vid sidan av kol till bruket. Tjärtillverkningen tycks ha tagit fart under 1700-talets andra hälft medan både salpeter och pottaska hör 1800-talet till. Inga ångdrivna sågverk anlades heller under 1800-talets andra hälft.³⁵⁵

Seminghundra

För Seminghundras del går det att ana sig till en gradvis tilltagande brist. Av protokol-

len från de laga husesyner samt ekonomiska besiktningarna av de förut omnämnda militiehemmanen framgår att skogstillgången på dessa minskar över tiden. Inget av de fem hemmanen har timmer inom rågångarna när perioden inleds. Endast Krogsta i Vidbo socken har ved och gärdsel för husbehov 1700-talet ut. 1830 beskrivs skogen som liten och obetydlig. Velamby, i samma socken, kan endast påvisa små buskage 1746. Skog saknas fortfarande 1871. För 1748 finns ett protokoll som redogör för skogstillståndet på Åckelsta i Skepptuna socken:

”Skog ingen utan allenast smått odugligt ris. Eljiesst ligger häradets allmänning en mihl ifrån bostället hwarest dels timber och wärcke kan fås efter utsyning, dels och köpas från andre längre bort belägne privatorum skogar”.³⁵⁶

1874 är hemmanet fortfarande i stort sett skoglöst då man ej ens har till vedbrand. Norrby i Lunda socken, se ovan, har år 1712 ved och gärdsel i ett fjäll. Den övriga skogen har brunnit. 1759 anges att allt virke måste hämtas på allmänningen årligen. Något mer än hundra år senare, 1863, är hemmanet fortfarande skoglöst. Åsvassla i Frösunda socken anges sakna skog 1745, men hade till ved och gärdsel 1724. Först i ett protokoll från 1856 anges att hemmanet har skog till husbehov, dock ej timmer. Här har hemmanet fått skog genom ett laga skifte. Från 1745 och framåt har man fått köpa eller fått sig utsynat sitt husbehovsvirke på allmänningen.

Således är fyra av de fem boställena skoglösa omkring 1750 samtidigt som de – enligt protokollen från samma tid – hade tillsammans 8939 famnar eller strax över 1,6 mil trädgårdsgård att underhålla. Allt virke fås genom köp eller utsyning. Inget av dessa fyra boställen har heller någon skog 100 år senare, samtidigt som de alla enligt protokollen har gårdsgårdar av trä vid denna tidpunkt. Stenmurar omnämns endast en enda gång i protokollen. År 1769 anger syne-nämnden i protokollet för Norrby att man inte kunde bygga stengårdsgårdar, eftersom det var brist på sten och att ägorna var sanka.³⁵⁷ Av protokollen för Åckelsta för

år 1772 o- den tycker stängt för n till att det är följande in- och nämnde ögon – onöd tal med mo att den tillt sig en så st kan konstat skogsbrist t vare sig häg några skogs Detta trots a till allmän platser där

Gudhem

För undersö få explicita materialet. tagit mest s folkning sa omgivande särskild skö ken tillåter männingar jägeriperso skap av de sökningsom tycks krona från utsyni des olika d 12 år. 1817 till 1822. U ationen var strax över vakta kron

Från sa skriftliga u sakas av sko spektiv. Seg nomgick e av att präst samhävden nolänsmar eget tjänste laga skifte

åren 1772 och 1784 framgår att synenämnden tycker att boställets innehavare har stängt för mycket gärdesgård med hänsyn till att det är en skoglös ort. Två på varandra följande innehavare blir prickade för detta och nämnden nekar att föra upp de – i deras ögon – onödiga sträckorna på boställets famntal med motiveringen att det inte är rimligt att den tillträdande innehavaren skall ta på sig en så stor underhållsörda.³⁵⁸ Därmed kan konstateras att det har gått att leva med skogsbrist under denna tidsrymd utan att vare sig hägnadssättet har förändrats eller några skogsplanteringar kommit till stånd. Detta trots att man har haft mellan 1/2–2 mil till allmanningen, samt upp till 3 mil till de platser där man kunnat köpa virke.

Gudhem

För undersökningsområdet Gudhem har jag få explicita uppgifter om skogsbrist i kartmaterialet. Dock torde skogsbristen ha tilltagit mest som en konsekvens av stigande befolkning samt kontinuerligt skogsbyte på de omgivande platåbergen. 1691 utfärdades en särskild skogsordning för Skaraborgs län vilken tillåter bete och vedfång på kronoallmanningarna, det senare efter utsyning av jägeripersonalen. För Billingens del – i egenkap av den största och närmast till undersökningsområdet gränsande kronoparken – tycks kronan ha övervägt att totalfreda den från utsyningar omkring 1780. 1794 fredades olika delar av Sydbillingen på 6, 8 eller 12 år. 1817 förlängdes fredningstiden fram till 1822. Under vintern 1822/23 tycks situationen vara så allvarlig att militär personal, strax över 600 man, utkommenderades att vakta kronans skogar.³⁵⁹

Från samma tid härrör sig mitt enda skriftliga uttalande om problemen som orsakas av skogsbristen sett ur böndernas perspektiv. Segerstad by i Segerstad socken genomgick ett storskifte 1823 med anledning av att prästen önskade bryta ut sina ägor ur samhävden. Strax före år 1828 önskar kronolänsman W F Victorin samma sak för sitt eget tjänsteboställe i byn och ansöker om att laga skifte skall verkställas. De inledande

förhandlingarna tar sin början 10 september, 1828. I protokollets § 4 uttrycker sig resterande jordägare i följande ordalag:

”hafva vi samtliga byemän, hvilka härmed äro högst missnöjde beslutat att enhälligt bestrida denna landtmäteriförrättning. 1823 blef storskiftet öfver byns ägor fullbordat och hafva vi nu med mycket besvär och kostnad fådt dem i sak allt skick som wi åstunda, utom stängslen som aldrig lärer kunna stånd sättas. Skulle nu så snart på storskifte, laga skifte öfvergå våra ägor blifva de fleste af oss alldeles utarmade, emedan oberäkneliga kostnader här med äro förenade, och ett laga skifte på intet sätt för byn kan blifva förmänligare än storskiftet är. Skiftesmannen och Gode männen behagade därför noga pröfva om på en så skoglös ort ett laga skifte kan blifva nyttigt.”³⁶⁰

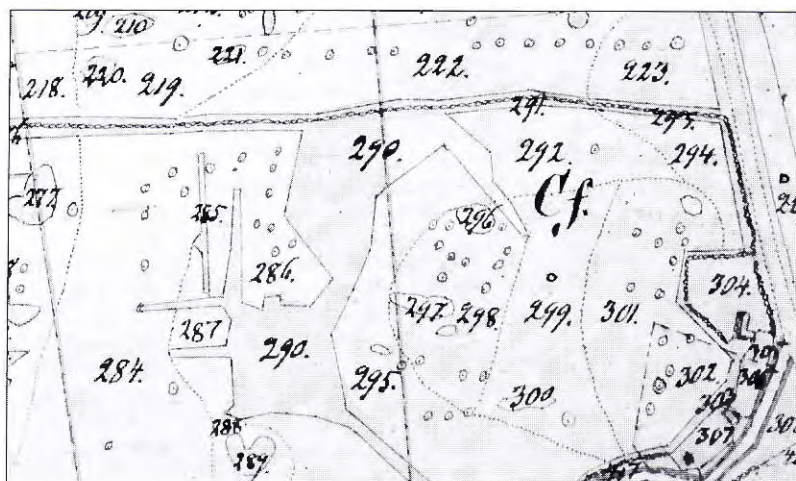
Skiftet genomfördes, men fastställdes först 1836.

I citatet ovan används svårigheten att få tag på hägnadsvirke som en bevekelsegrund för att inte verkställa skiftet men till detta förhållande skall läggas kostnaderna för landtmäteriförrättningen vilka torde ha varit nog så stora.³⁶¹ Likaså innebär de flesta laga skiften i alla tre undersökningsområdena att hela byns gamla hägnadssystem måste stängas om i nya fysiska lägen vilket innebär en mycket stor investering i framförallt arbetstid.

Endast i två av laga skiftesakterna återfinns stenmurar tydligt utmarkerade.³⁶² De finns utritade som kortare eller längre sträckor insprängda mellan längre stycken av utritad trögärdesgård. Detta är troligen ett resultat av skogsbrist då de inte rimligen – utifrån sin placering på kartan – kan ha tillkommit vid samma tidpunkt på en gång eller konsekvent är lagda i exempelvis en rängång.

Att skogsbristen var svår i Skaraborgs län under första hälften av 1800-talet bekräftas också av Per Eliassons undersökningar av antalet dömda skogsåverkans brott. Skaraborgs län ligger högst i statistiken både 1830, 1833–34 samt åren 1850–54. Uttryckt som årsmedeltal/100 000 invånare redovisar den första perioden 422 dömda brott och den senare perioden 134 dömda brott. För

Figur 52. Stenmur på laga skifteskartan från Hökaberget i Rådene socken och Gudhems härad år 1848. Kartakt P171-9:6. Foto Håkan Eriksson Lantmäteriet i Gävle.

den förstnämnda perioden kommer Kalmar län på andra plats med 134 och motsvarande plats för den senare perioden intas av Västerbottens län med 79 dömda brott per 100 000 invånare.³⁶³ Skillnaden mellan Skaraborgs tätposition jämfört med det län vilket innehade andra plats under de bägge perioderna talar sitt tydliga språk.

Sammantaget tolkar jag utvecklingen inom Gudhem som att skogsbristen först i början av 1800-talet får någon effekt på hägnadssättet.³⁶⁴ Gudhem hade då generellt sett haft en besvärande och tämligen omfattande skogsbrist i åtminstone 200 år enligt källmaterialet, troligtvis bra mycket längre.

Sockenkartebeskrivningarna från Seminghundra och Gudhems härad

Seminghundra

Varken för Nysätra socken eller för Bygdeå socken finns några sockenkartor eller beskrivningar utförda. I Seminghundra upprättades under åren 1851-56 fem fullständiga beskrivningar för socknarna Frösunda, Markim, Orkesta, Skepptuna och Vidbo. Tre av socknarna redovisas ha brist på skog. Frösunda och Orkesta har ej brist. I de tre skoglösa socknarna är det endast 1-3 hemman i varje socken som har skog till husbehov så

att det räcker. Övriga hemman är helt eller delvis skoglösa. För samtliga socknar anges att trädgårdsgårdar är det vanliga. Endast i beskrivningarna för Frösunda och Orkesta - vilka ej har någon egentlig skogsbrist - omtalar lantmätaren att stenmurar begagnas. I Orkesta anges stängselsättet vara mindre skogsödande "då stengårdar här och var hunnit anläggas".³⁶⁵ I Frösunda skriver lantmätaren att "stängselsättet är med vanliga trädgårdsgårdar. Stengårdar finnas blott på några få ställen framme vid tomterna."³⁶⁶

Gudhem

Av Gudhems undersökta socknar finns endast en beskrivning utförd år 1851 och då för två socknar på en gång, Sjögerstad och Rådene. För Sjögerstads del anges skogen vara högst inskränkt. Östra delen av socknen har skog till husbehov men den andra delen har "redan länge nödgats från angränsande socknar anskaffa sitt behof af skogseffecter".³⁶⁷ I Rådene socken äger västra delen lövskog och hela socknen har "erhållit barrskog på förre Kronoparken Billingen, hvilken likväl numera är nästan totalt afverkad".³⁶⁸ Hägnaderna i de bägge socknarna beskrivs i följande ordalag:

"Ägorne inhägnas medelst wanliga skidgårdar, någon gång ersätts dessa genom stenmurar."³⁶⁹

Författare till
lantmätaren
barnfödd i S
kyrkoherde.
ägde Ljung
och var själv

Sammanfa

Sockenkarte
hundra och
ning som de
ning av häg
hantera som
för jordbruk
Brist på gar
en leder inte
i första tage
minst 200 å
dar av trä b
Seminghund
grunden de
Här tycks st
sig betydelse
arna från Fr
Vid 1800-tal
dar fortfarande
områdena.
kunnat kom
skifteskarto
Brunnhem,
i Gudhem r
ning - 3 520
meter stenn
meter gärd
9 940 mete
cent innebä
av hägnade
hägnaderna
behovsvirke
dersökning
genomgång
uthålligt öv
väg för att f

Laga ski *tillstånd*

År 1852 ga
"Om Swen

Författare till sockenkartebeskrivningen var lantmätaren Thure Ljunggren. Han var barnfödd i Sjögerstads socken där fadern var kyrkoherde. Vid tidpunkten för karteringen ägde Ljunggren ett antal gårdar i socknen och var själv bosatt därstädes.³⁷⁰

Sammanfattning

Sockenkartebeskrivningarna från Seminghundra och Gudhem pekar i samma riktning som de kartor som använts för uppmätning av hägnadslängder. Skogsbrist går att hantera som en produktionsförutsättning för jordbruket inom ramen för självhushåll. Brist på gärdselvirke inom den egna rågångsen leder inte till att hägnadssättet förändras i första taget. Enligt källmaterialet tar det minst 200 år av skogsbrist innan gärdesgårdar av trä börjar ersättas av stenmurar. I Seminghundra tycks dessutom bevekelsegrunden delvis vara en annan än i Gudhem. Här tycks stemmuren även ha en statusmässig betydelse. I vart fall tolkar jag upplysningarna från Frösunda socken i den riktningen. Vid 1800-talets mitt dominerar trägärdesgårdar fortfarande i de bägge undersökningsområdena. I Seminghundra har jag inte kunnat konstatera en enda stenmur i laga skifteskartorna. Laga skifteskartorna för Brunnhem, (1852), och Hökaberg, (1848), i Gudhem redovisar däremot – i nämnd ordning – 3 520 meter stenmur respektive 3 620 meter stenmur. Detta skall ställas mot 20 570 meter gärdesgård av trä i Brunnhem samt 9 940 meter gärdesgård i Hökaberg. I procent innebär detta att stenmur står för 15% av hägnaderna i Brunnhem samt 27% av hägnaderna i Hökaberg. Handel med husbehovsvirke är vidare belagt i de bägge undersökningsområdena. Enligt det hittills genomgångna källmaterialet har det gått att uthålligt över tiden åka upp till tre mil enkel väg för att få tag på ved, gärdsel och timmer.

Laga skiftets inverkan på skogstillståndet enligt samtida källor

År 1852 gav Ludvig B Falkman ut sin skrift "Om Svenska skogarnas nuvarande till-

stånd och deras inflytande på landets framtid". Skriften är ett inlägg i den debatt som fördes i riksdagen 1850/51 om att tillskapa en statlig rikstäckande skogsstyrelse. Falkman skriver i egenskap av nytillträdd överdirektör för lantmäteriet. Han var själv lantmätare men hade också en examen från Skogsinstitutet 1829.³⁷¹ Skriften är ett kompilat av landshövdingarnas femårsberättelser – från 1840-talets andra hälft – parat med intryck från två studieresor genom delar av Sverige vilka Falkman gjort som nyutnämnd överdirektör de två föregående åren. Till detta har Falkman även lagt uppgifter från i första hand överlantmätare som på tjänstens vägnar har fått svara på en rundskrivelse från överdirektören. Således är den samtida med sockenkartebeskrivningarna och ger en möjlighet att få en uppfattning om skogstillståndet på nationell nivå. Det är hotet om en total framtida skogsbrist som är bevekelsegrunden för Falkmans engagemang i skogsfrågan.

Falkman anser att skogens tillbakagång har orsaker som det dels icke går att göra något åt och andra sådana där ett förändrat tänkesätt och information kan förändra menighetens inställning och bidra till en ökad aktsamhet om skogstillgången. Till den förstnämnda kategorin hör bland annat en ökande befolkning, och därmed ökad uppodling, vilket helt naturligt medför ett större tryck på skogsresursen. Till orsaker som det går att göra något åt eller som Falkman skriver – "sådana, som både kunna och böra betagas deras menliga werkan" – hör bland annat *skiftesverket* och *stängsel-skyldigheten och -sättet*.³⁷²

I förstone kan det tyckas vara märkligt att överdirektören för lantmäteriet är negativ inställd till en verksamhet som han är satt att leda. Föremål för Falkmans ovilja är dock de praktiska konsekvenserna av skiftesstadgans 13:e kapitel och 7:e §. Paragrafen innehåller bestämmelser om att *ståndskoglikvider* skall upprättas senast 10 år efter det att skiftet är fastställt. Här skall skifteslagets medlemmar kompensera varandra då all skogsmark dels kanske inte alls är trädbärande, dels bär skog

av olika kvalitet, dimension och volym. I sin praktiska tillämpning innebär detta ofta att skifteslagets medlemmar hellre hugger ner all skog och delar upp virket, än att värdet av den kvarvarande skogen åsätts ett penningvärde, vilket sedan utbetalas kontant till de av skifteslagets medlemmar som erhållit sämre ståndsskog på sin skogsmark, eller inga träd alls.³⁷³ Skogsbristen avspeglas ej i förhöjda priser på skogsprodukter vilket Falkman menar beror på att laga skiften tvingar fram en överdriven averkning av ovan nämnda skäl. Trots egentlig brist finns mycket virke att köpa.³⁷⁴

Falkman anser att den ökning i odling/nyodling – som är resultatet av skiftesverksamheten – sker på skogens bekostnad. Förutom mark har

”skogen måst tillsläppa den oerhörda massa af stängselvirke, som af skiften och hemmansklyfningar blifwit en följd och tarfwar årligt underhåll, äfvensom timmer, plankor och bräder till nya ökade bostäder.”³⁷⁵

I flertalet av de citerade femårsberättelserna framkommer liknande åsikter som helt överensstämmer med Falkmans konklusioner. I femårsberättelsen från Örebro län, 23 maj, 1850, skriver landshövdingen att skogen förödes mycket ”i följd af laga skiften, dels genom hygge enligt ståndsskogsligvider och dels till upprättande af stängsel, som ökas i så betydlig grad, att behofwet af förändrad stängselordning mera allmänt inses och efterlängtas.”³⁷⁶

Landshövdingen i Östergötland har liknande uppfattning. Han skriver att:

”afrodjningen af skogen fortgår mångenstädes, såväl uti de aflägsnare delar af skogs-trakterne, som äfven i granskapet af slättbygden. Wid utflytningen efter laga skiften, (de hade varit 914 under åren 1842–1847), bemödar sig hwar och en att bygga den nya bostaden så rymlig och wacker, som han har råd till. Ägora skola ock genom nya hägnader skiljas från grannarnes, så att hwar och en får sköta sin jord, efter som han bäst finner för godt, utan intrång eller hinder af andras olika sätt att behandla sin. Härigenom medtagas de egentliga skogarna uti slättbygdens granskap betydligt, och de aflägsnare tillgripas småningom mera och mera.”³⁷⁷

Den bild av skogsbristen som femårsberättelserna ger, är att den först och främst är ett gissel för Götalands och Svealands slättområden samt i landets kustbygder. På länsnivå innebär detta att det finns områden som är mer eller mindre skoglösa samtidigt som vissa härader ännu har skog för avsalu. Av de citat som Falkman redovisar framgår att vanliga trägårdesgårdar är det normala stängselsättet på de flesta håll. I Älvsborgs län, 31 maj, 1848, skriver landshövdingen att:

”stängseln verkställes ännu i allmänhet på skogens bekostnad; dock har bruket af stenvallar, i senare tid tilltagit och jemväl bland allmogen wunnit efterföljare. Någon ingripande reform i dessa afseenden lærer icke kunna förväntas, innan bristen på skogseffekter blifwit så tryckande, att den dertill tvingar.”³⁷⁸

Leder skogsbrist till förändringar av hägnadssättet?

Gärdesgårdar av trä är också det vanligaste stängslet i de sockenkartebeskrivningar jag läst från Östergötlands och Skaraborgs slättområden: sex respektive tretton socknar.³⁷⁹ Alla sex socknarna i Östergötland anges vara skoglösa. Gärdesgårdar av trä är det vanligaste stängselsättet. Stenmurar nämns i endast en av beskrivningarna och anges där som ovanliga. För Skaraborgs del har tre av socknarna skog tillräckligt för husbehov, resten är skoglösa. För samtliga socknar rapporteras gårdesgårdar av trä som det vanligaste stängselsättet. Stenmurar är ovanliga trots skogsbristen. I Önums socken, Barne härad, sätts dock trägårdesgård ovanpå gropavallar. Jordvallar rapporteras också som relativt vanliga i Bäreberga och Främmestad socknar, Viste härad. I övriga socknar, i bägge länen, löses skogsbristen med köp antingen från kronoparker – där utsynat virke såldes på auktion – eller från socknar som har skog tillräckligt för avsalu. Ifrån Kållands härad i Skaraborgs län redovisas att man till och med kan köpa virke från Värmland som seglas över Vänerne.

Både Falkmans skrivningarna styrker att skogsbrist hanteras av länsområdena. Semi-Saknas gårdselvirke en botas denna belysning eller genomgången – kunna sluta sig fortfarande är de runt 1800-talets mot slutet av 1800-talet torde slättbygder i Skaraborgs, och delvis i Östergötland, skogsbristen hårdare än andra stängselsättet. Trägårdesgårdar. Jordvallar/gropavallar är vanliga än stenmurar.

I frågelistmaterial från Dalsland och Västergötland, gropavallar/jordvallar från dessa två länder. Antingen var vanligt förekom och därmed man till svarens gäst mer fyra ifrån Västergötland återfinns inom e

Karta 18. Kryssen mot de fem frågelistsvar visar att gropavallar/jordvallar förekom som hägnader. Fyllda fyrkanter i kartan betecknar den geografiska beläggningen av de tre socknarna vilka i sockenkartebeskrivningarna anges använda sig av jordvallar. Både kryssen och fyrkanter återfinns efter sockenkyrkans placering.

Både Falkmans skrift samt sockenkartebe-
skrivningarna styrker den bild av hur skogs-
brist hanteras av bönderna i undersöknings-
områdena Seminghundra och Gudhem.
Saknas gårdselvirke inom den egna rågång-
en botas denna brist antingen med hjälp av
utsyning eller genom köp. Vidare torde man
av genomgången generellt sett – på riksnivå
– kunna sluta sig till att gårdesgårdar av trä
fortfarande är det vanligaste hägnadsättet
runt 1800-talets mitt, även i slättbygden. Dock
torde slättbygderna i förutvarande Skara-
borgs, och delvis Älvsborgs, län känna av
skogsbristen hårdare. Här uppges ibland att
andra stängselsätt används och delvis ersatt
trägårdesgårdar. Intressant i detta fall är att
jordvallar/gropavallar verkar vara vanligare
än stenmurar.

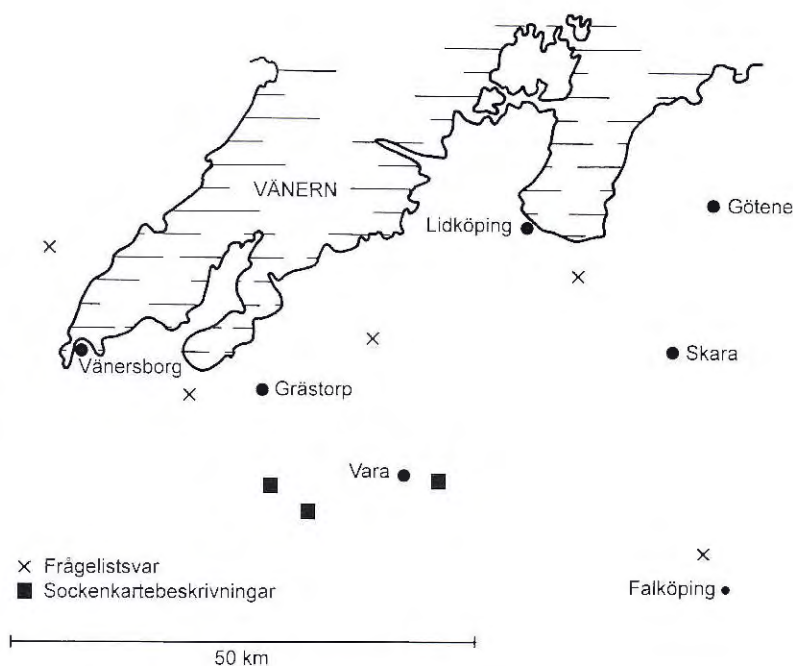
I frågelistsmaterialet är det just svaren från
Dalsland och Västergötland vilka talar om
gropavallar/jordvallar.³⁸⁰ Fem frågelistsvar
från dessa två landskap anger att gropavallar
antingen var vanligt förekommande eller
förekom och då belägna i rågångar.³⁸¹ Ser
man till svarens geografiska fördelning kom-
mer fyra ifrån Vänerstranden. Tre av svaren
återfinns inom ett område mellan Väners-

borg – Lidköping, ytterligare ett i Sundals
härad, norr om Vänersborg, inne i Dalsland.
Det femte svaret kommer från Ugglums
socken i Gudhems härad, nordväst om Fal-
köping. De tre ovan nämnda sockenkarte-
beskrivningarna hänför sig alla geografiskt
till trakten av Vara. Se karta 18 nedan.

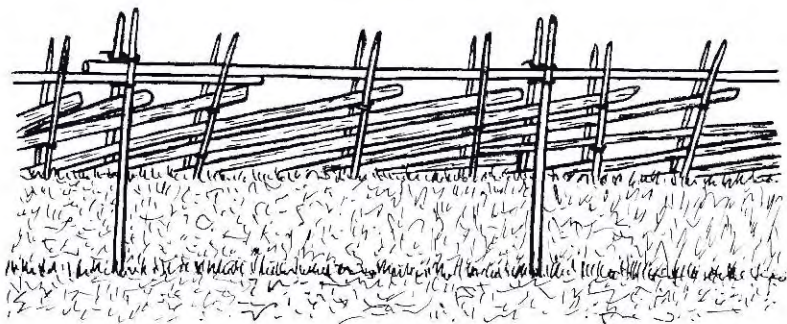
En jordvall/gropavall är en typ av hägnad
som i sin enklaste form består av ett dike
samt den vall som den uppkastade jorden
bildar i omedelbar anslutning till en av dikets
kanter. Diket i kombination med vallen gör
det svårt för kreatur att ta sig över konstruk-
tionen. Om vallens höjd anses otillräcklig
kan denna ökas på med hjälp av en gårdes-
gård av trä, ris eller planterade buskar.³⁸² Tre
av frågelistsvaren beskriver dock en annan
typ av jordvall som har dubbla diken. Således
hade själva vallen ett dike på ömse sidor.
Samtliga tre svar anger att denna typ av vall
anlades i rågångar.³⁸³ I svaret från Ugglums
socken och Gudhems härad skriver med-
delaren att:

”i fråga om gröper (gropar) följdes den re-
geln, att ta på den enes och lägga på den
andres, d.v.s. diket grävdes på den enes jord
och vallen lades på den andres. I allmänhet

Karta 18. Kryssen markerar
de fem frågelistsvar vilka
anger att gropavallar/jord-
vallar förekom som hägna-
der. Fyllda fyrkanter visar
den geografiska belägen-
heten av de tre socknar
vilka i sockenkartebeskriv-
ningarna anges använda
sig av jordvallar. Både
kryss och fyrkanter är satta
efter sockenkyrkans place-
ring.

fick man så mycket sten i diket, att det räckte till mur emot vallen.³⁸⁴

Det sista frågelistsvaret, Kinnefjärdings härad och Sävare socken, nämner att jordvallar med dike har förekommit och finns idag kvar i gränser mellan byalag och socknar.³⁸⁵

Av ovanstående framgår att de vallar som diskuteras är anlagda i rågångar – och vad jag kan bedöma – ej är anlagda som hägnader som i första hand skiljer ägoslag ifrån varandra. Det får mig att misstänka att det kan finnas ett eventuellt tidsmässigt samband mellan vallarnas anläggningstid och genomförda laga skiften men detta torde vara svårt att bevisa utan en utförlig undersökning. Helt säkert är dock att vallarnas uppkomst har med en omfattande svårighet att få tag på hägnadsvirke att göra.

Om förekomsten av jordvallar/gropavallar tas som intäkt för en omfattande skogsbrist från 1800-talets mitt och framåt torde även en del andra företeelser i dessa fem frågelistsvar kopplas ihop med denna brist: användandet av hank vid stängningsarbete; försäljning av främst enehank; att långhalm används som band och eventuellt också förekomsten av kortlagd gärdesgård.

Ser man till svaret från Ugglums socken och Gudhems härad – där skogsbristen varit omfattande under lång tid – anges att:

”till band i gärdesgårdarna användes ”vejjer” av vide eller björk. Endast i enstaka fall användes här till halm. Falbönderna, som saknade skog, använde hank, vilken de fingo köpa av folk från skogstrakten.”³⁸⁶

På nästföljande sida berättas att fattigt folk från Östra Tunhem sålde hank av enekvistar på marknaden i Falköping. En av informanterna – Ödegården i Ugglums socken och född 1874 – anger att gärdesgårdarna på gården bands med hank, vidja eller långhalm. ”Halmkärven lades i blöt, varigenom stråna blevo mjuka och lätthandterliga.”³⁸⁷ Den i svaret medsända teckningen av den för orten vanliga gärdesgården är en kortlagd gärdesgård.

Frågelistsvaret från Broddetorps socken i Gudhems härad anger också att hank användes, samt illustrerar svaret med en bild av en kortlagd gärdesgård stängd ovanpå en jordvall. Se figur 53 ovan.

Flyttas blickpunkten till trakten av Halle- och Hunneberg återfinns ytterligare ett av svaren som ovan redovisat att jordvallar används i rågångar: Åse härad och Flo socken. Socknen angränsar till Hunnebergs östra sida. I omedelbar anslutning till berget, men på dess södra sida, ligger Väne härad. Från detta härad finns tre frågelistsvar vilka alla anger att halmband har använts. Svaren kommer ifrån socknarna Västra Tunhem,

Figur 54. Kortlagd gärdesgård, Ugglums socken Gudhems härad, efter ULMA 1850, bladet märkt: Teckningar till Hägnader. V, figur 4. Teckningen är utförd av Assar Blomberg 1928.

Figur 53. Gropavall från Ugglums socken och gärdesgård ovanpå en jordvall från Broddetorps socken, båda i Gudhems härad. Gropavall efter ULMA 1850, bladet märkt: Teckningar till art. Hägnader. II, figur 4, år 1928 respektive ULMA 19470, teckning nr 12, år 1947, för gärdesgård ovanpå en jordvall.

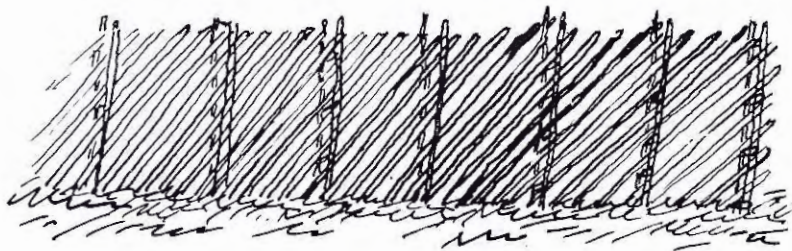
omedelbart söderligare söder därom Åsaka och Gärdhem. Åsaka anger att ha till icke permanent det var råghalm sning. I Gärdhem den period då gr det svårt att få gr man använda långmulering återfinn hem.³⁹⁰ Kunde ma långhalm i blöt. S kryptisk formulering att stänga gärdesgogon som *stal hank*. detta avsåg att ma på lovligt sätt eller verkligen *stal* det e hankarna.

Två av svaren – redovisar kortlagd förklaras detta me na från kronopark fick *femalningar*, alnar varur klövs lades två efter var: sådant gärdsel var från Väne-Åsaka l lliga gärdesgårderna dare vara kortlagd stängningsprincipen den kortlagda gärd Kronobergs län.

”Störarna skulle att skina sedan i vinkel mot stavarna skulle pres tyngd”.³⁹¹

Figur 54. Kortlagd gärdesgård, Ugglums socken och Gudhems härad, efter ULMA 1850, bladet märkt: Teckningar till art. Hägnader. V, figur 4. Teckningen är utförd av Assar Blomberg 1928.

omedelbart söder om berget, samt – ytterligare söder därom men angränsande – Väne-Åsaka och Gärdhem.³⁸⁸ Svaret ifrån Väne-Åsaka anger att halmband endast användes till icke permanenta gärdesgårdar samt att det var råghalm som då kom till användning. I Gärdhem anges att mot slutet – av den period då gärdesgårdar användes – var det svårt att få granhank. Därför började man använda långhalm.³⁸⁹ En liknande formulering återfinns i svaret från Västra Tunhem.³⁹⁰ Kunde man inte få granhank lades långhalm i blöt. Svaret innehåller också en kryptisk formulering om att när det var dags att stänga gärdesgårdar vidtalade man någon som *stal hank*. Av svaret framgår inte om detta avsåg att man bad någon ordna hank på lovligt sätt eller att någon gav sig iväg och verkligen *stal* det erforderliga materialet till hankarna.

Två av svaren – Gärdhem och Väne-Åsaka – redovisar kortlagd gärdesgård. I Gärdhem förklaras detta med att man vid utsyningarna från kronoparken Halle- och Hunneberg fick *femalningar*, stockar (*skikubbar*) om 5 alnar varur klövs *skin* (gärdsel) som aldrig lades två efter varandra i lutningslinjen. Ett sådant gärdsel var alltså 3 meter långt. Svaret från Väne-Åsaka kallar den för orten brukliga gärdesgården för *snehag*. Den anges vidare vara kortlagd. Svaret relaterar samma stängningsprincip som brukar anges ifrån den kortlagda gärdesgårdens område inom Kronobergs län.

”Störarna skulle helst lutas något framåt, så att skina sedan bildade i det närmaste rät vinkel mot stavrarna, detta för att ej stavrarna skulle pressas bakåt av fyllnadsvirkets tyngd”.³⁹¹

Orsaken till förekomsten av kortlagd gärdesgård inom ovan beskrivna områden tycks vara en direkt effekt av skogsbrist. Stängs en gärdesgård ovanpå en jordvall behöver gärdesgården inte göras lika hög som normalt då den tillsammans med jordvallen skall åstadkomma den lagstadgade minimihöjden av $2\frac{1}{2}$ alnar.³⁹² Möjligen kan det i detta läge vara bekvämare att stänga en kortlagd gärdesgård. Direkt inbjudande torde det bli om allt virke redan från början har samma längd: *femalningar*.³⁹³

I frågelistmaterialet ifrån Västergötland finns ytterligare två svar vilka anger att kortlagd gärdesgård begagnades som permanent hägnad kring inägor och skog.³⁹⁴ De bägge svaren är från Marks härad beläget mellan Borås i norr och gränsen till Halland i söder. I Älekulla socken, längst i söder, anges att man stängde en gärdesgård där stakarna skulle luta något framåt, *trolorna* hade en längd av 10–12 fot och där lutningslinjen gick igenom 3–4 störpår. Här användes en hank i botten följt av två vidjor per störpår.³⁹⁵ I norra delen av häradet, Kinnarumma socken, anges att en långlagd gärdesgård var vanligast men att man särskilt mellan inägor och skogsmark, mer sällan i ren skogsmark, stängde en kortlagd gärdesgård – *en trepårsne* – med 5 eller 7 alnar långa gärdsel. Avståndet mellan störpåren var också kortare än om man stängde en *långsne*: 6 kvarter. En kortlagd gärdesgård ansågs vara bra på öppna platser. Om vid kraftig blåst en sträcka skulle blåsa ner blev denna inte så lång som om en långlagd gärdesgård med motsvarande placering hade använts.³⁹⁶

I dessa två fall är kopplingen till skogsbrist inte särskilt framträdande. Möjligen kan en

relativt stor fårskötsel vara en rimlig förklaring. Svaret ifrån Ålekulla uppehåller sig mycket kring detta även om det inte explicit sågs vara huvudorsaken. Här anges också att stängde man *getagärsgål* måste denna vara både högre och tätare än den ovan angivna.

Handel med hankar kan indikera skogsbrist. Av de 21 beläggen för hanktillverkning för avsalu i frågelistmaterialet kommer ett mindre antal från rena slättområden.³⁹⁷ Däremot duggar de tätare från skogsbygder. Här nämns att hanken säljs men ofta endast i form av en prisuppgift per tjog. Förutom de ovan citerade beläggen från Västergötland – där den skoglösa slättbon efterfrågar hankar eller till och med grankvistar – är det endast två svar från Östergötland som uttalat anger att handel skedde för att förse slättbygden. I svaret från Heda socken, på Vadstenaslätten, anges att hank tingades av skogbogubbar.³⁹⁸ Ett annat svar från Gammalkil/Västra Harg/Ulrika socknar, skogsbygd, anger att "en stor del hank såldes till slättbygden".³⁹⁹ Som tidigare nämnts hade hank fler användningsområden än endast till att stänga gårdesgårdar med, varför delar av den ovan redovisade handeln med hankar kan ha haft andra syften. Endast ett enda svar, från Halland, anger att det gick att sälja slänor (gårdselvirke) på marknaden.⁴⁰⁰ Att använda råghalm, långhalm, som band finns endast belagt i svaren från Västergötland. Halmband och jordvallar anser jag vara de mest explicita uttrycken för en svår skogsbrist.⁴⁰¹

Figur 55. En dubbel stenmur längst till vänster i bild samt två varianter av enkel stenmur till höger. Efter ULMA 1850, Ugglums socken och Gudhems härad år 1928, bladet märkt: *Tekningar till art. Hägnader. V, och figurerna 1-3 från vänster till höger.*

Stenmurar

Stenmurar är däremot inte lika entydiga bevis för skogsbrist som jordvallar. Här finns ett antal ytterligare faktorer som kan spela in: arbetstidsåtgång vid anläggandet i förhållande till både arbetskraftstillgången inom hushållet samt jordbruksåret i stort, materialtillgång, andra möjliga hägnadssätt, typen av åkerbruksredskap samt om laga skifte är genomfört eller ej. Även ett visst mått av statustänkande tycks ha spelat roll.

Innan delfaktorerna behandlas särskilt måste en typologisk uppdelning av stenmurar göras. Den klassiska etnologin urskiljer nämligen två typer: enkel och dubbel stenmur. (Se figur 55 nedan.)

Den enkla stenmuren är något triangulär i genomskärning, där basen är bredare än toppen på konstruktionen. Stenmaterialet är staplat ovanpå varandra till erforderlig höjd. Konstruktionen är ganska instabil i de övre stenlagren vilka ganska lätt rasar ner vid påkänningar från betande djur. Den är alltid anlagd direkt på markytan och blir därmed känslig för uppfrysning på vissa jordar. Instabilitet och känslighet för uppfrysning gör att den enkla stenmuren kräver tillsyn och årligt underhåll.

Dubbel stenmur är däremot i stort sett underhållsfri så snart den är anlagd. Den anläggs på frostfritt djup i en grav som brukar vara runt 3 alnar bred. I genomskärning består den av två noggrant kallmurade ytersidor där utvalda stenar kilas, *skolas*, fast med

hjälp av mindre stena har den dubbla sorterat stenmaterial. Konstruktionen är ofta 2 alnar bred som regel åtminstone. Till dubbel stenmur byggs ofta samtidigt som den enkla i kombination för att arbetet går snabbare. En jämförelse med en enkel stenmur.

I det av mig genomsökta materialet förekommer enkel stenmur även i västra Sveriges län, Dalsland, Halland. Här till kommer även svar som helt eller delvis indikerar skogsbrist under 1800-talet. I enskilda svar diskuteras även inom ägorna – främst i stenmuren skiljer sig från en enkel stenmur. Några få svar nämner även i rågångar i betande djur. Jag tolkar jag som en rågång som går tillbaka på lagrad skogsnadssystemet. Det är i Ugglums socken i Östergötland man efter skiftet fortfarande byggde enkla stenmurar och uppföra enkla stenmurar mellan de nya ägorna. Detta är också huvudsakligen i västra Sverige som begagnades av mig genomgående. I Brunnhem och Heden i Östergötland svaren anges det enkla kunde byggas på mark som inte hade försägs med korn. På var sida vilka man la en busk vars kryss man la en buskvistade enbuskvistade träd. Allt detta för att få den bästa möjliga hägnaden. Den går dock att säga att en dubbel stenmur om sällan byggdes.

Dubbel stenmur är det vanligaste materialet ifrån nästan alla socknar i västra Sverige. Det är i Halland gen. Antingen krävs det en inägomark där de

hjälp av mindre stenflisor. Mellan yttersidor-
na har den dubbla muren en fyllning av mer
osorterat stenmaterial. Toppen av konstruk-
tionen är ofta 2 alnar bred och befinner sig
som regel åtminstone 2 alnar över markytan.
Till dubbel stenmur åtgår mycket sten sam-
tidigt som den noggranna murningstekniken
i kombination med grävningssarbetet
gör att arbetet går relativt långsamt framåt i
jämförelse med att anlägga en enkel sten-
mur.

I det av mig genomgångna frågelistmateri-
alet förekommer enkla stenmurar huvudsak-
ligen i västra Sverige.⁴⁰² Landskapen Bohus-
län, Dalsland, Halland och Västergötland.
Här till kommer Öland. Detta är landskap
som helt eller delvis haft svår och kännbar
skogshrist under lång tid. I många fall – då
enskilda svar diskuterar deras belägenhet
inom ägor – framgår det att den enkla
stenmuren skiljer inägomarken från utmar-
ken. Några få svar anger också att den finns
i rågångar i betesmark/skogsmark. Detta
tolkar jag som en mer recent placering som
går tillbaka på laga skiftets effekter på häg-
nadssystemet. Det ovan citerade svaret, från
Ugglums socken i Gudhems härad, anger att
man efter skiftet fick bryta sten på betesmar-
ken och uppföra enkla stenmurar i rågångar-
na mellan de nya fastigheterna. Det torde
också huvudsakligen ha varit enkla stenmu-
rar som begagnats och finns utritade på de
av mig genomgångna kartorna tidsskikt IV i
Brunnhem och Hökabergs byar. I frågelist-
svaren anges det ofta att enkla stenmurar
kunde byggas på med ris och buskar eller att
de försågs med korsvis ställda störor – en stör
på var sida vilka möttes ovanför muren – i
vars kryss man lade i vågrätt gärdsel eller
okvistade enbuskar eller stammar från små
träd. Allt detta för att ernå laggill höjd och
bästa möjliga hägnadseffekt mot djur. Meto-
den går dock att använda även över en dub-
bel stenmur om så behövs.

Dubbel stenmur beläggs i frågelistmateri-
alet ifrån nästan samtliga landskap, även i
västra Sverige. Den återfinns alltid i två lä-
gen. Antingen kring en tomt eller också på
inägomark där den omgärdar åker. Ett un-

dantag från regeln utgörs av säterier/herr-
gårdar som kan ha omfattande system av
stenmurar varav delar är lagda för att inrama
exempelvis en uppfart på liknande sätt som
en allé. Här, liksom invid tomter, kan en
önskan att signalera status ha legat bakom
anläggandet vid sidan av den praktiska funk-
tionen. I de fall den återfinns runt åker tor-
de detta höra samman med dels nyodling
och dels stenröjning av gammal åkermark. I
det senare fallet består stenröjningen hu-
vudsakligen av att äldre odlingsrösen frak-
tas bort. Både nyodlingen och stenröjningen
bör – rent hypotetiskt – ses som initierade av
laga skifte samt också som ett tecken på att
det äldre plöjningsredskapet årder byts ut
mot en riktig plog med vändskiva av järn.
Plogen, som med sin vändskiva skär upp jor-
den och vänder den i en tilta, kräver näm-
ligen en någotsånär stenfri jord för att kun-
na utnyttjas effektivt.

Stenmurar och plogbruk i sockenkartebeskrivningarna ifrån Småland

För att kontrollera mitt intryck av frågelist-
materialet uppgifter om dubbel stenmur har
jag läst de 35 sockenkartebeskrivningar som
finns för de tre Smålandslänen på Lantmä-
teriets Forskningsarkiv i Gävle. Av dessa var
totalt 24 användbara. Resterande beskriv-
ningar var antingen för kortfattade eller
också saknade de upplysningar om stängsel-
sättet i socknen i fråga. De 24 beskrivningar-
na fördelar sig på länen som följer: Kalmar
län utom Öland 5, Kronobergs län 11 och
Jönköpings län 8. De har alla tillkommit
under perioden 1848–60. För dessa socknar
har jag noterat lantmätarens uppgifter om
stängselsätt, åkerbruksredskap, uppgifter
om nyodling/stenröjning, samt om socknen
har laga skiftats till större eller mindre del
vid tidpunkten för beskrivningens upprät-
tande. Samtliga 24 beskrivningar anger att
gärdesgårdar av trä är det vanliga stängsel-
sättet och att årder, *trädstock*, *ärjekrok* eller
krok, används i åkerbruket. Likaså är laga

skifte genomfört till större eller mindre del i alla socknarna. I endast en av socknarna är laga skifte helt genomfört. I ytterligare tre är så gott som alla hemman skiftade. I två av socknarna har laga skifte just påbörjats.

För att se om laga skiftet i sig initierar stenröjning/nyodling, vilken leder till att stenmurar uppförs och plog kan börja användas, har jag undersökt hur många av socknarna som både redovisar stenmurar, samt plog som åkerbruksredskap. För denna delfrågeställning var jag tvungen att utesluta ytterligare tio socknar där lantmätaren förvisso omtalat att årder användes av de flesta men inte explicit kommenterat huruvida det fanns plogar eller ej. Av de resterande fjorton socknarna hade sex stycken – eller nära hälften – både stenmurar samt ploganvändning. Två stycken hade stenmurar men använde ej plog. Ytterligare tre använde plog men inte stenmurar. Tre socknar hade varken stenmurar eller plog. Undersökningen finns redovisad i sin helhet i appendix D. Här skall endast resultatet redovisas.

Den ovan anförda hypotesen – att laga skifte initierar stenröjning/nyodling vilken i sin tur leder till att stenmurar anläggs samtidigt som plog införs – måste efter ovanstående genomgång revideras något. Vid sidan av laga skifte har även sena storskiften och enskiften initierat stenröjning. Vidare tycks bebyggelsens kamerala struktur ha betydelse: enstaka hemman eller by. Troligtvis krävs att bebyggelsen är samlad i en by för att de ovan anförda skiftesformerna skall få någon större omedelbar effekt på inägomarken. Av utsagorna i beskrivningarna att döma tycks det behöva gå ganska lång tid efter det att skiftet är genomfört och stenröjning utförd innan plogen dyker upp. Således innebär inte stenröjning automatiskt att en teknikkörändring sker. Därmed torde även stenröjning ha positiva effekter för årderbruket. En sådan effekt utpekas i följande citat från beskrivningen till Frödinge socken, Sevede härad och Kalmar län, 1857.

”Ett steg till förbättring af skogshushållningen är taget derigenom, att trädgårdsgårdarne på sednare åren blifvit utbytte mot sten-

murar: men häruti får man icke helt och hållet vilja se en uppvaknad omtänka om skogens vårdande och bibehållande. Största driffjedren för bonden till uppförandet af stenmurar är att slippa de förtredliga jord och kullerstenarne samt rören i åkren, kring hvilka han nödgas att med sitt årder kryssa i oändliga kretslopp och hvarigenom han ser sin tid allt för mycket medtagas vid åkerkörningen. Nyodlaren tager gerna bort stenen ur sitt nybrott och lägger den i mur för att få så mycket större rymd för sitt utsäde, utan att dervidlag så noga tänka på, att han med samma sparar skogen och utan att ens ana, det de besparade trimmetallarne med tiden blifva timmerträd, till efterkommande nytta.”⁴⁰³

Omsorgen om skogen hade ingenting med uppläggandet av stenmurar att göra. Däremot torde sambandet mellan stenmurar och stenröjning/nyodling vara direkt i citatet ovan. Detta uttrycks även mycket precist i beskrivningen från Förlösa socken, Norra Møre härad och Kalmar län, 1857. ”Den mesta stängsel uppföres af träd, men der åkerodlingar skett å stenbunden mark, lägges stenmurar till hägnad.”⁴⁰⁴ En liknande formulering innehåller beskrivningen till Däningelands socken, Kinnevalds härad och Kronobergs län, 1849. Här är dock lantmätaren mycket explicit:

”Hägnader af sten uppföres endast å inägonarna i den mån odlingarna fortgå.”⁴⁰⁵

Den dubbla stenmuren synes därför i första hand vara resultatet av stenröjning/nyodling där muren får en sekundär funktion som hägnad. Skogsbrist har därmed ingenting att göra med anläggandet av en dubbel stenmur. Däremot finns det ett klart samband mellan skogsbrist och anläggandet av enkel stenmur.

Ett visst samband mellan stora präktiga stenmurar, säterier samt förekomsten av plog finns i materialet. Här har dock skiftesverksamhet ingen betydelse då ägandeförhållandena i de flesta fall gör att jorden ligger på en hand. På dessa enheter har man också andra resurser samt bevekelsegrunder för att förändra åkerbruket än vad ett vanligt bondehushåll har. Jag tror också att kombi-

nationen av sten av plog kan vara signalera modern *stånds*person – som tidens jordbruk

Staten, lagen – ett jämför svenska och heters möjligheter förändra st

I paragraf 16 i sk 1734, lägger sta och jordvallar ef gång är på sten. innehåller ocks 22). En massiv k ta hägnader av t nader genomfö 1700-talet.⁴⁰⁷ An på 1800-talet. Å Arrhenius en sk den jemte anvis häckar samt att enlig stängsel”. S som Falkmans hotande skogsb propagera för a gärdsgårdar av Arrhenius följa sten besvära fäl rödjning oftast e med kringgårdar och nackdelar j delar och nackd kan ha. Till de den lämnar tillg skänker fälten s samt att den:

”gifva hela lan trefligare skick pryda dock på fula och vidrig och i förening vackra. De vitt brukarens flit med nöje alles fältens rensnir

nationen av stenvmurar och tidigt nyttjande av plog kan vara ett sätt för säteriägaren att signalera modernitet; här bor någon – *en ståndsperson* – som är väl insatt i vad den nya tidens jordbruk kräver.¹⁰⁶

Staten, lagen och stenvmurar: – ett jämförande exempel av svenska och danska myndig- heters möjlighet att via påbud förändra stängselsättet

I paragraf 16 i skogsordningen 12 december, 1734, lägger staten ett krav att stengårdar och jordvallar efter hand uppförs *deräst tillgång är på sten*. 1742 års mönsterbyordning innehåller också en paragraf om detta, (§ 22). En massiv kampanj med syfte att ersätta hägnader av trä med andra typer av hägnader genomförs av myndigheterna under 1700-talet.¹⁰⁷ Ansträngningarna fortsatte in på 1800-talet. År 1858 publicerade Johan Arrhenius en skrift med titeln "Om Egofriden jemte anvisning att anlägga lefvande häckar samt att uppföra annan ändamålsenlig stängsel". Skriften hämtar näring – liksom Falkmans – i tanken om den allt mer hotande skogsbristen och försöker således propagera för andra typer av stängsel än gärdesgårdar av trä. Om stenvmurar skriver Arrhenius följande: "Der större massor af sten besvära fälten, kan stenen vid dessas rödjning oftast ej bättre användas än att dermed kringgärda fälten."¹⁰⁸ Stenmurens för- och nackdelar jämförs sedan med dito fördelar och nackdelar som en planterad häck kan ha. Till den senares fördel anförs att den lämnar tillgång till virke och vedbrand, skänker fälten svalka under sommarhettan samt att den:

"gifva hela landskapet ett angenämare och trefligare skick. – Stenvmurar, väl lagda, vanpryda dock på långt när ej så mycket som de fula och vidriga gärdes- eller skidgårdarna; och i förening med häck kunna de blifva rätt vackra. De vittnar derjemte alltid om jordbrukarens flit och omtanka, och böra ses med nöje allestädes der odlingen föranledt fältens rensning från stenar; - och behovet

att sålunda rensa våra fält förefinnes ännu allt för ofta. Måtte derföre odlingsfliten visa sig verksam i uppförande af till stängsel väl lagda stenvmurar; och fördelarne deraf skola i dubbelt hänseende förnimmas, så väl i den större lättheten att ordentligt kunna bruka de stenröjda fälten, som i den årliga lättanden af stängselunderhållet."¹⁰⁹

Av ovanstående genomgång torde framgå att propaganda och påbud inte hade någon större effekt.¹¹⁰ Den generella slutsatsen bör rimligen vara att så länge det gick att anskaffa gärdselvirke höll befolkningen fast vid sina gärdesgårdar av trä.

Ehn har visat att statliga förordningar i detta ämne ej fick någon effekt i hans undersökningsområde, annat än i två socknar i norra Uppland, Hållnäs och Österlövsta. Socknarna var bruksdominerade och bruksledningarna hade möjligheter i egenskap av stora jordägare att genomdriva att stenvmurar anlades, i syfte att spara skog, och därmed försäkra sig om tillräckligt med råvara för tillverkning av nödiga mängder träkol.¹¹¹

I Danmark tycks myndigheternas möjligheter att verkligen genomdriva en allmän övergång från risgärdesgårdar till jordvallar eller stenvmurar varit mer framgångsrik. (Detta till trots att danska landskapslagar inte stadgar något om hägnadernas kvalitet eller utformning annat än att hägnaderna inte får vara farliga för människor och djur).¹¹²

År 1562 åläggs, i en kunglig befallning, bönder bosatta i Köpenhamns, Krogens och Abrahamstrups län att anlägga stengärdesgårdar för att "kronens skover ikke skal blive ødelagt af hugst til gærdsel".¹¹³ Finns inte sten tillgänglig skall man använda sig av *grøft og grav*: gropavallar. En ny förordning följer 1584 där bönderna på Jylland förbjuds att använda gärdsel till inhägnader av särjord och hustomter. De blir också hänvisade till gropavallar. 1623 och 1648 upprepas 1562 års befallning för Själlands del. I den danska skogsförordningen 1687 anger § 17 att då skogarna utödas genom gärdselhygge skall det överallt där jorden är tjänlig anläggas gropavallar istället för hägnader av trä. Ansvaret för anläggandet vilar på bönderna

vilka också en gång om året skall utse fyra bönder inom varje härad som tillsammans med häradsfogden skall syna gropavallarna.⁴¹⁴

1695 kommer ett nytt strängare påbud. Alla hägnader inom byarna skall på sikt ersättas av stenvall där så är möjligt. 1710 års skogsordning ålägger bönderna att årligen uppföra 3 alnar stenvall och årligen gräva och anlägga 2 famnar gropavall. Denna årliga byggenskap är norm för en gård som är taxerad till 8 tunnor *hartkorn*. Brukar man en större eller mindre gård skall den årliga byggenskapen anpassas efter gårdens taxering i tunnor *hartkorn*. Dessa och ytterligare förordningar äger juridisk kraft ända till år 1794 då en ny hägnadsförordning kommer.⁴¹⁵ Vid samma tid kulminerar skiftesperioden i Danmark.⁴¹⁶

De ovan omtalade danska lagarna och förordningarna påminner i hög grad om motsvarande svenska. Dock torde den danska statens möjlighet att se till att de efterlev-

des ha varit mycket större än svenska myndigheter. Danska bönder var ju genom *vornedskab* och *stavnsbaandet* livegna under största delen av den period som lagarna stammar ifrån. *Vornedskab* infördes på Själland och Lolland-Falster under 1400-talets senare del. Detta avskaffades först 1702. 1733 infördes *stavnsbaandet*, med liknande bestämmelser som *vornedskabet*, vilka omfattade samtliga bönder i hela det danska riket. *Stavnsbaandet* avskaffas 1788. Att få en bonde – som har plikt att kvarstanna vid sin födelseort från sitt 14:e år och samtidigt också har plikt att överta en ledig arrendegård under ett gods – att anlägga stenvall och gropavall torde inte ha varit allt för svårt. Svensk administration ägde inte motsvarande tvångsmöjligheter över befolkningen. Liknande kontrollmöjligheter – som de danska – torde dock bruksägarna i Hållnäs och Österlövsta ha haft över sina arrendegårdar i exemplet ovan.

KAPITEL Samn

Inledning

Det är nu da
taten av de c
till en helhet
det möjligt a
tydelse över
söka se vad s
te och 1857
att överbyg
lan kartor i
materialet. I
att kort repe
som bygger
alet. Därefter
sion att rela
resultat mot
da frågorna
och diskuter
av hägnadsl

Kapitelvi undersö

Kapitel 6

Av kapitel 6
stängd med
tive stängd
utbredning
stort omfat
förekom ej i
Halland oc
gärdesgård
– i dessa lan
sar mot Sn
Dalsland. C

KAPITEL 15

Sammanfattning och diskussion

Inledning

Det är nu dags att försöka sammanföra resultaten av de olika delstudier som genomförts till en helhet. Denna helhet skall sedan göra det möjligt att diskutera gärdesgårdens betydelse över tid samt också i någon mån försöka se vad som hände i tiden efter laga skifte och 1857 års lagändring. Detta i ett försök att överbrygga det tidsmässiga glappet mellan kartor i tidsskikt IV och det etnologiska materialet. I det följande kommer jag därför att kort repetera delresultaten från de kapitel som bygger på genomgången av källmaterialet. Därefter kommer en avslutande diskussion att relatera undersökningens samlade resultat mot de i kapitel 3 inledningsvis ställda frågorna, samt i någon mån försöka tolka och diskutera det sena 1800-talets utveckling av hägnadsbeståndet.

Kapitelvis sammanfattning av undersökningens delresultat

Kapitel 6

Av kapitel 6 framgick att gärdesgårdens – stängd med långt gårdsel (långlagd) respektive stängd med kort gårdsel (kortlagd) – utbredningsområde vid sekelskiftet 1900 i stort omfattade hela Sverige. Gärdesgård förekom ej i större delen av Skåne, Blekinge, Halland och Bohuslän. Dock förekom det gärdesgård – eller i vart fall hägnader av trä – i dessa landskaps skogssocknar, vilka grän-sar mot Småland och Västergötland samt Dalsland. Öland saknade gärdesgårdar i

folkminnesmaterialet, men gärdesgårdar ska ha förekommit i dess nordspets i anslutning till Böda Kronopark.⁴¹⁷

Kapitel 7

I kapitel 7 redogörs för den morfologiska skillnaden mellan *hank* och *vidja*. Hanken är ringformad, tillverkad i förväg och träs över störparet medan vidjan slås i en åtta om störrarna i minst tre överkorsningar. Vidjan anskaffas och tillverkas vanligen i samband med att gärdesgården stängs.

Att stänga med hank är det ursprungliga sättet och har också givit upphov till hägnadens fullständiga namn: *hankgärdesgård*. Att stänga med hank var ovanligt vid sekelskiftet 1900. Dock förekom det i både Svealand och Götaland men ej i Norrland. Se karta 8.

Hanken tillverkades av små stammar, eller kvistar, av en, *Juniperus communis*, och gran, *Picea abies*. Småstammar av de bägge trädslagen benämndes *telningar* eller *sprot/sprått/spröt*, exempelvis *entelning* och *granspröt*. Oavsett om det rörde sig om småstammar eller kvistar skulle dessa hålla 1–1,2 meter i längd och vara 1,5–2,5 centimeter tjocka i grovänden.

Råmaterialet rensas från små sidoställda kvistar. Endast en liten ruska lämnas kvar i rååmnets topp. Därefter värms rååmnena hastigt över eld. Direkt därefter vrids rååmnet ett antal varv runt sin egen längdaxel varvid fibrerna släpper. Därefter snos själva hanken av 1–3 varva och vridna rååmnen. Den färdiga hanken skall hålla en inre diameter av 15–20 centimeter. Värmebehand-

lingen sker för att göra råämnet mjukt och böjligt. Dessutom sågs värmebehandlingen bidra till en ökad motståndskraft mot röta. Trädslaget en föredras framför gran där så är möjligt. Vidare framhålls att råämnena av en kan vridas kring sin egen längdaxel utan föregående värmning.

Hanken tillverkades ofta i förväg utan vare sig fysiskt eller tidsmässigt samband med det egentliga stängningsarbetet, dels som vinterarbete inomhus, framför öppna spisen, och dels gärna som tidigt vårarbete på utvald plats i skogen, med god tillgång på bränsle. Avsaknaden av rumsligt och tidsmässigt samband med stängningsarbetet gjorde att hanken inte bara tillverkades för husbehov utan också tillverkades för avsalu. Rent tekniskt var den också helt torr när den fördes ner över störpåret. Vidjan, däremot, var färsk och fick torka på plats.

Vidjan tillverkades av små stammar eller kvistar av en eller gran. I hela Norrland samt i landskapen Värmland, Västmanlands skogs- och mellanbygder samt i nordvästra och norra Uppland användes *kluvena* vidjor där utgångsmaterialet nästan undantagslöst bestod av små granstammar. I övriga landet användes *okluvena* vidjor, där utgångsmaterialet bestod av gran- och enkvistar samt småstammar av det senare trädslaget.

Oavsett utgångsmaterial kvistas råämnena till vidjor som regel upp på motsvarande sätt som råämnena för hankar. Därefter värms de blivande vidjorna över eld. Skall vidjan användas *okluven* vrids den därefter runt sin längdaxel ett antal varv till dess att fibrerna släpper varpå den slås runt störpåret i ett antal överkorsningar. *Kluvena* vidjor klyvs som regel efter värmningen och behöver inte vridas kring sin egen längdaxel för att kunna användas. Det är viktigt att den slås om störpåret med sin kluvena sida vänd in mot störpåret, analogt med tunn- och laggband. Däremot måste den kluvena vidjan vridas ett halvt varv vid varje överkorsning för att den kluvena sidan alltid skall komma inåt, figur 26.

En granstam som skall användas till en kluven vidja skall ha en längd på mellan 0,7–

1,2 meter där den står i skogen samt hålla 2,5–3 centimeter vid rot. Huvuddelen av höjduppgifterna ligger i intervallet 1–1,2 meter. En grankvist som skall användas till råämne för en okluven, rund vidja bör ha en längd av 0,7–1,8 meter, vanligen 1–1,2 meter. Vidare skall den vara fingergrov, lång och rak.

Kapitel 8

Kapitel 8 behandlar de trädslag som har använts till stör, gärdsel och stöd. Runda, vässade samt randbarkade störor av undertryckt gran har använts till gärdsegårdstör över hela landet. I de områden i landet där enen antar trädform har detta trädslag, i mån av tillgång, föredragits framför gran på grund av sin bättre rötbeständighet. På Sydsvenska höglandet och på Gotland har enen dominerat stort framför undertryckt gran för detta ändamål, karta 10. En gärdsegårdstör skall vara omkring 2,1 meter lång, $\pm 0,3$ meter, samt hålla omkring 5 centimeter, $\pm 2,5$ centimeter, i sin grövsta ände.

Unga tallar, *Pinus sylvestris*, förekom som stör i Lappland och Norrbotten i de fall undertryckt gran ej kan fås. I Norrland och i delar av Svealand, Dalarna och Uppland, har dessutom kluvena störor från torrfuror använts. Detta bruk hade i stort sett upphört vid den tid som frågelistornas svar representerar. I Götaland, huvudsakligen Småland, Östergötland och Gotland, omnämns att stör togs från kärniga och mogna tallar ur vilka störor klövs ut. Bruket anges ha upphört i delar av detta område men förekom fortfarande i Jönköpings län, Östergötland, Gotland samt delar av Kalmar län. Grova ek- och grangrenar har också använts.

De trädslag som huvudsakligen kommit i fråga som gärdsel är i nu nämnd dignitetsordning gran, tall och asp, *Populus tremula*. Gran omnämns i samtliga frågelistor som specificerat gärdsel med angiven trädart/er. Tall är minst lika vanlig som gran i svaren från Lappland, Norr- och Västerbotten. I nordliga Lappland verkar tall till och med ha varit vanligare än gran som gärdselvirke. Tall är också lika frekvent förekommande

som gran för de Kalmar län. Asp förekommande i land, Dalsland o

Rötbeständigt för gärdsel som stör, då större d takt med marke den. Gran och såväl som oklu randbarkas, var gärdsel skall d annars tar röta v sel läggs i torr

I de fall kluven ur stockar med gav 2–4 gärdsel 8 gärdsel var v sion som hante var grövre än 4 änden och det 5–10 centimeter vars grövsta ände fick man 2 gärdseligen ur en stock centimeter, i gr den för ett gärd ren ligga på 6– både längre o särskilt om gärd

Hur stöd så kom till använd kom till använd frågelistornas r upplysningarna gran och en av vid nystängning Lappland och björk med själv utsträckning.

stängning bau den och togs i selvirke aver regel torra när dimensionsreg som sattes par störpåret, typte Dessa hade sa Vid underhåll som både var g

som gran för detta ändamål i svaren från Kalmar län. Asp är däremot mer frekvent förekommande än tall i svaren från Värmland, Dalsland och Uppland.

Rötbeständighet har ej samma betydelse för gårdsel som det har för virke avsett till stöd, då större delen av gårdslet ej har kontakt med marken då det sitter i gårdesgården. Gran och tallgårdsel används kluvna såväl som okluvna. Okluvna gårdsel skall randbarkas, vanligen med tre ränder. Asp-gårdsel skall däremot alltid klyvas då det annars tar röta väldigt lätt. Alla typer av gårdsel läggs i torrt tillstånd i gårdesgården.

I de fall kluvet gårdsel används klövs dessa ur stockar med dimensioner som vanligen gav 2–4 gårdsel per stock. En stock som gav 8 gårdsel var vanligen den grövsta dimension som hanterades. En stock klövs om den var grövre än 4 tum, 10 centimeter, i grövsta änden och det kluvna gårdslet höll 2–4 tum, 5–10 centimeter, i grövsta änden. Ur en stock vars grövsta ände var 4 tum, 10 centimeter, fick man 2 gårdsel. 8 gårdsel erhöles vanligen ur en stock som var omkring 8 tum, 20 centimeter, i grovänden. Den vanligaste längden för ett gårdsel på riksnivån anges i svaren ligga på 6–8 alnar, 3,6–4,8, meter men både längre och kortare längder förekom, särskilt om gårdslet som användes var runt.

Hur stöd såg ut och vilka trädslag som kom till användning diskuteras också utifrån frågelistornas respektive typteckningar samt upplysningarna i svaren. Stöd av trädslagen gran och en av stördimension har använts vid nystängning, både böjda och raka. I Lappland och Västerbotten anges att stöd av björk med självvuxen klyka har använts i hög utsträckning. Stöd som begagnas vid nystängning bands på olika sätt in i gårdesgården och togs i samband med att övrigt gårdselvirke averkades. Dessa var därför som regel torra när de bands in. Undantag från dimensionsregeln utgör parvis ställda stöd som sattes parvis mot varandra vid sidan av störparet, typteckningarna c och 8 i figur 32. Dessa hade samma dimension som gårdsel. Vid underhåll begagnades konsekvent stöd som både var grövre och som aldrig bands in

i själva gårdesgården/störparen. Vidare var huvudprincipen att stöden togs på plats där så behövdes. Således var de som regel färskas samtidigt som det inte var så noga om barr eller lövvirke kom till användning.

Avslutningsvis konstateras att trädslaget gran är intimt förknippat med gårdesgårdar, som utgångsmaterial för hank, vidja, stöd, gårdsel och stöd, och att granens naturliga sydgräns i landet mycket nära sammanfaller med gårdesgårdens utbredningsområde vid sekelskiftet 1900, jämför karta 11 och karta 7.

Kapitel 9

I kapitel 9 ägnas gårdesgårdens funktionella och normerande mått uppmärksamhet. Inledningsvis påpekas betydelsen av de i kapitel 7 och 8 framtagna tekniska specifikationerna på gårdesgårdens olika beståndsdelar. Dessa får en normerande verkan då gårdesgården stängs. Gårdslets grövsta ände är det mått som störhålens inbördes avstånd måste anpassas efter. Då det första momentet inför nystängning är att störa ut 10–20 störpar inses lätt att gårdslen måste vara ungefärligen lika grova för att det fortsatta stängningsarbetet skall löpa väl. Är gårdslenas inbördes dimension för olika händer det annars lätt – då ett alltför grovt gårdsel läggs i botten, följt av klenare ovanpå – att störarnas toppar korsas då andra eller tredje vidjan slås om och störarna därmed pressas hårt mot gårdslet. Samma sak kan hända om störparets störar är sinsemellan alltför olika, vilket i högsta grad försvårar det fortsatta iläggandet av gårdsel. Om hank används är det ännu viktigare att gårdslens dimensioner överensstämmer någotsånär. Hanken har ju en förutbestämd inre diameter och hålls dessutom på plats av den utåtfjädrande kraften i störarna i det enskilda störparet. Dessa fjädrar utåt då de sätts ner i hål vilka är v-formigt upptagna i förhållande till gårdesgårdens längdriktning, figur 24 i kapitel 7. För att få över hanken är man tvungen att dra ihop störparet med handen, trä över hanken samt föra ner den till avsedd plats på störparet. Därefter släpps störarna och hanken låses i sitt läge av störarnas utåt-

fjädrande kraft. Därmed krävs att gårdset är någotsånär lika grovt för att stöarna skall kunna hålla fast större delen av alla gårdset i ett enskilt stöpar mellan sig på ett effektivt sätt.

Därnäst undersöks på vilket avstånd stöparen sattes från varandra. I huvuddelen av landet tycks ett stöparsavstånd på 1½ aln, 0,9 meter, ha begagnats. Detta var något kortare än de 2 alnar som lagen angav. Vid närmare analys visar det sig att majoriteten av de småländska måttuppgifterna anger ett avstånd på 2–3 alnar. Här föreligger inga skillnader mellan den långlagda och kortlagda gårdsgårdens områden inom Kronobergs län.

I de kommentarer som lämnas i anslutning till stöparsavstånden framgår att om stöparsavståndet kortades något kunde en brantare lutning erhållas på de gårdset av standardlängd som användes och därmed en högre höjd på gårdsgården ernås. Gårdsetets längd, lutningslinjen samt antalet vidjor eller hankar per stöpar visade sig också påverka stöparsavståndet.

Därnäst undersöks hur många vidjor/hankar det normalt sattes på det enskilda stöparet. En överväldigande majoritet av svaren anger tre vidjor eller hankar som det normala. Användes mer än tre stycken på stöparet framgår det ur kommentarerna i frågelistsvaren att detta skall sättas i samband med att en högre höjd på gårdsgården önskades, vilket i sin tur hade att göra med vilka djurslag gårdsgården skulle stänga inne eller ute. De svar som föreskriver att ett lägre antal än tre hankar eller vidjor användes gör detta med hänvisning till att gårdsgården i fråga var av sämre beskaffenhet, lägre och glesare, samt var belägen inom den egna fastigheten och inte i en fastighetsgräns/rågång mot en granne. Det senare gäller inte på Gotland där den mest allmänna gårdsgårdstypen tycks ha utgjorts av tvåbandstun.

Motsvarande undersökning av gårdsgårdens höjd utfördes. Här visade det sig att majoriteten av gårdsgårdarna stängdes på en höjd som låg på lagens minimikrav på 2

alnar, 1,2 meter, och därutöver. Den valda höjden berodde dels på vilket djurslag som gårdsgården skulle göra hägn för och dels om hank eller vidja användes. Om hank användes valdes en högre höjd eftersom en nystängd gårdsgård sjunker ihop ganska snabbt efter första vinterns snö. Hankgårdsgårdar stängdes så att säga med krympmån.

De djurslag som tas upp i samband med att gårdsgårdens höjd diskuteras i frågelistsvaren är get och häst. Av de litteraturhänvisningar jag här gör framgår att de hästar som gårdsgårdarna runt sekelskiftet 1900 skulle göra hägn för var högre och större än de som lagens höjd en gång troligen var anpassade efter. Av både frågelistsvaren samt två litteraturuppgifter framgår att geten var ansedd som en duktig klättrare.

Därnäst undersöks vilken lutningslinje som var vanligast i frågelistmaterialet. På riksnivå gick denna genom 5–7 stöpar med en tyngdpunkt på 6 stöpar. Inom den kortlagda gårdsgårdens område inom Kronobergs län synes en lutningslinje som gick mellan 2–4 stöpar ha varit normalt, oftast 3 stöpar. I ett svar från Dalarna, anges att en lutningslinje igenom 12 stöpar var det normala, om man inte skulle stänga för getter då en lutningslinje igenom 5–7 stöpar användes. Därmed antyds att en brantare lutning av gårdset eventuellt skulle kunna fungera lika bra mot getter som en ökad höjd.

Förekomsten av stöd undersöks sedan ur ett antal olika aspekter. En inledande prövning görs utifrån frågelistornas direkta krav på upplysningar om huruvida stöd sattes i gårdsgården direkt, i samband med att gårdsgården stängdes, eller om stöd först kom till användning när gårdsgården började bli gammal och luta, tabell 19. Ur svarsfördelningen i tabellen framgår inte direkt något entydigt mönster. Ur kommentarerna till de enskilda svaren framgår däremot att en möjlig väg till förståelsen är att utgå ifrån markens beskaffenhet. Jordlagrets tjocklek och stenighet har betydelse för hur djupt stöarna i stöparen kan sättas. Därmed måste uppgifterna i de enskilda svaren sättas

i relation till o som ligger ova ej, karta 13. Vi ett fenomen at finsedimentjor stöd konsekve gårdsgårdslän med tjällossnin så viktigt i hela lingsmarken h sediment beläg Vindexponerin görande faktor

De enda två gelistans grun dels svaren från en överväldigade att stöd e började luta. D unisont hävda sättas från bör

I tabell 20 p gelistorna går tätt – med vill förhållande till nades i en nyst Kronobergs lä dens område, vent på varje s visade att man vilka sattes på de inget gene ens fördelning bakgrund av s för föregående och vindexpor

Ur svaren s 20, identiska r bell 19 angav framgår också ett per stöpar stöparet. Parv ligt i samtliga enda svar, so också parvis Lappland, Ån ergötland, G ren att båda p ning. Gästrikl

i relation till om de härrör från områden som ligger ovanför Högsta Kustlinjen eller ej, karta 13. Vidare angavs uppfrysning vara ett fenomen att beakta i sammanhanget. På finsedimentjordar, mjåla och finmo, sattes stöd konsekvent för att förhindra att hela gårdesgårdslängder stjälpes ikull i samband med tjällossningen. Detta torde ha varit nog så viktigt i hela Norrlands kustland där odlingsmarken huvudsakligen består av finsediment belägna under Högsta Kustlinjen. Vindexponering tycks också ha varit en avgörande faktor.

De enda två geografiska områden där frågestans grundfråga verkade tillämplig var dels svaren från Värmland och Dalarna, där en överväldigande majoritet av svaren hävdade att stöd endast sattes när gårdesgården började luta. Dels svaren ifrån Uppland vilka unisont hävdade det motsatta: stöd skulle sättas från början.

I tabell 20 provas om det ur svaren på frågestorna går att förklara vad som avgör hur tätt – med vilka intervall – stöden sattes i förhållande till den lutningslinje som begagnades i en nystängd gårdesgård. Svaren från Kronobergs län, den kortlagda gårdesgårdens område, visade att stöd sattes konsekvent på varje störpår. Svaren ifrån Uppland visade att man här gärna använde sig av stöd vilka sattes på vart 7–8 störpår. I övrigt kunde inget generellt mönster urskiljas. Tabellens fördelning måste således förklaras mot bakgrund av samma faktorer som användes för föregående tabell: markens beskaffenhet och vindexponering.

Ur svaren som ligger till grund för tabell 20, identiska med den grupp svar som i tabell 19 angav att stöd sattes från början, framgår också huruvida stöden sattes enkla, ett per störpår, eller parvis på ömse sidor störpåret. Parvis satta stöd angavs som brukligt i samtliga svar från Uppland. Värmlands enda svar, som uttalar sig i frågan, angav också parvis satta stöd. För landskapen Lappland, Ångermanland, Väster- och Östergötland, Gotland och Halland anger svaren att båda principerna kom till användning. Gästrikland och Västmanland har ett

svar vardera vilket anger att enkla stöd användes. I smålandslänen, samt svaren ifrån Blekinge, anger samtliga svar som berör frågan att enkla stöd användes.

Kapitlets sista mått som kom att undersökas var gårdesgårdens täthet. Ur tabell 21 kan man möjligen läsa sig till att det vanligaste antalet gårdslängder som passerade genom ett och samma störpår, från botten till toppen, låg i intervallet 7–12 stycken. Troligen skulle intervallet 7–10 vara ett säkrare uttalande förutsatt att tre vidjor användes på störpåret. Förhållandevis få frågestavsvar har bildat underlag för tabellen. Av kommentarerna till svaren framgår att en vidja av gran ger ett större mellanrum mellan gårdslängden än en vidja av ståltråd. Ett nytt djurslag dyker också upp i och med att tätheten undersöks. Får, men även getter, samt deras lamm och killingar kräver att gårdesgården är tät för att dessa inte skall krypa igenom.

De skillnader som framskymtar i materialet över vilka faktorer som påverkade gårdesgårdens höjd, den valda lutningslinjen samt dess täthet torde helt relateras till det eller de djurslag som gårdesgården skulle utgöra hägn för. Höjden kunde antingen regleras genom att tillföra ytterligare gårdslängder och vidjor på det enskilda störpåret med bibehållen lutningslinje eller också kunde lutningslinjen varieras men med bibehållet antal vidjor. I detta senare fall kunde störparsavståndet också kortas något. Den kortlagda gårdesgården är ett bra exempel vars branta lutningslinje ställer gårdslängden på högkant. Ett kortare gårdslängd når därmed högre höjd än ett gårdslängd av motsvarande längd som är lagt i en flackare lutningslinje.

Tätheten regleras med att i första hand ett större antal gårdslängder kommer till användning per störpår. I detta fall är övrig stängningsteknik underordnad även om hank, vidja och ståltråd bygger olika mycket på höjden vid en inbördes jämförelse. En ytterligare faktor som påverkar tätheten är om gårdslängden lägges ände mot ände i den valda lutningslinjen eller tillåts gå om lott.

Avslutningsvis preciseras den kortlagda gårdesgårdens utbredningsområde inom

Kronobergs län i karta 15.⁴¹⁸ Här noteras också att hägnadstypens trädgårdsvariant, med särskilt brant lutande gårdsel, ansågs vara svår att klättra över. I samband med detta relateras ånyo de djurslag som sätts i samband med olika funktionella faktorer på gårdesgården. Geten framstår som mest problematisk då den både hoppar, klättrar och kryper. Därefter följer får och häst. Får är generellt sett kopplade till kommentarer om gårdesgårdens täthet. Hästen har direkt bärning på höjden. Kor förekommer inte i samband med några av de undersökta egenskaperna då de relateras till situationer som har med gårdesgårdens kondition att göra. Kor bryter sig in, går igenom stängsel, alltså direkt mekanisk påverkan.

Kapitel 10

Inledningsvis går stängningsarbetets olika huvudmoment igenom och hur dessa kan fördelas och varieras utifrån det antal personer som står till buds för att utföra arbetet. Resonemanget illustreras med hjälp av ett längre citat ifrån ett frågelistsvar.

I tabell 22 utreds arbetslagets sammansättning utifrån svaren på frågelista M15 och Nm 144, exklusive de svar som uppger att hank begagnas. Vidare delas stängningsarbetet upp i kategorierna *rent stängningsarbete* samt *basning* av vidjor då svaren generellt anger en statuskillnad mellan att delta i rent stängningsarbete, hög status, och att basa vidjor, låg status. I det senare fallet är vidjebasaren inte helt att räkna som fullvärdig medlem i arbetslaget trots att basade vidjor är en förutsättning för arbetets genomförande. En första tolkning av tabell 22, utan att enskilda kommentarer till svaren ännu har beaktats, är att generellt sett bestod det normala arbetslaget av tre personer där två av dessa var sysselsatta med rent stängningsarbete samt en som basade vidjor. Isoleras arbetslagets numerär till att omfatta de personer som är sysselsatta med *rent stängningsarbete* fördelades frekvensen enligt följande: 57 belägg för att rent stängningsarbete utfördes av en person, 69 belägg för att detta arbete som regel utfördes av två perso-

ner samt 27 belägg för att tre personer deltog.

Efter en diger genomgång av kommentarerna till svaren erhålls en högre upplösning. Samtliga svar förutsätter att de personer som är sysselsatta med rent stängningsarbete är vuxna män. Vidjebasaren beskrivs som hjälpredda, passopp och personifieras av en pojke/barn/kvinna i nu nämnd rangordning. Kvinnans ålder kan variera. Hon är antingen en ung kvinna, piga, eller också en äldre kvinna.

Gränsöverskridande undantag görs i de fall där basaren även har ansvaret för att vrida om fotvidjan: Svealand och Götaland. I mitt norrländska material, från dessa frågelistor, finns bara två uppgifter om att en kvinna svedde band: Jämtland och Gästrikland. Om barn anses som könsneutrala skulle därmed kunna hävdas att det kvinnliga inslaget i allt stängningsarbete var minimalt i Norrland.

Ytterligare en parameter som påverkade arbetslagets numerär var om störarna hade blivit utsatta i förväg på hösten. Ett svar från vardera Medelpad och Jönköpings län omtalar detta samtidigt som de redogör för arbetslagets storlek. I annat sammanhang relaterar två svar från Värmland att man kunde störa ut på hösten. Ytterligare belägg från Lappland, Norrbotten, Västerbotten och Jämtland finns redovisade i tabell 25 i kapitel 11.

I de fall där vidjor inte basades innan de vreds om var det vanligt att pojken/barnet/kvinnan hade ansvaret att kontinuerligt förse stängaren (en man) med vidjor samt släpa fram gårdsel och stör. I Värmland, men framförallt i Dalarna och Gästrikland, var det ovanligt att vidjor basades. I de två sistnämnda landskapen tycks arbetslaget enligt kommentarerna uteslutande kunna bestå av vuxna män.

I tabell 23 undersöks de hittills vunna resultaten med svaren på frågelista M 146 – Arbetsfördelningen inom lanthushållet. Fråga 4 i denna lista berör explicit kvinnligt deltagande i stängningsarbete. Bilden av ett minimalt kvinnligt deltagande i norrländskt stängningsarbete luckras upp i väsentlig grad. Av svaren på M 146 framgår att alla

arbetsuppgifter (köns)kodades och barn. Det *stängningsarbete* kodat arbete. A mentarerna som göra etc. kan h

I fjorton av framgår mer el rodde på hushå ning huruvida ningsarbete el hushållet alltid olika sysslors man tillgänglig plats. Likaså om som det ansågs le utföra. Att b en uppgift som ingen pojke at rande ålder ut gon flicka helle kvinna och då modern: en pi

I tolv svar an deltagit i allt s stängningsarbe ren kommer fr Dalarna, Västr land och Gotla en, anger att o aldrig förekom ningsarbete öv

Av kommen att vidjebasni uppgift som ku svar som ligge *kolumn*, arbet stängningsarb beten som ans kas fram. Tolv att kvinnor fic till stängning kvinnor kunde samt ytterligar kunde få klyva det var vanligt ute i skogen c ningsplatsen.

arbetsuppgifter inom stängningsarbetet är (köns)kodade: man, kvinna, pojke, flicka och barn. Det som jag i tabell 22 kallat *rent stängningsarbete* är att betrakta som manligt kodat arbete. Allt arbete som beskrivs i kommentarerna som att passa opp, fruntimmersgöra etc. kan ha kvinnlig kod.

I fjorton av svaren på frågelista M 146 framgår mer eller mindre tydligt att det berodde på hushållets arbetskraftssammansättning huruvida kvinnor deltog i rent stängningsarbete eller ej. Grundregeln var att hushållet alltid försökte följa kodningen för olika sysslors utförande. Fanns då ingen man tillgänglig fick en kvinna ta mannens plats. Likaså om det gällde ett arbetsmoment som det ansågs att ett barn normalt sett skulle utföra. Att basa vidjor var huvudsakligen en uppgift som en pojke skulle utföra. Fanns ingen pojke att tillgå fick en flicka i motsvarande ålder utföra detta. Fanns det inte någon flicka heller gick uppgiften vidare till en kvinna och då gärna någon annan än husmodern: en piga eller en äldre kvinna.

I tolv svar anges att kvinnor har utfört och deltagit i allt stängningsarbete; både i rent stängningsarbete samt basning av vidjor. Svaren kommer från Jämtland, Ångermanland, Dalarna, Västmanland, Östergötland, Småland och Gotland. Lika många svar, tolv stycken, anger att det var ovanligt, eller att det aldrig förekom, att kvinnor deltog i stängningsarbete överhuvudtaget.

Av kommentarerna till tabell 22 framgår att vidjebasning mycket väl var en arbetsuppgift som kunde utföras av kvinnor. Ur de svar som ligger till grund för tabell 23:s *Jakolumn*, arbetsmoment vilka ingår i rent stängningsarbete, kan ytterligare en rad arbeten som ansågs lämpliga för kvinnor vaskas fram. Tolv svar anger att det var vanligt att kvinnor fick slå fram gärdsel och stör till stängningsplatsen. Sex svar anger att kvinnor kunde få i uppgift att slå om vidjor samt ytterligare två där det anges att kvinnor kunde få klyva dessa. Ett svar anger vidare att det var vanligt att kvinnor fick samla vidjor ute i skogen och bära fram dessa till stängningsplatsen.

Åtta av svaren beskriver kvinnligt deltagande i första hand som att de passar upp eller agerar hantlangare till arbetslaget i övrigt. Förutom att hålla detta förmodade manliga arbetslag med vidjor, stör och gärdsel var det också vanligt att kvinnor fick i uppgift att sortera det gamla gärdesgårdsvirket – från den gamla gärdesgården som skulle ersättas med en ny – i högar med dugligt och odugligt virke.

Kapitlet avslutas med att undersöka huruvida arbetslagets sammansättning förändrades om hank användes vid stängningen. Förvånande nog uppvisades ingen större skillnad i dessa svar jämfört med om vidja hade använts. Tre svar anger att stängningsarbetet i sin helhet utfördes av en person. Ytterligare tre svar anger att stängandet utfördes av tre personer. Resterande nio svar anger att man som regel var två personer. Av svaren framgår också att var man två personer fick en störa ut och den andre sköta det egentliga stängandet. Var man tre ansvarade man för ett störpar var; helt i linje med de arbetsdelningsprinciper som gällde för arbetslag som stängde med vidja. Således tycks hanken inte ha medfört någon skillnad i arbetets organisation, trots att vidjebasningen försvann som delmoment. Arbetet fördelades precis som för kategorin *rent stängningsarbete*. Här torde hushållets arbetskraftstillgång ha varit avgörande. Ett eventuellt samband mellan redskapet *gärdesgårdskrok*, figur 42, och stängning med hankar påvisas i detta sammanhang. En ensam person vilken skulle trä över hankar över ett störpar torde ha varit hjälpt av ett redskap vilket höll dessa sammanpresade medan hanken fördes ner över stöarna.

Kapitel 11

Detta kapitel ägnas åt analys av underhållsarbete. I tabell 24 görs en inledande uppställning över gärdesgårdens förmodade livslängd enligt frågelistsvaren. Möjligen skulle en livslängd på omkring 20 år kunna stipuleras utifrån svarsfördelningen på riksnivå. Efter genomgång av kommentarerna till svaren skönjs dock en mer nyanserad bild. Av

kommentarerna framgår att gärdesgården på intet vis är att räkna som en underhållsfri hägnadstyp. När en nystängd gärdesgård stått i ca 10 år har ett antal störrar ruttnat av i markytan och ett antal vidjor släppt. Därmed kräver gärdesgården årlig tillsyn mellan sitt 10 till 20 levnadsår. Vid omkring 20 års ålder är den i så pass dåligt skick att relativt kraftiga underhållsmetoder måste tillgripas. På så vis kan den äga bestånd ytterligare 5–10 år. Vid uppnådda 30 år är den i så pass dåligt skick att vidare underhåll är meningslöst. Den måste rivas ner och stängas om på nytt. I denna kronologi har även andra faktorer, som jordart och graden av exponering för väder och vind, betydelse.

Alla underhållsmetoder begränsas av svårigheten att byta ut virke eller vidjor/hank i en gärdesgård utan att fördenskull behöva riva ner den. Själva konstruktionssättet gör ju detta svårt eller rent av omöjligt. Underhållsmetoderna som presenteras i frågelistmaterialet utesluter i stort sett därför ingrepp i grundkonstruktionen. De är däremot anpassade för att så snabbt och enkelt som möjligt vidmakthålla höjd, stabilitet och täthet på gärdesgården. Nytt material på och tillförs grundkonstruktionen men detta binds nästan aldrig fast. Stöd binds heller aldrig fast. Däremot säts de ofta i spänn mot ett avruttnat störrar. Först i och med att kraftigt underhåll tillgrips vid omkring 20 års ålder binds material fast – väl att märka – inte i grundkonstruktionen.

Inget underhållsarbete eller metod är heller avsedd att försätta den gamla gärdesgården i skick som ny. Huvudsaken är att den gör hägn under betessäsongen. Årligt underhåll går därför ut på att sticka i kortare bitar gärdsel i hål som uppkommit i gärdesgården i och med att vidjor eller hankar skadats eller släppt. Större hål botas med att risiga gran- eller enbuskar antingen läggs på eller sticks in på det skadade stället. En bitvis ihopsjunkna gärdesgård återställs också genom att på motsvarande sätt påföra gran- och enbuskar. Ibland kan man ovanpå dessa lägga längre slantar som binds fast med en *lövvidja* eller hank i grundkonstruktionens

befintliga störrar. Dessa metoder omtalas som att man *risar på*, *ruskar på* eller *lägger på* gärdesgården. Till detta kommer att sätta dit stöd på ställen där gärdesgården lutar.

Vid 20 års ålder tillgrips som regel någon variant av *överstörning*. Metoden är frekvent förekommande i hela landet och innebär vanligen att nya kraftiga störrar sätts på ömse sidor av de avruttnade störraren. De nya störraren fästs ihop med företrädesvis en gran- eller enhank eller mer sällsynt en vidja. Ovanpå denna läggs gärdsel horisontellt. Gick en överstörad gärdesgård igenom skogsmark eller gränsade mot skog kunde ytterligare underhåll bestå i att man fällde hela vuxna träd längs med eller rent av på gärdesgården. I norra Sverige kallas detta att *hugga på* hagen.

Genom att först jämföra tidpunkterna för vårbruk och hägnadsunderhåll i svaren från frågelistorna M 15, Nm 144 samt frågelista M 150 Arbetsåret i tabell 25 och sedan utnyttja de svar på frågelista M 150 som satte vårbruket i tidsmässigt förhållande till betessläppet, tabell 26, kunde följande mönster urskiljas: Hägnadsunderhåll förlades i tiden dels före och dels efter vårbruket. Likaså kunde betessläpp ske både före, efter och under vårbruket. Skedde betessläpp vidare efter vårbrukets avslutande – vilket var vanligast – sammanfaller detta i tiden med hägnadsunderhåll. Ur svaren kunde utrönas att det fanns distinkta skillnader mellan det underhåll som skedde före vårbruket och det som kom efter. Allt underhållsarbete som skedde före vårbruket var inriktat att sätta gärdesgårdarna i hjälpligt stånd i tid för betessläppet. Grindar och led sattes också ut. Detta arbete gick relativt snabbt, en dag eller två. De sträckor av gärdesgården vilka var i så dåligt skick att de borde stängas om – nystängas – risades på nödortfögt. Nystängning av dessa sträckor skedde i perioden mellan vårbrukets slut och slåtterns påbörjande. Nystängning tog 1–2 veckor i anspråk exklusivt nödvändigt förberedelsearbete som virkesanskaffning samt iordningställande av detta till färdiga störrar och gärdsel. Med undantag av de områden där vallning,

utstörning p
eldfara före
miljö där de

Husesyns
hemmanen
gjorde det
fastställa hu
som behövd
år; 21% res
behövde 318
över 570 me

Dagspres
söktes i det
av de 63 svar
dagsprestat
presterade
gen förutsat
en vidjebas
normer som
pekar de på
strax under
att det gick
stänga med
des. Ytterlig
lande om j
ja. Sätts de
50 meter o
nystängning
blir resulta
11–12 dags

Kapitel 12

Detta kap
gång. Då in
eller Nm 1
ga om vare
des eller h
som kunde
ra få proce
undersökr
någon stö
nades mel
gärdesgård
torde tre g
siffrå förut
tatet styrk
om att det
skillnader
gård; samu

utstörning på hösten eller en anpassning till eldfara förekommer sker nystängning i en miljö där det finns betande djur.

Husesynsprotokollen från de fem militiehemmanen inom Seminghundra härad gjorde det möjligt att med rimlig säkerhet fastställa hur stor andel av hägnadsbeståndet som behövde överstöras och nystängas varje år; 21% respektive 14%. I det senare fallet behövde 318 famnar nystängas årligen, strax över 570 meter.

Dagsprestationen vid nystängning undersöktes i detta sammanhang. En genomgång av de 63 svar, som innehöll upplysningar om dagsprestationen, visade att en vuxen karl presterade 45–50 meter gärdesgård om dagen förutsatt att vederbörande var biträdd av en vidjebasare. Ser man till de prestationsnormer som anges för kortlagd gärdesgård pekar de på en eventuellt högre prestation, strax under 60 meter. Vidare uppgav ett svar att det gick en halv gång till så snabbt att stänga med hank än mot om en vidja användes. Ytterligare ett svar angav samma förhållande om järntråd användes istället för vidja. Sätts den normala dagsprestationen till 50 meter och jämförs med de 570 meter nystängning som krävdes i Seminghundra blir resultatet att detta torde ha klarats på 11–12 dagsverken.

Kapitel 12

Detta kapitel ägnas frågor om materialåtgång. Då ingen av huvudfrågelistorna, M 15 eller Nm 144, innehåller någon explicit fråga om vare sig hur virkesåtgången beräknades eller hur stor andel av det gamla virket som kunde återanvändas, är det endast några få procent av svaren som berör detta. Av undersökningen framgår att det inte var någon större skillnad på hur detta beräknades mellan en långlagd och en kortlagd gärdesgård. Vid jämförbar höjd och täthet torde tre gårdar per störrar vara en rimlig siffra förutsatt att allt virke togs nytt. Resultatet styrker också mitt tidigare antagande om att det tekniskt sett inte är några större skillnader mellan lång- och kortlagd gärdesgård; samma material, av lika dimension och

samma antal vidjor används. Den största skillnaden mellan kort- respektive långlagd gärdesgård ligger i det faktum att gårdslenas längd varierar. Vidare om fler än ett gårdar för kortlagd och fler än två gårdar för en långlagd gärdesgård används för att fylla lutningslinjen. I det senare fallet tror jag att ett åtgångstal på fyra gårdar per störrar torde vara tillämpligt för en långlagd gärdesgård. Väl att märka har detta ingen som helst inverkan på den volym virke som åtgår på en viss sträcka. Vid jämförbar höjd är det endast gårdsgårdens täthet som ger utslag på volymen. Genomgången pekar vidare på att en hög andel av det gamla virket från en gårdsgård som skall stängas om går att återanvända; runt 2/3 av gårdslen och en störrar per störrar.

Tabell 28 består av en uppställning av volymuppgifter hämtade ur skogs- och lantbrukslitteratur från perioden 1874–1923. Ur denna kunde följande slutsatser dras: Det åtgick strax under 5 kubikmeter virke per 100 meter gårdsgård för att uppföra en gårdsgård motsvarande de som beskrivs i frågelistsvaren. En siffra på över 5,5 kubikmeter per 100 meter torde däremot vara representativ för en gårdsgård stängd med åtminstone 12 gårdar igenom ett störrar. 6 kubikmeter virke per 100 meter torde kunna närmast den volym som krävdes för en tät gårdsgård stängd med hankar.

Kapitel 13

I detta kapitel redogörs för uppmätningarna av hägnadslängder i kartmaterialet från de tre undersökningsområdena. De totala hägnadsmängderna i samtliga undersökningsområden ökar över tiden. (Se vidare nedan). Sätts mätklassen *åkerhägnad* i förhållande till den inhägnade åkerarealen – för respektive undersökningsområde – blir bilden något annorlunda vid en jämförelse över tiden. I Nysätra ökar åkerhägnaden mellan tidsskikt II och III, 893 meter till 1024 meter, men minskar för tidsskikt IV, 240 meter hägnad per hektar åker. Denna minskning kan till största delen förklaras med den agrara revolutionens genombrott. Cirkulationsjordens införande får stor effekt när kvoten åkerhäg-

nad per hektar åker framräknas.

I Seminghundra ökar åkerhägnaden mellan tidsskikt I och II, från 161 meter till 188 meter per hektar åker. I tidsskikt III är denna åter i nivå med tidsskikt I, 162 meter jämfört med 161 meter. I tidsskikt IV har den sjunkit ytterligare: 129 meter.

I Gudhem är nivån i stort konstant över tiden. Kvoten åkerhägnad per areal åker förändras inte. Dock ligger tidsskikt I lägre än resterande tidsskikt; 71 meter jämfört med 98, 100 och 101 meter vilket är ett resultat av skillnaden i redovisningssätt för hägnad belägen inne på bytomten mellan kartor i tidsskikten I och II.

Jämförs mätklassen *åkerhägnad* i procent av den totala hägnadslängden över tid – inom och mellan undersökningsområdena – befinner dennas andel vara förvånansvärt konstant över tiden. Generellt ligger den runt 50–60%. Detta tolkar jag som att gärdesgårdens grundläggande funktion – att skydda åkerns gröda mot betande djur – består över tiden.

Förekomsten av hägnadslag – den frivilliga överenskommelsen mellan två byar att inte stänga gärdesgård i rågången mellan byarnas inägomark – anser jag först främst styrs av de natur- och kulturgeografiska förutsättningarna. Hägnadslag förekommer i alla tre undersökningsområdena. Att hägnadslag inte är mer frekvent förekommande i Nysätra beror helt enkelt på att byarnas inägomark inte fysiskt gränsar till varandra. Dock kan de samhälleliga normerna spela in. Jag tror att de har gjort det vad gäller Seminghundra med avseende på den effekt som säteribildningen får. Hägnaden får här funktion som statusmarkör vilket till en del skulle förklara minskningen i förekomstfrekvens av hägnadslag mellan tidsskikt I–II i Seminghundra, 87% till 67%. I Gudhem är förekomstfrekvens konstant över tid för tidsskikten I–III. Alla byar är involverade i hägnadslag.

Ser man till de i teorin inbesparade sträckorna av hägnad minskar de i tidsskikt III för både Seminghundra och Gudhem. I Seminghundra minskar de från 552 meter

till 442 meter i tidsskikt III. Hägnadslagen i Seminghundras ängsmarker står för den största delen av bortfallet, från 425 meter i tidsskikt I till 260 meter i tidsskikt III. Att så är fallet vill jag hänföra till en över tid tilltagande foderbrist.

Det som är mest slående i jämförelse mellan Gudhem och Seminghundra är dock den stora skillnaden i längden av den inbesparade gärdesgården som samarbetet orsakar. I Gudhem är de 5–6 gånger så långa som i Seminghundra; 3173, 3351 och 2100 meter i Gudhem jämfört med 552, 570 och 420 meter i Seminghundra tidsskikt I–III. På grund av begränsningarna i kartmaterialet för tidsskikt IV har dessa utelutits ur resonemanget.

Frågan om enskiftet och laga skiftets inverkan på hägnadsmängderna har jag försökt besvara genom att jämföra den hägnad som jag faktiskt mätt upp i kartor från tidsskikt IV med motsvarande sträcka av *skifteslinjer* och *skifteslinjer i rågång*. Jag har vidare närmast mig frågan ur en underhållsaspekt. Medför skiftet att det blir mer eller mindre hägnad att underhålla när väl skiftet är genomfört? Fördelat per brukare/ägare är det mest plausibla resultatet att byar i Seminghundra hade allt att vinna på att skifte genomfördes, 3524 meter före skiftet jämfört med 2788 meter i tabell 35s kolumn 1 samt 1256 meter i kolumn 2.

Nysätra skulle troligen också tjäna på detta; 2514 meter före skiftet jämfört med 748 meter efter skiftet. Mest förvånande är att Gudhem ur denna aspekt inte skulle tjäna något alls; 1405 meter före skiftet jämfört med 1885 respektive 1264 meter efter skiftet. Här hamnar man på samma ungefärliga nivå före som efter skiftet. (Se vidare nedan.)

Kapitel 14

I kapitel 14 undersöks om skogstillståndet har någon inverkan på hägnadssättet. Undersökningen koncentreras huvudsakligen till de tre undersökningsområden där serier av äldre storskaliga lantmäterikartor genomgåtts: Nysätra, Seminghundra samt Gudhem. Uppgifter ifrån kartorna, sockenkarte- beskrivningarna samt husesynsprotokollen

från Seminghundra giska utveckling.

För perioden Nysättras byar egentlig skogsstationen dock. Igen råder de medan häradsgärdesgård till hus tag. Brist definition som att antingen heterna/sortim timmer sakna hem måste då på ved, gärdesgård som en produkt hållet. På en 30% procent av när därmed av lantmätarens ved till husbehov till husbehov som angavs ha ment, representer Byarna Brunn måste få allt sken Billingen härad, dit Högmil.

För perioden på skog vara som helhet. M om vissa sortim gandet av Rol innebär att skolning utöver grov- och enh belagd inom s Tjära, pottask för avsalu vid ningen för avs talet medan p talet till.

Husesynsprot gör det möjligt för de fem mi har timmer n av hemmaner rioden ut. Om

från Seminghundra sammanförs i kronologiska utvecklingsscheman för varje område.

För perioden 1650–1700 uppvisar varken Nysättras byar eller Seminghundras någon egentlig skogsbrist. I Seminghundra är situationen dock något mer diversifierad. Troligen råder det en viss lokal brist på timmer medan häradet i sin helhet torde ha ved och gärdsel till husbehov med några få undantag. Brist definieras i detta sammanhang som att antingen ett, flera eller alla nyttigheterna/sortimenten brännved, gärdsel eller timmer saknas inom byns rågångar. Gudhem måste däremot räkna in en lokal brist på ved, gärdsel och timmer till husbehov som en produktionsförutsättning i självhushållet. På en areal av 6924 hektar saknade 30% procent av denna alla tre sortiment och när därmed att betrakta som skoglös enligt lantmätarens definition. 70% av arealen hade ved till husbehov. 35% av arealen hade gärdsel till husbehov. Torestorp, den enda by som angavs ha gott om skog av alla tre sortiment, representerar endast 8,5% av arealen. Byarna Brunnhem, Högstena och Segerstad måste få allt sitt virke utsynat på kronoparken Billingen eller också köpa det i Vartofta härad, dit Högstenaborna hade mer än 1½ mil.

För perioden 1700–1850 torde ingen brist på skog vara att befara för Nysätra socken som helhet. Möjligen kan det ha blivit ont om vissa sortiment där byarna låg tätt. Anläggandet av Robertsfors bruk 1756 torde ha inneburit att skogen började nyttjas även för kolning utöver husbehov. En vattendriven grov- och enbladig såg för husbehov finns belagd inom socknen i början av 1800-talet. Tjära, pottaska och salpeter har tillverkats för avsalu vid sidan av träkol. Tjærtillverkningen för avsalu började redan under 1700-talet medan pottaska och salpeter hör 1800-talet till.

Husesynsprotokollen från Seminghundra gör det möjligt att följa utvecklingen i detalj för de fem militiehemmanen. Inget av dessa har timmer när perioden inleds. Endast ett av hemmanen har ved och gärdsel hela perioden ut. Omkring 1750 rapporteras fyra av

fem hemman vara helt skoglösa samtidigt som de fyra – enligt protokollen från samma tid – hade 8939 famnar eller strax över 1,6 mil trägårdesgårdar att underhålla. Allt virke fås genom köp eller utsyning. Inget av dessa fyra boställen har heller någon skog 100 år senare samtidigt som de enligt protokollen alla fortfarande hade trägårdesgårdar. Hemmanen har haft mellan ½–2 mil till häradsallmanningen samt upp till 3 mil till de platser där de kunnat köpa virke.

För Gudhems del tycks situationen förvärras under motsvarande period. Från slutet av 1700-talet fram till 1822 totalfredades större eller mindre delar av kronoparken Billingen från utsyningar. Från slutet av perioden återfinns för första gången stenmurar insprängda, som kortare eller längre sträckor, mellan utritade trägårdesgårdar på två laga skifteskartor.

Bilden av en tilltagande skogsbrist i framför allt Gudhem, men även Seminghundra, jämförs med den bild av skogstillståndet som sockenkartebeskrivningarna ger, två från Gudhem och fem för Seminghundra. I Gudhems två socknar råder en svår skogsbrist. Trots detta anger lantmätaren att gårdesgårdar av trä är den vanligaste hägnaden. Stenmurar förekommer sporadiskt. I Seminghundra har tre av fem socknar skogsbrist. För alla fem socknar anges att trägårdesgårdar är det vanliga stängselsättet. Endast från de två socknar, vilka inte anges ha skogsbrist, omnämns att stenmurar förekommer sparsamt och då framme vid tomterna.

Därnäst höjs blicken till riksplanet genom att granska vad överdirektören för Lantmäteriet, Ludvig B Falkman, har att säga om skogstillståndet i sin 1852 utkomna skrift "Om Svenska skogarnas nuvarande tillstånd och deras inflytande på landets framtid". I skriften utpekas skiftesverket och stängselskyldigheten som en av de stora orsakerna till skogarnas tillbakagång. Framför allt pekas tillämpningen av skiftesstadgans 13:e kapitel och 7:e paragraf ut som särskilt betydelsefull i sammanhanget.

Ur citaten av landshövdingarnas femårsberättelser i Falkmans skrift framgår att

skogsbrist råder i södra och mellersta Sveriges slättbygder. Trots detta uppges trädgårdesgårdar vara det dominerande stängselsättet. En kontroll i sex sockenkartebeskrivningar från Östergötlands slättbygder och i tretton dito från Skaraborgs län styrks denna bild. Trädgårdesgårdar är den dominerande hägnadsmetoden trots att det stora flertalet av socknarna är skoglösa. Virke fås genom köp och utsyning. Dock framskyntar framförallt jordvallar (*gropavallar*) som något som de bågge gamla västgötalänens slättbor har börjat begagna. Detta framgår ur både sockenkartebeskrivningarna och av landshövdingen i Älvsborgs län, som Falkman citerar. Stenmurar uppges förekomma men är ej så vanliga. Intressant nog är det just frågelistsvaren ifrån Västergötland och Dalsland som omtalar att gropavallar har använts. Vidare anger frågelistsvaren från Västergötland att det fanns en marknad för hank på slättbygden samtidigt som band av långhalm, råghalm, har kommit till användning. Jordvallar och halmband tolkar jag som utslag av en svår och långvarig skogsbrist.

Efter att ha redogjort för skillnaden mellan enkel och dubbel stenmur går jag igenom vad tjugofyra sockenkartebeskrivningar från Småland har att säga om stängselsätt och i vilka sammanhang dubbel stenmur anläggs, appendix D och figur 55. Dubbel stenmur kan entydigt kopplas samman med stenröjning av gammal åkermark och nyodling där de som regel återfinns i kanten runt dessa ytor. Hägnadsfunktionen är sekundär i förhållande till stenröjningen som primärt befördrar anläggandet av stenmurar. Således har anläggandet av dubbel stenmur inget med skogstillståndet att göra. Däremot har enkla stenmurar ett tydligt samband med skogsbrist.

Ökade gårdesgårdarna över tiden?

Undersökningens grundläggande hypotes är att hägnaderna ökade över tiden som en

logisk konsekvens av befolkningsökning som i sin tur leder till ökad uppodling. Den av hypotesen givna huvudfrågeställningen blir då att med rimlig säkerhet försöka fastställa hur mycket gårdesgårdar det fanns vid undersökningsperiodens början respektive slut samt att ange – förutsatt att hägnaderna ökade – hur stor ökningen var.

Enligt uppmätningarna av de äldre storskaliga lantmäterikartorna ökade den totala mängden hägnad över tiden i alla tre undersökningsområdena. Från tidsskikt II–IV ökade den totala mängden hägnad per hektar av den totala arealen i Nysätra från 12 meter per hektar till 26 meter per hektar; en fördubbling. Hägnaderna i Seminghundra ökade också under motsvarande period från 51 meter per hektar till 67 meter per hektar, en ökning på 30%. I Gudhem, slutligen, fördubblas hägnaderna och ökade de från 26 meter per hektar till 49 meter per hektar.

Denna trend beläggs också i husesynsprotokollen från de fem militiehemmanen i Seminghundra. Adderas den totala längden gårdesgård från det första året i respektive protokollserie (appendix B) erhålls tillsammans 8498 famnar. Dessa har ökat till 16421 famnar om motsvarande addition görs av de gårdesgårdslängder som uppges vid respektive series slutår, vilket i det närmaste är en fördubbling. Ser vi till de hemman som har de i år räknat längsta protokollserierna, Norrby, Velamby och Krogsta, har dessa tre ökat sina gårdesgårdar från tillsammans 4603 famnar till 11210 famnar. Deras hägnadsinnehav har nästan ökat $2\frac{1}{2}$ gång under en period på ca 130 år, från 1720-talets mitt fram till 1800-talets mitt.

Då de äldre storskaliga lantmäterikartorna och husesynsprotokollen utgör två av varandra oberoende källmaterial – där de senare är resultatet av faktiska uppmätningar av underhållspliktiga gårdesgårdslängder – anser jag att undersökningens hypotes om ökade hägnader över tid är positivt bekräftad.

Naturgeografiska förhållanden och trädessystem på hägnaderna

I kartmaterialet framgår tydligt att detta avkastades mellan underrymmen och disponera sig i siffervärdena. Undersökningens resultat visar att hägnaderna vara en kombination av förutsättningar. Naturgeografiska förhållanden inom hägnaderna gör byns möjligheter fördelar när det gäller att en sammanhängande hägnad stannar kvar med minsta möjliga faktorer för samarbete och hägnadslag.

Trädessystemet i hägnaderna hur mycket åker vilket i hägnaderna mycket hägnaderna måste dels utnyttjas och måste hägnaderna från varandra nyttjas till beaktning in hägnaderna träderna myck byar men även åkerhägnaderna tiden och utnyttjas hägnaden för det rimligt är och främst är de skyddar hägnaderna centsats skulder vilka står i en hägnad i rågång hägnad inkluderar ibland avsevärt lägen inom hägnaderna kring åkern

Ur materialet som har haft

Naturgeografin och trädessystemens inverkan på hägnadslängderna

I kartmaterialet, samt de siffervärden som detta avkastat, går det vidare att se skillnader mellan undersökningsområdenas sätt att disponera sina hägnader vilket avspeglas i siffervärdena. Skillnaderna i respektive undersökningsområdes startvärde bedömer jag vara en kombination av dels naturgeografiska förutsättningar och dels skilda trädessystem. Naturgeografin och odlingssubstratets fördelning inom den enskilda byns område avgör byns möjligheter att utnyttja geometriska fördelar när de etablerar hägnadssystemen i det att en sammanhållen cirkulär inägomarkshägnad stänger kring största möjliga areal med minsta möjliga längd gärdesgård. Samma faktorer styr också möjligheterna för samarbete över bygränserna i form av hägnadslag.

Trädessystemet är däremot avgörande för hur mycket mark som behöver brytas till åker vilket i sig får konsekvenser för hur mycket hägnad som åtgår. Två- och tresåde måste dels utnyttja mer åkermark än ensåde och måste dessutom avdela åkergränderna från varandra eftersom trädesgårdet/na utnyttjas till bete. Här kan byarna dock spara in hägnader genom hägnadslag vilket framträder mycket tydligt för speciellt Gudhems byar men även i Seminghundra. Mätklassen *åkerhägnad* höll sig tämligen konstant över tiden och utgjorde 50–60% av den totala hägnaden för varje tidsskikt varför jag anser det rimligt att påstå att gärdesgårdarna först och främst är knutna till inägomarken vilka de skyddar mot betande djur. Denna procentsats skulle troligen vara högre då hägnader vilka stänger kring åker och samtidigt står i en rågång har förts till mätklassen *hägnad i rågång* i mitt material. Mätklassen *åkerhägnad* inkluderar även en del ängsmark – ibland avsevärda arealer – vilken ligger belägen inom samma hägnad som stänger kring åkern.

Ur materialet går det inte att fastställa vad som har haft störst inverkan på hägnaderna,

naturgeografi eller trädessystem. Båda faktorerna har betydelse samtidigt som de faktiskt avspeglas i tre olika odlingsystem där både åkerbrukets andel av den totala ekonomin och kvoten mellan inägor och utmark skiljer sig åt.

Effekterna av nyodling, byarnas inre expansion, varierar över tiden. I ett inledande skede bryts ny åker – inte sällan ur förutvarande ängsmarker – under tidspress. Arbetet med nyodling måste ju helt eller delvis anpassas till de tidsramar som jordbruksåret i övrigt sätter, varför endast mindre arealer kan nyodlas varje år. Detta resulterar som regel i små inhägnade arealer vilka tillfälligtvis drar upp hägnadsmängderna. Med tiden kan åkrarna gradvis göras större till ytan och då uppstår också ett för hägnadsåtgången mer gynnsamt geometriskt förhållande.

Blev de ökade gärdesgårdarna en belastning med tiden?

För att på ett meningsfullt sätt kunna diskutera den i kapitel 3 ställda frågan om huruvida gärdesgårdarna ökade i så pass hög utsträckning att de blev en belastning och därmed tvingade fram en övergång till andra metoder att åtskilja betande djur från växande gröda (vallning och tjudring) eller att nya hägnadstyper togs i bruk (stenmurar och gropavallar) – och samtidigt ge dignitet åt anförda argument – är det nödvändigt att först och främst fastställa mängden gärdesgårdar på riksnivå samt hur mycket virke de innehöll. Denna virkesmängd får sedan bilda bakgrund åt den efterföljande diskussionen om det går att urskilja någon enskild faktor – tid, arbete och virke – som eventuellt kan vara bestämmande för om gärdesgårdarna kunde ha blivit belastande för det enskilda hushållet.

Mängden gärdesgårdar och deras virkesbehov vid sekelskiftet 1700 och 1850

På grundval av de resultat som framkommit i undersökningen är det möjligt att approximativt göra en beräkning av hägnadslängderna på riksnivå. Grundförutsättningen för

en sådan beräkning är gärdesgårdens tekniskt normerande mått. Undersökningens delresultat visar att det inte är någon skillnad i valet av dimensioner på det virke som kom till användning vid gärdesgårdstängning. Således drar en kort- respektive långlagd gärdesgård lika mycket virke vid jämförbar höjd och täthet. Variationen i höjd och täthet torde ha varit mycket liten fram till tiden före 1850 då det för första gången blir tillåtet att genom avtal ändra sådana detaljer.

Årtiondena kring 1800-talets mitt sammanfaller någotsånär väl i tiden med mätvärdena i kartor i tidsskikt IV ifrån undersökningsområdena Nysätra, Seminghundra och Gudhem. Mätvärdena för tidsskikt II – årtiondena kring sekelskiftet 1700 – har en mycket god tidsmässig samstämmighet undersökningsområdena emellan.

Därmed skulle det vara möjligt att göra en rikstäckande beräkning för hur många kilometer *hankgärdesgård* det fanns på riksnivå vid dessa två tidpunkter. Med hjälp av Sporrang 1997 och Jansson 1998 samt arealuppgifter ifrån Sveriges nationalatlas har jag fördelat länens arealer i fyra grupper på grundval av trädssystem och kulturgeografiska förutsättningar.⁴¹⁹ För de områden av landet som i stort saknade agrar bebyggelse – främst delar av Norrlandslänen men även Dalarna och Värmlands län – har jag minskat dessa områdens arealer. Likaså har jag uteslutit Öland och Göteborg och Bohus län helt. Blekinge, Halland samt Skånes län ingår dock med delar av sina arealer. Hela detta siffermaterial finns redovisat i appendix E.

Grupperna består dels av tre områden av landet där jag anser att det är rimligt att använda mätvärdena från mina tre undersökningsområden Nysätra, Seminghundra och Gudhem och dels en fjärde grupp, *Övriga*, där jag använder mig av ett medelvärde från de tre föregående grupperna. Vilka län och länsdelar som ingår i vilken grupp finns likaledes redovisat i appendix E.

Vid sekelskiftet 1700, tidsskikt II, är det rimligt att räkna med att det fanns omkring 550 000 km hankgärdesgårdar på riksnivå.

Motsvarande siffra för 1800-talets mitt, tidsskikt IV, lyder på 1 000 000 km hankgärdesgårdar. Dessa siffror rymmer naturligtvis en rad osäkerheter men ger ändå en rimlig uppfattning om skala och nivå.

Omräknat i kubikmeter – 100 meter hankgärdesgård drar 6 kubikmeter virke – betyder det att tidsskikt IIs gärdesgårdar innehöll 33 miljoner kubikmeter virke och tidsskikt IVs 60 miljoner kubikmeter.⁴²⁰

Med ledning av att i medeltal 14% av hägnaderna behövde stängas om i husesynsprotokollen från de fem militiehemmanen i Seminghundra och med antagandet att det endast gick att återanvända hälften av virket vid omstängning – eftersom det rörde sig om täta hankgärdesgårdar vilka på grund av sin täthet borde vara mer känsliga för röta än de jämförelsevis glesare gärdesgårdar som förekommer i frågelistmaterialet – åtgick det årligen 2,3 miljoner kubikmeter gärdesgårdsvirke kring sekelskiftet 1700 och 4,2 miljoner kubikmeter vid 1800-talets mitt för att hålla hägnadssystemen i stånd.

Under femårsperioden 1851–55 anger Gunnar Arpi i sitt arbete den årliga förbrukningen i medeltal av husbehovsvirke till 15,8 miljoner m³fub.⁴²¹ Omräknat till kubikmeter på bark blir detta 18,6 miljoner kubikmeter. I runda tal innebär detta att gärdesgårdsvirket stod för ca 20% av det årliga husbehovsvirket på riksnivå. Beroende på klimat och naturgeografiska förutsättningar torde brännved ha utgjort uppskattningsvis 65–75% av husbehovsvirket. Förbrukningen av konstruktionsvirke i form av byggnadstimmer torde ha varit en minimal post förutom under expansionsfaser.⁴²²

Under perioden 1951–55 beräknas husbehovsvirket till 11,8 miljoner kubikmeter årligen och utgjorde då fortfarande en knapp fjärdedel av Sveriges totala virkesförbrukning. Kulmen, 23,1 miljoner kubikmeter, nåddes under femårsperioden 1896–1900.⁴²³ Dessa siffror pekar på den stora betydelse som husbehovsvirket hade långt fram i tiden samtidigt som de avspeglar den troliga prioriteringsordningen i skogsanvändningen inom familjejordbruket vid sidan av betet. Där-

med går det inte h
skogen i termer a
1950, även om eft
kol, tjära och pott
virkesbrist lokalt o
förutsättningar fö
duktur under århu

Arbetstiden och ti förfogande för hä

I kapitel 2 diskut
tem. Familjejordbr
viteter är anpassad
met består av de sp
sätter på produkti
ket måste anpassa
efter. Vegetations
enskilda faktor vill
let att utföra jordb
och skörd i en viss
lande till varandra
Alla andra aktivitet
na arbetsordning.
tid före boskapssl
oavsett den odlade
lativa betydelse i b
Flygare beskriver
till trösksåsongen
arbetstopp med
moment”.⁴²⁴ Hush
både den produkt
sfären – blir under
sad efter de krav
ställer på den tillg
sen inom hushåll
dessa förhållande
genom att i görlig
nödvändiga arbet

*Figur 56. Arbetsåtgån
under årets månader
ett antal jordbrukseg
domar i mellersta Sve
år 1921. Reducerade
timmar per hektar. (1
1/12 år = 100). Käll
SOU 1932:14, s. 41.
Sjöberg 1996, s. 104.*

med går det inte heller att ensidigt betrakta skogen i termer av en avsalugröda före år 1950, även om efterfrågan på timmer, träkol, tjära och pottaska samt en tilltagande virkesbrist lokalt och regionalt åstadkommit förutsättningar för handel med skogsprodukter under århundraden dessförinnan.

Arbetstiden och tiden som står till förfogande för hägnadsarbetet

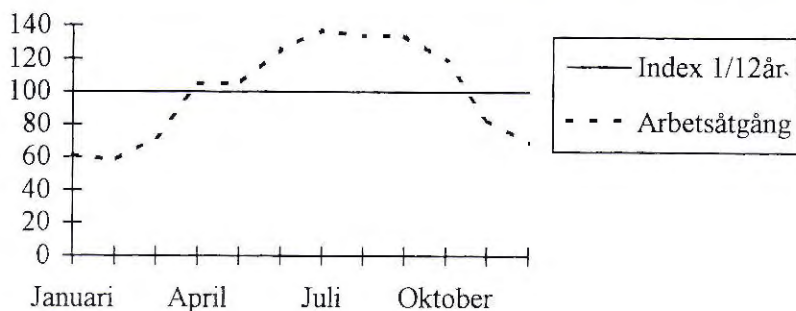
I kapitel 2 diskuteras jordbruket som ett system. Familjejordbrukets kombinerade aktiviteter är anpassade till detta system. Systemet består av de specifika krav jordbruksåret sätter på produktionen som familjejordbruket måste anpassa sin tids- och arbetsresurs efter. Vegetationsperiodens längd är den enskilda faktor vilken ytterst tvingar hushållet att utföra jordbearbetning, sådd, slätter och skörd i en viss bestämd ordning i förhållande till varandra och ofta under tidspress. Alla andra aktiviteter måste anpassas till denna arbetsordning. Åkerbrukets krav går alltid före boskapsskötselns i detta avseende oavsett den odlade arealens storlek eller relativa betydelse i hushållets ekonomi. Iréne Flygare beskriver perioden "från vårbruket till trösksäsongens slut som en enda lång arbetstopp med inslag av extra intensiva moment".⁴²⁴ Hushållets arbetsorganisation – både den produktiva och den reproduktiva sfären – blir under denna period helt anpassad efter de krav som åkerbruket explicit ställer på den tillgängliga arbetskraftsresursen inom hushållet. Hushållet söker under dessa förhållanden att kapa arbetstoppar genom att i görligaste mån förlägga andra nödvändiga arbeten eller delar av dessa till

övriga tider på året då åkerbrukets explicita krav lämnar tid över. "Byk, bakning, vävning förlades tidsmässigt så att de inte invercade på sådd, slätter och skörd."⁴²⁵ Diagrammet i figur 56 illustrerar väl den ojämna arbets-tidsfördelningen inom jordbruket.

Även arbetet med att stänga och underhålla gårdesgårdar av trä, kapitel 11, har visat sig vara anpassat efter jordbruksårets huvudsysslor och förlagt till tiden dels före vårbruket, grindar, led samt snabb översyn och tillfällig reparation och dels till tiden mellan vårbrukets avslutande och slätterns början (veckorna kring midsommar) då om- och nystängning företogs. Om- och nystängning kräver omfattande förberedelser och planering då allt material, vidjorna undantagna, måste finnas på plats och vara färdiga att använda om den korta tid som står till buds skall räcka. Likaså måste gårdsel, men framförallt störor, ha torkat innan de används. (Om störrarna är färska vid utstörning kommer vidjorna att glida ner när störrarna torkar och där med krymper sin volym något, kapitel 7.) Gårdsel skall klyvas eller randbarkas. Störor skall randbarkas och vässas. Allt nödvändigt virke skall dessutom avverkas och köras hem från skogen i erforderlig mängd.

För att utnyttja sin arbetskraftsresurs maximalt i ett tidsmässigt pressat läge sökte därför familjejordbrukets hushåll att i görligaste mån förlägga allt förberedelsearbete till de tider på året då åkerbruket ställde få eller inga krav på arbetskraften. När djuren tagits in för vintern, månadsskiftet oktober–november, kunde som förberedelse inför nästkommande års hägnadsarbete utstörning ske på

Figur 56. Arbetsåtgången under årets månader vid ett antal jordbruksegen-domar i mellersta Sverige år 1921. Reducerade mantimmar per hektar. (Index 1/12 år = 100). Källa: SOU 1952:14, s. 41. Efter Sjöberg 1996, s. 104.

de sträckor av hägnaden som skulle stängas om; vanligen i Norrland där våren är relativt kort. Under vintern, huvudsakligen i samband med att årsveden avverkades, tog man också rätt på lämpligt stängselvirke. Stängselvirket kördes som regel hem till vedbacken på sista vinterföret varefter klyvning, barkning och störvässning skedde samtidigt som årsveden sågades upp och klövs: mars/april månad. Sedan fick det ligga och torka tills stängningen skulle påbörjas. Skulle dock stängning äga rum långt från gårdscentrum kunde virket färdigställas i skogen samt ligga kvar och torka till dess att det kördes till stängningsplatsen i tidsmässig anslutning till stängningen. Hankar kunde tillverkas som vinterarbete inomhus, eller under våren innan marken hade torkat upp på lämplig plats i skogen, kapitel 7.

I kapitel 11 har jag endast redovisat dagsprestationen för stängningsarbete, 50 meter dag och man, sådan den framträder i frågelistsvaren. Detta har jag gjort medvetet då Janken Myrdal redan tidigare har publicerat arbetstidsåtgången för ovan beskrivna delmoment av förberedelsearbetet. Han har här jämfört utsagorna i frågelistmaterial med tryckta betingsläror från 1700- och 1800-talen. I slutet av 1800-talet har det åtgått ca 4,75–5,73 dagsverken att uppföra 100 meter gårdesgård. Av dessa utgör 2 dagsverken stängningsarbete. Övriga moment tog således 2,75–3,73 dagsverken i anspråk. I detta är ett tredjedels kördagsverke inräknat. Beräkningen förutsätter vidare att 25% gammalt virke återanvänds.²²⁶ Således behövs nästan 1,5–2 gånger så lång arbetstid avsätts till förberedelsearbeten som för själva stängningsarbetet. Gunnar Lodin, som gav mig en nödig inblick i att stänga gårdesgård, räknar erfarenhetsmässigt med att han har 3–4 dagars arbete i skogen och på vedbacken för varje dags stängningsarbete. I hans kalkyl ingår inte något återanvändande av gammalt virke. Den belastas dessutom av det faktum att Gunnar inte kan samordna sin stör- och gårdselfångst med ett årligt vedhygge och han får således lägga mycket tid på att gå och leta ut enskilda träd.

Av ovanstående skiss framgår hur hushållet rent organisatoriskt löser och anpassar den disponibla arbetskraftsresursen vis å vis hägnadsarbetet årtiondena kring sekelskiftet 1900. Förberedelsearbetet förläggs och samordnas till de tider på året och de arbeten som kan utföras då åkerbrukets krav på arbetskraftsresursen är minimal. Således är det trots att hägnadslängderna ökade över tid inte rimligt att på riksnivå hävda att den tid hushållet fick lägga ner på hägnadsarbete – förberedelse och stängning – blev så betungande att det förhållandet i sig gjorde att gårdesgården måste ersättas av någon annan typ av hägnad eller något annat sätt att skilja betande djur från växande grödor. Blotta existensen av frågelistsvaren visar ju att så inte var fallet.

När och under vilka förutsättningar kan gårdesgårdar anses vara dyra?

Om vi nu förutsätter att familj jordbruket var flexibelt nog att kunna lösa hägnadsunderhåll och nystängning av de under 1800-talet ökade gårdesgårdarna kan det då vara någon annan faktor som gör att hushållet överger gårdesgårdar av trä?

Carl-Johan Gadd, 2000, och Mats Morell, 2001, anger båda i sina arbeten att hägnader var dyra, utan att för den skull diskutera vad det var som ställde sig dyrt ur hushållets synvinkel: virke, arbete eller löner?²²⁷ (Egentligen rör det sig om att fastställa när ordet dyrt får en pekuniär betydelse för enskilda hushåll i familj jordbruket mot bakgrund av hur dessa hushåll disponerar sin arbetskraftsresurs – arbetskraftsfördelning – i ett jordbruk där tillgången på arbetskraft är den begränsande faktorn under odlingsåsongen).

Enligt mitt förmenande måste man innan frågan kan besvaras väga in ytterligare minst en aspekt. Främst i vilken utsträckning familj jordbruket inom ramen för självhushållet satte ett lägsta avkastningskrav i pengar för varje arbetad timme? Att de således skulle hantera sin arbetstid i enlighet med klassisk ekonomisk teori – att arbeta med största möjliga profit som mål. Mycket talar för att så inte var fallet. Av Flygares undersökning

framgår att hushållet trots en ganska högre produktion, fortfarande självförsörjningsgr...

”en sådan satsning av kontanta utlägg är rimligt att avlöna bråka lin eller på subsistens, istället varor.”²²⁹

Den ryske agronomen Chayanov menade att den enda vägen för de småbrukarna före första världskriget – empiriskt jordbruket, över en nedlagd arbetstid – en av produktionen kunde ökas eller förbättras var i önskningsutövning per arbetad timme i familjerna i Chayanovs omöjligt att hantera vilken kunde bryta från resultatet av av hela hushållet oskiljaktigt i familj årsproduktionen och årsproduktionen en egen storhet var de som *the family* sin tur mot ett av tionskrav vilket i g subsistens; reproduktionen, hushållet, liktydig med pro...

Ett sådant ekonomiskt ledande till ett inför en situation lan att antingen vara/tjänst eller a te – i första hand te så länge som de räcker till för det måste ju ändå ha sett om de arbetarativet spelar det ju ersättning man får

Om vi nu åter eventuellt kan va

framgår att hushållen vid sekelskiftet 1900, trots en ganska högt kommersialiserad produktion, fortfarande tillät sig en mycket hög självförsörjningsgrad.⁴²⁸ Hon skriver att:

”en sådan satsning bör ha inneburit mindre av kontanta utlägg. Det ansågs tydligen mer rimligt att avlöna pigor och drängar för att bråka lin eller plocka gäss för hushållets subsistens, istället för att köpa motsvarande varor.”⁴²⁹

Den ryske agronom-ekonomen Alexander Chayanov menade att de av honom, årtiondena före första världskriget – i hans egen samtid – empiriskt undersökta ryska familj jordbruken, överhuvudtaget inte räknade nedlagd arbetstid i pengar. Arbeta sågs som en av produktionsförutsättningarna vilken kunde ökas eller minskas allt efter behov och önsknings utan hänsyn till ersättning per arbetad timme. Arbeta var för bondfamiljerna i Chayanovs undersökningar omöjligt att hantera som en egen storhet vilken kunde brytas ner och betraktas skilt från resultatet av arbetet. Ett helt års arbete av hela hushållet var inbakat och samtidigt oskiljaktigt i familjernas medvetanden från årsproduktionen. Summan av årsarbetet och årsproduktionen utgjorde tillsammans en egen storhet vilken Chayanov betecknade som *the family labor product*. Denna vägs i sin tur mot ett av familjen uppsatt konsumtionskrav vilket i grunden var baserat på subsistens; reproduktion av konsumtionsenheten, hushållet, vilken också samtidigt var liktydig med produktionsenheten.⁴³⁰

Ett sådant ekonomiskt tänkande torde rimligen leda till ett beteende där hushållet – inför en situation där hushållet kan välja mellan att antingen betala kontant för en önskad vara/tjänst eller att ”betala” genom eget arbete – i första hand kommer att välja eget arbete så länge som den egna arbetskraftsresursen räcker till för detta. Hushållets medlemmar måste ju ändå ha mat, kläder och bostad oavsett om de arbetar eller ej. Sett ur det perspektivet spelar det ju ingen roll hur hög eller låg ersättning man får för arbetet.

Om vi nu återgår till frågan om vad som eventuellt kan vara ”dyrt” med hägnader ur

familj jordbrukets perspektiv – arbete, virke eller kontanta utlägg för lön – torde vi kunna utesluta hushållets eget arbete ur frågeställningen. Virkesförsörjningen kan vara ett problem lokalt och regionalt, kapitel 14, medan kontanta utlägg för lön blir en faktor att räkna med först mot 1800-talets slut. Svårigheter med virkesförsörjningen borde sannolikt kunna diskuteras ur ett par, tre tänkbara perspektiv: **a**, avståndet till den ort där virke finns att tillgå; **b**, utsyningarnas regelbundenhet; **c**, den förändrade administrationen av allmänningarna efter 1824 vilken stipulerar trakthyggesbruk och att det avverkade virket därefter skall säljas på auktion.⁴³¹

Ur husesynsprotokollen ifrån Seminghundra framgick att det uthålligt gått att åka upp till 3 mil enkel väg för att anskaffa virke. Av materialet går det ej att fastställa ett längst avstånd som – om det överskrids – medför att hushållet ändrar sin strategi med avseende på hägnaderna. En långvarig fridlysning av en häradsallmänning eller kronopark i en i övrigt skoglös region kan troligen få samma effekt; avståndet till den ort där virke alternativt kan köpas blir för långt ur transportsynpunkt. Dessa två orsaker torde kunna leda till att gärdsgårdar överges för andra hägnadstyper eller att vallning/tjudring av djur tillgrips som alternativa metoder.

Att bli tvungen att köpa erforderligt virke på auktion kan möjligen bli oöverstigligt för hushållet och också därmed medföra att organisationen av betesgången förändras. Här torde sannolikt hushållets motvilja mot kontanta utlägg ha relevans i hushållets bedömning av vad gärdselvirke får kosta.

Vallning och tjudring ställer krav på hushållets arbetskraftsresurs då någon medlem på heltid måste följa djuren. (Tjudrade djur måste ständigt flyttas i takt med att de äter rent inom radien för tjuderlinan.) Läger man därtill laga skifte och 1857 års hägnadsförordning medför det rimligen att hushållet i en by kan få det svårare att ordna gemensam vallgång. Det enskilda hushållet kan därmed tvingas till att ansvara själva för de egna djurens betesgång. I en sådan si-

tuation torde hushållet i första hand låta någon ur det egna hushållet sköta sysslan eller eventuellt till och med anställa någon att utföra sysslan, förutsatt att denne person är nöjd med mat, husrum och kläder som huvudsaklig lön. Det är först när den kontanta andelen av lönen stiger som hushållet eventuellt uppfattar att vallning och tjuvring blir dyrbart. På så sätt tolkas frågelistematerial från Bohuslän. Här ersattes vallhjon med hägnader efter 1890. I detta torde den gryende industrialiseringen av landet, efter 1870, bidragit till ökande krav på kontant ersättning då det började finnas möjligheter att få lönearbete utanför jordbruket.⁴³²

Den prisjämförelse mellan gärdesgård och trädstängsel vilken Morell presenterar med avseende på 1940-talet är helt adekvat.⁴³³ Vid denna tid hade skogen rent generellt fått ett värde som råvara för massaindustrin. Arpi beräknar Sveriges årliga totala virkesförbrukning i medeltal, under perioden 1946–50, till 42,9 miljoner kubikmeter rundvirke, fub. Husbehovsvirke och brännved stod för 15,4 miljoner kubikmeter och massaved för 12,8 miljoner. Motsvarande uppställning för perioden 1876–80, den första period som massaveden finns med i, lyder på 30,6 miljoner kubikmeter i årlig total virkesförbrukning. Husbehovsvirke och brännved räknas till 17,3 miljoner och massaved till 0,1 miljoner kubikmeter. Under perioden 1951–55 överstiger för första gången massavedsförbrukningen husbehovsförbrukningen.⁴³⁴ Därmed, och först då, hade gärdselvirket i den egna skogen – generellt sett – plötsligt fått ett pris och en alternativ avsättning och kunde inte lika enkelt ses som något som endast "kostade" arbetet inom familjejordbruket.

Således tror jag att familjejordbrukets bevekelsegrunder för att hålla kvar vid sina gärdesgårdar har förändrats över tiden. Virkesbrist – i första hand beroende av transportvärigheter – har troligen varit avgörande för anläggandet av enkla stenmurar och gropavallar före 1800-talets mitt men inte i tiden därefter. Här torde faktorer som laga skifte samt en förändrad möjlighet att avtala bort hägnader haft betydelse samtidigt som

transporter blev billigare. Lönerna steg i takt med landets gryende industrialisering och emigration. Lönekostnader torde däremot inte ha haft relevans förrän under 1800-talets sista decennier då det *kontanta* inslaget i lönen steg.

Laga skiftets, den förändrade hägnadslagstiftningens och växtföljsjordbrukets inverkan på hägnaderna.

Vad fick då laga skiftet för resultat i kombination med ändringarna i hägnadslagstiftningen? Förändringen av hägnadslagstiftningen, 23 oktober, 1850, innebar bland annat att det blir möjligt att avtala bort hägnad på utmarken. 21 december, 1857, förenklas lagstiftningen ytterligare. I denna senare förordning åläggs djurägaren att "medelst hägnad eller vallning eller på annat sätt, om dem hålla sådan vård, att de icke olovligen inkomma på annans ägor" samtidigt som förordningen inskräper att det skall vara hägnat i rågångar, "stängsel skall i ägoskillnad sättas": paragraf 1 respektive 12. I paragraf 19 förenklas och formaliseras dessutom de 1850 införda reglerna att avtala bort hägnader på *utmarken* inom byalag och skifteslag.

Laga skifte innebär en total omarrondering av all mark i den by som skiftas. I stort sett all mark får nu en klart definierad ägare. Därmed försvinner i stort sett principen att nyttja resurser gemensamt till husbehov. Därtill kommer sättet att definiera den jord som faller på den enskildes lott i skifteslaget. Storskiftesförordningen innehöll ju en möjlighet att kompensera sämre jord genom ökad areal. Detta synsätt behålls i laga skiftesstadgan men här införs också möjligheten för lantmätaren att räkna in sådan jord som vid skiftesförrättningen bedöms gå att odla upp till åker till *invösningsjorden*. Således ingår en framtida stipulerad markanvändning i stadgans beräkningsgrund. Med denna i bakhuvudet fördelas sedan hela byns mark mellan delägarna och utflyttning av vissa hemman sker. Med nödvändighet kommer därför laga skiftet att leda till nyodling som till en del inte är betingad av en ökande befolkning.

Skifteslinjerna uppkomna *fas* "nya" rågångar graf 12 i stängsel 1857; "stängsel" oskiftad by ut rågång som gå

I kapitel 13 laga skiftets in genom att mät addera dessa gamla rågång v angränsande l sedan dividera och två medel värde som by stängas gärdes rågångar och ledning av in totala markar genom att mu centsatsen. De bart minimivä har ett mått på att beröra in båda dessa m rialeit i sig inte rrollera hur my heten stängde verkligen kom

Jämförs så o per brukar/ä med dessa två tet olika betyd områdena. Jär nen innan skif sina gärdesgå minghundra s *dr* hägnad att kare/ägare. I öka 30%. Om Nysättras gärde efter skiftet jä Seminghunde hägnadsinne skulle hägnad ningen torde

Hur det ve la. Ovan anfö

Skifteslinjerna mellan de genom skiftet uppkomna *fastigheterna* är att betrakta som "nya" rågångar vilka strikt omfattas av paragraf 12 i stängselförordningen 21 december, 1857; "stängsel skall i ägoskillnad sättas". I en oskiftad by utgörs ägoskillnaden av den rågång som går mot angränsande byar.

I kapitel 13 har jag försökt att jämföra laga skiftets inverkan på hägnadsbeståndet genom att mäta upp de nya *skifteslinjerna* och addera dessa till *skifteslinjer i rågång*, den gamla rågång vilken utgjorde byns gräns mot angränsande byar. Den totala summan har sedan dividerats med antalet brukare/ägare och två medelvärden framräknats. Ett maxvärde som bygger på att det kommer att stängas gårdesgård i samtliga uppmätta nya rågångar och ett minimivärde där jag med ledning av inrösningsjordens andel av den totala markarealen sänker denna maxsiffra genom att multiplicera maxvärdet med procentsatsen. Detta för att erhålla ett jämförbart minimivärde. Därmed menar jag att jag har ett mått på den gårdesgård som kommer att beröra inrösningsjorden. Märk väl att båda dessa mått är teoretiska då kartmaterialet i sig inte ger någon möjlighet att kontrollera hur mycket gårdesgård som i verkligheten stängdes eller hur mycket mark som verkligen kom att nyodlas.

Jämförs så den totala längden gårdesgård per brukare/ägare före skiftet, tidsskikt IV, med dessa två värden, max och min, fick skiftet olika betydelse inom de tre undersökningsområdena. Jämförs maxvärdet med situationen innan skiftet skulle Nysättras brukare öka sina gårdesgårdar med strax över 60%. I Seminghundra skulle det däremot bli 20% *mindre* hägnad att stänga och underhålla per brukare/ägare. I Gudhem skulle hägnaderna öka 30%. Om minimivärdet tillämpas skulle Nysättras gårdesgårdar minska till en tredjedel efter skiftet jämfört med innan skiftet. Även i Seminghundra skulle brukarna minska sitt hägnadsinnehav till en tredjedel. I Gudhem skulle hägnaderna minska med 10%. Sanningen torde ligga någonstans där emellan.

Hur det verkligen blev går ej att fastställa. Ovan anförda beräkning berör inte de

hägnader som kom att stängas i samband med att ägorna *inom* en enskild fastighet hägnades med utgångspunkt för den fortsatta produktionen. Det har inte heller varit möjligt att, inom undersökningens ram, kontrollera i vilken utsträckning hägnader på utmarken avtalades bort mellan skifteslagets delägare i respektive undersökningsområde. Troligen finns det sannolika skäl att anta att hägnaderna ökade generellt sett i landet under 1800-talets senare del, i varje fall för södra och mellersta Sveriges skogs- och mellanbygder.

Åkerbruket var fortfarande i allt väsentligt beroende av kreatursgödsel för att kunna bedrivas uthålligt. Skiftet i sig kan omöjligen ha ändrat på detta förhållande. Den enskilde markägaren/brukaren var fortsatt tvungen att samordna åkerbruk och boskapsskötsel och hade att fysiskt organisera sin fastighet efter detta. Mönstret av betesgång på in- och utägor sedan tiden före skiftet var nu tvungen att ordnas enskilt inom fastigheten. Rågång på inägomark mellan två fastigheter torde ha hägnats i mycket hög utsträckning då någon möjlighet att avtala bort hägnad i dessa lägen inte medgavs i 1857 års förordning. Därmed torde också i princip alla hägnadslag upphöra. Vid 1800-talets mitt var det fortfarande ovanligt att växtföljdsjordbruk hade införts eller att vall odlades särskilt, vilket torde leda till att det stora flertalet av de laga skiften som genomfördes före 1850–60 inte i någon väsentlig grad ändrade rådande trädessystem.⁴³⁵ Således torde inägorna på den enskilda fastigheten bli inrättade på samma vis som byn varit innan. Ett två- eller tresäde behövde organiseras i miniatyr på fastighetens inägor; en två- eller tredelning av åkerarealen med hjälp av i första hand gårdesgårdar där trädessgårdet fortfarande fungerade som en väsentlig del av fastighetens betesresurs.

Oavsett om hägnader avtalades bort i rågångar mellan nya fastigheter av skifteslagets medlemmar på utmarken eller ej, torde den enskilde haft behov av att stänga mellan skogen och åkern, förutsatt att skifteslotterna låg i fysiskt samband med varandra. Säkerligen

stängdes det mellan inägor och utmark om ett fortsatt gemensamt utmarksbete kom att bedrivas. Avtalades inte stängsel bort på utmarkens rågångar torde skiftet ha inneburit att behovet av beteshagar i väsentlig grad ökades inom fastigheten.

När så småningom växtföljdsjordbruk, där vall ingår som del i växtföljden, är allmänt spritt och vedertaget har vi nått till 1800-talets två sista decennier, eventuellt sista decennium. Detta innebär att delar av höet som behövs som vinterfoder kommer att odlas på åkermark. De sämsta delarna av utmarken behöver inte längre tas i anspråk för bete eftersom delar av ängsmarken nu kan omföras till beteshagar. Den grundläggande näringsämnesmässiga kopplingen mellan åkerbruk och boskapsskötsel ligger fortfarande kvar oförändrad. De delar av åkern som måste trädas används också fortsatt som bete samtidigt som vår- och efterbete förekommer.

Under 1880-talet slås större delen av den västeuropeiska spannmålsodlingen ut av billig spannmål från Ryssland, USA och Kanada vilken med hjälp av ångkraft kan fraktas på köl och järnväg till Västeuropa. I Sverige får därmed boskapsskötseln en större betydelse och en mejerinäring börjar så sakteliga spira, även i områden som av hävd haft en spannmålsinriktad produktion.⁴³⁶ Därmed har vi plötsligt också hamnat i den tid som frågelistmaterialet är väl ägnat att belysa.

Från min egen genomläsning av svaren på frågelista Nm 144 har jag två svar vilka anger att i samband med växtföljdsjordbrukets inrättande delades inägor i likvärdiga bitar efter växtföljdens antal år.⁴³⁷ Lotterna skildes åt med hjälp av permanenta gärdsgårdar. Ett av svaren, från Nora socken, Väla härad och Uppland, anger att:

"efter de "laga skiftena" på 1860-talet indelade bönderna vanligen sin åkerareal i 7 st. skiften, som merändels var för sig omgärdades med vanliga gärdsgårdar, då trädeskiftet lätt kunde användas till bete för fåren och simplare hägnader icke stoppade för dem. Fåren höllo också trädan ren från ogräs. Utom detta kunde genom hägnaden vilket skifte som helst betas när man ville."⁴³⁸

Det andra svaret från Värmland, Fryksdals härad och Västra Emterviks socken, beskriver – i ett avsnitt i frågelistan som ansluter till frågorna om stenmurar – hur ett hemman, Myrhult, har nyodlat och indelat nyodlingen i 5 skiften med stengärdsgårdar emellan.⁴³⁹

Genom Olle Lundkvists uppsatsarbete har jag fått ta del av två svar på frågelista Nm 155 Växtföljden i jordbruket.⁴⁴⁰ Ett av svaren skriver att en 7-årig växtföljd kom att tillämpas efter skiftets genomförande. Växtföljden organiserades "genom åkerarealens indelning i 7 skiften genom gärdsgårdar".⁴⁴¹ Det andra svaret på Nm 155 är mer oklart i detta avseende. Framförallt framgår inte om fastigheten är skiftad eller ej. Svaret relaterar dock att fåren gick på trädesbete där varje djurägare hade sin lott vilken hägnades med trädeslyckegärdsgård.⁴⁴²

De två uppländska svaren torde utan problem kunna jämföras med den bild av hägnadsorganisationen som Flygare presenterar för undersökningsområdet Fjärdhundra i sin avhandling. Hennes resultat bygger på analys av folkminnesmaterial i syfte att försöka bestämma arbetsorganisationen inom familjejordbruket i tiden kring sekelskiftet 1900; vem inom hushållet som utförde vilka arbetsuppgifter. Hon skriver att:

"i Mälardalen vallades djuren när de betade på trädor eller på skördade åkrar. Korna vallades av pigorna om hösten så att djuren inte förirrade sig in i oskördade gården. Efter skörden fick korna beta på sädeshalvan medan får, kalvar och svin betade på trädeshalvan. Däremot förefaller djuren inte ha vallats på betesbackar eller i skogsbeten utan dessa bör ha varit hägnade. Både pojkar och flickor samt gamla gubbar uppges som vallhjon."⁴⁴³

I förstone kan uppgifterna tyckas motstridiga men de behöver nödvändigtvis inte vara det. Flygare är inriktad på att utreda vilka arbetsuppgifter som anförtroddes hushållets olika medlemmar med avseende på kön och ålder. Således det som jag har kallat kodning i kapitel 10 ovan. Det vallningsarbete som Flygare beskriver äger *endast* rum på inägorna vilket är av största vikt för mitt resone-

mang. Flygare anfö-
att så skedde på ut-
och sädeshalva i c-
åtskilda av en gär-
lades i sädeshalva
förrrade sig in i osk-
en verkar gälla ett c-
i ett tvåsädesystem
på redan avmejade
utsatt att djuren va-
upphört i samband
avmejat och sädes-
logen. Betesgänger
har pågått ända se-
ning vilket förutsät-
nat. Här beskrivs e-
jordbruk inte är i
inte på något vis u-
en skiftad fastighet
olikheter med här-
förutsättningar. I c-
det inte orimligt a-
lades även på träd-
utgångspunkt i m-
rial mycket svårt a-
i skogs- och mellan-

Flygares avhan-
en jämförande ana-
två svenska slättbyg-
i Uppland och G-
varför det är möj-
om vallning och va-
från västsvenskt or-
gare skriver att "fol-
tar om hur djuren
och Västergötland
sig om något olika
med att beskriva h-
niserad i de bägge
med ledning av sin-
av personer ur ge-
under tidigt 1900-

"I Fjärdhundra li-
gick djuren och l-
ker. Skogsbetena
med gärdsgårdar,
pediment hägnad
järnträd. Reparati-
liksom uppsättnin-
arbete som tidsm-

mang. Flygare anför inga positiva belägg för att så skedde på utmarksbetena. Trädeshalva och sädeshalva i citatet ovan torde ha varit åtskilda av en gårdesgård. Endast korna vallades i sädeshalvan om hösten så att *de inte förirrade sig in i oskördade gården*: beskrivningen verkar gälla ett efterbete på ett sädesgärde i ett tvåsädssystem. Här kan betet påbörjas på redan avmejade delar av sädeshalvan förutsatt att djuren vaktas. Vallningen torde ha upphört i samband med att hela gårdet blev avmejat och sädeskärvarna blivit inkörda på logen. Betesgången på trädan, trädeshalvan, har pågått ända sedan betessläpp utan vaktning vilket förutsätter att detta gårde är hägnat. Här beskrivs en situation där växtföljdsjordbruk inte är infört men som däremot inte på något vis utesluter att det rör sig om en skiftad fastighet. Naturligtvis förekommer olikheter med hänsyn till naturgeografiska förutsättningar. I en utpräglad slättbygd är det inte orimligt att tänka sig att djuren vallades även på trädesebete men jag har med utgångspunkt i mitt eget folkminnesmaterial mycket svårt att tänka mig att så skedde i skogs- och mellanbygd.

Flygares avhandling är uppbyggd kring en jämförande analys av familjejordbruket i två svenska slättbygdsområden, Fjärdhundra i Uppland och Grästorps i Västergötland, varför det är möjligt att se vad som anförs om vallning och vallningsorganisation även från västsvenskt område vid samma tid. Flygare skriver att "folkminnesmaterialet berättar om hur djuren vallades både i Uppland och Västergötland. Ändå förefaller det röra sig om något olika system."⁴⁴⁴ Hon går vidare med att beskriva hur betesgången var organiserad i de bägge undersökningsområdena med ledning av sina egna utförda intervjuer av personer ur generation I, vilka var barn under tidigt 1900-tal.

"I Fjärdhundra liksom i omgivande bygder gick djuren och betade på inhägnade marker. Skogsbetena var vanligen inhägnade med gårdsgårdar, medan slättervallar och impediment hägnades med stängselstolp och järntråd. Reparationsarbeten på hägnaderna liksom uppsättning av nya hägnader var ett arbete som tidsmässigt inföll runt vårbruket.

I Grästorps liksom i stora delar av västra Sverige hade man ett annat betessystem. På slättgårdarna hölls djuren tjuvrade under försommaren. När slåttern var klar släpptes djuren på slättervallarna för att beta återväxten. Dessa marker var inte hägnade utan djuren måste vallas. Lika så vallades de djur som betade på skogen. Där man hade gått om skogsbete kunde vallningen påbörjas direkt vid betessläppningen, liksom på gårdar med god tillgång på impediment och åraviner. Vallning var ett typiskt arbete för små flickor och pojkar och flera informanter fick börja valla redan före skolåldern."⁴⁴⁵

Beskrivningen för Grästorps skall kompletteras med den bild som folkminnesmaterialet ger för årtiondena runt sekelskiftet 1900.

"I Västergötland vallades djuren både på åkermark och utmark. Svaren på frågelista M 146 uppger att vallhjonerna bestod av gamla män eller unga pojkar. När man bodde i byalag, säger en av upptecknarna, brukade en pojke eller gammal gubbe valla för hela byn, då djuren betade på utmarkerna. Hemma vid gården kunde emellertid flickorna valla."⁴⁴⁶

De uppgifter som citaten rymmer om förhållandena i Västergötland är helt i linje med vad jag tycker kunna mig läsa mellan raderna i mitt eget folkminnesmaterial. Väl att märka utesluter inte informationen närvaron av hägnader. 1857 års paragraf 12 innebär fortfarande att hägnader ska stå i ägoskillnaden: rågången mellan fastigheterna. Däremot har citaten bäring på den hägnad som står *inom* en fastighet. Det är i egenskap av hägnader som i första hand är uppförda i rågång som jordvallar och enkla stenmurar omtalas i de av mig redovisade frågelistsvaren i kapitel 14 ovan.⁴⁴⁷ I de fall stenröjning förekom på inägorna är det inte ovanligt att åkermarken kringgärdas av stenmur eller alternativt stenmurar förstärkta med en kortlagd gårdsgård. Ett av mina svar från Broddetorps socken i Gudhems härad anger att 70% av odaljorden var omgiven av stenmurar kring sekelskiftet 1900. Dubbla stenmurar med trögårdsgårdar ovanpå eller gårdsgårdar stängda ovanpå en jordvall var

ligen, skrivs in i domboken samt förnyas med 10 års intervall).

En möjlig effekt av 1857 års förordning tillsammans med laga skiftets genomförande, vilken troligen skulle kunna förklara den generella trenden i mitt frågelistmaterial, är att hägnader i rågång stängs betydligt ordentligare och bättre än de hägnader vilka endast är belägna inom en fastighet. Här framskymtar också en anpassning av hägnaderna, höjd och täthet, runt enskilda beteshagar till det djurslag som skall stängas inne av hägnaden.

De ansträngningar som gjordes av skogsstyrelsen att inrätta beteshagar med insådd vall, i Väster- och Norrbottens län under 1930-, 40- och 50-talen, de så kallade *betesförbättringarna*, torde i någon mån stödja denna spekulation och troliggör vidare mitt antagande om ett fortsatt gemensamt utmarksbete utan hägnader under 1800-talets andra hälft i Norrland.⁴⁵¹ Skogsstyrelsens intresse var riktat mot att få bort alla betesdjur från skogen.

I det undersökta frågelistmaterialet är rena slättbygder svagt representerade, kapitel 4. Här torde dock ett minimum av hägnader ha bibehållits då kopplingen mellan djur, stallgödsel och åkerbruk var oförändrad. Den omfattande handeln med virke vilket beläggs i både det historiska kartmaterialet, husesynsprotokollen och sockenkartebeskrivningarna samt handeln med hankar, frågelistmaterialet, tyder på att det bör ha förhållit sig så. Som framgår av kapitel 14 krävs en mycket långvarig skogsbrist för att denna skall inverka på valet av hägnadssätt. Gärdesgårdar av trä torde ha dominerat i rena slättbygder – åtminstone ända fram till 1850-talet – på riksplanet. Dock hade den sannolikt börjat få konkurrens av andra hägnadstyper under 1800-talets första hälft i Västsverige, jordvallar och enkla stenmurar. Sammantaget bör dock gärdesgårdar inte ha varit direkt ovanliga på slättbygden kring sekelskiftet 1900. Taggtråden var här inget alternativ. Denna introducerades för första gången i världshandeln 1875.⁴⁵²

Summeras bilden av hägnadsbeståndet på riksnivå vid sekelskiftet 1900 med avseen-

de på mängden anser jag det rimligt att tro att hägnaderna generellt sett ökade i omfattning från 1850-talets mitt och framåt; främst som ett resultat av nyodling, folkökning samt kopplingen mellan djurhållning och åkerbruk. 1857 års förändring av stängselordningen torde snarast ha ökat hägnaderna än minskat dem. Den stora skillnaden från perioden innan är att hägnaderna fysiskt av lagen tvingas ut till rågångar istället för att som förut huvudsakligen omgärda inägomarken. Laga skifte torde till en början ha inneburit att det trädessystem, en-, två- eller tresäde, som tillämpades i byn före skiftet även styrde organisationen och markutnyttjandet för den genom skiftet tillskapade fastigheten. Därmed skulle den enskilda fastigheten förlora eventuella skalfördelar, grundade på geometriska samband, som fanns inbyggda i att ha en stor cirkulär inägomark kringgårdad av en gemensamt underhållen gärdesgård. Särskilt tydligt borde detta bli inom ett tresädesområde av den modell som bedrevs i Gudhem. Här torde även stängselförordningen haft stor betydelse för att upplösa eventuellt förekommande hägnadslag inom två- och tresädet. Fortfarande har dock naturgeografin i kombination med valet av trädessystem stort förklaringsvärde regionalt och lokalt. Ökningen torde ha varit mest markant i södra Sveriges skogs- och mellanbygder medan slättbygderna torde ha uppehållit ett minimum av hägnader och då särskilt markant i Västra Sverige. Likaså bedömer jag att det norrländska hägnadsbeståndet ej ökade särskilt dramatiskt. Här torde man haft all anledning att avtala bort hägnader på utmark.

Skogsbrist ledde paradoxalt nog troligen till att den täta hankgärdesgård stängd med hankar dröjde sig kvar längre på slättbygden än i skogsbygd trots att man kanske här hade mest att tjäna på att övergå till glesare gärdesgårdar stängd med vidjor. I varje fall om hushållet var tvunget att köpa alla insatsvaror, virke och hankar. Likaså höll den sig troligen kvar längre i områden med en relativt sett tätare fårstam än riksgenomsnittet under andra hälften av 1800. (Se nedan).

Boskapsstockens sammansättning och dess betydelse för sättet att stänga gårdesgårdar

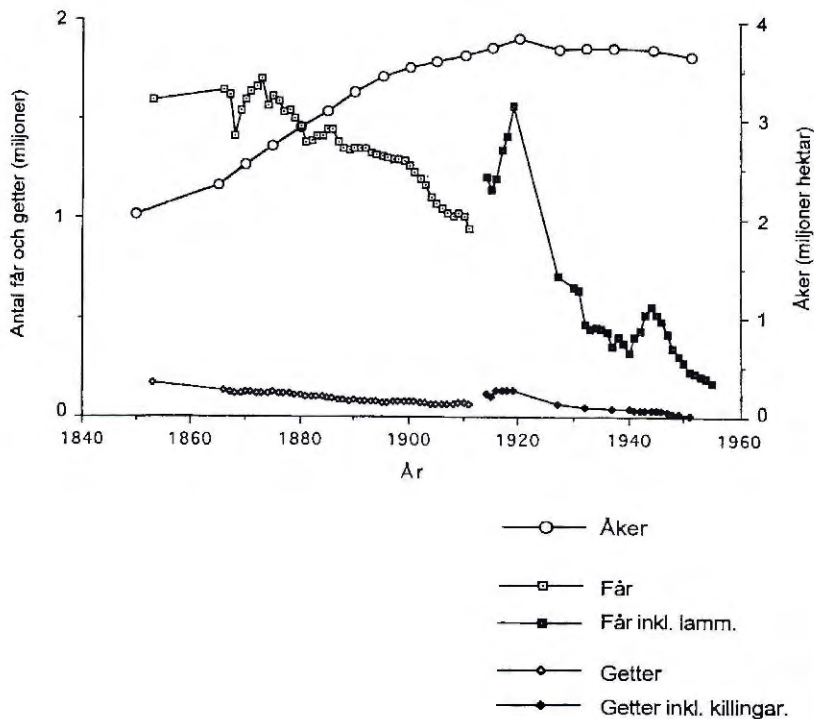
Resultaten i kapitel 9 pekar på ett klart samband mellan gårdesgårdens höjd och täthet med avseende på de djur som den skulle utgöra hägn för. Det är framför allt sammansättningen inom den enskilda gården som var viktig i sammanhanget. Så länge som kor, hästar, får, getter och svin fanns på varenda gård behövde de permanenta hägnaderna, hankgårdesgårdarna, vara anpassade därefter. De måste vara tillräckligt höga för att utestänga hoppbenägna djur samtidigt också tillräckligt täta så att inte framförallt får och lamm men även killingar skulle kunna gå igenom. 1857 års stängselförordnings paragraf 19 tillåter att gårdesgårdar av olika täthet kan stängas och fortfarande betraktas som laggilla. Även om det finns brister i 1800-talets jordbrukstatistik i det absoluta antalet djur är den ändå tillräckligt bra för att spåra generella trender.⁴⁵³ Nedgången av framförallt fårstammen, men även getstammen, under 1800-talets sista hälft, är sannolikt

den faktor som enskilt haft störst påverkan på hur gårdesgårdar stängdes.

Att vidjan dominerar så totalt i frågelistmaterialet torde ha med detta att göra. Rent tekniskt låser vidjan gårdslen vid störpåret på ett helt annat sätt än en hank. Därmed kan en glesare gårdesgård konstrueras då en gårdesgård som är stängd med vidja inte sjunker ihop vilket en hankgårdesgård gör kort tid efter det att den är uppstängd, kapitel 7. Får hölls huvudsakligen för ullens skull. Nedgången i fårstammen är intimt förknippad med ökade möjligheter att köpa billigt bomullstyg efter 1850.⁴⁵⁴

Getstammens minskning kommenteras under 1900-talets första decennium i följande ordalag:

”Äfven geten, som i allmänhet passar för samma trakter som fåret, har liksom detta fått vika för den framåtskridande odlingen, men getternas antal har ännu mera än fårens gått tillbaka äfven i de föga uppodlade delarna af vårt land, till följd av sitt rykte som ungskogsförödare. I den mån, skogen har fått värde, har obenägenheten mot getternas betande på skogen blifvit allt allmän-

Figur 58. Får och getstammens nedgång 1850–1955. Efter Slotte 2000, *Arbete II*, s. 11.

nare, och i flertalet fall färdadt mot getmark. Då det är betande inom h... som alldeles förs... land med undan... nobergs län me... kinge, Skåne, H...

Av citatet, från I... utbredningsom... tid i stort samma... gårdesgårdens u... framträder i fråg... I kapitel 12 visas... gården inte drar... rande långlagd av... för skogsbrist int... förklaring till häg... emot framgår de... ren, vilka begagn... lerna i kapitel 9,... gjorde både en l... kortlagd gårdesg... sig det rörde sig... Därmed är det in... lagda gårdesgård... sekvens av en ge... inte vallar eller t... Den kortlagda g... i mitt västgötska... dock ett möjlig... skogsbrist så till... från allmänning... standardiserad l... belägg är det do... bestämdhet.

Hägnader, l... vallning

En sak som reda... de avsnitt är val... det skrivits en et... av Mátyás Szabó... begrepp för sve... förallt saknas en... sträckning den... ningen är betin... skydda eller sty... Över tiden tycks...

nare, och i flertalet af rikets län är förbud utfärdadt mot getters betande på ohägnad mark. Då det är stor svårighet att hålla getter betande inom hägnad, ha de därför så godt som alldeles försvunnit i hela Svea- och Götaland med undantag hufvudsakligen för Kronobergs län med angränsande delar af Blekinge, Skåne, Halland och Älfsborgs län.⁴⁵⁵

Av citatet, från 1909, att döma torde getens utbredningsområde i Götaland vid denna tid i stort sammanfalla med den kortlagda gärdesgårdens utbredningsområde som det framträder i frågelistmaterialet, kapitel 9.⁴⁵⁶

I kapitel 12 visas att den kortlagda gärdesgården inte drar mindre virke än en motsvarande långlagd av samma höjd och täthet varför skogsbrist inte kan anföras som generell förklaring till hägnadstypens uppkomst. Där emot framgår det av kommentarerna till svaren, vilka begagnats som underlag för tabellerna i kapitel 9, att en brantare lutningslinje gjorde både en långlagd, men framförallt en kortlagd gärdesgård, svår att klättra över vare sig det rörde sig om en get eller en fruktjuv. Därmed är det inte orimligt att se den kortlagda gärdesgården som en funktionell konsekvens av en getskötsel som huvudsakligen inte vallar eller tjudrar getterna under bete. Den kortlagda gärdesgård som framskymtar i mitt västgötska material, kapitel 13, har dock ett möjligt indirekt samband med skogsbrist så till vida att virket som erhålls från allmänningarna eventuellt har varit av standardiserad längd, *femalningar*. Utan fler belägg är det dock svårt att hävda detta med bestämdhet.

Hägnader, hinderdon och vallning

En sak som redan bitvis berörts i ovanstående avsnitt är vallning. Vallning är, trots att det skrivits en etnologisk avhandling i ämnet av Mátyás Szabó 1970, inte ett klart definierat begrepp för svenska förhållanden. Framförallt saknas en undersökning i vilken utsträckning den mänskliga närvaron i vallningen är betingad av behovet att vakta, skydda eller styra djuren i betesgången. Över tiden tycks vallarens roll sannolikt ha

förändrats.⁴⁵⁷ Dessutom bör vallning och djurens betesgång sättas i relation till förekomsten av gärdesgårdar och dessas fysiska placering, *hägnadssystemet*. Szabó konstaterar dock att personer sysselsatta med vallning – i detta fall vallkullor ifrån fäbodområdet – anförtroddes en lång rad sysslor vid sidan av det egentliga vallningsarbetet.⁴⁵⁸ Vallningens innehåll eller eventuellt förekommande extra arbetsuppgifter diskuteras inte med någon större precision för övriga delar av landet.

Mats Sjöberg har i sin avhandling 1996, om agrart barnarbete under perioden 1860–1930, visat att vallningsarbete var en mycket vanlig orsak till att barnen, helt eller delvis, uteblev från skolan under denna period.⁴⁵⁹ Sjöbergs undersökningsområde består av fyra socknar i Bolstads pastorat vilket är beläget inom Sundals härad i Dalsland. Sjöberg har intervjuat fyra personer, födda 1900–14, vilka växte upp på små och medelstora familjejordbruk i undersökningsområdet. De fick alla som barn börja valla vid ca 7 års ålder. Antingen den egna gårdens djur eller granngårdarnas.⁴⁶⁰ Utifrån intervjuerna ger Sjöberg följande beskrivning av vallningsarbetet och dess innehåll:

”När korna släpptes ut efter morgonmjölkningen började arbetet för vallpojken/flickan. Arbetet bestod i princip av att föra korna till platser där gräset var ymnigt, att söka nya allteftersom djuren betade och att försöka hålla djuren samlade. Valet av betesplats var viktigt därför att dåligt/magert bete gav en sämre mjölk och tvärtom. Om valet av betesplats var ett viktigt inslag i arbetet så var ett annat att försöka hålla djuren borta från växande och fredad gröda, till exempel spannmålen på åkern. Det största problemet när betet var magert var att djuren sökte sig ut i allt större cirklar. Att hålla dem samlade var då ett kritiskt moment. Ett annat besvärligt moment var att vattna korna. Detta måste ske med jämna mellanrum eftersom korna annars gav sig ut på egna färder för att söka vatten. Vattningsturen innebar att korna måste samlas ihop och ledas till någon damm eller annan vattenkälla. Vid middagstid, mitt på dagen, skulle djuren återföras till ladugården för mjölkning. Det var ovanligt att korna mjölkades ute vid betesmarken. Efter middagsmjölkningen togs korna åter ut på bete.

Sedan vallades de tills korna skulle återkallas för dagens tredje mjölkning – kvällsmjölkningen.⁴⁶¹

Tyvärn redogör inte intervjuerna för hur det förhöll sig med eventuellt förekommande hägnader. Av Sjöbergs avhandling framgår att det i samband med 1857 års lagändring upprättades föreningar i undersökningsområdet om gärdesgårdars borttagande samt att det sedan länge rått svår virkesbrist därstädes.⁴⁶² I frågelistmaterialet kommer ett av beläggen för gropavallar från detta härad, E.U. 37836. Sannolikt borde därför ovanstående beskrivning av vallningsarbetet och djurens rörelsemönster relateras till ett minimum av hägnader vilka huvudsakligen borde ha återfunnits i rågångar på inägomarken. Rimligen bestod de föreningar (överenskomelser) som upprättades för att avtala bort hägnader in i relativt sen tid. Att vallning fortsatte att vara viktig regionalt under ovanstående förutsättningar styrks även av de platsannonser Sjöberg refererar till, införda i Elfsborgs Läns Annonsblad under åren 1915–25, där vallare regelbundet eftersöktes.⁴⁶³

Gärdesgårdar och djur sammanförs däremot grundligt i Szabós kapitel om *hinderdon*; olika typer av mekaniska hjälpmedel som sattes på betesdjuren för att hindra dessa från att hoppa, bryta eller krypa igenom gärdesgårdar.⁴⁶⁴ Hinderdon kompletterades med olika mer eller mindre plågsamma, i många fall kirurgiska ingrepp, på framförallt får, svin och getter.⁴⁶⁵ Genomgången är grundlig men ingen egentlig koppling görs mellan vallningens utbredning å ena sidan och gärdesgårdar, betesdjur samt hinderdon å andra sidan. Detta trots att Szabó presenterar en karta, ur Atlas över svensk folkkultur, huvudkarta XXIV, över förekomsten av vallhjon.⁴⁶⁶ Vallhjon av olika kön och ålder beläggs här i hela Sverige.

Utifrån mina egna undersökningar kan inte heller jag ge någon exakt definition av vallning och vallningsarbetets huvudsakliga arbetsuppgifter. Jag tror även att folkminnesmaterialets uppgifter om vallhjon måste beaktas utifrån det sena 1800-talets förutsätt-

ningar samt till den kulturgeografiska bygd som svaren relaterar till. Jag skulle misstänka att svar som relaterar vallhjon ifrån framförallt Västergötlands och Dalslands slättområden ofta fick arbeta i en situation där uppodlingen nått ett maximum och betesarealen ett minimum med betesbrist som följd. Här kan vallhjonets uppgift huvudsakligen ha varit att tillse att hungriga kor inte bröt sig igenom hägnader in till växande gröda. Särskilt som det vid denna tid var möjligt att stänga ett minimum av hägnader samtidigt som dessa, om de stod inom den egna fastigheten, inte behövde följa lagens krav på höjd och hållfasthet. Eventuellt kan också en långvarig skogsbrist i dessa områden ha medfört att hägnaderna var i undermåligt skick och att djuren därför behövde vallas som komplement till gärdesgårdarna. (Lantmätarens kommentarer till 1716 års karta över Brunnhem i Gudhems härad kan tolkas i den riktningen.) Jag tror att nedanstående citat från 1800-talets Irland relaterar till en likartad situation som den ovan skisserade:

"P. Knight, who was a civil engineer by profession, writing about the Mullet peninsula, County Mayo, in 1836, testifies not alone to the activity of the herdsman but also to local conditions which made his presence imperative: 'I have said before that the enclosures were but few, merely the fence which surrounds the tillage parts; being made of partly rounded stones, and partly of sandy sods and soil. They are of the poorest description, and in winter generally crumble to the ground. In spring, the surrounding fence is being repaired by the common labour of the village, under the direction of the headman; no individual feeling a particular interest for one part more than the other, it is generally very slovenly and ill done. The herdsman keeps off the cattle'.⁴⁶⁷

I det undersökta etnologiska material berörs hinderdon sporadiskt i några få svar vilket främst beror på att frågelistorna inte explicit efterfrågar upplysningar av detta slag. Djurslagen skymtar däremot fram i sammanhang som har betydelse för gärdesgårdens tekniskt/fysiska utformning, kapitel 9. Däremot tycker jag kunna sluta mig till att gärdesgårdar är utformade och satta i sådana fysiska

lägen att de und-
skall reglera djur-
rör sig om att s-
kompletterade m-
verkan. I de fal-
någon effekt, för-
tillgreps hinderd-
utformade på ett-
le fungera i ett sa-
gård eller annan-
Gradvis allt hård-
det djur som trot-
fortsatt besvärlig-
text är det svårt
av om de kirurg-
beskrivs använd-
eller om de enda-
visat sig besvärlig-
metoder måste ta-
att reglera getter-
dar utan vallnin-

Rent logiskt m-
rat att reglera be-
kommande djur-
att gärdesgårdar
annan anledning
tiva hägnader t-
efter att de intro-
des de i landska-
introduktionen
700–800 år. Hin-
grepp är huvud-
komplement till
förstås utan det

Betestryck o

Den befolkning
skedde fram till
Sverige bidrog
trycket på skog
heterna ved, gä-
även som betes-
arealen måste k-
av ängsarealen,
foderbehovet.⁴⁶⁸
total minskning
Därmed stod er-
för sommarbete

lägen att de under normala förhållanden skall reglera djurens betesgång, vare sig det rör sig om att stänga inne eller ute djur, kompletterade med minimal mänsklig medverkan. I de fall gårdesgårderna inte hade någon effekt, för ett särskilt besvärligt djur, tillgreps hinderdon. Majoriteten av dessa var utformade på ett sådant sätt att de inte skulle fungera i ett sammanhang där en gårdesgård eller annan typ av hägnad saknades. Gradvis allt hårdare metoder togs till mot det djur som trots hinderdon visade sig vara fortsatt besvärligt i detta avseende. Av Szabós text är det svårt att göra sig en uppfattning av om de kirurgiska ingrepp på getter som beskrivs användes generellt på alla getter eller om de endast togs till då enskilda djur visat sig besvärliga. Blotta existensen av dessa metoder måste tas som intäkt för att det gick att reglera getters betesgång med gårdesgårdar utan vallning.

Rent logiskt måste gårdesgårdarna ha klarat att reglera betesgången för samtliga förekommande djurslag då ingenting talar för att gårdesgårdar skulle ha stängts av någon annan anledning. Hade de inte utgjort effektiva hägnader torde de ha övergetts strax efter att de introducerades. Istället inlemmades de i landskapslagarna i samband med introduktionen och höll sig kvar där under 700–800 år. Hinderdon och kirurgiska ingrepp är huvudsakligen att betrakta som komplement till gårdesgårdar och kan ej förstås utan detta samband.

Betestryck och vidjor

Den befolkningsökning och nyodling som skedde fram till 1850 i södra och mellersta Sverige bidrog med största säkerhet till att trycket på skogarna ökade, på både nyttigheterna ved, gårdsel och byggnadsvirke men även som betesmark, då en ökning av åkerarealen måste kompenseras med en ökning av ängsarealen, som i sin tur betingades av foderbehovet.⁴⁶⁸ Således ledde detta till en total minskning av den tillgängliga utmarken. Därmed stod en mindre areal till förfogande för sommarbete, oavsett om boskapsstocken

ökade eller ej. Dessa faktorer torde ha lett till ett i väsentligt ökat betestryck under 1800-talet i södra och mellersta Sverige.⁴⁶⁹

Den bästa beskrivningen som jag känner till över skogsbetets effekter på trädvegetationen återfinns Christian Vaupells arbete "De Danske Skove" från 1863.⁴⁷⁰ Arbetet har stort värde då spåren efter ett allmänt skogsbete i de danska skogarna, innan fredskovsförordningen år 1805, fortfarande kunde iaktas. Vaupell studerade också hur skogen reagerade på bete av både vilda och tama idisslare i de kungliga danska jaktparkerna. Den danska jägmästaren Sten Bjerke gjorde under 1950-talet egna iakttagelser, i Danmark, södra Sverige och i delar av Norge, och presenterade 1957 sina slutsatser, vilka var helt i linje med Vaupells resultat.⁴⁷¹

En möjlig invändning mot att generalisera slutsatser dragna från de två föregående arbetena kan vara att dessa behandlar lövskogar i den nemoral zonen. För det södra barrskogsområdet och för det norra barrskogsområdet (hemiboreal respektive boreal zon) i Sverige finns inte motsvarande typer av undersökningar utförda. Ett undantag utgörs eventuellt av jägmästare Carl Björkboms arbete "Om skogsbete" från 1907.⁴⁷² Här beskrivs de "skador" som får, get, ko och häst gör på barrträdplantor sett ur ett skogsbruksperspektiv. Späda årsskott avbetas under senhösten och försommaren innan de hunnit bli förvedade. Granen deformeras och får ett buskartat utseende av kontinuerligt bete men överlever ofta som individ medan tallplantor däremot vanligen dör efter upprepade betespåkänningar.⁴⁷³ Jonas Bergquist har i sin avhandling studerat betesskador från älg och rådjur på barrträdplanteringar, framförallt granplanteringar, på hyggen i södra Sverige. Här är det framförallt rådjur som i maj/juni betar färskt topp och sidoskott på barrträdplantor.⁴⁷⁴ Vidare betas alla trädplantor av våra skogs-träd av vilda djur samtidigt som granplantor är de minst begärliga.⁴⁷⁵

Vad som är viktigt att notera i sammanhanget är att både älg och rådjur är i en situation där de kan välja både plats och valet av

föda. Om man däremot utgår ifrån att bete med tamdjur försiggår på en inhägnad betesmark i skogen – vilket är den bild som frågelistmaterialet definitivt förmedlar för sydsvenska högländet där all mark, både inägor och utägor, är hägnade kring sekelskiftet 1900 – är situationen en annan. Betesdjuren kan inte välja. Oavsett om granplantor skadas genom direkt bete eller av tramp torde ett ökat betetryck leda till att antalet granplantor per areal blir förhållandevis litet jämfört med antalet på en motsvarande obetad areal eller en areal med väsentligen lägre antal betesdjur per ytenhet. Björkbom skriver att:

”Den skada, som betes kreaturen göra i Norrlands vidsträckta skogsmarker är svår att konstatera annat än på mera begränsade områden. I södra och mellersta Sverige, där kreaturens antal är proportionsvis större i förhållande till arealen och där skogsodlingar mera allmänt förekomma, är den skada som betes kreaturen göra lättare att påvisa.”⁴⁷⁶

Björkbom redovisar 1905 års statistik – där antalet hästar, nötkreatur, får och getter officiellt uppgick till 4 245 873 stycken djur – och skriver vidare att:

”Af dessa kreatur beta väl alla får och getter samt minst en half million nötkreatur, d.v.s. cirka 2,000,000 i skogarna om sommarren.”⁴⁷⁷

Lägger man därtill oregelbundet men ändå frekvent förekommande betesbränningar samt svedjning på utmarksarealerna torde plantantalet ha minskats ytterligare.

Jag tror därför att ett högt och uthålligt betetryck under 1800-talet, med få granplantor lämpliga för gärdesgårdsvidjor per areal, i hög grad förklarar valet av råämne till vidjor i mitt frågelistmaterial, kapitel 7. I södra och mellersta Sverige är råmaterialet en grankvist hämtad från ett vuxet träd. I ett antal fall anger svaren dessutom att det var brukligt att klättra upp i granarna eller att använda sig av en *kox*, figur 30 i kapitel 7, för att från marken kunna räkka högt upp i träden och skära av lämpliga kvistar. I nordligaste Svealand och hela Norrland består utgångsmaterialet för vidjan av en unggran på 1,2 meters höjd. Detta tolkar jag som att

betetrycket varit väsentligt lägre och att därför ett väsentligt större antal unggranar fanns att tillgå per areal för detta ändamål, vilket i sin tur har gjort att det gick snabbare att ta unggranar på marken än att skära kvistar högt upp i vuxna träd.

Gärdesgårdarnas betydelse

I dagens Sverige har vi mycket svårt att inse gärdesgårdarnas roll och betydelse för jordbruksproduktionen. Gärdesgårdar förknippas med hembygdsgårdar, friluftsmuseer samt når huvudsakligen våra barn genom Björn Bergs illustrationer av Emil i Lönneberga och Teskedsgumman samt Elsa Beskows och Sven Nordquists verk. Av de gärdesgårdar som stängs idag är majoriteten uppförda kring villatomter och sommarstugor i historiskt inkorrekt lägen. Det är svårt att föreställa sig hur otroligt vanliga gärdesgårdarna torde ha varit äldre tid, där de utgjorde ett dominerande element i landskapet.

”Man behöfver blott kasta ögonen på en aldrig så litet upodlad slätt, för at blifva warse hundraletals linier och krökningar af gärdesgårdar, alla så upförde som hade man haft at befara inbrott, af alla i naturen befintliga kreatur.”⁴⁷⁸

Ett landskap utan hägnader som vi idag tar för helt naturligt, var en orimlighet. Omkring 1 000 000 kilometer gärdesgårdar kring 1800-talets mitt räcker 25 varv runt jordklotet.

Att fastställa och belysa gärdesgårdarnas roll och deras stora betydelse för jordbruksproduktionens genomförande har varit målsättningen med undersökningen. De framräknade gärdesgårdslängderna på regional- och riksnivå skänker förståelse för lagstiftning och byordningar, samt de redovisade mängderna i tid, arbete och virke som det varit möjligt att ägna hägnaderna av familj jordbrukets hushåll. Ytterst faller betydelsen tillbaka på gärdesgårdarnas funktion att skilja betande djur från växande grödor. För enskilda individer och hushåll inriktade på självhushåll blir konsekvenserna av brister

i hägnadssystemet inriktade på avsaknade hägnader riskerar ju inte svårare om hägnaderna fanns.

Att hägnader hade kanske åskådligt exempel från ekonomier som förut saknar beredskap för och betesdjur inom.

Det kanske mest samtidigt kanske del utgörs av Mex spanjorerna slutgiltiga delarna av nuvarande talet och konsoliderade kor, får och getter koppor. Den nya återkommande epoken 1543–48, 1563–64 den inhemska beräkningar pekar en slogs ut till följande mark som conqu bruk lades i hög utbud vilka dels var skapsskötsel och produktion; från Spanien. Livsmedel nade spanjorerna folkningen skulle som den inhemska ökade boskapsstrycket av flockar tade i ett landskap hägnader, bröt de duktationen samma hungersnöd. De epidemier och hu inriktade demogra et som 75% av de slogs ut under en

Liknande förlonisationen av d kusten ha fått un Lika litet som u hade Nordameri tens mot vanlig fö

i hägnadssystemet större än för ekonomier inriktade på avsaluproduktion. De senare riskerar ju inte svält som yttersta konsekvens om hägnaderna fallerar.

Att hägnader har betydelse i detta avseende kanske åskådliggörs lättast genom några exempel från ekonomier och världsdelar där betesdjur introducerats i jordbrukande ekonomier som förut saknat sådana och därmed saknar beredskap för att hantera både grödor och betesdjur inom samma system.

Det kanske mest väldokumenterade och samtidigt kanske det mest ödesdigra exemplet utgörs av Mexiko. I samband med att spanjorerna slutgiltigt erövrade de centrala delarna av nuvarande Mexiko under 1520-talet och konsoliderade sitt välde infördes kor, får och getter tillsammans med smittkoppor. Den nya sjukdomen grasserade i återkommande epidemier, 1531–32, 1538, 1543–48, 1563–64, samt 1576–1581, bland den inhemska befolkningen. Demografiska beräkningar pekar på att 2/3 av befolkningen slogs ut till följd av direkt smitta.⁴⁷⁹ Den mark som conquistadorerna tog för eget bruk lades i hög utsträckning ut till haciendor vilka dels var inriktade på extensiv boskapsskötsel och dels inriktade på avsaluproduktion; främst socker för export till Spanien. Livsmedelsförsörjningen, majs, räknade spanjorerna med att den inhemska befolkningen skulle klara av.⁴⁸⁰ I samma takt som den inhemska befolkningen minskade ökade boskapsstockens numerär. Under trycket av flockar med tamboskap, vilka betade i ett landskap som var helt i avsaknad av hägnader, bröt den inhemska livsmedelsproduktionen samman vilket orsakade svårartad hungersnöd. De kumulativa effekterna av epidemier och hungersnöd gör att historiskt inriktade demografer räknar med att så mycket som 75% av den inhemska befolkningen slogs ut under en knapp hundraårsperiod.⁴⁸¹

Liknande förlopp tycks den engelska kolonisationen av den Nordamerikanska östkusten ha fått under 1600-talets första hälft. Lika litet som urbefolkningen i Mexiko hade Nordamerikas indianer någon resistens mot vanlig förkylning, mässlingen, smitt-

koppor eller pesten.⁴⁸² De stammar som var jordbrukande hade heller inga tamdjur utan bedrev ett extensivt jordbruk utan kreatursgödsel.⁴⁸³ Massachusetts Bay-kolonin lyckades tidigt få sina indianska grannar, svårt decimerade av sjukdomar, att acceptera kolonins överhöghet men också dess jurisdiktion:

”There are numerous records from the early history of Massachusetts Bay of court cases between settlers and their Native American neighbours. Many of them – in an ironic commentary on English claims that they were stable farmers while the Indians were rootless nomads – revolved around disputes over the colonists’ roaming livestock, which often damaged native crops and were then killed in revenge by the Indians”.⁴⁸⁴

Ytterligare ett exempel på vikten av väl fungerande hägnader för att skydda växande grödor från betande djur stammar från amerikanska inbördeskriget. Sydstatsarméns regementen blev tidigt under kriget kända för att använda virke från befintliga hägnader till sina kok- och lägereldar, oavsett om hägnaderna hörde till den egna befolkningen eller fienden. Redan våren 1862 ansåg sydstaternas president Jefferson Davis att situationen var så allvarlig att den behövde åtgärdas. Han lät därför utfärda skriftliga order i frågan, genom sin krigskabinettssekreterare Randolph, vilka ställdes till general Joseph E Johnston:

”I am instructed by the President, wrote Randolph, to call your attention to the habit in which many of the regiments have fallen of burning the fences near their encampments and bivouacs, and I must request that you will issue orders requiring ... Army regulations to be executed. Unless the destruction of fences can be arrested it will materially lessen the crop ... and impair the power of the Government to subsist the Army.”⁴⁸⁵

Denna order följdes av flera liknande under hela kriget men fick helt naturligt ingen effekt då sydstaterna inte hade någon organiserad tross. Soldaterna fick ut sin skaffning otillredd. Denna fick de sedan tillaga bäst de kunde i improviserade matlag.

En sista notis från den Amerikanska kontinenten utgörs av taggrådens införande på

Summary

Background, questions addressed and sources

This thesis is devoted to the study of the splitrailfence, the *hankgärdesgård*, peculiar to Sweden and neighbouring Scandinavian countries including the western parts of Russia and some of the Baltic countries. The *hankgärdesgård* is a wooden structure where all materials included in the fence, stakes, rails and withes, are made of wood chiefly Norwegian spruce, *Picea abies*. Thus the distribution of the *hankgärdesgård* in an European context is closely related to the natural distribution of *Picea abies*.

The rails are set in a sloping position in between pairs of stakes. The latter are held together with three withes, *hank* in Swedish, on each pair. From top to bottom of the construction a single, or more usual, two or three rails in sequence pass through six or seven pairs of stakes before touching the ground. The height of the fence, the density of rails and the maximum spacing allowed for the pairs are regulated in the provincial laws from the late 13th century, and are repeated in the national codes of 1350 and 1734. Regulations on fencing and related matters for the grazing of livestock form a major part of the contents in the village by-laws from the 17th to the 19th centuries.

Since the early 12th century the *hankgärdesgård* has been the primary means to protect crops such as grain and hay against damage by livestock in the relatively small – compared to European conditions – Swedish villages surrounded by common arable fields and outlying pastured commons.

Historically, due to natural conditions and geography, Swedish farming has been carried out in open-fields in one-, two-, or three-field systems. Within the enclosed common field or fields each farmer had his scattered strips of the arable land called selions. Between individual selions in the fields there were no fences; only a furrow or a strip of grass marked the border. To protect the crops each field was surrounded by a *gärdesgård* whose upkeep and maintenance was a joint responsibility shared by the farmers in a village. Each farmer had his designated stretch of *gärdesgård* to maintain. The length was dependent on the individual share of the arable land to which each operator was entitled, i.e. the number and combined size of the selions. By law it was the responsibility of the owner or tenant of the arable to fence off the livestock – not the other way around. This juridical point of view was not altered or changed until the Fencing Act of 1857 was passed.

The *gärdesgård* existed in a context of animal husbandry that, with the exception of the southern most province of Sweden Skåne, generally lacked the assistance of a herdsman. In Skåne conditions for agriculture and animal husbandry were more in line with traditional European standards; three-field systems in open fields, a village herdsman and a scarcity of pasture where the common fallow generally supplied the only grazing available for the livestock in combination with the stubble after the harvest.

One could say that the *gärdesgård* was the focal point where the general needs of rural

husbandry and the special needs of animal husbandry met. It was a meeting point that called for resources, labour, time and wood from the operators and was a great source of conflict. Still as the single most vital part in the mixed farming system it ensured continuing power of operation and the survival of the subsistence farmer.

In 1827 one of the most radical Enclosure Acts, i.e. the Enclosure Act that was to bear the greatest impact on the Swedish farming community, was passed by the Swedish parliament. This act ruled that the whole domain of the village should be divided and reallocated in to a maximum of three plots of land per individual consisting of arable land and outlying common pastures. The size and share of the land received by an individual were based on the individual's share and the fertility of the arable land previously held in the village by the individual. The only means in this process of ensuring the individual's productive capacity was to compensate loss of fertile land with larger amounts of less fertile land which – if added together – theoretically should yield as much as the former holdings. The act also stated that new farms thus created were to have their individual separate buildings on the actual property of the new holdings instead of clustered in a village and that the borderline between properties should be fenced.

The combined forces of the Enclosure Act and the Fencing Act meant that the fencing systems previously organised to ward off the livestock from common arable fields had to be realigned and fenced in new physical positions enclosing individual farms where the responsibility for maintenance and upkeep fell on individuals – and in some sense neighbours – rather than as previously being a joint responsibility of the whole village.

The aim of this dissertation is to investigate the importance of the hankgårdesgård for the agrarian households occupied in mixed farming – that is husbandry and animal husbandry – for subsistence during the period 1640–1900. The primary question at

issue for this investigation is whether the sheer amount of fencing – which supposedly increased over time – reached such proportions that the effort of maintenance and upkeep became a burden which transformed the gårdesgård from a vital asset and turned it into a consuming drain of labour, time and fencing materials for the individual households. Was this a burden which at some point might force the farmers to give up fencing and turn into other methods of separating grazing cattle from growing crops, as for example herding or tethering?

In order to answer the above stated questions it is necessary to establish a fixed amount of fencing at a distinct starting point in time and then be able to monitor the progress of the fencing systems over time.

Since the National Landsurvey of Sweden was started as early as 1628 and since the Swedish peasantry has been faced with at least two or more enclosure acts consecutively since 1749 with each act resulting in an ordinance map of singular villages and their grounds, a relevant source material was readily at hand. Of particular importance for this study is the fact that each map that was made by the surveyors was copied and filed, covering a period of approximately 250 years. Most important of all is that the land surveyors included the fencing systems on their maps through the whole of this period.

Series of large scale cadastral maps from three geographical regions – each representing a distinct historical rotation system (one-, two- or three-field) – have supplied the possibility of establishing relevant arithmetical mean figures of the total length of fencing per hectare of the total area and the total length of fencing per hectare of arable acreage.

In order to establish the amount of time, the amount of labour and the amount of wood being used for fencing each year a total of 260 answers on the ethnological questionnaire M 15 Fences, distributed by the Institute of Dialect and Folklore Research in Uppsala in 1928, have been sifted

for information technical information measurements of wood which were

In 1681 a husbandry of the land den. The forfeited stone in the army where commissioned officer from individual er than getting the farm varied ered as crown revenues from not the land. T for the running order to ensure were kept in ge tions were carried spected was the protocols were cols from five 1860 have been of deterioration supplied a me gård that had farms were m possible to see creased over ti

Prior to the the large scale villages are sup tion of assets of land. One of t ly commented fuel, fencing construction purp information found in the parish maps, 1845–1860, to given in the in ble to investig supply had a materials fence stone instead the farming o methods for c

for information on these matters; especially technical information containing reliable measurements on the different properties of wood which were used in the fence.

In 1681 a huge reduction of the possessions of the landed gentry took place in Sweden. The forfeited land was used as the corner stone in the reformation of the Swedish army where commissioned and non-commissioned officers received the incomes from individual farms assigned to them rather than getting a cash payment. The size of the farm varied with rank and was considered as crown possession. It was only the revenues from the land that was assigned, not the land. The officers were responsible for the running of their allocated farms. In order to ensure that fields and buildings were kept in good condition regular inspections were carried out. One of the items inspected was the *gårdesgård*. The inspection protocols were filed. Complete sets of protocols from five farms from the period 1720–1860 have been used for discerning the rate of deterioration of the *gårdesgård* and thus supplied a mean annual length of *gårdesgård* that had to be rebuilt. Since individual farms were monitored over time it is also possible to see if the amount of fences increased over time or not.

Prior to the first Enclosure Act of 1749 the large scale cadastral maps of individual villages are supplied with a written description of assets or utilities available on village land. One of the utilities which is frequently commented on is the supply of wood, as fuel, fencing timber and timber for construction purposes. In combination with the information regarding the wood supply found in the descriptions to the so-called parish maps, executed during the period 1845–1860, together with the information given in the inspection protocols, it is possible to investigate the question if the wood supply had any impact on the choice of materials fences were made of (earth or stone instead of wood) or ultimately forced the farming community to rely on other methods for crop protection.

Main results

The computations based on the cadastral maps and the inspection protocols converge showing that the amount of fencing increased over time. The mean figures for the three different regions that operated within the one-, two- and three-field systems respectively show marked differences. In the beginning of the 18th century the region of Nysätra (one-field) had a total length of 12 metres of *gårdesgård* per hectare of land. Seminghundra (two-field) had 51 metres of *gårdesgård* per hectare and Gudhem (three-field) had 26 metres of *gårdesgård* per hectare. By the mid-19th century they had 26, 67 and 49 metres of *gårdesgård* per hectare of land respectively. If these latter figures are transformed and interpreted as mean length of *gårdesgård* per operator to maintain, the mid-19th century operators of Nysätra had 2514 metres of *gårdesgård* each. In Seminghundra they had 3524 metres and in Gudhem 1405 metres each.

According to the inspection protocols of the five farms, all of which are situated in the Seminghundra two-field region, they doubled their amount of *gårdesgård* from the early 1720s to the mid-19th century.

The individual mean figures for the three regions have been used to compute an estimate of the total amount of *gårdesgård* on national level at two different time levels, the beginning of the 18th century and the mid-19th century. The calculations suggest that something like 550 000 kilometres of *gårdesgård* were kept at the national level in the early 18th century and that the total length of *gårdesgård* had increased to 1 000 000 kilometres by the mid-19th century. Of course these figures are plain estimates based on the regional figures provided by the cadastral maps but they give a notion of the size and level of effort devoted to the issue of fencing by the farming community.

The mean annual percentage of *gårdesgård* that had to be rebuilt each year as a regular part of maintenance was 14% according to the inspection protocols or approximately 570 metres. A distance that it took 11–12

days of work for one man to enclose according to the ethnological records. In this figure the time devoted to preparatory work – logging, transport, splitting the rails and preparing stakes by barking and sharpening the butt of the stakes – prior to the actual fencing are not included.

It takes approximately 6 cubic metres of wood to erect 100 metres of dense hankgärdesgård. The ethnological records show that a considerable share of the wood used in an old hankgärdesgård that is pulled down and re-erected could be reutilised in the new construction. On reasonable grounds this figure has been estimated to 50%. If these circumstances are applied to the figure of 1 000 000 kilometres of gärdsgård at the mid-19th century a theoretical computation show that they contained 60 million cubic metres of wood and that the annual amount of wood needed for rebuilding fences was 4.2 million cubic metres. If the latter figure is compared to the estimated mean annual need of wood for domestic use (fuel, fencing timber and timber for construction purposes) used by the farming community, in the five-year period of 1850–55 and presented by Arpi 1959, fencing timber constitutes 20% of the volume of wood needed for domestic use by the individual farmers.

Scarcity of wood or total lack of forest within the boundaries of single villages had generally no impact on the fencing systems. The sources show that it was possible to maintain considerable amounts of gärdsgård, for a period of at least a hundred years, even though the nearest supply of wood was at a distance of 30 kilometres. Only in the region of Gudhem, densely populated and intensively farmed during the studied period, the scarcity of wood had a

delayed impact on the fencing systems. There is a recorded shortage of wood in this region as early as the middle of the 17th century. The cadastral maps in combination with the information in the descriptions of the parish maps show that other types of fences other than hankgärdesgård first appear after nearly 200 years of severe shortage of wood. By the mid-19th century the gärdsgård was still the most common type of fence used to enclose the fields.

The general changes in the fencing system and the grazing of livestock was probably caused by the combined effect of the Enclosure Act of 1827 and the Fencing Act of 1857. Prior to the Enclosure Act of 1827 the main body of the fences were positioned around the fields that contained the arable land of a whole village. This was a geometrically sound manner to enclose since the biggest possible area that it is possible to enclose with a minimum of gärdsgård has a circular shape. The joint effects of the two acts were to “force” the fencing systems to be erected in physical patterns that were less favourable geometrically speaking, since the enclosure act “sliced” the fields, and in positions that prior to the fencing act had not required fences.

The general motivation to change the way of constructing the gärdsgård was brought on by the enhanced possibilities of buying cheap cotton fabric on the market after 1850 thus causing a rapid decrease in the sheep population during the following 50 years. This in turn allowed for a gärdsgård where the rails were more thinly distributed between the stakes. In this process the withe was abandoned and replaced by an osier made from a spruce twig that bound the rails and the stakes more tightly together.

APPENDIX

Dialekt

De språkliga utnämningar och termer baseras på ur frågelistorna stämt av mina exempelvis befri SOFIs i Uppsala Staffan Fridell språk vid Uppsala nog att läsa ett givit komment tagit.

I kartorna utifrån svaren hur gärdsgårdens sitt utbredning har någon språk de på Sveriges ge uttrycken m stavning; lands det vanliga alfabet ges i kursiv stil valt att återge ningen får nä målsalfabetet, regler i beakta någon del av om har varit möjlig återgett ordet

Vidare har jag i de enskilda svaren ligaste. Alla svaren det förekommer tornas typteckningar Ibland har jag ur svarens text

APPENDIX A

Dialektala benämningar

De språkliga utredningar av dialektala benämningar och begrepp jag nedan presenterar baseras alla på de intryck som jag fått ur frågelistmaterialet. Således har jag inte stämt av mina slutsatser i dessa frågor mot exempelvis befintliga dialektordböcker eller SOFIs i Uppsala excerpter. Däremot har Staffan Fridell, Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet, varit vänlig nog att läsa ett utkast till detta appendix och givit kommentarer som jag tacksamt emottagit.

I kartorna 19 och 20 har jag försökt att utifrån svaren på frågelistorna redogöra för hur gårdsgården benämns dialektalt inom sitt utbredningsområde. Eftersom jag inte har någon språklig utbildning med avseende på Sveriges dialekter har jag valt att återge uttrycken med huvudsakligen rikssvensk stavning; landsmålsalfabetet har omförts till det vanliga alfabetet och benämningen återges i kursiv stil. Ibland har jag som lekman valt att återge termen i den form benämningen får när den "översätts" från landsmålsalfabetet, utan att ta övriga stavningsregler i beaktande. Jag har velat bibehålla någon del av ordets dialektala "färg". Där så har varit möjligt har jag dock inom parentes återgett ordet "korrekt" stavat.

Vidare har jag utgått från det uttryck som i de enskilda svaren har angivits vara det vanligaste. Alla svar innehåller ej dessa ord då det förekommer att det hänvisas till frågelistornas typ-teckningar i det enskilda svaret. Ibland har jag dock fångat benämningarna ur svarens textmassa.

Ett gemensamt huvuddrag för dessa uttryck är att det tycks finnas en vardagsbenämning för permanent gårdesgård. Denna förses med en förled om ytterligare precisering är nödvändig. I det följande kommer jag att presentera både vardagsbenämningens efterled i karta 19 samt förleden i karta 20. Således avses de dialektala benämningarna på hägnadsformen som sådan och inte det inhägnade området.

Av karta 19 framgår att efterlederna *-hage/-haga* är förhärskande i större delen av Norrland.⁴⁹⁰ För resterande delen av Sverige är efterleden *-gård* den dominerande. Således bör gränsen mellan efterlederna *-hage/-haga* samt *-gård* gå någonstans i allra sydligaste Hälsingland samt ungefärligen följa gränsen mellan Dalarna och Hälsingland vidare åt nordväst. Hur förhållandet är i Härjedalen går ej att bedöma av materialet varför jag låtit gränsmarkeringen stanna vid landskapsgränsen. På Gotland är den allenarådande efterleden *-tun*.

I karta 20 nedan har jag gjort motsvarande uppdelning av de två vanligast förekommande förleden: *ski-* och *gårdes-*.

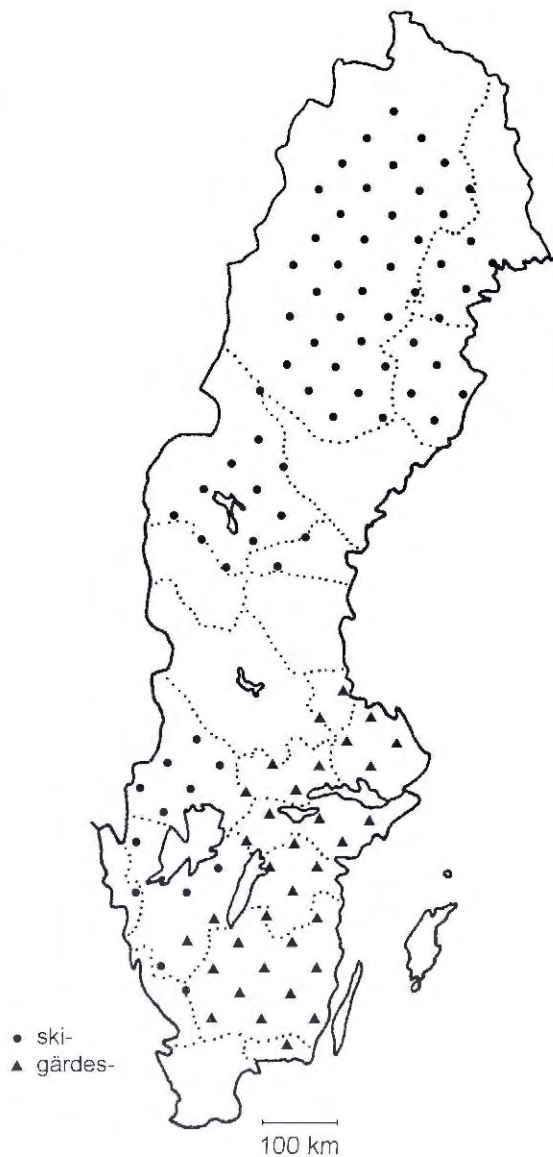
De på karta 20 utmarkerade fyllda cirkulerna motsvaras av de områden som enligt frågelistmaterialet använder sig av förleden *ski-* (*skid*). Förleden *gårdes-* motsvaras av områden markerade med fyllda trianglar. Karta 20 ger vidare en något skev bild av verkligheten. Den är förenklad på så sätt att andra förleder och sammansättningar kan förekomma parallellt. Således har de två förlederna *ski-* och *gårdes-* inte så total dominans som

Karta 19. Gränsen mellan efterlederna -hage/a och -gård.

kartan ger intryck av. Vidare bör anmärkas att förleden *gärdes-* aldrig används skild från efterleden *-gård*. Därmed blir uppdelningen i för- och efterleden av sammansättningen *gärdes-gård* endast en akademisk fråga. *Ski-* verkar dock kunna uteslutas i vardagspråket när det förekommer i samband med efterledet *-hage/-haga*, en skihaga eller bara en haga.

Karta 20. Gränsen mellan förlederna ski- och gärdes-.

Slås informationen samman från karta 19 och 20 blir bilden något mer komplicerad. Således är den regionala benämningen för *gärdesgård* i större delen av Norrland *skihage/haga*. De omarkerade områdena på karta 20 vilka geografiskt faller inom landsdelen Norrland har i materialet företett andra förleder. Med början i Ångermanland har inget enda svar använt sig av förleden

ski-. Istället har för *fast* använts i svar. Några svar använder mer även förleden ländska svaren. Kartan redovisar ett svar ningen *fasthaga*. Ett *fastbandshage* är ett svar från Södra Singland som köper *gärdesgård*. För svaren uttrycken *gård*.

För Svealand total dominans. Endast landskap från det annars förleden *ro-* (*rod*) lands del intas o

Götaland kan västlig del där för kunde medan den östra halv lederna kombin Gotland utgör Efterleden är all redovisas är *skebands-*.

En anomali i västgötska härad land och Vadsbo södra strand) vid (ett *skidhag*) som härad redovisar härad i Dalsland Väne härad i Vä strandens västr *snehag* eller eno

Tre svar från härad i Kalma vidinge härad termen *skidgård*.

Det i *gärdsgr* och *gärdsel*, äg nämningar. I k gängse uttrycke presenterar de ligen benämns område där st

ski-. Istället har förleden *sned-*, *tät-* eller *bandfast* använts i svaren. För Medelpads del, där några svar använder förleden *ski-*, förekommer även förleden *trebands-*. Bland de jämtländska svaren, där *ski-* är absolut vanligast, redovisar ett svar förleden *fast-* i sammansättningen *fasthaga*. I Hälsingland äger uttrycket *fastbandshage* total dominans. Avvikande är ett svar från Segersta socken i södra Hälsingland som konsekvent använder termen *gärdesgård*. För Gästriklands del redovisar svaren uttrycken *gärdesgård* och *snegård* (*snedgård*).

För Svealands del äger efterleden *-gård* total dominans. Ser vi till förlederna avviker endast landskapen Värmland och Dalarna från det annars gängse *gärdes-*. I Dalarna är förleden *ro-* (*rod*) absolut vanligast. För Värmlands del intas denna position av *ski-*.

Götaland kan i stort delas i två hälfter. En västlig del där förleden *ski-* (*skid*) är förhärskande medan den dominerande förleden i den östra halvan utgörs av *gärdes-*. Båda förlederna kombineras med efterleden *-gård*. Gotland utgör här ett avvikande område. Efterleden är alltid *-tun* och förlederna som redovisas är *sked-*, *trod-*, *bandfastar-* och *tvåbands-*.

En anomali i sammanhanget utgörs av de västgötska häraderna Väne, Åse, Viste, Kålland och Vadsbo (belägna utefter Vänerns södra strand) vilka redovisar uttrycket *skihag* (*ett skidhag*) som det gängse. För Kållands härad redovisar ett svar ordet *trähag*. Sundals härad i Dalsland, vilket i söder gränsar mot Väne härad i Västergötaland samt följer Vänerstrandens västra sida, redovisar uttrycken *snehag* eller endast *hag*.

Tre svar från Småland, ett ifrån Tunaläns härad i Kalmar län samt två ifrån Uppvidinge härad i Kronobergs län, använder termen *skidgård*.

Det i gårdsgården ingående virket, stör och gärdsel, äger också sina dialektala benämningar. I karta 21 nedan redovisas de gängse uttrycken för stör. Fyllda cirklar representerar det område där stör huvudsakligen benämns *stör*. Trianglar motsvarar det område där stör kallas för *stav*. I området

markerat med fylld fyrkant är gängse benämningen *stake*. Även denna karta ger en något förenklad bild av verkligheten. Det vill säga att det ord som valts för respektive område inte äger så total dominans som karta 21 lätt ger intryck av.

Av karta 21 framgår att det helt dominerande uttrycket för stör både i Norrland och Svealand är *stör*. Inom landskapet Norrbotten används dock gärna ordet *stav* också vid sidan av *stör*. Båda förses ofta med förleden *haga-*: *hagastör/hagastav*. Likaså sätter gärna

Karta 21. Hur stören benämns: *stör*, *stav* eller *stake*.

de jämtländska svaren ett *haga*-framför *stör*; *hagastör*. Ett par av svaren från Södermanland använder sig av förleden *täpp*-i sammanhanget.⁴⁹¹ Således *täppstör*. De gotländska svaren använder sig alla av benämningen *staur* (*stör*).

Den därpå vanligaste termen för *stör* är *stav*. Denna dominerar i större delen av Götaland utom i allra sydligaste delen där den gängse benämningen är *stake*. Samtliga tre svar från Södra Möre härad i Kalmar län, alla svar från Blekinge samt svaren ifrån större delen av Kronobergs län använder denna benämning. I Kronobergs län tycks den språkliga gränsen gå igenom Sunnerbo härad. I häradets södra och sydöstra delar används benämningen *stake* medan resterande svar ifrån detta härad samt det angränsande Allbo härad använder sig av *stav*. Den språkliga gränsen mellan *stav* och *stake* ligger strax söder om länsgränsen mellan Jönköping och Kronobergs län samt fortsätter österut in i Kalmar län som ovan nämnts.

För Västergötlands del är bilden också något förenklad då benämningen *stake* redovisas i svaren från, Vadsbo, Vartofta och Marks härad.

För det virke som läggs snett lutande mellan störpåren i gärdesgården har jag som ovan anförts i kapitel 1 valt termen *gärdsel*. Detta då denna term används i större delen av svaren nästan oavsett regional härkomst såsom ett samlande begrepp. Det finns dock en viss trubbighet inbyggd i termen. Dels kan den antingen ensam, eller i kombinationerna *gärdselvirke* eller *gärdsselfång*, avse både virke lämpligt att använda som *stör*, och virke lämpligt att lägga mellan dessa i gärdesgården. Dels är termen samlande – när den används för det snett lagda virket mellan störrarna – då den mestadels ej gör någon skillnad på om detta virke är runt eller klivet. Således förekommer en hel rad regionala varianter av ord och benämningar vilka används i detta syfte när behovet att skilja mellan runda respektive klivna *gärdsel* blir påkallat.

För att ytterligare komplicera bilden verkar det som om den regionala terminologin,

som jag från början tror är avsedd att utgöra distinktionen mellan klivet och oklivet *gärdsel*, med tiden råkar ut för en betydelseglidning och en ursprunglig term med betydelsen runt *gärdsel* också i vardagslag kan användas för både klivet och oklivet *gärdsel*. Därmed har den tappat i precision.

I karta 22 har jag utifrån svaren försökt att redovisa grovt vilka ord som används parallellt vid sidan av *gärdsel* i den grundbetydelse jag givit detta: snett lagt virke mellan *gärdesgården* störrar oavsett om detta är runt eller klivet.

Liksom i tidigare presenterade kartor utgör denna en förenklning. Jag har utifrån de landskapsvis sammanställda protokollen letat efter den dialektala benämning som oftast återkommer i svaren och låtit denna representera hela landskapet. I de fall där jag inte har kunnat hitta någon "minsta gemensamma nämnare" har jag helt enkelt inte angivit något ord alls. Sammanfattas kartan med början i norr är den gängse termen *tro/trod* (*trod*) för landskapen Lappland, Norr- och Västerbotten samt Ångermanland. Ur svaren från Medelpad gick det inte att hitta någon gemensam benämning för runt och klivet *gärdsel*. Däremot användes termen *ro* (*rod*) för runt *gärdsel*.

I Jämtland, Hälsingland och Dalarna är samlingsbegreppet *ro* (*rod*). I Jämtland är det dock vanligt att ordet *ski* (skid) används när klivet *gärdsel* språkligt behöver urskiljas från runt *gärdsel*. Vid sidan av *ro* användes också beteckningen *röa* i Hälsingland.⁴⁹² I Gästrikland används benämningarna *ro* och *röja* för klivet virke med *stäng* i regel avser runt virke.

För Mälardalen eller i vart fall landskapen Västmanland, Uppland och Södermanland är *stäng* det vanligast förekommande begreppet. Närkes enda svar anger *stäng* som samlingsord.

Värmland, Västergötland och Bohuslän anger ordet *ski* som gängse samlingsbegrepp. I Dalsland avser *ski* endast klivet virke i mitt material.

I Östergötland, Kalmar län (utom länets sydligaste del) samt nordöstra delarna av

Jönköpings län (*de*). I större delen av teckningen *trol* utmärkande ord i länets nordliga *trol* i betydelse oklivet, runt virke det ej att hitta svaren. På Gotland benämningen för runt.

Hittills har benämningar sådan och del som hör ihop gående virket kommer till sjändan finner manning av dialekt uppdelning i permanent gå vilka används en tillfällig hägn antingen tillbortyp av tillfällig uppföra eller sättet att utfördesgård skall säsong varför tidigare: exempelvis förekommer sorts hägnads Dessa används nadsarbetet befintliga hägn *frea* (*freda*) vil och angränsar götland i dess hägnad samt h

I karta 23 h är gängse vid *gärdesgård*. H om en förenklarialet.

Den allra va vid uppförande är *stänga*. *Stä* område i kart fyllda cirklar.

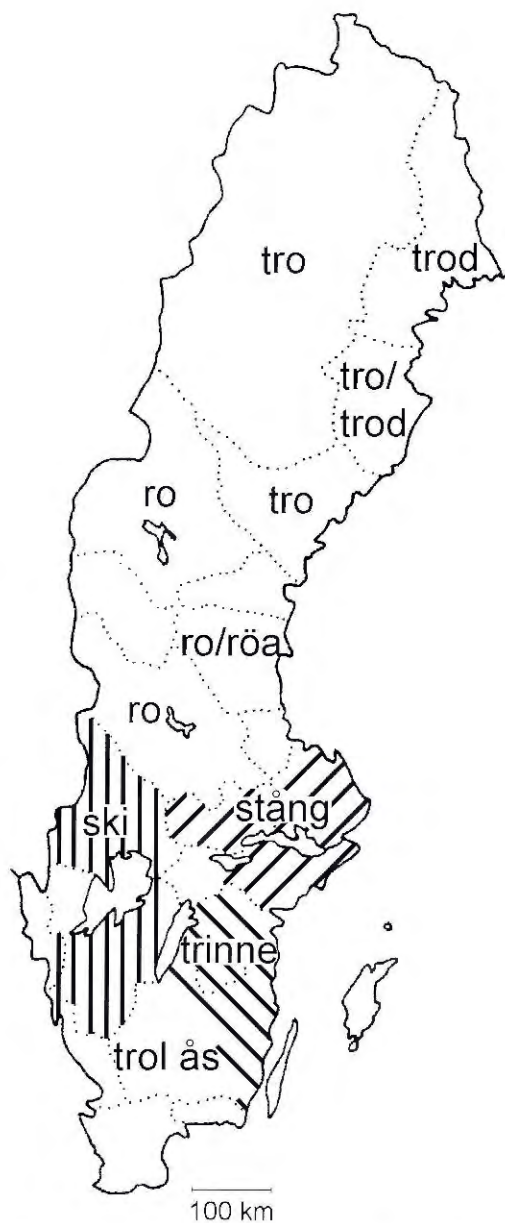

Jönköpings län används termen *trinne* (*trin-de*). I större delen av Jönköpings län är beteckningen *trol*. För Kronobergs län är det utmärkande ordet *ås*. Dock används även *trol* i länets nordligare delar. I Halland används *trol* i betydelsen kluvet virke och *slana* för okluvet, runt virke. För Blekinges del gick det ej att hitta något samlande begrepp i svaren. På Gotland anges för kluvet virke benämningen *trol* eller *klyotrodar* samt *räcka* för runt.

Hitills har jag sökt att ange dialektala benämningar för dels gårdesgården som sådan och dels något sorterat de begrepp som hör ihop med det i konstruktionen ingående virket: *stör* och *gårdsel*. När det kommer till själva uppförandet av gårdesgården finner man också här en regional spridning av dialektala uttryck. Vidare finns en uppdelning i termer vilka används när en permanent gårdesgård uppförs och termer vilka används när det blir tal om att uppföra en tillfällig hägnad. Dessa senare termer går antingen tillbaka på själva namnet på den typ av tillfällig gårdesgård som man avser att uppföra eller också går termen tillbaka på sättet att utföra arbetet på. En tillfällig gårdesgård skall endast göra tjänst under en säsong varför man kan tillåta sig att vara slarvigare: exempelvis *gillra opp* en dylik. Det förekommer också termer vilka avser all sorts hägnadsarbete oavsett typ av hägnad. Dessa används också i sammanhang där hägnadsarbetet konkret utgörs av underhåll av befintliga hägnader. Ett exempel är termen *frea* (*freda*) vilken används inom Småland och angränsande delar av Väster- och Östergötland i dessa två betydelser: underhåll av hägnad samt hägnadsarbete överhuvudtaget.

I karta 23 har jag redovisat de uttryck som är gängse vid uppförandet av permanent gårdesgård. Här liksom tidigare rör det sig om en förenklad bild av verkligheten i materialet.

Den allra vanligaste termen som begagnas vid uppförandet av en permanent gårdesgård är *stänga*. *Stänga* gårdesgård gör man i det område i karta 23 vilket är utmarkerat med fyllda cirklar. Därefter följer termen *gårda*.

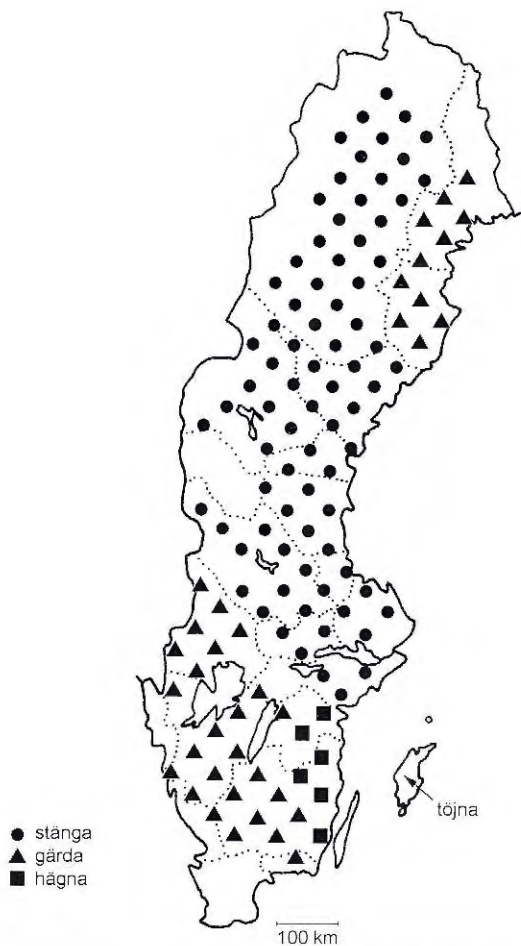

Karta 22. Regionala samlingsnamn för hur gårdsel benämns.

Gårdesgårdar *gårdas* inom det område som är utmarkerat med fyllda trianglar. Vidare *hägnas* gårdesgårdar inom det geografiska område som symboliseras av fyllda kvadrater. På Gotland *töjnar* (*tynar*) man *tun*.

Att notera i sammanhanget är att de valda symbolerna som kommer till användning i

Karta 23. Den regionala fördelningen av gängse termer för att uppföra en permanent gårdsgård.

karta 23 huvudsakligen ej är utsatta med hänsyn till de enskilda svarens exakta geografiska hemort. Dock vill jag något kommentera gränsdragningen mellan de olika

symbolerna. För Norr- och Västerbottens del är termen *gårda* verkligen så dominerande som karta 23 ger intryck av. Likaså dominerar *stänga* närmast totalt i Dalarna. Ett svar använder sig dock av termen *gårda*. Detta har geografisk hemort i Transtrands socken, Malungs tingslag, på gränsen mot Värmland.

Likaså saknar landskapet Närke symboler. Närkes enda svar begagnar termen *gårda* men det är svårt att utifrån en enda uppgift uttala sig om förhållandet i Närke i sin helhet.

Med avseende på utbredningen av termen *hägna* kontra *gårda* begagnar samtliga svar i Östergötland som är belägna söder och öster om riksväg E4 termen *hägna*. De två svar som har hemort runt Vadstena och Omberg begagnar båda termen *gårda*. Att *hägna* gårdsgård gör man vidare i hela Kalmar län utom i Södra Møre härad där svaren konsekvent använder *gårda*. Vidare *hägnas* gårdsgårdar i Jönköpings läns nordöstra hörn: Västra, Östra samt Norra Vedbo häraderna och likaså i det angränsande Uppvidinge härad i Kronobergs län.

Gotlands fem svar nyttjar alla termen *töjna* vilken på riksspråk skall skrivas (*tyna*) då det är en avledning till *tun*.⁴⁹³

De spridningsmönster över dialektala uttryck som jag presenterat i kartorna 19–20 är alla förenklingar av den verklighet som framskymtar i de enskilda svaren på frågelistorna. Det är viktigt att de används med viss försiktighet och att de tolkas som ungefärliga. Detta är särskilt viktigt där två olika benämningar möts på kartorna.

APPEND

De in sökni från k

Måttenhet ä

Tabell 42. Velar

År	Behäll
1724	1043
1737	1160
1746	1073
1766	780
1801	1083
1814	1477
1847	1897

Tabell 43. Åck

År	Behäll
1733	2070
1737	2483
1748	2677
1751	1900
1772	2570
1779	2220
1784	1800
1808	2440
1814	2900
1817	2640

APPENDIX B

De individuella serierna av i undersökningen använda husesynsprotokoll från krigsarkivet

Måttenhet är famnar. 1 famn = 1,8 meter.

Tabell 42. Velamby

År	Behållen	Medelmättig	Oduglig	Totalt
1724	1045	190	60	1295
1737	1160	230	200	1590
1746	1075	300	300	1675
1766	780	570	130	1480
1801	1085	598	63	1746
1814	1471	277	170	1918
1847	1897	424	196	2517

Tabell 43. Äckelsta

År	Behållen	Medelmättig	Oduglig	Totalt
1733	2070	405	330	2805
1737	2483	922	30	3435
1748	2677	770	320	3767
1751	1900	1559	310	3769
1772	2576	463	120	3159
1779	2226	500	40	2766
1784	1800	960	790	3550
1808	2443	513	150	3106
1814	2906	1079	317	4302
1817	2643	880	389	3912

Tabell 44. Norrby

År	Behållen	Medelmättig	Oduglig	Totalt
1712	136	462	400	998
1724	925	654	317	1896
1732	620	561	613	1794
1738	776	323	663	1762
1744	1180	610	60	1850
1759	1450	-	350	1863
1769	2240	-	100	2340
1795	1403	310	150	1863
1808	900	507	390	1797
1811	1038	528	640	2206
1822	1680	528	-	2208
1824	1228	802	218	2244
1840	1278	816	247	2341
1860	2808	185	1584	4577

Tabell 45. Krogsta

År	Behållen	Medelmättig	Oduglig	Totalt
1724	1410	810	90	2310
1730	1070	890	100	2060
1738	1145	780	651	2576
1743	1375	858	510	2743
1747	1660	-	1250	2910
1750	1930	-	610	2540
1768	1310	1115	516	2941
1783	340	444	270	1054
1787	1504	610	740	2854
1791	1750	570	480	2800
1797	2280	200	290	2770
1840	1372	1372	1372	4116

Tabell 46. Åsvassla

År	Behållen	Medel- måttig	Oduglig	Totalt
1724	375	420	295	1090
1734	960	250	90	1300
1745	1327	240	67	1634
1748	1050	-	315	1365
1761	974	205	120	1299

APPENDIX Kameralt storska

Under 1540-ta
jordböcker. I des
efter skattekra
band med dett
manet som mått
är liktydigt me
den förmådde
därtill klara av
nymt begrepp t
senare måttenl
tisk då den ock
där en skatt pe

Kameralt ha
traktas som sul
något sätt är re
och produktio
tionsförutsättn
och naturgeog
förbara mellan
Västergötland
med ett helt m
det inte är ide
som avspeglas
ningen föränd
förmedlingar o
medling inne
ningsförrättni
eller ett hemn
förmåga, och
siffra som står
ansöka om er
oftast resulter
med mantalss

APPENDIX C

Kameralt hemman, mantal och äldre storskaliga lantmäterikartor

Under 1540-talet lät Gustav Vasa upprätta *jordböcker*. I dessa indelades Sveriges gårdar efter skattekraft och jordnatur och i samband med detta infördes det *kamerala hemmanet* som måttenhet. Ett kameralt hemman är liktydigt med en gård ”som var så stor att den förmådde ge bärgning åt en familj och därtill klara av skattebördan”.⁴⁹⁴ Ett synonymt begrepp till hemman är *mantal*.⁴⁹⁵ Den senare måttenheten är dock mer problematisk då den också har använts i sammanhang där en skatt per capita åsytades.

Kameralt hemman eller mantal kan betraktas som subsistensmått då de ju båda på något sätt är relaterade till gårdarnas storlek och produktionsförmåga. Eftersom produktionsförutsättningarna varierade med klimat och naturgeografi är dessa begrepp inte jämförbara mellan regioner. Ett helt mantal i Västergötland är därmed inte jämförbart med ett helt mantal i Västerbotten eftersom det inte är identiskt samma jordbrukssystem som avspeglas i mantalssiffran. Mantalssättningen förändras också över tiden genom *förmedlingar* och *hemmansklyvningar*. En förmedling innebär att man genom en besiktningförrättning bedömer en enskild gårds eller ett hemmans skattekraft, produktionsförmåga, och jämför verkligheten med den siffra som står i jordboken. Jordägaren får ansöka om en förmedling vilken allt som oftast resulterar i att skatten sänks och därmed mantalssiffran korrigeras i jordboken.

En hemmansklyvning är oftast resultatet av nyodling och tillväxt inom exempelvis en by. Med tiden och stigande befolkning kunde ett kameralt hemman öka, huvudsakligen sina åkerarealer, till den grad att myndigheterna tillät en klyvning av hemmanet. Arv och giftermål kunde även leda till hemmansklyvningar. Staten var som regel restriktiv i sitt beviljande av hemmansklyvningar då den var rädd att hemmansklyvning skulle leda till att för små gårdar skulle uppstå och skattekraften därmed eroderas. Statens njugethet med avseende på officiellt godkända hemmansklyvningar fick till följd att det på ett helt kameralt hemman kunde försörjas mer än en familj vilka delade på den skatt som ålåg hemmanet.

Således förändras antalet och storleken av de kamerala hemmanen/mantalen över tid, varför man vid jämförelse, förutom att ta hänsyn till region, endast kan jämföra mantal från samma tid med varandra om jämförelsen skall vara meningsfull.

Jordböckernas kamerala hemman/mantal utgör också grunden för den kamerala information som finns i storskaliga lantmäterikartor. Det är som regel först ifrån storskifteskartor som det framgår hur de kamerala hemmanen är fördelade på brukare/ägare eftersom syftet med förrättningen är att omarrondera byns jord och på nytt fördela den mellan delägarna, skifteslaget. För kartor i tidsskikten I och II framgår som

regel därför endast den kamerala situationen. Ibland kan namn på åbor framgå, men det är på intet vis en information som konsekvent ges i kartans textbeskrivning.

Detta förhållande får konsekvenser när jag skall försöka beräkna gårdesgårdslängder att underhålla per kameralt hemman eller per brukare/ägare. För hela undersökningsperioden går det att beräkna underhåll för antalet kamerala hemman, däremot går det inte att fördela hägnadsunderhåll per brukare/ägare förrän i tidsskikten III och IV. För de äldre geometriska jordeböckerna skulle det möjligen gå att få fram informationen om åbor och därmed antal familjer om

tidsskikt I:s uppgifter jämfördes med de mantalslängder som upprättades under 1620 fram till 1640-talet. Det stora problemet skulle dock vara relevant information från tidsskikt II. Tabellverket började inte sin verksamhet förrän 1749 samtidigt som mantalslängder motsvarande de från föregående århundrade inte upprättades under denna tid.⁴⁹⁶

Aspekter på kamerala hemman och mantalsättning diskuteras i Herlitz 1974 för Västergötlands del samt i Enequist 1937, Bilaga I – Om mantal och besuttenhet, med avseende på Västerbotten och Norrbotten.

APPENDIX Empirin Stenmäta karteb

Socknar med

De två socknarna i Jönköping använde sig inte av Hjälmseryd utan av krok och län, man tvingas hägnaderna vanliga gårder nyttjas så kallade äro sällsynta, material här Skogen anges dock till ved

För Skirösa "sten och rönnbortröjde, och nande till stängsel, nytt fur och gran och till stör, ek och aktigaste."⁴⁹⁹

nar anges va men "plog, klösharv bruk, hvilket ligen jemna o

I Hjälmseryd vara den från används. Vid

APPENDIX D

Empiriskt underlag för avsnittet Stenmurar och plogbruk enligt socken- kartebeskrivningarna från Småland

Socknar med stenmur utan plog

De två socknarna Hjälmseryd och Skirö, båda i Jönköpings län, hade stenmurar men använde sig inte av plog vid sidan av årder. I Hjälmseryd anges att allmogen använder sig av krok och harv. Åkrarna är så steniga att man tvingas meja med skära.⁴⁹⁷ Angående hägnaderna anges att "stängseln består af wanliga gärdesgårdar af trävirke. I utmarken nyttjas så kallade rishag. Stengärdesgårdar äro sällsynta, oaktadt den rika tillgång på material härtill, som finnes i åkrarna."⁴⁹⁸ Skogen anges vidare medtagen men räcker dock till ved och stängsel.

För Skirös del skriver lantmätaren att "sten och rör i åkrarne, har derifrån blifwit bortröjde, och till stor del lagda i murar, tjennande till stängsel. Der sten ej begagnas till stängsel, nyttjas sönderklufwen ungskog af fur och gran, under benämning af trinn; och till stör, eller stafver begagnas, ung gran-skog, ek och en, hvilken sednare är den waraktigaste."⁴⁹⁹ Krok och ledharv med träpin-nar anges vara de vanliga åkerredskapen men "plog, extirpator och jernharf eller klösharv har ännu ej i allmänhet kommit i bruk, hvilket är skada, hälst åkrarne äro temligen jemna och stenfria".⁵⁰⁰

I Hjälmseryd torde åkerjordens stenighet vara den främsta orsaken till att plog inte används. Vidare skriver lantmätaren inte

heller något om var de sällsynta stenmurarna är belägna. Ungefär en tredjedel av socknens registerenheter är skiftade, för ytterligare en tredjedel av enheterna pågår skiftesförrättningar vid tidpunkten för beskrivningens upprättande, 1852. Vidare består många registerenheter av enstaka hemman. Dessa förhållanden får mig att misstänka att det behöver gå en viss tid efter det att skiftet är genomfört/fastställt innan det får någon effekt på stenröjningen.

I Skirö tycks en omfattande stenröjning ha skett. I sig skulle detta tillsammans med åkerjordens relativa stenfrihet möjliggöra användandet av plog. Plogbruk verkar dock inte vara infört. Förhållandet tolkar jag som om att stenröjningen – vilken leder till att stenmurar uppförs – anses ha positiv inverkan på åkerbruket oavsett de redskap som används. Alltså behöver inte möjligheten att kunna använda plog – teknikförändring – vara ett huvudsakligt skäl till att stenröjning sker. Däremot tycks inte förhållandena i Skirö motsäga hypotesen att stenröjningen kan vara initierad av laga skifte. Större delen av socknen var laga skiftad vid tillfället.

Plog förekommer men stenmurar saknas
Hagby socken, i Kalmar län och Södra Möre härad, är en av tre socknar där plog förekommer men inte stenmurar vid tidpunkten

för beskrivningens upprättande 1854. Åkerjorden anges bestå av sandblandad mylla och åkerbruket bedrivs med plog, årder, mullkratta och harv.⁵⁰¹ Förklaringen i detta fall torde vara ganska enkel. Hagby socken ligger i ett kustbundet läge med hela sin areal under den högsta kustlinjen. Därmed består odlingssubstratet av vattensorterat material, sediment.

Den andra socknen i denna grupp är Dannäs, i Jönköpings län och Västbo härad. I beskrivningen anges att åkerbruket har ganska låg ståndpunkt till följd av markens stenighet och ojämna yta. Krok och pinnharv brukas, utom på Dannäs säteri där plog används.⁵⁰² "Stängselsättet är det i dessa orter vanliga. Gärdesgårdarna äro sammansatta af gran eller en stafver och såkalladt kortt gärdsle af kluven gran. Hägnad af sten, eller diken med häckar, brukas ej."⁵⁰³ Skogen räcker till husbehov vad gäller ved och gärdsel. På hemman anges ha timmer. Socknens bestånd av getter utpekas som en av orsakerna till skogens medtagenhet.⁵⁰⁴ I socknen råder en del speciella förhållanden som kan spela in i sammanhanget. De flesta hemmanen ligger under Dannäs säteri. Endast fyra hemman är skattehemman. De flesta hemman är också enstaka och ligger således inte i byar. Hela socknens utmark enskiftades 1821. Av Forskningsarkivets register framgår också att flera enheter aldrig skiftades. Jag bedömer att dessa kamerala förhållanden har stor del i förklaringen till att stenröjning inte har skett trots att skiften har genomförts.

Tegnaby i Kronobergs län och Konga härad använder sig av plog men saknar explicita belägg för stenmurar. Här används årder, vändplog och järnharv. "Åkerbruket har undergått väsentliga förbättringar medelst stenbrytning och dikning."⁵⁰⁵ Skogen räcker till eget behov samt måttligt avsalu. "Stängselsättet är detsamma som öfver allt i orten förekommer, nemligen vanliga trädgårdesgårdar."⁵⁰⁶ Av beskrivningen framgår ej vad man gör med stenen från åkrarna. Ett laga skifte är påbörjat i socknen vid tidpunkten i fråga, 1850.

Varken stenmurar eller plogbruk

Socknarna Ljungby, Härlov och Kävsjö saknar positiva, explicita belägg för både stenmurar och plog. Ljungby socken, i Sunnerbo härad och Kronobergs län, anges vara skoglös. Allmogen sysselsätter sig med "jordbruk under sommartiden, och under vintertiden med forsling af wed, byggnads och hägnadsvirke för eget behof, hvilket köpes utom socknen."⁵⁰⁷ Hägnaderna beskrivs i följande ordalag: "Stängselsättet: diken till 3 alnars bredd, med torfwall å ena sidan begagnas mycket, särdeles på mossar och sidlända trakter, på hård och stembunden mark hägnas med gärdsle och stör af spräckt fur och gran. 1000 dylikt gärdsle af 4½ alnars längd köpes på en mils afstånd till 6 R. 32 Sk å 8 R. Banco oberäknat fraktkostnaden."⁵⁰⁸ Nyodlingen rapporteras vara i tilltagande och åkerjorden är lättbrukad i dalarna samtidigt som den är stembunden och tungbrukad på höjderna. Allmogen kör endast med årder och träharv. Ståndspersoner har järnredskap.⁵⁰⁹ Vidare torde man förmoda att huvuddelen av åkerjorden är belägen i de mer lättodlade *dalarna* som ej är stembunden. Om den tolkningen är riktig torde det vid tidpunkten i fråga, 1849, än så länge inte ha behövts någon omfattande stenröjning så att man hade fått sådana mängder sten att det hade gått att bygga stenmurar. Huruvida järnredskap inkluderar järnplog eller plog med vändskiva av järn framgår tyvärr inte.

I Härlovs socken, Allbo härad och Kronobergs län, tillämpas ensäde och körs med årder och harv. Jorden är mycket stembunden varför plog icke används. "Åkerbruket är, sedan 1822 verkställda storskiftet, betydligt förbättrat medelst stenbrytning och dikning."⁵¹⁰ Huruvida stenbrytningen resulterar i stenmurar framgår ej. Vid tidpunkten, 1850, nämner lantmätaren endast gärdesgårdar av trä i följande ordalag: "Stängselsättet är det vanliga och allmännast förekommande, nemligen trädgårdesgård bestående af klufna fur och granträd hopfogade med vidjor och i marken fastsatte med stör."⁵¹¹ Storskiftet 1822 omfattade Härlovs by och det enstaka hemmanet Borshult. Arnanäs, enstaka hem-

man, laga skifte ställdes 1854. Därmed stannade. Det sena storskiftesverksamhetens bidra till stensättning och att bebyggelsen l...

Den sista socknen i denna grupp är Kävsjö socken i Östergötlands län. Åkerjorden anges vara bestående av svartmylla blandad med lerbotten och ibland med trästock och harv. "Stängselsättet är det vanliga, nemligen granstör och gärdsle af tall."⁵¹³ De täta gärdarna förklaras av att såsom rapporteras ha varit en mindre del av socknen vid tidpunkten för beskrivningen. Den stenfria åkerjorden saknade av stensättning inte används.

Både stenmurar och plogbruk

Av de sex socknarna i denna grupp hör en till Kalmar län och Kronobergs län. Den andra socknen i denna grupp är Södra Måne socken i Kronobergs län och Södra Måne härad. "Åkerbruket är undergått helhet under hösttiden och stembundenhet inte har skett för åkerbruket och träharv men det mest brukliga storskiftet är gärdesgårdar af trä emellan upplagta af gran; men äfven af trä, dock ganska sällsynt. Stängselsättet är för hemmansegare gärdslet måste k... kerligen ej att ut... länge skogstillg... inom socknen. M... ved. Sparrar ske...

man, laga skifte påbörjades 1853 och fastställdes 1854. Därmed var hela socknen skiftad. Det sena storskiftet 1822 pekar på att skiftesverksamhet överhuvudtaget kan tänkas bidra till stenröjning/brytning förutsatt att bebyggelsen ligger samlad i en by.

Den sista socknen i denna kategori är Kävsjö socken i Östbo härad och Jönköpings län. Åkerjorden är omväxlande. Den består av svartmylla blandat med sand på sandbotten och ibland lermylla på sandblandad lerbotten.⁵¹² Åkerbruket bedrivs på små irreguljära åkarlappar i ensäde med hjälp av trästock och harv. Åkerbruket anges ej ha genomgått någon synnerlig förändring av lantmätaren. "Stängselsättet är det i skogsorter vanliga, nemligen täta gärdesgårdar af oklufven granstör och gärdslä af klufven gran och tall."⁵¹³ De täta gärdesgårdarna kan möjligen förklaras av att samtliga hemman i socknen rapporteras ha får, 8–50 per hemman. En mindre del av socknens hemman är vid tidpunkten för beskrivningen, 1850, skiftade. Den stenfria åkerjorden torde förklara avsaknaden av stenmurar men inte varför plog inte används.

Både stenmurar och plog förekommer

Av de sex socknar vilka har både stenmurar och använder sig av plog vid sidan av årder hör en till Kalmar län och de resterande till Kronobergs län. Söderåkra socken, i Kalmar län och Södra Möre härad, ligger också i sin helhet under högsta kustlinjen varför stenbundenhet inte torde vara något större hinder för åkerbruket. I socknen används årder och träharv men på några ställen plog.⁵¹⁴ "Det mest brukliga stängselsättet är det med trägärdesgårdar af gran eller en stör med deremellan upplagt klufvet gärdslä, för det mesta af gran; men äfven begagnas stengärdesgårdar, dock ganska litet. Detta förstnämnda stängselsätt är för en del af strandbyggdenns hemmansegare mycket tryckande, emedan gärdslä måste köpas, men kommer ändå säkerligen ej att utträngas af något annat, så länge skogstillgång finnes."⁵¹⁵ Skog finnes inom socknen. Man säljer årligen 300 famnar ved. Sparrar skeppas och säljs på Öland.

Ursåsa socken i Kronobergs län och Konga härad är till större delen laga skiftad vid tidpunkten för beskrivningens upprättande, 1850. Åkern anges vara förbättrad med stembrytning och renars borttagande. Nyodlingar har tagits upp. Årder och träharv är de vanligaste redskapen men vändplog och järnharv har börjat användas även av allmogen.⁵¹⁶ Skogen är medtagen men räcker till husbehov. Gärdesgårdar av trä nyttjas men "stengärdesgårdar hafwa dock på några ställen börjat läggas, i synnerhet å Skye säteri."⁵¹⁷ Här tycks hypotesen om laga skiftets inverkan på stenröjning, stenmurar och plogbruk eventuellt kunna gälla. Hur stor andel av stenmurarna som ligger inom Skye säteris rågång framgår dock ej.

Furuby socken i Konga härad är enligt beskrivningen, 1860, belägen "i den mest stenbundna och skogbewäxta delen af Kronobergs län".⁵¹⁸ Åkerbruket är under senare åren märkbart förbättrat. Årder, vändplog, järn- och träharv samt järnbillårder används.⁵¹⁹ "Stängselsättet är en stor förödelse af skog, emedan å utmarkerne wanligast begagnas s.k. stockgärdesgårdar, bestående af 3 till 4, på hvarandra lagde timmer eller sågkubbar. Inom inägorne begagnas vanliga stenmurar."⁵²⁰ Majoriteten av socknens hemman är laga skiftade. Dessa utfördes huvudsakligen under 1830-talet. Därmed har ett antal hemman haft 20–25 år på sig att anpassa sig efter de nya förutsättningar som skiftet medförde.

Situationen är nästan omvänd i Ormesberga socken i samma härad. Endast en av byarna är laga skiftad vid tidpunkten för beskrivningens upprättande, 1852. I tre av byarna pågår laga skiftesförrättningar. Åkerjorden består av stenbunden svartmylla, vare sig lätt- eller hårdbrukad. Trädstock eller årder, fyrkantig ledharv, träplog används. Järnplogar av engelsk eller amerikansk modell går enligt allmogen ej att använda då jorden är för stenig. En ganska betydande nyodling har skett.⁵²¹ "Byggnader och stängsel göres af träd, dock hafva under sednare 10 åren stengärdesgårdar till några tusende famnar blifvit upplagde."⁵²² De

flesta hemman har fortfarande skog till husbehov.

I Hovmanstorps socken, Konga härad, finns säterierna Hovmantorp samt Lessebo. Vid det senare finns också ett järnbruk. Ved- och kolskog finns i överflöd. I socknen nyttjas årder, vändplog, järn- och träharvar. Vid Lessebo och Hovmantorp nyttjas moderna redskap – eller som lantmätaren uttrycker det – *av sednare uppfinning*. ”Stängselsättet utgöres såväl vid Lessebo som å Hofmantorp och flere hemman omkring dess inegor af stenmurar, hvilka är utomordentligt wäl lagde och wanligtwis 4 alnar breda.”⁵²³ Laga skifte pågår för fullt.

I Sjösås socken, Uppvidinge härad, består åkerjorden av grusblandad mulljord samt är mycket stenbunden. Mycket stenröjning och uppodling återstår, noterar lantmätaren.⁵²⁴ De vanligaste åkerbruksredskapen är trästock och harv men dock är en och annan brukare försedd med plog och fem- eller trebillsårder.⁵²⁵ ”Stängselsättet är det vanliga, af trädgårdsgårdar, med upplagdt klufvet emellan störrar, bestående till större delen af gran, med ej obetydlig skogsförstörelse. Af

sten uppläggas de icke vidare, än för instängning af åker, oftast till hinder för framtida odling.”⁵²⁶ Skog finns till husbehov dock ej timmer. Hela socknen var i stort sett laga skiftad när beskrivningen upprättades 1855. Tre enskiften hade också genomförts på 1820-talet.

I samma härad ligger Ekeberga socken. Åkerjorden består av sandmylla och är stenbunden. Utägorna är vanligen ljungbeväxta. Skogen är tillräcklig för behovet. Vedförsäljning till Kosta bruk anges vara en viktig binnäring. Den stenröjning som skett har bestått av en sammandragning av de smärre åkrarna till större åkerfält under de senaste åren. Årder och harv är vanligast. På Kosta har man sedan 10–12 år plog.⁵²⁷ ”Allmännaste stängselsättet är trädgårdsgårdar af gran och enstör, med der emellan upplagdt gärdslä af fur och gran. Omkring gärdet på Kosta är för det mesta stenmur lagd som vanligtwis håller 4 alnar i bredd och 3 alnar i höjd.”⁵²⁸ I stort sett hela socknen är laga skiftad eller enskiftad vid tidpunkten för beskrivningens upprättande, 1855.

APPENDIX Beräkning längder

Länens arealer

Länens arealer i nationalatlas, 1990, sidan 13. korrigerats med data från nationalatlas, 1990, sidan 13. Data för 1990 är baserade på mätningar som gjorts i del av varje län. För jämförelse vid respektive län. Sporrongs bedömda utseende. Sporrong 1997. Svårt mig av mätning. gärdsgårdens 1900, utslutit räkningarna.

De omräknade arealerna för användning för arealer har är landslänerna. landslän har folkningsökning och Hallands och Bohus län har helt utslutit

Grupper

Nedanstående ledning av Ulf Janssons 1750, Sporrongs ledning av hur hem skall representeras. Ulf Janssons rådet baserad

APPENDIX E

Beräkningsunderlag för totala hägnadslängder år 1700 och 1850 på riksnivå

Länens arealer

Länens arealer är hämtade från Sveriges nationalatlas, SNA, nr 1, Sveriges kartor 1990, sidan 13. Länens arealer har i vissa fall korrigerats med en omräkningsfaktor. Denna bygger på min uppskattning av hur stor del av varje län som kan ha blyst agrar bebyggelse vid respektive tidpunkt utifrån Ulf Sporrongs bedömning av den agrara bebyggelsens utseende och spridning kring 1750, Sporrong 1997, sidan 35. Likaså har jag använt mig av mina egna resultat och, utifrån gårdesgårdens utbredning kring sekelskiftet 1900, uteslutit hela eller delar av län ur beräkningarna.

De omräkningsfaktorer vilka kommit till användning för att bestämma tidsskikt IVs arealer har ändrats där framförallt Norrlandslänen samt Kopparbergs och Värmlands län har höjts något för att väga in befolkningsökning och kolonisation. Blekinge och Hallands län har minskats. Göteborg och Bohus län samt landskapet Lappland har helt uteslutits ur tabellen som tidigare.

Grupper

Nedanstående grupperingar är gjorda med ledning av Ulf Sporrongs regionala indelning av Sveriges kulturlandskap omkring 1750, Sporrong 1997, sidan 41. Vid bedömningen av hur stor areal som gruppen Gudhem skall representera har jag använt mig av Ulf Janssons regionindelning av Vänerområdet baserad på trädssystem under perio-

Tabell 47. Länens totala och korrigerade arealer i tidsskikt II

Län	Areal SNA km ²	Omräknings- faktor	Tidsskikt II km ²
Norrboten	98 911	0,2	19 782
Västerbotten	55 401	0,2	11 080
Jämtland	49 443	0,5	24 722
Västernorrland	21 678	1	21 678
Gävleborg	18 191	0,6	10 915
Kopparberg	28 194	0,5	14 097
Västmanland	6 302	1	6 302
Örebro	8 519	1	8 519
Värmland	17 583	0,6	10 550
Skaraborg	7 937	1	7 937
Älvsborg	11 395	1	11 395
Halland	5 454	0,3	1 636
Skåne*	11 027	0,1	1 103
Blekinge	2 941	0,3	882
Gotland	3 140	1	3 140
Kalmar**	9 823	1	9 823
Kronoberg	8 458	1	8 458
Jönköping	9 944	1	9 944
Östergötland	10 560	1	10 560
Södermanland	6 060	1	6 060
Uppsala	6 989	1	6 989
Stockholm	6 488	1	6 488

Kommentar: * Skånes län består av de sammanlagda arealerna för Kristianstads- och Malmöhus län. ** Från Kalmar län har Ölands areal frändragits.

den 1680 till 1750, Jansson 1998, figur 65, sidan 141. Här har jag utgått ifrån att alla tresädesområden i figur 65 är likvärdiga samt att de utgör 30% av den sammanslagna arealen för Älvsborgs och Skaraborgs län. Jag har vidare låtit gruppindelningen vara

Tabell 48. Länens totala och korrigerade arealer i tidsskikt IV

Län	Areal SNA km ²	Omräknings- faktor	Tidsskikt IV km ²
Norrbottnen	98 911	0,3	29 673
Västerbottnen	55 401	0,3	16 620
Jämtland	49 443	0,6	29 666
Västernorrland	21 678	1	21 678
Gävleborg	18 191	1	18 191
Kopparberg	28 194	0,7	19 736
Västmanland	6 302	1	6 302
Örebro	8 519	1	8 519
Värmland	17 583	0,8	14 066
Skaraborg	7 937	1	7 937
Älvsborg	11 395	1	11 395
Halland	5 454	0,2	1 091
Skåne*	11 027	0,1	1 103
Blekinge	2 941	0,2	588
Gotland	3 140	1	3 140
Kalmar**	9 823	1	9 823
Kronoberg	8 458	1	8 458
Jönköping	9 944	1	9 944
Östergötland	10 560	1	10 560
Södermanland	6 060	1	6 060
Uppsala	6 989	1	6 989
Stockholm	6 488	1	6 488

Kommentar: * Skåne består av de sammanlagda arealerna för Kristianstads- och Malmöhus län. ** Från Kalmar län har Ölands areal frändragits.

Tabell 49. Gruppen Nysättras areal för tidsskikten II och IV i km²

Län	tidsskikt II	tidsskikt IV
Norrbottnen	19 782	29 673
Västerbottnen	11 080	16 620
Jämtland	24 722	29 666
Västernorrland	21 678	21 678
Gävleborg	0,75 x 10 915 = 8 186	0,75 x 18 191 = 13 643
Summa:	85 448	111 280

oförändrad mellan tidsskikt II och IV eftersom man på goda grunder kan räkna med att trädssystemen har förändrats föga mellan dessa två tidpunkter. Växtföljdsjordbrukets genomförande hör till andra hälften av 1800-talet. Här stöder jag mig på Gadd C-J, 2000 och Morell 2001 samt upplysningarna i de av mig genomgångna sockenkartebeskrivningarna.

Tabell 50. Gruppen Seminghundras areal för tidsskikten II och IV i km²

Län	tidsskikt II	tidsskikt IV
Uppsala	6 989	6 989
Stockholm	6 488	6 488
Västmanland	6 302	6 302
Södermanland	6 060	6 060
Gävleborg	0,25 x 10 915 = 2 729	0,25 x 18 191 = 4 548
Östergötland	0,5 x 10 560 = 5 280	0,5 x 10 560 = 5 280
Summa:	33 848	35 667

Tabell 51. Gruppen Gudhems areal för tidsskikten II och IV i km²

Län	tidsskikt II	tidsskikt IV
Älvsborg + Skaraborg	0,3 x 19 332 = 5 800	0,3 x 19 332 = 5 800
Summa:	5 800	5 800

Tabell 52. Gruppen Övrigas areal för tidsskikten II och IV i km²

Län	tidsskikt II	tidsskikt IV
Östergötland	0,5 x 10 560 = 5 280	0,5 x 10 560 = 5 280
Kopparberg	14 097	19 736
Örebro	8 519	8 519
Värmland	10 550	14 066
Älvsborg + Skaraborg	0,7 x 19 332 = 13 532	0,7 x 19 332 = 13 532
Halland	1 636	1 091
Skåne	1 103	1 103
Blekinge	882	588
Gotland	3 140	3 140
Kalmar	9 823	9 823
Kronoberg	8 458	8 458
Jönköping	9 944	9 944
Summa:	86 964	95 280

Totala hägnadslängder i Sverige för tidsskikten II och IV

Gruppernas delarealer har för varje tidsskikt multiplicerats med den totala mängden hägnad som undersökningsområdena i kapitel 13 redovisar, tabell 29. För gruppen Övriga har jag använt mig av ett medelvärde av de tre undersökningsområdenas värden:

Övriga tidsskikt II: $(12 + 51 + 26)/3 = 30$ m/ha.

Övriga tidsskikt IV: $(26 + 67 + 49)/3 = 47$ m/ha.

Tabell 53. Totalt arealnivå i tidsskikt II

Nysättra
Seminghundra
Gudhem
Övriga
Totalt:

För tiden krävs att göra motsvarnas relevant kar och dels är det dar som stängd jämförelsevis n gare perioder. års stängselför het att, efter ö laget eller skifte gårdar än tidig nader har juric 1850 samt und förordning). D med fårstamm minskning und

Tabell 53. Totalt antal kilometer gärdesgård på riksnivå i tidsskikt II

Nysätra	$1,2 \times 85\,448 = 102\,537,6$ km
Seminghundra	$5,1 \times 33\,848 = 172\,624,8$ km
Gudhem	$2,6 \times 5\,800 = 15\,080,0$ km
Övriga	$3,0 \times 86\,964 = 260\,892,0$ km
Totalt:	551 134,4 km $\approx$ 550 000 km

För tiden kring sekelskiftet 1900 går det ej att göra motsvarande beräkningar. Dels saknas relevant kartmaterial för uppmätningar och dels är det sannolikt så att de gärdesgårdar som stängdes kring sekelskiftet 1900 var jämförelsevis mycket glesare än under tidigare perioder. Det är först i och med 1857 års stängselförordning som det ges möjlighet att, efter överenskommelse inom byalaget eller skifteslaget, stänga glesare gärdesgårdar än tidigare. (Att helt avtala bort hägnader har juridiskt sett varit möjligt sedan 1850 samt underlättas ytterligare i 1857 års förordning). Detta förhållande tillsammans med fårstammens förhållandevis snabba minskning under andra hälften av 1800-talet

Tabell 54. Totalt antal kilometer gärdesgård på riksnivå i tidsskikt IV

Nysätra	$2,6 \times 111\,280 = 289\,328,0$ km
Seminghundra	$6,7 \times 35\,667 = 238\,968,9$ km
Gudhem	$4,9 \times 5\,800 = 28\,420,0$ km
Övriga	$4,7 \times 95\,280 = 447\,816,0$ km
Totalt:	1 004 539,9 km $\approx$ 1 000 000 km

gör att vidjan tränger undan hanken generellt sett som band i gärdesgårdarna. Eftersom vidjan låser gårdslen hårt vid störpåren, ungefär som en spik, går det att konstruera en glesare gärdesgård som dessutom drar mindre virke. Dessa omständigheter förklarar sannolikt vidjans totala dominans i frågelistematialet. I denna förklaringsmodell har vidare inte skogsbrist – brist på hägnadsmaterial – i första hand orsakat en övergång till vidja, och därmed hägnader som drar mindre virke, utan förloppet ses som en juridisk möjlighet att anpassa hägnadsbeståndet efter djurstockens sammansättning lokalt. (Jämför även med Myrdal 1996, sidorna 136–137).

Noter

- ¹ För arkeologiska dateringar av hankärdesgård se Ersgård 1997, s. 46 och s. 54–68. Tidpunkten för ett reglerat tegskifte införande i Sverige se Welinder, Pedersen & Widgren 1998, s. 328–333.
- ² Myrdal 1999b, s. 82–85.
- ³ Myrdal 1996, s. 137.
- ⁴ Se Sjöbeck 1925; Campbell 1928 och Berglund 2002 för hägnader i Skåne.
- ⁵ Fritzbøger 1996, s. 26–31.
- ⁶ Ehn 1991.
- ⁷ Erixon 1921, s. 783–788; Erixon 1925a; Erixon 1925b; Sjöbeck 1925; Hamberg 1926 och Heimer 1928.
- ⁸ Enström 1933.
- ⁹ Hobroh 1943.
- ¹⁰ Myrdal 1975.
- ¹¹ Myrdal 1977.
- ¹² Myrdal 1999b.
- ¹³ Gadd, C.-J. 2000 och Morell 2001.
- ¹⁴ Campbell 1928.
- ¹⁵ Bl.a. Jansson, U 1998; Lagerstedt 1942; Lindgren 1939; Roock Hansen 2002; Sporrang 1997; Töllin 1999; Welinder, Pedersen & Widgren 1998. Ett arbete som jag gärna hade tagit del av i detta sammanhang är Staffan Helmfrids doktorsavhandling – Östergötland "Västanstång". Avhandlingen är skriven på tyska – ett språk jag inte behärskar – och redovisar bland annat förekomsten av *hägnadslag* på Östgötaslätten.
- ¹⁶ Myrdal 1999a, s. 5–6.
- ¹⁷ Denna tidsmässiga definition har följts av fembandsverket *Det svenska jordbrukets historia* vars första band tar sin början 4 000 f. kr.
- ¹⁸ Myrdal 1999b, s. 13.
- ¹⁹ Myrdal 1999a, s. 16.
- ²⁰ Myrdal 1999b, s. 16.
- ²¹ Myrdal 1999a, s. 11.
- ²² Myrdal 1999a, s. 12.
- ²³ Myrdal 1999b, s. 17. Jämför även med Myrdal 1999a s. 8–9.
- ²⁴ Myrdal 1999b, s. 17.
- ²⁵ Myrdal 1997, s. 319.
- ²⁶ Myrdal 1997, s. 320.
- ²⁷ Myrdal 1997, s. 320.
- ²⁸ Myrdal 1997, s. 320.
- ²⁹ Myrdal 1997, s. 321.
- ³⁰ Myrdal 1997, s. 319.
- ³¹ Myrdal 1997, s. 319.
- ³² Hur introduktionen och uppkomsten av dessa tre storheter teoretiskt kan tänkas ha gått till inom ramen för den nya samhällsstrukturen, feodalismen, presenteras i Bois 2000.
- ³³ En fördjupad bakgrund och överblick av begreppet familj jordbruk ges i Flygare 1999, s. 14–17 och s. 30–36. Jämför även med Bois 2000, s. 17–18.
- ³⁴ Se Myrdal 1999b; Gadd, C.-J. 2000; Morell 2001 för hela tidsperioden. För 1900-talet se särskilt Flygare 1999. För en teoretisk diskussion om familj jordbruket i olika samhällssystem se Chayanov 1986, s. 42–43.
- ³⁵ Jämför Magnusson, L. 1996, s. 21.
- ³⁶ För en fördjupad diskussion om vad som utmärker ämnet ekonomisk historia samt hur detta förhåller sig till klassisk ekonomisk teori se Granér 2002, s. 20–32.
- ³⁷ Chayanov 1986, s. 1–2. och Flygare 1999, not 428 på s. 150.
- ³⁸ Chayanov 1986, s. 4; Scott 1976, s. 13. och Flygare 1999, s. 164.
- ³⁹ Flygare 1999, s. 173–174, s. 206. och Morell 2001, s. 324–329.
- ⁴⁰ Scott 1976, s. 2–5.
- ⁴¹ Scott 1976, s. 4.
- ⁴² Chayanov 1986, s. 12; Scott 1976, s. 9 och Magnusson, L. 1996, s. 23.
- ⁴³ Chayanov 1986, s. 53 och Scott 1976, s. 13.
- ⁴⁴ Flygare 1999, s. 165.
- ⁴⁵ Flygare 1999, s. 164.
- ⁴⁶ Chayanov 1986, s. 53–69 och Flygare 1999, s. 33, s. 76–84, s. 170. Chayanov utgick ifrån empiriskt material insamlat i perioden 1880–1913 när han formulerade sina teorier. Under denna period bestod 90% av de ryska jordbruken av familj jordbruk som ej lejde årsanställd arbetskraft, s. 112. Dock utesluter inte Chayanov att så kan ske i sitt teoribygge.
- ⁴⁷ Flygare 1999, s. 194.
- ⁴⁸ Liljewall 1999, s. 21–40; Chayanov 1986, s. 51; Flygare 1999, s. 173 samt not 480 på samma sida; Gadd, C.-J. 1997, s. 229–238; Gadd, C.-J. 2000, s. 51–58 och Myrdal 1999b, s. 304–305.
- ⁴⁹ Flygare 1999, s. 152.
- ⁵⁰ Myrdal 1996, s. 135, särskilt not 3.
- ⁵¹ Myrdal 1975, Myrdal 1977, Myrdal 1996.
- ⁵² Detta gäller inte appendix A där dialektala uttryck för gårdesgården och det i konstruktionen ingående materialet presenteras. Appendix A utgör empiriskt underlag för den terminologi jag använder i avhand-

lingen och motiveras ytterligare av att någon liknande sammanställning inte tidigare publicerats.

⁵³ Ett tydligt exempel är Ella Johanssons avhandling *Skogarnas fria söner*, 1994. Denna bygger på Nordiska museets insamlade skogsarbetarminnen samt intervjuer gjorda i modern tid. Här finns inte en rad om källkritik eller hur pass representativt materialet kan vara. Den är skriven av en etnolog för etnologer.

⁵⁴ Dahlgren & Florén 1996, s. 184–192.

⁵⁵ Språk- och folkminnesinstitutet, SOFI, leds från Uppsala och består av 4 arkiv med likartade verksamhetsområden; SOFI i Uppsala, Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg, DAG, Dialekt och ortnamnsarkivet i Lund, DAL, samt Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå, DAUM. När så är påkallat kommer jag att använda dessa förkortningar i texten. För SOFI i Uppsala kommer dock benämningen ULMA att användas vad gäller källmaterialets arkivtillhörighet.

⁵⁶ Hobrohs uppsats var tänkt att läggas fram som en licentiatavhandling men kom aldrig att presenteras som sådan eller att tryckas. Den förvaras i original på Etnologiska institutionen vid Stockholms universitet samt i kopia på Nordiska museets bibliotek.

⁵⁷ Lodin håller kurser i gårdesgårdsstängning samt stänger gårdesgårdar kommersiellt i Norrtäljetrakten.

⁵⁸ Lilja 1996, s. 181. Liljas avhandling rör explicit förhållandena på ULMA.

⁵⁹ Lilja 1996, s. 158.

⁶⁰ Lilja 1996, s. 247.

⁶¹ Lilja 1996, s. 146.

⁶² Flygare 1999, s. 47 not 122.

⁶³ Flygare 1999, s. 47–48.

⁶⁴ Arnstberg 1987, s. 3.

⁶⁵ Se vidare Kolsrud 1973 och Honko 1973. I artiklarna diskuteras hur prickkartor skall tolkas och användas ingående med ett flertal exempel. Kolsrud uppehåller sig inte så mycket vid hur materialet är insamlat utan koncentrerar sig mer på hur det skall tolkas utifrån kartans spridningsmönster. Honko diskuterar mer ingående vad källmaterialet egentligen representerar.

⁶⁶ Kolsrud 1973, s. 22.

⁶⁷ Nordiska museets arkiv var vänliga nog att låna ut sina renskrivna kopior vilket gjorde att jag kunde ta del av detta material på SOFI i Uppsala.

⁶⁸ Skåne saknar i stort gårdesgårdar av trä och är dessutom bitvis behandlat med avseende på hägnader och betesstrategier i etnologisk litteratur. Se Sjöbeck 1925; Campbell 1928 och Szabó 1970.

⁶⁹ Klargörande. När det i texten refereras till en enskild uppgift från något material med bokstavskombinationen E.U. följt av ett accetionsnummer kan uppgiften både härröra från Etnologiska undersökningens andel av materialet i tabell 5 eller från svar på frågelista Nm 144. Båda materialkategorierna förvaras på Nordiska museets arkiv och har arkivbeteckning E.U. följt av accetionsnummer.

⁷⁰ Se vidare Myrdal 1999b, s. 338–339 och Gadd, C.J. 2000, s. 45–47 och s. 93–95.

⁷¹ För en definition av jordnatur se Ågren 1997, s. 274.

⁷² Myrdal 1996, s. 249–262, angående 1400-talets landbostadgor samt Myrdal 1999b, s. 339–340.

⁷³ Myrdal 1999b, s. 339–340.

⁷⁴ Steckzén 1937, s. 192–194.

⁷⁵ "Indelningsverket" 1910

⁷⁶ I tiden mellan 1730 och 1836 hann boställesordningen ändras ytterligare tre gånger: 19 juni 1731 utfärdas en förklaring till 1730 års boställesordning; 15 september 1752 utfärdas en ny boställesordning; 23 januari 1770 utfärdas en förklaring till 1752 års boställesordning. Den sista förordning som gäller militiehemmanen utfärdas 4 juni 1908.

⁷⁷ Se vidare Palmgren 1999, s. 123.

⁷⁸ Expeditionsnummer 289a, Lantmäteristyrelsen Administrativa arkivet – 1920, vol EIa:11 samt expeditionsnummer 256 respektive 257, Lantmäteristyrelsen Administrativa arkivet – 1920 vol BI: 93.

⁷⁹ Rationaliteten i detta beror på att ett bra sockenmaterial, liktydigt med ett antal laga skifteskartor, gjorde det möjligt att sitta på kontoret och med hjälp av en så kallad transportör rita om dessa i en mindre skala. På så vis sparade man mycket tid.

⁸⁰ Palmgren 1999, s. 127. Hela mallen/formuläret finns tryckt i Palmgren 1999, s. 124–128.

⁸¹ Mundlig uppgift. 01.09.05. Gertrud Wiking, föreståndare för Lantmäteriets Forskningsarkiv och bibliotek i Gävle.

⁸² Se även Jansson, U. 1993, s. 15–44.

⁸³ Beskrivningarna innehåller också tabeller där det framgår hur många djur och vilka sorters djur som innehas, hemman för hemman. Dessa uppgifter är inte helt tillförlitliga då de troligtvis inte grundas på en okulär besiktning av lantmätaren.

⁸⁴ Lantmätaren har ett tydligt överhetsperspektiv med i bagaget och beskriver troligen inte det han ser på samma sätt som en bonde skulle ha gjort.

⁸⁵ Adamson 1997, s. 245.

⁸⁶ Gadd, C.J. 2000, s. 212. Se även Myrdal 1992 sidan 20 och figur 1 vari redovisas grafiskt lantbrukslitteraturens tillväxt under perioden 1700–1829.

⁸⁷ Gadd, C.J. 2000, s. 334.

⁸⁸ Att som särskilt källmaterial foga lantbrukslitteraturen till undersökningen hade inte varit möjligt av tidsmässiga skäl om inte Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens bibliotek, genom chefsbibliotekarie Lars Ljunggrens vänliga bemödanden, skickat mig materialet som stencilerade utdrag. Urvalet av artiklar grundar sig huvudsakligen på de bibliografiska förteckningar över lantbrukslitteraturen som finns i Hebbe 1939 och Hebbe 1945 samt Lars Ljunggrens stora kännedom om bibliotekets samlingar.

⁸⁹ De relativt sett få frågelistesvar som nämner att störrar skall brännas i spetsen, *vässen*, är oeniga om hur hårt bränningen skall utföras. Vidare anger de att det

inte var vanligt då
lång tid.

⁹⁰ Ensåde inne-
och ligger i säde
das halva åkerar
i säde. Året därj
sådesgårdet träd
den tillgängliga
i säde och en tre

⁹¹ RA, Brevsvar

⁹² Topografisk k

över Sverige. Bla

⁹³ Rosenberg 18

⁹⁴ SGU Serie A

⁹⁵ SGU Serie A

⁹⁶ Sporrang 19

samt Sveriges N

pet och bebygg

⁹⁷ Sporrang 19

⁹⁸ Alexandersso

s. 20 och s. 53. S

⁹⁹ Rosenberg 18

¹⁰⁰ Topografisk

690512, 11 I SO

¹⁰¹ SGU Serie A

1992 och Ae nr

¹⁰² Sporrang 19

¹⁰³ Alexandersso

s. 16 och s. 44. S

¹⁰⁴ Lindgren 19

¹⁰⁵ Rosenberg 18

och Rosenberg

gren 1939, s. 7 v

¹⁰⁶ Jansson, U. 1

respektive s. 12

¹⁰⁷ Topografisk

och 8 D SO 198

¹⁰⁸ SGU Serie A

nr 125 1903.

¹⁰⁹ Alexandersso

s. 14 och s. 38. S

¹¹⁰ Som storskal

i en skala större

¹¹¹ Begreppet k

textbeskrivning

¹¹² Se vidare Sv

1928, s. 3–4 och

¹¹³ En bra red

förlopp ges i He

1928 samt Eger

¹¹⁴ Ågren 1997.

¹¹⁵ Ekstrand 19

¹¹⁶ Tollin 1999,

59.

¹¹⁷ Att rågångar

element ofta an

om linjeräta rå

ett svenskt fene

generella uppl

inte var vanligt då detta var ett arbetsmoment som tog lång tid.

⁹⁰ Ensäde innebär i princip att åkermarken utnyttjas och ligger i säde år från år utan att trädas. I tvåsäde trädas halva åkerarealen medan den andra halvan ligger i säde. Året därpå brukas trädesgårdet samtidigt som sädesgårdet trädas. Tresädet innebär en tredelning av den tillgängliga åkerarealen där två tredjedelar ligger i säde och en tredjedel trädas årligen.

⁹¹ RA, Brevsvar 99.04.29, diarienum: 61-1513-99

⁹² Topografisk karta över Sverige. Bladen 21 K NO 1977 och 22 K SO 1977.

⁹³ Rosenberg 1883, s. 286–287.

⁹⁴ SGU Serie Ak nr 1 del 1, jordartskarta. 1985.

⁹⁵ SGU Serie Ak nr 1 del 1, jordartskarta. 1985.

⁹⁶ Sporrang 1993, Sporrang 1995, Sporrang 1997 samt Sveriges Nationalatlas. Band 13. Kulturlandskapet och bebyggelsen, 1994.

⁹⁷ Sporrang 1995, s. 43.

⁹⁸ Alexandersson, Karlström & Larsson-McCann 1991, s. 20 och s. 53. Station Lövsånger.

⁹⁹ Rosenberg 1883, s. 503.

¹⁰⁰ Topografisk karta över Sverige. Bladen 11 I SV 690512, 11 I SO 1981, 11 I NV 1972 och 11 I NO 1981.

¹⁰¹ SGU Serie Ae nr 9 1970, Ae nr 10 1974, Ae nr 113 1992 och Ae nr 125 1999.

¹⁰² Sporrang 1995, s. 43.

¹⁰³ Alexandersson, Karlström & Larsson-McCann 1991, s. 16 och s. 44. Station Kårsta.

¹⁰⁴ Lindgren 1939, s. 7. Tabell 2

¹⁰⁵ Rosenberg 1882, s. 171, s. 212, s. 276, s. 822, s. 1012 och Rosenberg 1883, s. 447, s. 500, s. 527 samt Lindgren 1939, s. 7 vad gäller Edåsa socken.

¹⁰⁶ Jansson, U. 1998, figur 48 och figur 49, s. 120–121 respektive s. 126–127.

¹⁰⁷ Topografisk karta över Sverige. Bladen 8 D SV 1979 och 8 D SO 1980.

¹⁰⁸ SGU Serie Aa nr 120 1905, Aa nr 121 1928 och Aa nr 125 1903.

¹⁰⁹ Alexandersson, Karlström & Larsson-McCann 1991, s. 14 och s. 38. Station Borgunda.

¹¹⁰ Som storskaliga anses alla kartakter som är utförda i en skala större än 1:10 000.

¹¹¹ Begreppet kartakt inbegriper både karta och den textbeskrivning som hör till kartan.

¹¹² Se vidare Svenska Lantmäteriet 1628–1928. Del I. 1928, s. 3–4 och där anförd litteratur.

¹¹³ En bra redogörelse för avvitrings orsaker och förlopp ges i Hellström 1917, s. 95 ff. Se även Almquist 1928 samt Egerblad 1987.

¹¹⁴ Ågren 1997, särskilt s. 284–285.

¹¹⁵ Ekstrand 1901 s. 10.

¹¹⁶ Tollin 1999, s. 59. Fenomenet diskuteras på s. 57–59.

¹¹⁷ Att rågångar i landskap vilka saknar lämpliga linjelement ofta anges med hjälp av råmärken samt tanken om linjeräta rågångar under 1800-talet inte endast är ett svenskt fenomen utan troligen är att betrakta som generella uppfattningar jorden runt bekräftas möjli-

gen av följande exempel från Mexiko. År 1915, under en rågångsförrättning mellan byarna Yautepec och Anenecuilco, där rågången följde en stennmur, tecorral, mellan byarna, uppmanar Emiliano Zapata, upprørsgeneral och tillika byälderman i Anenecuilco, de agronomer som officiellt skall mäta upp rågången att: " 'The pueblos say that this tecorral is their boundary,' he told them, 'and that's where you are going to trace me your marks. You engineers sometimes get stuck on straight lines, but the boundary is going to be the stone fence, even if you have to work six months measuring all its ins and outs' ". Citatet återfinns i Womack 1970 på sidan 227. Råmärken diskuteras på sidan 233 i samma arbete.

¹¹⁸ Korntalet utgör ett mått på avkastningen i förhållande till utsädet. Ett korntal på 3 innebär att från 1 utsädd kärna erhålls 3 i skörd.

¹¹⁹ 1749 års storskiftesförordning revideras under århundradets lopp och det är först 1783 som det formellt blir tillåtet att dela även utmarken efter storskiftesstadgan även om det förekommer att utmarken delas tidigare. Se Hoppe 1991, s. 50.

¹²⁰ Jämför Lagerstedt 1942, s. 61–80 med Lindgren 1939, s. 164–169. Se även Myrdal 1999b, s. 267–270.

¹²¹ Muntlig uppgift. 00.05.15. Lars Ottoson, lantmätare och före detta teknisk direktör och chef för Kartavdelningen på Lantmäteriet.

¹²² Johansson & Krosse 1964, s. 29.

¹²³ Se Hernlund & Olsson 1946, främst s. 45–47 samt bilaga I i samma arbete.

¹²⁴ Muntlig uppgift. 00.05.15. Lars Ottoson, lantmätare och f.d teknisk direktör och chef för Kartavdelningen på Lantmäteriverket.

¹²⁵ Jämför med Granér 2002, s. 6.

¹²⁶ Slotte 2000.

¹²⁷ Se *Tjära, barkbröd och vildhonung. Utmarkens människor och mångsidiga resurser* (Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 9); *Svedjebruk och vöjningsbränning i Norden – terminologi, datering, metoder* (Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 7); *Människan och skogen. Från natur skog till kulturskog?* (Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 11).

¹²⁸ Jämför Hoppe 1997, s. 256; Hoff 1997, s. 193.

¹²⁹ Jämför Granér 2002, s. 12–13.

¹³⁰ Jämför Granér 2002, s. 12–19.

¹³¹ Granér 2002, s. 1.

¹³² Myrdal 1999b, s. 22–25, s. 100 – 103; Gadd, C.-J. 2000, s. 191–193.

¹³³ I Isakssons 1967 genomgång av byordningar ifrån norra Norrlands kustland är bestämmelser som reglerar värbetet mycket vanliga. Värbeta är också den term som Isaksson begagnar.

¹³⁴ Meyer 1949, s. 213.

¹³⁵ Hoff 1997, s. 190. Den största skillnaden mellan Meyers och Hoffs arbeten är att Meyer använder danska och svenska landskapslagar som utgångspunkt för sina studier av danska byordningar. Hoff söker istället uppräta kronologier inom varje dansk lagsamling för att se vilken relativ ålder olika regler i samma lag har

och där med också kunna få en kronologi på landskaps utnyttjande. Hoff tar också hjälp av en rad arkeologiska belägg på olika företeelser vilka inte fanns tillgängliga när Meyer skrev sitt arbete.

¹³⁶ Meyer 1949, s. 209–213.

¹³⁷ Se Holmbäck & Wessén 1962, s. XIII i förordet. Kristoffers av Bayern landslag är att uppfatta som en revidering av Magnus Erikssons landslag. "Ändringarna var icke av genomgripande natur. Det nya lagverket varken är eller ansågs vid sin stadfästelse vara annat än en reviderad upplaga av den tidigare lagen" och "Magnus Erikssons landslag var därför, först i ursprunglig form och sedan i reviderad form, under nära 400 år grundläggande för den svenska rättsordningen på landsbygden".

¹³⁸ Förordningar som endast gäller ett visst län eller en region utfärdas också: Stängselskyldigheten i Västernorrlands län, 31 maj 1793. Vid enskifte i Skåne, 14 april och 9 maj 1806, med tillägg 13 juni 1807. Stängselskyldighet på Öland, 3 april 1816.

¹³⁹ Holmbäck & Wessén 1962, s. 101–102.

¹⁴⁰ Holmbäck & Wessén 1962, s. 112.

¹⁴¹ Rabenius & Kallstenius 1818, s. 4–5.

¹⁴² Samtliga citat ur 1734 års lag är hämtade från en faksimilutgåva vars original är tryckt 1780. Se vidare Minnesskrift ägnad 1734 års lag. Del III, i litteraturförteckningen.

¹⁴³ Även i tiden före skiftesreformerna var det möjligt att dela både inägor och utägor. Detta genom så kallad *örtuga delning*. Dock var grundprincipen den att inägor låg tegskiftade i mer eller mindre fullständig ägoblandning medan utmarken nyttjades samfällt till husbehov av byns delägare.

¹⁴⁴ Hamilton 1859, s. 23.

¹⁴⁵ En ytterligare modell kan tänkas nämligen livegenskap – självstyrets raka motsats – som det tillämpades på feodalgodsen öster om Elbe från och med 1500-talet och framåt. Se Rösener 1994, s. 81, s. 101, s. 104–124, karta 4 på s. 109 och s. 157–170.

¹⁴⁶ Isaksson 1967; Ehn 1991.

¹⁴⁷ Meyer 1949, s. 47.

¹⁴⁸ Meyer 1949, s. 24.

¹⁴⁹ Ault 1972, s. 19.

¹⁵⁰ Isaksson 1967, s. 80. Citatets slutsats grundas på en genomgång av 289 byordningar från nuvarande Norr- och Västerbottens läns kustland.

¹⁵¹ Isaksson 1967, s. 82–83.

¹⁵² Ehn 1991, s. 13.

¹⁵³ Ehn 1991, s. 98–99. Se även Erixon 1944. Erixon har här gjort en motsvarande jämförelse mellan bevarade byordningar och bystämmoprotokoll för byarna Mörby och Viby i Östergötland. Även i detta material dominerar stängselfrågorna.

¹⁵⁴ Meyer 1949, s. 30.

¹⁵⁵ Meyer 1949, s. 223.

¹⁵⁶ Ault 1972, s. 15–16.

¹⁵⁷ Meyer 1949, s. 172–173.

¹⁵⁸ Ault 1972, s. 48.

¹⁵⁹ Ehn 1991, s. 10.

¹⁶⁰ Ehn 1991, s. 10.

¹⁶¹ Isaksson 1967, s. 79–92.

¹⁶² Meyer 1949, s. 344.

¹⁶³ Meyer 1949, s. 75–76. Se även Ehn 1991, s. 12–13 och s. 39.

¹⁶⁴ Ehn 1991, s. 21–22. Se även Isaksson 1967, s. 186–190.

¹⁶⁵ Isaksson 1967, s. 153 samt tillhörande text i not 11 på denna sida.

¹⁶⁶ Meyer 1949, s. 77–78.

¹⁶⁷ Ehn 1991, s. 54.

¹⁶⁸ Isaksson 1967, s. 214.

¹⁶⁹ Observera att rent juridiskt kunde en bys brukare vara identiska med ett hägnadslags medlemmar. Jämför texten i citatet ovan av byggningsbalkens VII:e flock i Magnus Erikssons landslag. Dock brukar etnologisk och kulturgeografisk litteratur använda ordet för att beteckna samarbete över bygränsen. Denna distinktion gör också jag i detta arbete.

¹⁷⁰ Meyer 1949, s. 210.

¹⁷¹ Hamilton 1859, s. 19. Jämför också med Meyers, 1949, åsikt under rubriken Det rätthistoriska utgångsläget, ovan.

¹⁷² Hamilton 1859, s. 23. En fylligare översikt – än den som kommer att ges nedan i huvudtexten – av kronologin för frågans behandling på riksdagarna följer på sidorna 23–29 i samma arbete.

¹⁷³ Enligt Eliasson 2002, sidan 205, utgjorde det första mötet, likväl som de följande, "forum för eliten", Högre ämbetsmän, officerare, godsägare och brukspatroner, de flesta tillhörande adelsståndet, dominerade stort.

¹⁷⁴ Hamilton 1859, s. 26–27.

¹⁷⁵ I 1853 års årgång av Tidskrift för lantmätare och egodelningsdomare första sex nummer görs en genomgång av de regler som gäller för stängselhålllets fördelning samt föreslagna förändringar. I 1854 års årgång av Tidning för Landtmätare (tidskriften har genomgått ett namnbyte) ges i nummer 15–18 ett referat av lag- samt allmänna ekonomi- och besvärutskottens betänkanden om stängselskyldighetens upphävande m.m. I nummer 19–20, samma år, refereras hur stängselfrågan behandlats under pågående riksdag fram till omröstningen.

¹⁷⁶ Grönvall 1847, s. 3.

¹⁷⁷ Grönvall 1847, s. 12.

¹⁷⁸ Hälftenprincipen kan justeras i de fall rågången anses vara olika svår att stänga med hänsyn till markens beskaffenhet, § 13 i 1857 års förordning.

¹⁷⁹ Hamilton 1859, s. 42–44.

¹⁸⁰ Glick 1970, s. 30–35.

¹⁸¹ Glick 1970, s. 37–40.

¹⁸² Glick 1970, s. 48 och s. 37.

¹⁸³ Glick 1970, s. 62, s. 64 och s. 71–74.

¹⁸⁴ Glick 1970, s. 5.

¹⁸⁵ Ruf 2001, s. 11–44.

¹⁸⁶ Hoskins 1992, s. 97–98.

¹⁸⁷ Earl 1978, s. 28 och s. 36.

¹⁸⁸ Earl 1978, s. 147–148 och s. 157, s. 179.

¹⁸⁹ Earl 1978, s. 10.

¹⁹⁰ Earl 1978, s. 10.

¹⁹¹ Earl 1978, s. 10.

¹⁹² Bray 1986, s. 2.

¹⁹³ Bray 1986, s. 2.

¹⁹⁴ Bray 1986, s. 6.

¹⁹⁵ Bray 1986, s. 8.

¹⁹⁶ Bray 1986, s. 7.

¹⁹⁷ Bray 1986, s. 1.

¹⁹⁸ Bray 1986, s. 1.

¹⁹⁹ Bray 1986, s. 1.

²⁰⁰ Myrdal 1999b.

²⁰¹ Hoppe 1997, s. 8.

²⁰² Hoppe 1997, s. 8.

²⁰³ Granér 2002, s. 10.

²⁰⁴ Roeck Hansen

²⁰⁵ Roeck Hansen

²⁰⁶ Roeck Hansen

²⁰⁷ Roeck Hansen

²⁰⁸ Roeck Hansen

²⁰⁹ & Widgren 1998,

²¹⁰ Welinder, Ped

²¹¹ E.U. 38840

²¹² E.U. 38193, E

²¹³ E.U. 37739.

²¹⁴ E.U. 3388.

²¹⁵ E.U. 39162 re

²¹⁶ faktiskt ett svar p

²¹⁷ E.U. 37685.

²¹⁸ Kraftman 176

²¹⁹ i Gadd, P. A. 1773

²²⁰ Høeg 1977.

²²¹ ULMA 3349:3

²²² 1930.

²²³ E.U. 43934.

²²⁴ E.U. 32728, N

²²⁵ och ULMA 6141

²²⁶ härad i Västmanl

²²⁷ E.U. 32728 oc

²²⁸ ULMA 5519, 3

²²⁹ ULMA 12339

²³⁰ E.U. 37899.

²³¹ ULMA 1715:1

²³² Tänkbara ors

²³³ den aktuella tid

²³⁴ längre fram i tex

²³⁵ E.U. 38155. M

²³⁶ re personer på ö

²³⁷ gäller förhålland

²³⁸ Muntlig uppg

²³⁹ träfysik, Luleå te

²⁴⁰ I kunglig före

²⁴¹ skogsbesparand

²⁴² jor där råämnet

²⁴³ där utgångsmate

²⁴⁴ böter av 16 öre s

²⁴⁵ ningen torde kn

²⁴⁶ 1838 kommente

- ¹⁸⁹ Earl 1978, s. 105–107.
- ¹⁹⁰ Earl 1978, s. 114.
- ¹⁹¹ Earl 1978, s. 126–128.
- ¹⁹² Bray 1986, s. 28–30.
- ¹⁹³ Bray 1986, s. 25.
- ¹⁹⁴ Bray 1986, s. 68.
- ¹⁹⁵ Bray 1986, s. 85.
- ¹⁹⁶ Bray 1986, s. 76.
- ¹⁹⁷ Bray 1986, s. 119–120.
- ¹⁹⁸ Bray 1986, s. 168.
- ¹⁹⁹ Bray 1986, s. 171.
- ²⁰⁰ Myrdal 1999b, s. 100–101.
- ²⁰¹ Hoppe 1997, s. 256–258.
- ²⁰² Hoppe 1997, s. 258.
- ²⁰³ Granér 2002, s. 40.
- ²⁰⁴ Roeck Hansen 2002, s. 70, s. 74 och s. 98–99.
- ²⁰⁵ Roeck Hansen 2002, s. 99.
- ²⁰⁶ Roeck Hansen 2002, s. 98.
- ²⁰⁷ Roeck Hansen 2002, s. 74.
- ²⁰⁸ Roeck Hansen 2002, s. 73 och Welinder, Pedersen & Widgren 1998, s. 304–305.
- ²⁰⁹ Welinder, Pedersen & Widgren 1998, s. 328–333.
- ²¹⁰ Welinder, Pedersen & Widgren 1998, s. 333.
- ²¹¹ E.U. 38640
- ²¹² E.U. 38193, E.U. 37994.
- ²¹³ E.U. 37739.
- ²¹⁴ E.U. 3388.
- ²¹⁵ E.U. 39162 respektive E.U. 37702. Den senare är faktiskt ett svar på Nm 144.
- ²¹⁶ E.U. 37685.
- ²¹⁷ Kraftman 1765. Citatet upprepas nästan ordagrant i Gadd, P. A. 1775.
- ²¹⁸ Høeg 1977.
- ²¹⁹ ULMA 3349:5, Degerfors socken och tingslag, år 1930.
- ²²⁰ E.U. 43934.
- ²²¹ E.U. 32728, Nora socken och Väla härad i Uppland och ULMA 6141, Fellingsbro socken och Fellingsbro härad i Västmanland.
- ²²² E.U. 32728 och ULMA 6141.
- ²²³ ULMA 5519, s. 8–9.
- ²²⁴ ULMA 12339.
- ²²⁵ E.U. 37899.
- ²²⁶ ULMA 1715:1, ULMA 1906 och E.U. 37989.
- ²²⁷ Tänkbara orsaker till att det förhåller sig så under den aktuella tidsperioden kommer jag att gå in på längre fram i texten.
- ²²⁸ E.U. 38155. Meddelaren har intervjuat ett antal äldre personer på orten och anger att uppgifterna i svaret gäller förhållanden under tidsperioden 1860–1920.
- ²²⁹ Muntlig uppgift. 02.01.30. Tom Morén, Professor i träfysik, Luleå tekniska universitet.
- ²³⁰ I kunglig förordning 26 oktober, 1730 förbjuds – i skogsbesparande syfte – användningen av kluvna vidjor där råämnet till vidjan är unga träd. Endast vidjor där utgångsmaterialet är en- och grankvistar tillåts, vid böter av 16 öre silvermynt för vart ungt träd. Förordningen torde knappast ha haft någon effekt. Roman 1838 kommenterar detta på sidan 4 i sitt arbete.
- ²³¹ E.U. 38110, s. 201.
- ²³² E.U. 54634, s. 204. Ålems socken, Stranda härad och Kalmar län.
- ²³³ ULMA 19549, s. 18. Norra Vi socken, Ydre härad och Östergötland.
- ²³⁴ DAL. 1918: 1–3, s. 14–15. Högsby socken, Handbörds härad och Kalmar län.
- ²³⁵ Se exempelvis Sylvén 1916, s. 278–299.
- ²³⁶ Att förkvista enar på rot är en mycket vanlig upplysning i svaren på Nm 144, medan detta mycket sällan omtalas i svaren på M 15. Det beror på att Nm 144 har en särskild fråga om detta förfarande, medan motsvarande fråga saknas i M 15.
- ²³⁷ Sylvén 1916, s. 299.
- ²³⁸ Thelaus 1874, s. 52. Thelaus var vid denna tid chef för Skogsinstitutet vilket från 1828–1916 ansvarade för den högre skogsutbildningen i landet. Skogshögskolan grundades 1917.
- ²³⁹ ULMA 1850, s. 19–20. Informanten är född 1838.
- ²⁴⁰ E.U. 37825 respektive E.U. 40075.
- ²⁴¹ E.U. 37665, s. 203. Det är inte omöjligt att detta virke var avsett till en båndgårdsgård.
- ²⁴² Att fälla torrfuror, upparbeta dessa samt klyva dem till färdiga vedträn, som kördes direkt hem till gården, är ett vanligt förekommande vinterarbete vid sidan av att köra hem foder i norra Norrlands inland. Allt enligt redogörelserna i svaren på frågelista M 150 Arbetsåret.
- ²⁴³ Enestör med en liten kärnvedsandel har sämre motståndskraft mot röta än störar av undertryckt gran. De förstnämnda kan under gynnsamma omständigheter ruttna av på bara 5–6 år. Muntlig uppgift. 03.10.21. Michaël Michaëlsson, Råshult, Småland. Michaël har sedan mitten av 1980-talet stängt gårdsgårdar vilka skall göra hägn för både kor och hästar.
- ²⁴⁴ Se vidare Ericson 1966, (tall och gran), Hazell 1993 (ek) och Sylvén 1916, s. 287, (en).
- ²⁴⁵ Muntlig uppgift. Lars Kardell. Professor emeritus. 02.02.04.
- ²⁴⁶ Hahr 1906, s. 111–112.
- ²⁴⁷ För aspens utbredning i dagens läge se Hazell 1999, s. 10–13.
- ²⁴⁸ Slotte 2000, arbete III, s. 12.
- ²⁴⁹ Slotte 2000, arbete I, s. 35.
- ²⁵⁰ Slotte 2000, arbete I, s. 49.
- ²⁵¹ Ett svar från Värmland, Färnebo härad och Nordmarks socken, E.U. 37681, anger att man här använde aspstockar som var så grova att man kunde få ut ett 20-tal gårdsel ur en stock.
- ²⁵² I skogliga sammanhang mäts diametern på alla träd som står på rot 1,3 meter upp på stammen. Den på så vis erhållna brösthöjdsdiametern är den diameter vilken alla kuberingstabeller är uppbyggda kring. Sålunda kan man med hjälp av brösthöjdsdiameter samt en höjd få volymen på stående skog.
- ²⁵³ 6–8 alnar anges som standard i Brauner 1772, s. 99 och Örebro läns kongliga hushållningssällskaps handlingar 1804, s. 41. Gårdsel av 6 alnars längd anges i Gadd, P. A. 1775, s. 12 och von Törne 1813, s. 73.

- ²⁵⁴ Uppgifterna i lantbrukslitteraturen från 1700- och 1800-talen överensstämmer helt med den bild det etnologiska materialet ger av vilka träslag som används till stöd, stöd, gårdset samt hank och vidjor.
- ²⁵⁵ Det valda avståndet i räkneexemplet mellan stöparen samt gårdesgårdens höjd är avpassad efter lagens krav på en laggill gårdesgård.
- ²⁵⁶ Detta är dock inte den enda faktor som är avgörande för tätheten, endast en av dem.
- ²⁵⁷ Cederlöf 1779, s. 329.
- ²⁵⁸ Roman 1838, s. 3. Se även s. 20 i samma arbete där höjden på en vanlig gårdesgård stängd med hankar anges till 2 alnar och 6 tum.
- ²⁵⁹ Se vidare Furugren 1997. Om hästars storlek på 1700-talet; Gadd, C-J. 2000, s. 166.
- ²⁶⁰ Muntlig uppgift. 03.10.21.
- ²⁶¹ Hahr 1906, s. 118–119.
- ²⁶² Hahr 1906, s. 119.
- ²⁶³ Hahr 1906, s. 247–248.
- ²⁶⁴ För 1700-talets skogspolitik vis å vis getter se Kardell 2003, s. 133–135.
- ²⁶⁵ Westbeck 1745, s. 26.
- ²⁶⁶ Nauckhoff 1908, s. 31.
- ²⁶⁷ Nauckhoff 1908, s. 5.
- ²⁶⁸ E.U. 40239, s. 244, Frykdals härad och Västra Emterviks socken, 1948.
- ²⁶⁹ Eriksson m. fl. 1970, s. 86.
- ²⁷⁰ Eriksson m. fl. 1970, s. 86.
- ²⁷¹ ULMA 2236, s. 11.
- ²⁷² "Handsbredd" 1949
- ²⁷³ Jansson, S. O. 1995, s. 283.
- ²⁷⁴ E.U. 37665, s. 205.
- ²⁷⁵ Björkbom 1907, s. 16, Ryd, 1997, s. 123–125 samt Kardell & Olofsson 2000, s. 80–82.
- ²⁷⁶ E.U. 38455.
- ²⁷⁷ DAL 1830 och E.U. 38141. Meddelaren har svarat på både M 15 och Nm 144.
- ²⁷⁸ E.U. 40964. Informanten är född 1865 och konfirmerades 1880. Svaret bygger på egen erfarenhet.
- ²⁷⁹ ULMA 24875, s. 5–6.
- ²⁸⁰ DAL 1918: 1–3, s. 17–21, Högsby socken, Handbörds härad och Kalmar län, år 1933.
- ²⁸¹ Flygare 1999, s. 150–332.
- ²⁸² Flygare 1999, s. 220–221.
- ²⁸³ Flygare 1999, s. 212.
- ²⁸⁴ Lilja 1996, s. 130. Åke Campbell disputerade i nordisk etnologi och anställdes i juli 1930 på SOFI i Uppsala som ledare för folkminnesundersökningen.
- ²⁸⁵ ULMA 12143, s. 5–6.
- ²⁸⁶ ULMA 25647, s. 3.
- ²⁸⁷ ULMA 12397, Västra Vingåkers socken, Oppunda härad i Södermanland, s. 1.
- ²⁸⁸ ULMA 16383, Västra Torsås socken, Allbo härad och Kronobergs län, s. 1–2.
- ²⁸⁹ ULMA 16383, Västra Torsås socken, Allbo härad och Kronobergs län, s. 2–3.
- ²⁹⁰ ULMA 12295, s. 2.
- ²⁹¹ E.U. 37997, Valö socken och Frösåkers härad i Uppland, s. 169.
- ²⁹² E.U. 32010, s. 75.
- ²⁹³ E.U. 37829.
- ²⁹⁴ ULMA 2355, Väla härad och Östervåla socken.
- ²⁹⁵ ULMA 20638, s. 9.
- ²⁹⁶ ULMA 16410, s. 14. Ståltråden håller även längre än en vidja av gran. Göran Widerström, Tyttorp, Östergötland, stänger gårdesgårdar med vidjor av ståltråd – vilka hägnar för får – varav de äldsta har stått utan ätgärd sedan mitten på 1980-talet. Muntlig uppgift. 03.10.15.
- ²⁹⁷ ULMA 1715:1, s. 13. Vartofta härad och Korsberga socken.
- ²⁹⁸ E. U. 40239, Frykdals härad och Västra Emterviks socken, år 1948.
- ²⁹⁹ Kalm 1960, s. 16–17.
- ³⁰⁰ DAL 2465, Kronobergs län, Allbo härad och Västra Torsås socken.
- ³⁰¹ E.U. 38265, s. 301, Skellefteå tingslag och Byske socken eller ULMA 2273:3, s. 33, Nederluleå tingslag och socken.
- ³⁰² Idag anses vegetationsperioden ta sin böjjan då dygnsmedeltemperaturen varaktigt överstiger + 5°C i minst tre dagar.
- ³⁰³ Eriksson m. fl. 1970, s. 35.
- ³⁰⁴ Anerud m. fl. 1973, s. 18. Se även kartan på s. 19 i samma volym.
- ³⁰⁵ DAL 2465, s. 26.
- ³⁰⁶ ULMA 13697, s. 38.
- ³⁰⁷ Gadd, C-J. 2000, s. 305–310 samt Morell 2001, s. 198–202.
- ³⁰⁸ Myrdal 1996, s. 152–153.
- ³⁰⁹ Myrdal 1999b, s. 275–276.
- ³¹⁰ Broocman 1736, s. 81.
- ³¹¹ För att kunna få fram rätt husesynsprotokoll samt hitta i de ofta nyckel tjocka liggarna med årsvis sammanbundna protokoll måste man veta vilket regementet och vilket kompani som disponerade ett visst boställe.
- ³¹² E.U. 38077, Jönköpings län, Södra Vedbo härad och Höreda socken. Svaret bygger på egen erfarenhet.
- ³¹³ ULMA 12221, Östergötland, Vifolka härad och Västra Hargs socken. Svaret är klassat av mig som initierat.
- ³¹⁴ von Törne 1813, s. 73–74.
- ³¹⁵ Krigsarkivet. Krigskollegii husesynskontor. Serie E. Inkommande handlingar. IV Husesynsinstrument. 1746:I för Velamby, 1808 för Norrby och Åckelsta samt Serie E. Inkommande handlingar. V husesynsinstrument. Supplement II 1795 för Norrby.
- ³¹⁶ ULMA 18642, s. 14, år 1947.
- ³¹⁷ E.U. 37863, Selebo härad och Ytterenhörna socken, år 1948.
- ³¹⁸ ULMA 12221, Vifolka härad och Västra Hargs socken.
- ³¹⁹ ULMA 19549, Ydre härad och Norra Vi socken, år 1948.
- ³²⁰ DAL 1314:1–2, Kinnevalds härad och Bergunda socken, s. 15, år 1932–33.

- ³²¹ DAL 2465, år 1934
- ³²² DAL 1423, år 1932 samt ULMA 2439
- ³²³ ULMA 2439
- ³²⁴ DAL 8678: 1
- ³²⁵ E.U. 38077.
- ³²⁶ DAL 2465, Kronobergs län, Torsås socken.
- ³²⁷ Thelaus 187
- ³²⁸ Om billigare odöande trädgård
- ³²⁹ Praktisk Skog
- ³³⁰ fin³ betyder ter mått som an
- ³³¹ Uppmätning verkligheten i N
- ³³² Att jag på de beräkningarna att man i något nad i rågångar d
- ³³³ Hägnaden fylle som gränsmärke och troligen äve
- ³³⁴ Gustav Vasas och ek ifrån 15-
- ³³⁵ 1647 år skog
- ³³⁶ Granér 2002
- ³³⁷ Kardell 1990
- ³³⁸ förklarande tex
- ³³⁹ Nordström 1992 och Karde
- ³⁴⁰ ka sidor samma nivå från medel
- ³⁴¹ Allmänning
- ³⁴² land. De kronor skapas i denna fenomen från 1
- ³⁴³ Jansson, U. 200
- ³⁴⁴ Eliasson 200
- ³⁴⁵ 244. Avhandlin ordnade skogs debatter under både husbehov na uppfattning
- ³⁴⁶ Eliasson 200
- ³⁴⁷ Arpi 1959, s
- ³⁴⁸ Uppskattni: åren 1923-192
- ³⁴⁹ ringsnämnden
- ³⁵⁰ Kålaboda I
- ³⁵¹ Lagerstedt
- ³⁵² I kartakt A/ ren att det bet
- ³⁵³ I kartakt A19: att skogsfjälle och att det är

- ³²¹ DAL 2465, Allbo härad och Västra Torsås socken, år 1934
- ³²² DAL 1423, Kinnevalds härad och Urshults socken, år 1932 samt DAL 1257, Allbo härad och Aringsås socken, år 1932.
- ³²³ ULMA 24399.
- ³²⁴ DAL 8678: 1–2, Mo härad och Valdhults socken.
- ³²⁵ E.U. 38077.
- ³²⁶ DAL 2465, Kronobergs län, Allbo härad och Västra Torsås socken.
- ³²⁷ Thelaus 1874–76, s. 221–224. Citat s. 221.
- ³²⁸ Om billigare stängselsätt, än med vanliga skogsödande trädgårdesgårdar, 1875, s. 325–326.
- ³²⁹ Praktisk Skogshandbok 1938, 3 ed, s. 93.
- ³³⁰ fm³ betyder "fast mått på bark" och är ett kubikmeter mått som används inom skogsbruket.
- ³³¹ Uppmätningemetodikens parat med den fysiska verkligheten i Nysätra gör att det inte på relevant sätt går att dra in Nysätra i diskussionen.
- ³³² Att jag på detta sätt försöker ge två möjliga utfall av beräkningarna beror på att jag ytterst sällan har sett att man i något av undersökningsområdena satt hägnad i rågångar där skogsmark gränsar mot skogsmark. Hägnaden fyller aldrig endast en juridisk funktion som gränsmarkör. Det är i första hand nyttan som styr och troligen även efter skiftet.
- ³³³ Gustav Vasas bestämnelser om regalrätt på bok och ek ifrån 1540-talet.
- ³³⁴ 1647 år skogsordning.
- ³³⁵ Granér 2002, s. 64–67.
- ³³⁶ Kardell 1990, s. 70–73. Se särskilt diagrammet med förklarande text på sidan 71. Se även Kardell 2003.
- ³³⁷ Nordström 1959, s. 242–244, Linder & Östlund, 1992 och Kardell 2003, s. 103–105 samt s. 250–252, vilka sidor sammanfattar skogssituationen på nationell nivå från medeltiden – 1850.
- ³³⁸ Allmänningar av ovan beskrivna typ fanns ej i Norrland. De kronoparker som så småningom kom att tillskapas i denna landsända genom avvitringen är ett fenomen från 1700-talets slut och 1800-talet. Se även Jansson, U. 2003.
- ³³⁹ Eliasson 2002, textrutan s. 215 samt textrutan s. 244. Avhandlingen rör det politiska spelet kring den ordnade skogsskötselns införande speglat i riksdagsdebatter under perioden 1800–75. I denna debatt får både husbehovsanvändning av virke och den allmänna uppfattningen om skogsbrist stort utrymme.
- ³⁴⁰ Eliasson 2002, bilderna på s. 36 och s. 299.
- ³⁴¹ Arpi 1939, s. 117–128.
- ³⁴² Uppskattnings av Sveriges skogstillgångar verkställda åren 1923–1929. Redogörelse avgiven av riksskogstaxeringsnämnden (SOU 1932: 26).
- ³⁴³ Kålaboda 1698–99. Kartakt Z 22–33:1
- ³⁴⁴ Lagerstedt 1942, s. 33.
- ³⁴⁵ I kartakt A9: 89 från år 1637–39, skriver lantmätaren att det berättas här till [Norrby] lyda en skogfjäll. I kartakt A19: 145–46 från år 1694 anger lantmätaren att skogsfjället ligger $\frac{3}{4}$ mil bort i Frösunda socken och att det är alldeles uthugget.
- ³⁴⁶ Rolsta i Frösunda socken. Kartakt A13: 25–26, år 1689 och kartakt A29–18:1, år 1703.
- ³⁴⁷ P2:50, år 1644–47.
- ³⁴⁸ Lindgren 1939, s. 61–64.
- ³⁴⁹ Kartakt P34–10:1.
- ³⁵⁰ Brunnhem, kartakt P25–2:1, år 1716.
- ³⁵¹ Lindgren 1939, s. 61–62.
- ³⁵² I Eliasson 2002 framgår med all önskvärd tydlighet hur hjärtligt avskydd jägerbetjäningen var under 1700-talet och 1800-talets början. Se även Kardell 1978, s. 25–26. Jägerbetjäningen var som regel underbetald. Delar av lönen bestod av en andel av bötesbelopp. Dessutom var det kutym att betala dessa för att en utsyning överhuvudtaget skulle komma till stånd. Bondeståndet försökte få hela skogsstaten upplöst vid ett flertal riksdagar under denna period. Se även Bäck 1984, s. 39–119, för 1700-talet. En bra översikt över skogsadministrationens organisation 1600–1850 finns i Kardell 2003, s. 111–114.
- ³⁵³ Wennström 1963, s. 129.
- ³⁵⁴ Wennström 1963, s. 132. Se Kardell 2003, s. 206, för bild på grovt respektive fint sågblad.
- ³⁵⁵ Blidberg & Fahlgren 1963, s. 380–395.
- ³⁵⁶ Krigskollegii husesynskontor. Serie E. Inkommande handlingar. IV husesynsinstrument 1748:I.
- ³⁵⁷ Krigskollegii husesynskontor. Serie E. Inkommande handlingar. IV husesynsinstrument 1769:II.
- ³⁵⁸ Krigskollegii husesynskontor. Serie E. Inkommande handlingar. IV husesynsinstrument 1772:I och 1784:I.
- ³⁵⁹ Kardell 1978, s. 15–26.
- ³⁶⁰ Kartakt P175–9:7
- ³⁶¹ Jämför de skifteskostnader vilka Gadd, C-J. 2000 redovisar för fyra östsvenska byar på s. 298.
- ³⁶² Kartakt P 25–27:2 för Brunnhem år 1852 samt kartakt P171–9:6 för Hökaberg år 1848.
- ³⁶³ Eliasson 2002, s. 292–293 och s. 312.
- ³⁶⁴ Jämför med Gadd, C-J. 1983, s. 238–240.
- ³⁶⁵ Folioakt A75–1:1, s. 18–19.
- ³⁶⁶ Folioakt A29–1:1, s. 13.
- ³⁶⁷ Folioakt P171–1:2, s. 5–6.
- ³⁶⁸ Folioakt P171–1:2, s. 6. Kronoparken Billingen såldes 1834. Se vidare Kardell 1978, s. 30.
- ³⁶⁹ Folioakt P171–1:2, s. 13.
- ³⁷⁰ Ekstrand 1896–1903, s. 186 och lantmätare nr 2316.
- ³⁷¹ Eliasson 2002, s. 209 och s. 221–223.
- ³⁷² Falkman 1852, s. 144.
- ³⁷³ Pettersson 1995 och Pettersson 2003, s. 193–214.
- ³⁷⁴ Falkman 1852, s. 149.
- ³⁷⁵ Falkman 1852, s. 146.
- ³⁷⁶ Falkman 1852, s. 71.
- ³⁷⁷ Falkman 1852, s. 40–41. Citat ur femårsberättelsen ifrån Östergötland daterad 1 september, 1849. Parenthesen i citatets mitt är Falkmans tillägg till originaltexten.
- ³⁷⁸ Falkman 1852, s. 33.
- ³⁷⁹ I dessa 13 ingår ej Ljunggrens beskrivning av Rådene och Sjogerstads socknar.

³⁸⁰ Ett belägg för gropavall på fast mark kommer också från Halland, Ullareds socken i Faurås härad, IFGH 6087: 11–23.

³⁸¹ Dalsland; E.U. 37836, Västergötland; E.U. 40452, E.U. 37925, ULMA 3292, ULMA 1850.

³⁸² Se Berglund 2002. Berglund har i en uppsats i agrarhistoria, med etnologiskt material som huvudkälla, gått igenom förekomst och typer av olika jordvallar i Skåne. Se även Sjöbeck 1925.

³⁸³ E.U. 37836, Sundals härad och Frändefors socken i Dalsland och Älvsborgs län samt E.U. 40452, Åse härad och Flo socken; ULMA 3292, Källands härad och Håggesleds socken. Båda i Västergötland och Skaraborgs län.

³⁸⁴ ULMA 1850, s. 15.

³⁸⁵ E.U. 37925.

³⁸⁶ ULMA 1850, s. 6.

³⁸⁷ ULMA 1850, s. 23.

³⁸⁸ I nämnd ordning ULMA 15022/15023, ULMA 11478 och ULMA 7545.

³⁸⁹ ULMA 7545, s. 13. Svaret är inlämnat 1934 och informanten var då 84 år gammal.

³⁹⁰ ULMA 15022/15023. Informanten är född 1866.

³⁹¹ ULMA 11478, s. 7–8.

³⁹² Enligt Kunglig förordning 31 januari, 1815 skall gärdesgård ovanpå en jordvall tillsammans med denna hålla $2\frac{1}{2}$ alnar höjd. En jordvall skall från botten av diket upp till toppen på vallen hålla en höjd av $2\frac{3}{4}$ alnar.

³⁹³ Något om hur utsyningar och försäljning av virke gick till på kronoparken Halle- och Hunneberg står att läsa i Söderström 1993.

³⁹⁴ ULMA 3678 Ålekulla socken samt ULMA 6466 Kinnarumma socken.

³⁹⁵ ULMA 3678.

³⁹⁶ ULMA 6466, s. 18–19.

³⁹⁷ Beläggen kommer från Dalarna 1, Uppland 3, Västmanland 2, Värmland 3, Västergötland 6, Närke 1, Östergötland 2, Jönköpings län 1, Kalmar län 1 samt Blekinge 1.

³⁹⁸ ULMA 10570.

³⁹⁹ ULMA 12221, s. 27.

⁴⁰⁰ IFGH 6094:2 ff (2–14).

⁴⁰¹ Broocman 1736, sidan 19, anger att i Uppland används "för nödskul och i brist af skog halmband".

⁴⁰² Se Kardell 1993 för några huvudlinjer i västra Sveriges skogshistoria.

⁴⁰³ Folioakt G18–1:1. Detta är en av de tio socknar vilka fick uteslutats då den saknar explicita belägg för om plog används eller ej.

⁴⁰⁴ Folioakt G21–1:1, s. 13. Detta är också en av de tio beskrivningar som uteslöt.

⁴⁰⁵ Folioakt F16–1:1, s. 9. Detta är också en av beskrivningarna som uteslöt.

⁴⁰⁶ Jämför med Gadd, C-J. 2000, s. 333–334.

⁴⁰⁷ Se vidare Cambell 1928.

⁴⁰⁸ Arrhenius 1858, s. 14.

⁴⁰⁹ Arrhenius 1858, s. 14.

⁴¹⁰ Jämför med Ehn 1991, s. 55.

⁴¹¹ Ehn 1991, s. 55.

⁴¹² Meyer 1949, s. 225–226.

⁴¹³ Meyer 1949, s. 226.

⁴¹⁴ Meyer 1949, s. 226.

⁴¹⁵ Meyer 1949, s. 226–227.

⁴¹⁶ Pettersson 1983, s. 57. Pettersson ger en kort sammanfattning över de danska skiftesreformerna på s. 56–57 i samma volym.

⁴¹⁷ Magnusson, A-C. 2002, s. 26.

⁴¹⁸ Karta 15s spridningsbild kan med fördel kompletteras med figur 5 på sidan 13 i Erixon 1925a.

⁴¹⁹ Sporrang 1997, s. 35 och s. 41. Jansson, U. 1998, s. 141 samt SNA nr 1. Sveriges kartor, s. 14.

⁴²⁰ Thelaus 1874–76 på erfarenhet grundade åtgångstal för tät gärdesgård, tabell 28 i kapitel 12.

⁴²¹ Arpi 1959, s. 206 och tabell 42 Virkesförbrukningen i Sverige 1851–1955. Här har jag bortsett från första och andra världskriget varunder husbehovsvirke och brännvedsförbrukningen steg över det normala på grund av avspärningarna. Hur beräkningarna för husbehovsvirke är utförda kommenteras utförligt på sidorna 193–199 i Arpis arbete.

⁴²² $m^3\text{fub} = \text{ "kubikmeter fast under bark"}$. Ett kubikmått som används inom skogsbruket. Jmf. fm^3 , kapitel 12.

⁴²³ Jämför med Arpis 1959 resonemang på s. 193–197 och då särskilt tabellerna 37 och 38.

⁴²⁴ Arpi 1959, s. 206 och tabell 42. Tabellens värden är omförda till fast mått på bark i min text.

⁴²⁵ Flygare 1999, s. 194.

⁴²⁶ Flygare 1999, s. 219.

⁴²⁷ Myrdal 1975, s. 35–38.

⁴²⁸ Gadd, C-J. 2000, s. 129–130 och Morell 2001, s. 55 och s. 240. Troligen grundar sig Gadds uppfattning på uppgifter från hans egen avhandling, Gadd, C-J. 1983, s. 199–200 och särskilt not 24 på den senare sidan. Här antas gårdselvirket följa vedprisets utveckling.

⁴²⁹ Jämför med Morell 2001, s. 21.

⁴³⁰ Flygare 1999, s. 174.

⁴³¹ Chayanov 1986, s. 1–13.

⁴³² Eliasson 2002.

⁴³³ Se Sjöberg 1996, s. 75 och där anförda referenser, för löneutveckling under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet och Morell 2001, s. 79.

⁴³⁴ Morell 2001, s. 240.

⁴³⁵ Arpi 1959, s. 206 och tabell 42 Virkesförbrukningen i Sverige 1851–1955.

⁴³⁶ Ovanstående bild stämmer mycket väl överens med den bild som de i undersökningen använda sockenkartebeskrivningarna ger. Med några få undantag har jag inte kunnat hitta belägg för att växtföljdsjordbruk är infört eller att vallodling bedrevs. Detta förekommer bara på sätier eller motsvarande kommersiellt inriktade storjordbruk.

⁴³⁷ Morell 2001, s. 84–108.

⁴³⁸ Jämför med Gadd, C-J. 2000, s. 309 och Morell 2001, s. 198.

⁴³⁹ E.U. 32728, s. 87. Svaret är inlämnat 1946 och skildrar informantens barndom på 1870-talet.

⁴⁴⁰ E.U. 40239, s. 249.

⁴⁴¹ Lundkvist 2002.

⁴⁴² Nm 155, E.U. 45 skeppslag och Länn

⁴⁴³ Nm 155, E.U. 45 och Höreda socken

⁴⁴⁴ Flygare 1999, s. samma sida.

⁴⁴⁵ Flygare 1999, s.

⁴⁴⁶ Flygare 1999, s.

⁴⁴⁷ ULMA 1850 och

⁴⁴⁸ ULMA 19470, s

⁴⁴⁹ född 1895 och relat

⁴⁵⁰ under tidigt 1900-ta

⁴⁵¹ E.U. 37994.

⁴⁵² Bilden av en full

⁴⁵³ ska höglandet indi

⁴⁵⁴ uppsats "Smålands

⁴⁵⁵ Tirén 1948 sam

⁴⁵⁶ årtionden.

⁴⁵⁷ Åkerman 1879.

⁴⁵⁸ Gadd, C-J. 1999

⁴⁵⁹ 329–334.

⁴⁶⁰ Gadd, C-J. 2000,

⁴⁶¹ Flach, Juhlin-Da

⁴⁶² Jämför också me

⁴⁶³ Jämför Myrdal 1

⁴⁶⁴ Szabó 1970, s. 2

⁴⁶⁵ Sjöberg 1996, s.

⁴⁶⁶ Sjöberg 1996, s.

⁴⁶⁷ Sjöberg 1996, s.

⁴⁶⁸ Sjöberg 1996, s.

⁴⁶⁹ Sjöberg 1996, s.

⁴⁷⁰ Sjöberg 1996, s

⁴⁷¹ sida.

⁴⁷² Szabó 1970, s. 1

⁴⁷³ Szabó 1970, s. 1

⁴⁷⁴ Szabó 1970, s. 1

⁴⁷⁵ onummerat blad me

⁴⁷⁶ Lucas 1989, s. 2

⁴⁷⁷ Gadd, C-J. 2000

⁴⁷⁸ Jämför med Fri

⁴⁷⁹ Vaupell 1986, s.

⁴⁸⁰ Bjerke 1957. Fö

⁴⁸¹ Björkbom 1907

⁴⁸² Björkbom 1907

⁴⁸³ Bergquist 1998.

⁴⁸⁴ Muntlig uppgif

⁴⁸⁵ quist.

⁴⁸⁶ Björkbom 1907

⁴⁸⁷ Björkbom 1907

⁴⁸⁸ "Om gårdesgård

⁴⁸⁹ Florescano 200

⁴⁹⁰ Simpson 1952 o

⁴⁹¹ Simpson 1952 o

⁴⁹² Wilson 1999, s.

⁴⁹³ Wilson 1999, s.

⁴⁹⁴ Wilson 1999, s.

⁴⁹⁵ Wilson 1999, s.

⁴⁹⁶ Wiley 1994, s. 4

⁴⁹⁷ Anderson & Hi

- ⁴⁴⁰ Lundkvist 2002.
- ⁴⁴¹ Nm 155, E.U. 45494, Uppland, Frötuna och Länna skeppslag och Länna socken.
- ⁴⁴² Nm 155, E.U. 45112, Småland, Södra Vedbo härad och Höreda socken.
- ⁴⁴³ Flygare 1999, s. 197. Se även hennes not 552 på samma sida.
- ⁴⁴⁴ Flygare 1999, s. 197.
- ⁴⁴⁵ Flygare 1999, s. 202.
- ⁴⁴⁶ Flygare 1999, s. 198.
- ⁴⁴⁷ ULMA 1850 och E.U. 37925.
- ⁴⁴⁸ ULMA 19470, s. 76 och framåt. Informanten är född 1895 och relaterar situationen från sin barndom under tidigt 1900-tal fram till 1:a världskriget.
- ⁴⁴⁹ E.U. 37994.
- ⁴⁵⁰ Bilden av en fullt ut hägnad utmark på det sydsvenska höglandet indikeras även i Arvid Reuterskiölds uppsats "Smålandsbete" från 1923.
- ⁴⁵¹ Tirén 1948 samt officiell skogsstatistik från sagda årtionden.
- ⁴⁵² Åkerman 1879.
- ⁴⁵³ Gadd, C-J. 1999, s. 29-48 och Gadd, C-J. 2000, s. 329-334.
- ⁴⁵⁴ Gadd, C-J. 2000, s. 361-365.
- ⁴⁵⁵ Flach, Juhlin-Dannfelt & Sundbärg 1909, s. 198.
- ⁴⁵⁶ Jämför också med Erixon 1925a, s. 13 och figur 5.
- ⁴⁵⁷ Jämför Myrdal 1999b, s. 85-87 och s. 132-135.
- ⁴⁵⁸ Szabó 1970, s. 223-226.
- ⁴⁵⁹ Sjöberg 1996, s. 43, s. 70-71, s. 89, s. 123 och s. 131.
- ⁴⁶⁰ Sjöberg 1996, s. 132-133.
- ⁴⁶¹ Sjöberg 1996, s. 133.
- ⁴⁶² Sjöberg 1996, s. 126.
- ⁴⁶³ Sjöberg 1996, s. 125. Se även not 171 på samma sida.
- ⁴⁶⁴ Szabó 1970, s. 109-173.
- ⁴⁶⁵ Szabó 1970, s. 165-170.
- ⁴⁶⁶ Szabó 1970, s. 184-185. Kartan är inbunden som onummerat blad mellan dessa sidor.
- ⁴⁶⁷ Lucas 1989, s. 20-21.
- ⁴⁶⁸ Gadd, C-J. 2000, s. 235-239.
- ⁴⁶⁹ Jämför med Fritzboeger 1992, s. 212-240.
- ⁴⁷⁰ Vaupell 1986, s. 1-28.
- ⁴⁷¹ Bjerke 1957. För England se Hoskins 1992, s. 58.
- ⁴⁷² Björkbom 1907.
- ⁴⁷³ Björkbom 1907, s. 8-17.
- ⁴⁷⁴ Bergquist 1998.
- ⁴⁷⁵ Muntlig uppgift. 03.08.14. Skog. dr. Jonas Bergquist.
- ⁴⁷⁶ Björkbom 1907, s. 17.
- ⁴⁷⁷ Björkbom 1907, s. 27.
- ⁴⁷⁸ "Om gårdesgårdar." 1778, s. 1005.
- ⁴⁷⁹ Florescano 2001.
- ⁴⁸⁰ Simpson 1952 och Colin 2000.
- ⁴⁸¹ Simpson 1952 och Cook & Borah 1960.
- ⁴⁸² Wilson 1999, s. 28 och s. 74-75.
- ⁴⁸³ Wilson 1999, s. 23.
- ⁴⁸⁴ Wilson 1999, s. 85.
- ⁴⁸⁵ Wiley 1994, s. 43-44.
- ⁴⁸⁶ Anderson & Hill 1975 samt Ersgård 1997, s. 58-68.
- ⁴⁸⁷ Rösener 1994, s. 21-23, s. 30, s. 56 och s. 62 samt Hoskins 1992, s. 45-48.
- ⁴⁸⁸ Rösener 1994, s. 159.
- ⁴⁸⁹ Hoskins 1992, s. 151 och Chapman & Seeliger 2001, s. 14.
- ⁴⁹⁰ För Lapplands, Norr- och Västerbottens del har jag genom vänligt tillmötesgående av DAUM fått mig tillsänt excerpter ur deras samlingar, totalt 16 belägg för ordet *skihag* (*skidhag*). Därmed är underlaget något större för dessa landskap än vad som framgår av tabell 1 och 2.
- ⁴⁹¹ Båda dessa svar är från Selebo härad.
- ⁴⁹² Se Gustafson 2001.
- ⁴⁹³ Staffan Fridell (Inst f nordiska språk, Uppsala universitet) gjorde mig uppmärksam på detta förhållande.
- ⁴⁹⁴ Ågren 1997, s. 275. För en definition av jordnatur se sidan 274 i Ågrens artikel.
- ⁴⁹⁵ Ågren 1997, s. 279.
- ⁴⁹⁶ Gadd, C-J. 2000, s. 331.
- ⁴⁹⁷ Folioakt E 48-1:1, s. 10.
- ⁴⁹⁸ Folioakt E 48-1:1, s. 11.
- ⁴⁹⁹ Folioakt E 103-1:1, s. 8.
- ⁵⁰⁰ Folioakt E 103-1:1, s. 9.
- ⁵⁰¹ Folioakt G32-1:1, s. 15.
- ⁵⁰² Folioakt E26-1:1, s. 12-13.
- ⁵⁰³ Folioakt E26-1:1, s. 16.
- ⁵⁰⁴ Folioakt E26-1:1, s. 14. Socknens getter anges göra skada på ungsbogen även i beskrivningen till Kållerstad socken i Västbo härad och Jönköpings län, folioakt E66-1:1.
- ⁵⁰⁵ Folioakt F69-1:1, s. 4.
- ⁵⁰⁶ Folioakt F69-1:1, s. 5.
- ⁵⁰⁷ Folioakt F46-1:1, s. 6.
- ⁵⁰⁸ Folioakt F46-1:1, s. 8. Hägnadsdiken på mossmark förekommer i frågelistmaterialet från angränsande delar av Västergötland (1 belägg i Marks härad) och Halland (3 belägg i Faurås härad) samt Jönköpings län (1 belägg i Västbo härad).
- ⁵⁰⁹ Folioakt F46-1:1, s. 6-7.
- ⁵¹⁰ Folioakt F34-1:1, s. 2.
- ⁵¹¹ Folioakt F34-1:1, s. 3.
- ⁵¹² Folioakt E69-1:2, s. 2.
- ⁵¹³ Folioakt E69-1:2, s. 8.
- ⁵¹⁴ Folioakt G90-1:1, s. 19.
- ⁵¹⁵ Folioakt C90-1:1, s. 21.
- ⁵¹⁶ Folioakt F79-1:1, s. 5.
- ⁵¹⁷ Folioakt F79-1:1, s. 6.
- ⁵¹⁸ Folioakt F19-1:2, s. 1.
- ⁵¹⁹ Folioakt F19-1:2, s. 8.
- ⁵²⁰ Folioakt F19-1:2, s. 10.
- ⁵²¹ Folioakt F56-1:1, s. 2-5.
- ⁵²² Folioakt F56-1:1, s. 6.
- ⁵²³ Folioakt F31-1:1, s. 19.
- ⁵²⁴ Folioakt F60-1:1, s. 3.
- ⁵²⁵ Folioakt F60-1:1, s. 7.
- ⁵²⁶ Folioakt F60-1:1, s. 8.
- ⁵²⁷ Folioakt F18-1:1, s. 5-11.
- ⁵²⁸ Folioakt F18-1:1, s. 12.

Otryckta k

Krigsarkivet

Krigskollegii huse
Seric E. Inkomma

ment.

Seric E. Inkomma
ment. Supple

Kommentar: Inge

boställenas na

anslagna unde

panier förhåll

Clas Lorentz,

af Svenska ind

na informatio

boställe i Regi

ställena står o

och där samtl

boställe för b

år. I de fall där

det möjligt att

kompani och

Lantmäteriet

Lantmäteriets Fo
styrelsens gam

Kommentar: Ark

princip där in

det handskriv

socken och b

1920-talet. In

stavsordning

avser en by är

ta kartan förs

gör arkivet ing

karta det rör s

trisk jordebok

ler om kartan

förtecknad un

gisterblad nur

de kartakter s

I förekommar

enkarteverket

ning, står fört

kartan förvar

kallade folioal

va kartan.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Krigsarkivet

Krigskollegii husesynskontor:

Serie E. Inkommande handlingar IV. Husesynsinstrument

Serie E. Inkommande handlingar V. Husesynsinstrument. Supplement.

Kommentar: Ingången till dessa serier är de enskilda bostälernas namn samt det regemente de har varit anslagna under. Hur regementena och deras kompanier förhåller sig geografiskt står att läsa i Grill, Clas Lorentz, 1855–1858, Statistiskt sammandrag af Svenska indelningsverket, Bd. 1–Bd. 3. Med denna information kan man sedan slå upp ett enskilt boställe i Register över husesynsinstrument där boställena står ordnade efter namn i bokstavsordning och där samtliga bevarade protokoll står angivna boställe för boställe med hänvisning till serie och år. I de fall där flera boställen har samma namn blir det möjligt att identifiera rätt boställe med hjälp av kompani och regemente.

Lantmäteriet

Lantmäteriets Forskningsarkiv i Gävle (Lantmäteristyrelsens gamla arkiv)

Kommentar: Arkivet är uppbyggt efter en geografisk princip där ingången till enskilda kartakter går via det handskrivna registret som är uppställt efter län, socken och by så som dessa var organiserade på 1920-talet. Inom en socken ligger kartorna i bokstavsordning efter byns namn där alla kartor vilka avser en by är kronologiskt ordnade med den äldsta kartan först och den yngsta sist. Generellt sett gör arkivet ingen skillnad på vad för slags storskalig karta det rör sig om. Oavsett om det är en geometrisk jordebokskarta, en geometrisk avmätning eller om kartan är resultatet av ett skifte finns denna förtecknad under den by som berörs av kartan. Registerblad nummer ett inom varje socken redovisar de kartakter som berör hela eller delar av socknen. I förekommande fall är det på detta blad som sockenkarteverkets material, sockenkarta och beskrivning, står förtecknade. Beskrivningarna till sockenkartan förvaras åtskilda från kartan men dessa så kallade folioakter har samma aktnummer som själva kartan.

Nordiska museets arkiv

Kommentar: Här har samtliga renskrivna svar på Nordiska museets frågelista Nm 144 Hägnader genomgått. Här utgör själva frågelistans beteckning och titel ingången till materialet, frågelista Nm 144 Hägnader. En besökare får som regel ta del av de renskrivna svaren från denna frågelista som förvaras i ett antal vanliga pärmar. I detta material finns även insprängt notiser och excerpter från Etnologiska Undersökningen vilka rör gärdesgårdar av trä blandat med de enskilda svaren på Nm 144.

Språk- och Folkminnesinstitutets arkiv

Språk- och Folkminnesinstitutet i Uppsala

Dialekt, Ortnamns- och Folkminnesarkivet i Göteborg

Dialekt och Ortnamnsarkivet i Lund

Dialekt, Ortnamns- och Folkminnesarkivet i Umeå

Kommentar: Från samtliga fyra arkiv har samtliga inkomna svar på frågelista M 15 Hägnader bearbetats. De svar som finns förvarade i Uppsala på frågelista M 146 Arbetsfördelningen inom lanthushållet och frågelista M 150 Arbetsåret har genomgått. Här är ingången frågelistans namn och nummer. Svaren ligger sedan geografiskt inordnade efter landskap i alfabetisk ordning.

Riksarkivet (RA)

Brevsvar 99.04.29, diarienumr: 61-1513-99

Tryckta källor

Alexandersson, Hans, Karlström, Carla & Larsson-McCann, Sonja, 1991, *Temperaturen och nederbörden i Sverige 1961–1990. Referensnormaler* (SMHI Meteorologi 81), Norrköping, 87 s.

Anerud, Knut, m.fl., 1973, *Växtodlingens grunder*, Stockholm, 478 s.

Arrhenius, Johan, 1858, *Om egofriden jemte anvisning att anlägga lefvande häckar samt att uppföra annan ändamålsenlig stängsel* (Smärre skrifter i landthushållning. 1), Uppsala, 25 s.

Atlas över Sverige, 1953–1971, Red. Magnus Lundqvist, Stockholm, 150 atlasblad.

Björkbom, Carl, 1907, *Om skogsbetet* (Skogsvårdsföreningens folkskrifter. 9), Stockholm, 32 s.

- Brauner, Johan, 1772, *Tänkar wid skötsel och nyttan af boskap och fjäderfä, med botemedel i wanlige och mäst tillfällige sjukdomar, samt skogars bruk och missbruk*, [Andra upplagan], Stockholm, 152 s.
- Broocman, Reinerus, 1736–39. *En fullständig svensk hus-hålds-bok. Om svenska landthushållningen i gemen. Del 1*, Norrköping, 720 s.
- Cederlöf, Mathias, 1779, "Någre rön wid landthushållningen" i *Samling af rön och afhandlingar rörande landtbruket*. T. 3, Stockholm, s. 319–332.
- Ekstrand, Viktor, 1901, *Samlingar i landtmäteri. Saml. 1. Instruktioner och bref 1628–1699*, Stockholm, 264 s.
- Eriksson, Janne, m.fl., 1970, *Växtodlingslära. D. 1, Marken*, Stockholm, 349 s.
- Falkman, Ludvig, 1852, *Om Svenska skogarnas nuvarande tillstånd och deras inflytande på landets framtid*, Stockholm, 184 s.
- Flach, Wilhelm, Juhlin-Dannfelt, Herman & Sundbärg, Gustav, 1909, *Sveriges jordbruk vid 1900-talets början. Statistiskt kartverk*, Göteborg, 262 s.
- Gadd, Pehr Adrian, 1775, *Försök til en systematisk inledning i svenska landt-skötselen. T. II*, Stockholm, 480 s.
- Grill, Clas Lorentz, 1855–1858, *Statistiskt sammandrag af Svenska indelningsverket*, Bd. 1 – Bd. 3. Stockholm
- Grönvall, Carl Josef, 1847, *Om stängsel-skyldighetens fördelning*, Stockholm, 27 s.
- Hahr, Theodor, 1906, *Författningar rörande skogsväsendet*, Stockholm, 729 s.
- Hamilton, Gustaf Knut, 1859, *Om ägofrid efter svensk lag*, Uppsala, 56 s.
- Hernlund, Vilhelm & Olsson, Olof, 1946, *Arbetsföreskrifter för Ekonomiska Kartbyråen. Av kartverket utfärdade den 14 december 1946* (Nr A864. Stockholm 8. Rikets Allmänna Kartverk), Stockholm, stencil.
- Holmbäck, Åke & Wessén, Elias, 1962, *Magnus Erikssons landslag i svensk tolkning* (Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning. Serien I. Rätts-historiskt bibliotek. Sjätte bandet), Stockholm, 290 s.
- Joachimsson, Åke, 1908, *Spara på husbehovsvirket* (Skogsvårdsföreningens folkskrifter. 14), Stockholm, 32 s.
- Johansson, Olof & Krosse, Harald, 1964, *Kontrollområde Torsåker. Kontroll av noggrannheten hos ekonomiska kartan, eldledningskartan och topografiska kartan* (Rikets Allmänna Kartverk. Meddelande serie A Nr 32.), Stockholm, 30 s.
- Kalm, Pehr, 1960, *Pehr Kalms västgöta och bohustländska resa förrättad år 1742. Med anmärkningar uti historia naturali, fysik, medicin, ekonomi, antikviteter etc. jämte nödiga figurer*, Red. Claes Krantz. Stockholm, 264 s.
- Kort handledning i skogshushållning*, 1914, 1 ed, Stockholm, 315 s.
- Kort handledning i skogshushållning*, 1923, 3 ed, Umeå, 449 s.
- Kraftman, Johan, 1765, "Om gärdsgårdar", *Oekonomiska Tidningar* n:o 15 och 16, 3 + 4 sidor.
- Lundström, Carl Frans, 1875 "Om billigare stängselsätt, än med vanliga skogsodlande trägärdsgårdar", *Kongl. Landtbruks-Akademiens tidskrift för år 1875*, s. 325–330.
- Minnesskrift ägnad 1734 års lag*, D. III, 1934, Stockholm, 398 s.
- Nauckhoff, Vilhelm, 1908, *Geten. Dess natur, skötsel och vård* (Småbrukarens bibliotek III), Stockholm, 63 s.
- "Om gärdsgårdar.", 1778, *Hushållnings journal för juni 1778, andra artikeln*, s. 1005–1009.
- Praktisk Skogshandbok*, 1938, Stockholm, 386 s.
- Reuterskiöld, Arvid, 1923, "Smålandsbete", *Svenska betes- och vallföreningens årskrift 1923. Femte årgången*, s. 107–109.
- Rabenius, Lars Georg (preses) & Kallstenius Carl Daniel (respondent), 1818, *Academisk afhandling om laga värn, täppning och hägnad*, Uppsala, 16 s.
- Roman, Jan, 1838, *Den rationella stängselbyggnadskonsten*, Stockholm, 28 s.
- Schenberg, Peter, 1998, *Utförlig berättelse om det namnkunniga Stänge-brö slag emellan konung Sigismund och hertig Carl*, Linköping, [Orig. ed. 1733], 60 s.
- SGU, Serie: AK nr 1 del 1, jordartskarta, 1985; Ae nr 9 1970; Ae nr 10 1974; Ae nr 113 1992; Ae nr 125 1999; Aa nr 120 1905; Aa nr 121 1928; Aa nr 125 1905.
- Sverige i 32 kartblad. Skala 1:500 000. Med fullständigt namnregister. Utarbetad vid Generalstabens litografiska anstalt*, 1916, Red. S. Zetterstrand, m.fl., Stockholm, 55 s.
- Sylvén, Nils, 1916, *De svenska skogsträden. En skogsbotånisk handbok. I. Barrträden*, Stockholm, 299 s.
- "Tänkar om Skogs-besparing, till allmogens tjenst upptecknade", i *Örebro Läns Kongliga Hushållnings-Sällskaps handlingar. Första häftet*, 1804, Örebro, s. 10–24.
- Thelaus, Victor Magnus, 1874, *Om skogens vägt och värde samt om hushållningen med våra skogar* (Smärre samlade skrifter i landthushållningen 15), Red. Johan Arrhenius, Stockholm, 55 s.
- Thelaus, Victor Magnus, 1874–76, *Skogsteknologi. Första delen. Trädens tekniska egenskaper*, Stockholm, 280 s.
- Tidning för landtmätare. Nummer 15–20*, 1854.
- Tidskrift för landtmätare och egodelningsdomare. Nummer 1–6*, 1853.
- Tirén, Olof, 1948, *Skogsbete – kulturbete. Några vunna erfarenheter från Västerbottens län* (Från skogsvårdsstyrelsernas arbetsfält 1948:1), s. 57–75.
- Topografisk karta över Sverige. Bladen: 8 D SV 1979; 8 D SO 1980; 11 I NV 1972; 11 I NO 1981; 11 I SV 69.05.12; 11 I SO 1981; 21 K NO 1977; 22 K SO 1977.
- von Törne, Nils, 1813, *Landthushållningen uti systematisk ordning. Jämte bihang om ett förmånligt circulationsbruk, samt förbättrad ladugårdsinredning*. Andra upplagan, Stockholm, 336 s.
- Uppskattning av Sveriges skogstillgångar verkställd åren 1923–1929. Redogörelse avgiven av riksskogstaxeringsnämnden* (SOU 1932:26), Stockholm, 215 s.
- Uppsala Nya Tidning, 4 nov 1998
- Wesslén, Gösta, 1914, "Våra hägnader", *Skogen 1914:10*, s. 229–234.
- Westbeck, Sacharias, 1745, *Oförgripelig Landtmans Tankar om den förmån eller skada getacreaturen kunna riket tillskynda*, Stockholm, 56 s.

Åkerman, R
taggar f
Landtbr
januari
lingar oc
Stockhol

Littera

Adamson, R
historia,
Janken M
Almquist, Ja
verket",
skildring,
Andersson,
of propo
The jour
Arnstberg,
popular
for Nord
Arpi, Gunn
skogar u
över det s
Red. Gu
Ault, Warre
eval Eng
problem
183 s.
Berglund, M
hägnaden
agrarhist
tutionen
tet.), Up
Bergquist, J
plant sac
spruce for
Silvestria
Bjerke, Ste
lövskove
der", Da
Blidberg, Ta
då socke
380–410
Bois, Guy, 2
sand. Th
ism. Mar
Bray, France
developm
Bäck, Kalle
under fri
reaktion
Campbell, A
av 1700-
mogens å
sala, 279
Chayanov, A
peasant t

Åkerman, Richard, 1879, "Om beväpnade eller med taggar försedda jerntrådstängsel. Föredrag vid Landtbruks-Akademiens sammankomst den 20 januari 1879", *Kongl. Landtbruks-Akademiens handlingar och tidskrift för år 1879*. Adertonde årgången, Stockholm, s. 113–116.

Litteratur

- Adamson, Rolf, 1997, "Staten och jordbruket" i *Agrarhistoria*, Red. Bengt M.P. Larsson, Mats Morell & Janken Myrdal, Stockholm, s. 241–253.
- Almquist, Jan Eric, 1928, "Det norrländska avvittringsverket", i *Svenska Lantmäteriet 1628–1928. Historisk skildring*, D. I. Stockholm, s. 365–494.
- Andersson, Terry L., & Hill, P. J., 1975, "The evolution of property rights. A study of the American west", *The journal of law and economics* 18:1, s. 163–179.
- Arnstberg, Karl-Olov, 1987, "Research models and popular models", *Ethnologia Scandinavica. A journal for Nordic ethnology*, s. 3–10.
- Arpi, Gunnar, 1959, "Skogens utnyttjande", i *Sveriges skogar under 100 år. En sammanfattande redogörelse över det svenska skogsbruket 1859–1959*, D. I, Avd. II, Red. Gunnar Arpi, Stockholm, s. 115–237.
- Ault, Warren Ortnam, 1972, *Open-field farming in medieval England. A study of village by-laws* (Historical problems. Studies and documents. 16), London, 183 s.
- Berglund, Magnus, 2002, *Skånska jordvallar och andra hägnader i det träd- och stenfria landskapet* (Uppsats i agrarhistoria. Avdelningen för agrarhistoria. Institutionen för ekonomi. Sveriges lantbruksumuniversitet.), Uppsala, stencil.
- Bergquist, Jonas, 1998, *Influence by ungulates on early plant succession and forest regeneration in south Swedish spruce forests* (Acta Universitatis Agriculturae Sueciae. Silvestria. 55), Umeå, 94 s.
- Bjerke, Sten, 1957, "Nogle track af de sydkandinaviske løvskoves udvikling gennem de sidste århundreder", *Dansk Dendrologisk Årsskrift* IV, s. 373–413.
- Blidberg, Tage & Fahlgren, Karl, 1963, "Skogen", i *Bygdedå sockens historia*, Red. Karl Fahlgren, Umeå, s. 380–410.
- Bois, Guy, 2000, *The transformation of the year one thousand. The village of Lournand from antiquity to feudalism*, Manchester, 177 s.
- Bray, Francesca, 1986, *The rice economies. Technology and development in Asian societies*, Oxford, 254 s.
- Bäck, Kalle, 1984, *Bondeopposition och bondeinflytande under frihetstiden. Centralmakten och östgötaböndernas reaktioner i näringspolitiska frågor*, Stockholm, 326 s.
- Campbell, Åke, 1928, *Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet. Etnografisk studie över den skånska allmogens äldre odlingar, hägnader och byggnader*, Uppsala, 279 s.
- Chayanov, Alexandr Vasilevic, 1986, *On the theory of peasant economy*, Madison, 316 s.
- Chapman, John & Secliger, Sylvia, 2001, *Enclosure, environment & landscape in southern England*, Stroud, 160 s.
- Colin, Jean-Philippe, 2000, "Le métayage au Mexique XIV–XX siècles", *Histoire & Sociétés Rurales* No 14, s. 55–89.
- Cook, Sherburne F & Borah, Woodrow, 1960, *The Indian population of Central Mexico 1531–1610* (Ibero-Americana. 44), Berkeley, 109 s.
- Dahlgren, Stellan & Florén, Anders, 1996, *Fråga det förflutna. En introduktion till modern historieforskning*, Lund, 323 s.
- Earle, Timothy, 1978, *Economic and social organization of a complex chiefdom. The Halelea district, Kaua'i, Hawaii* (Anthropological papers. Museum of anthropology, University of Michigan. 63), Ann Arbor, 205s.
- Egerbladh, Inez, 1987, *Agrara bebyggelseprocesser. Utvecklingen i Norrbottens kustland fram till 1900-talet* (Gerum. 7. Geografiska institutionen Umeå universitet. Kungl. Skytteanska samfundets handlingar. 32), Umeå, 391s.
- Ehn, Wolter, 1991, *Mötet mellan centralt och lokalt. Studier i uppländska byordningar* (Skrifter utgivna genom dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. B:21), Uppsala, 114 s.
- Ekstrand, Viktor, 1896–1903, *Svenska lantmätare. Biografisk förteckning 1628–1900*, Stockholm, 349 s.
- Eliasson, Per, 2002, *Skog, makt och människor. En miljöhistoria om svensk skog 1800–1875* (Skogs- och lantbruks-historiska meddelanden 25), Stockholm, 455 s.
- Énequist, Gerd, 1937, *Nedre Luledalens byar. En kultur-geografisk studie* (Geographica. Skrifter från Upsala universitets geografiska institution. 4), Uppsala, 468 s.
- Enström, Varda, 1933, "Gotländska gårdsgårdar av trä", *Ymer* H 2–3, s. 346–352.
- Ericson, Börje, 1966, *Galtringens inverkan på vedens torr-råvolymvikt, höstvedhalt och kärnvedshalt hos tall och gran* (Rapporter och uppsatser. 10. Skogshögskolan. Institutionen för skogsproduktion), Stockholm, 116 s.
- Erixon, Sigurd, 1921, *Skultuna bruks historia*, D. 1, Stockholm, 789 s.
- Erixon, Sigurd, 1925a, "Gårdesgårdstyper i Blekinge", *Blekingebygder*, s. 8–26.
- Erixon, Sigurd, 1925b, "Knuttimrade gårdesgårdar och andra hägnader på Södertörn", *Bygden. Årsskrift utgiven av östra Södermanlands kulturhistoriska förening i Södertälje*, s. 49–65.
- Erixon, Sigurd, 1944, *Mörby och Viby byars minnesböcker* (Etnologiska Källskrifter II. Institutet för folklivsforskning), Stockholm, 220 s.
- Ersgård, Lars, 1997, *Det starka landskapet. En arkeologisk studie av Leksandsbygden i Dalarna från yngre järn-ålder till nyare tid* (Riksantikvarieämbetet arkeologiska undersökningar skrifter. 21), Stockholm, 143 s.

- Florescano, Enrique, 2001, "Titres primordiaux et memoire canonique en Meso-Amérique", *Études rurales* No 157/158, s. 15–43.
- Flygare, Iréne, 1999, *Generation och kontinuitet. Familjehandbruket i två svenska slättbygder under 1900-talet* (Acta Universitatis Agriculturae Sueciae. Agraria. 153 och Upplands Fornminnesförenings tidskrift. 54), Uppsala, 438 s.
- Fritzbøger, Bo, 1992, *Danske skove 1500–1800. En landskabshistorisk undersøgelse*, Odense, 345 s.
- Fritzbøger, Bo, 1996, "Udmark eller 'marginaljord'. Et dansk perspektiv på geografisk og økonomisk marginalitet i det 16.–18. århundrede", i *Tjåva, barkbröd och vildbonung. Utmarkens människor och mångsidiga resurser* (Skrifter om skogs- och lantbruks historia. 9), Red. Britt Liljewall, Stockholm, s. 26–41.
- Furugren, Bo, 1997, "Arbetshästen och svensk hästavel", i *Arbetshästen under 200 år*, Red. Britt Liljewall & Janken Myrdal, (Skrifter om skogs- och lantbruks historia. 10), Stockholm, s. 126–143.
- Gadd, Carl-Johan, 1983, *Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750–1860* (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet. 53), Göteborg, 372 s.
- Gadd, Carl-Johan, 1997, "Jordbrukets binäringar", i *Agrarhistoria*, Red. Bengt M.P. Larsson, Mats Morell & Janken Myrdal, Stockholm, s. 229–238.
- Gadd, Carl-Johan, 1999, "Präster och landshövdingar rapporterar", i *Svensk jordbruksstatistik 200 år*, Red. Ulf Jorner, Stockholm, s. 29–48.
- Gadd, Carl-Johan, 2000, *Den agrara revolutionen 1700–1870* (Det svenska jordbrukets historia. Bd 3), Stockholm, 415 s.
- Glick, Thomas F, 1970, *Irrigation and society in medieval Valencia*, Cambridge, Mass, 386 s.
- Granér, Staffan, 2002, *Samhåvd och rågång. Om egendomsrelationer, ägskiftet och marknadsintegration i en värmäländsk skogsbygd 1630–1750* (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen, Handelshögskolan vid Göteborgs universitet. 86), Göteborg, 346 s.
- Gustafson, Gunvor 2001, *Fastbandshagar och rönningar, snögårdar och långgårdar. Trähägnader i Hälsingland och Gästrikland* (Hälsinglands Museum, Rapport), Hudiksvall, 80 s.
- Hagander, Sten, 1995, *Gärsgår'n i vårt landskap. Hantverkshistoria-handledning*, Grödinge, 201 s.
- Hamberg, Axel, 1926, "Gärdesgårdstyper i Jokkmokks socken", *Fataburen*, s. 177–186.
- "Handsbredd", 1949, i *Svensk Uppslagsbok. Andra upplagan*, Bd 12, sp. 982.
- Hazell, Per, 1993, *Kärnvädsbildning i ek samt tillväxtens inverkan på skogsekens (Quercus robur L.) kärnvädsbildning och kärnväds halt* (Examensarbete i ämnet skogsskötsel 1993-6. Institutionen för skogsskötsel, Sveriges lantbruksuniversitet), Umeå, stencil.
- Hazell, Per, 1999, *Conservation and yield aspects of old European aspen Populus tremula L. in Swedish forestry* (Acta Universitatis Agriculturae Sueciae. Silvestria. 102), Uppsala, 94 s.
- Hebbe, Per Magnus, 1939–1945, *Den svenska lantbrukslitteraturen I–II, D.1 Från äldsta tid t.o.m. år 1800*, (1939) Uppsala, 333 s. *D.2 Från 1801–1850*, (1945) Stockholm, 372 s.
- Heimer, Tage, 1928, "Några stängsel- och hägnadsmetoder i Vedbo härad", *Hembygden. Årsskrift utgiven av Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförening*, s. 54–61.
- Hellström, Paul, 1917, *Norrlands jordbruk*, Uppsala, 685 s.
- Helmfrid, Staffan, 1962, *Östergötland "Västanstång". Studien über die Ältere Agrarlandschaft und ihre Genese* (Meddelanden från Geografiska institutionen vid Stockholms universitet. 140), Stockholm, 277 s.
- Herlitz, Lars, 1974, *Jordegendom och vänta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden* (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet. 31), Göteborg, 387 s.
- Hobroh, Gunnar, 1943, *Några gårdesgårdsformer i Sverige. Studier rörande konstruktion, förekomst i nuvarande och äldre tid, funktion samt försök till en allmän-europeisk översikt* (Institutet för folklivsforskning), Stockholm, opublicerat manus till licentiatsavhandling, 333 s.
- Hoff, Annette, 1997, *Lov og landskab. Landskabslovenes bidrag til forståelsen af landbrugs- og landskabsudviklingen i Danmark ca. 900–1250*, Århus, 423 s.
- Honko, Lauri, 1973, "Tradition barriers and adaption of tradition", *Ethnologia Scandinavica. A journal for Nordic ethnology*, s. 30–49.
- Hoppe, Göran, 1991, "Svenska jordskiftet och samhällsutvecklingen", i *Statens jordbrukspolitik under 200 år* (Skrifter om skogs- och lantbruks historia. 1), Red. Janken Myrdal, Stockholm, s. 45–54.
- Hoppe, Göran, 1997, "Jordskiftet och den agrara utvecklingen", i *Agrarhistoria*, Red. Bengt M.P. Larsson, Mats Morell & Janken Myrdal, Stockholm, s. 254–270.
- Hoskins, William George, 1992, *The making of the English landscape*, London, [Orig. ed. 1957], 327 s.
- Høeg, Ove Arbo, 1977, "Vidjer og viuspemiler", *Norveg. Folkelivsgranskning 20*, s. 5–106.
- "Indelningsverket", 1910, i *Nordisk Familjebok*. Bd 12. sp. 473.
- Isaksson, Olov, 1967, *Bystämman och bystadga. Organisationsformer i övre Norrlands kustbyar. Om samspel mellan lokal tradition och central påverkan*, (Kungl. Skytteanska samfundets handlingar. Acta Societatis Skytteanze. 5), Umeå, 417 s.
- Jansson, Ulf, 1993, *Ekonomiska kartor 1800–1934*, Stockholm, 76 s.
- Jansson, Ulf, 1998, *Odlingsystem i Vänerområdet. En studie av tidigmodernt jordbruk i Västsverige* (Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet. 103), Stockholm, 252 s.
- Jansson, Ulf, 2003, "Allmanningarnas institutionella geografi i Viby socken på 1600-talet – en plats för lokalsamhället", i *Med landskapet i centrum. Kultur-*
- geografiska perspektiv*, Red. Ulf Jansson, fiska instituti Stockholm, s. Jansson, Sam Ovale och utö Stockholm, 3 Johansson, Ella, och modernitet seets handling Kardell, Lars, 19 reservat? (Avs 15. Sveriges I Kardell, Lars, 19 gen", i *Sverig Nils-Erik Nils Kardell, Lars, 19 perspektiv", Kardell, Lars & (Boken ingår nens för Sko riges lantbru Kardell, Lars, 20 ved till linjesk Klintberg, Mathi över Laumålet genom Diale Ser. D:2), Up Kolsrud, Knut, ethnological journal for No Lagerstedt, Tors hundra härad Skrifter från tution. 14), U Lindegren, Jan, duktion och r Universitatis liensa. 117), Linder, Per & C norra Sverig tidskrift. 86, I Lindgren, Gunn omgivning vie die (Geograf Geografiska Lilja, Agneta, I tekningen. E samlände ark (Skrifter utg arkivet i Upp Liljewall, Britt, serande ord gården i ett h Janken Myrd Lucas, A.T., 198 1. Studies i kenny, 315 s*

- geografiska perspektiv på nutida och historiska landskap, Red. Ulf Jansson (Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet. 119), Stockholm, s. 211–231.
- Jansson, Sam Owen, 1995, *Måttordboken. Andra, reviderade och utökade upplagan*, Red. Dan Waldetoft, Stockholm, 340 s.
- Johansson, Ella, 1994, *Skogarnas fria söner. Maskulinitet och modernitet i norrländskt skogsarbete* (Nordiska museets handlingar. 118), Stockholm, 200 s.
- Kardell, Lars, 1978, *Sydbillingen – skräpskog eller naturreservat?* (Avdelningen för landskapsvård. Rapport 15. Sveriges lantbruksuniversitet), Uppsala, 85 s.
- Kardell, Lars, 1990, "Människan och den svenska skogen", i *Sveriges Nationalatlas. Band 2. Skogen*, Red. Nils-Erik Nilsson, Stockholm, s. 70–73.
- Kardell, Lars, 1993, "Västkusten i ett skogshistoriskt perspektiv", *Skogshistorisk Tidskrift* nr 2, s. 7–21.
- Kardell, Lars & Olofsson, Mats, 2000, *Klövsjös fåbodar* (Boken ingår även som rapport nr 87 i Institutionens för Skoglig Landskapsvård rapportserie, Sveriges lantbruksuniversitet), Uppsala, 175 s.
- Kardell, Lars, 2003, *Svenskarna och skogen. Del I. Från ved till linjeskepp*, Jönköping, 296 s.
- Klintberg, Mathias & Gustavson Herbert, 1986, *Ordbok över Laumålet på Gotland. Band IV* (Skrifter utgivna genom Dialekt- och Folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. D:2), Uppsala, 76 s.
- Kolsrud, Knut, 1973 "On cultural boundaries as an ethnological problem", *Ethnologia Scandinavica. A journal for Nordic ethnology*, s. 5–30.
- Lagerstedt, Torsten, 1942, *Näringsliv och bygd i Seminghundra härad vid 1630-talets slut* (Geographica. Skrifter från Upsala universitets Geografiska institution. 14), Uppsala, 93 s.
- Lindgren, Jan, 1980, *Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640* (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historica Upsaliensia. 117), Uppsala, 325 s.
- Linder, Per & Östlund, Lars, 1992, "Förändringar i norra Sveriges skogar 1870–1991", *Svensk botanisk tidskrift*. 86, Lund, s. 199–215.
- Lindgren, Gunnar, 1939, *Fälbygden och dess närmaste omgivning vid 1600-talets mitt. En kulturgeografisk studie* (Geographica. Skrifter från Upsala universitets Geografiska institution. 6), Uppsala, 198 s.
- Lilja, Agneta, 1996, *Föreställningen om den ideala upp-teckningen. En studie av idé och praktik vid traditions-samlande arkiv – ett exempel från Uppsala 1914–1945* (Skrifter utgivna genom Dialekt- och Folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. B:22), Uppsala, 267 s.
- Liljewall, Britt, 1999, "Det agrara arbetet och de analyserande orden", i *Jordbruket som system. Arbetet och gården i ett historiskt perspektiv*, Red. Örjan Kardell & Janken Myrdal (Agrarhistoria. 1), Uppsala, s. 21–40.
- Lucas, A.T., 1989, *Cattle in ancient Ireland* (Irish studies. 1. Studies in Irish archaeology and history), Killenny, 315 s.
- Lundkvist, Olof, 2002, *Växtföljder under 1800-talet – som de beskrivs i Nordiska Museets frågelista Nm 155, Växtföljder i jordbruket* (Uppsats i agrarhistoria, Avdelningen för agrarhistoria, Institutionen för ekonomi, Sveriges lantbruksuniversitet), Uppsala, Stencil.
- Magnusson, Ann-Charlotte, 2002, *Öländska stenmurar och något om rösen. Olika perspektiv på öländska stenmurar* (Länstyrelsen Kalmar län. Meddelande 2002:06.), Kalmar, 109 s.
- Magnusson, Lars, 1996, *Sveriges ekonomiska historia*, Stockholm, 526 s.
- Meyer, Poul, 1949, *Danske byalag. En fremstilling af det danske landbystyre paa baggrund af retshistoriske studier over jordfællesskabets hovedproblemer*, Köpenhamn, 474 s.
- Morell, Mats, 2001, *Jordbruket i industrisamhället 1870–1945* (Det svenska jordbrukets historia. Bd 4), Stockholm, 392 s.
- Myrdal, Janken, 1975, *Hägnadsarbetets betydelse* (Uppsats för kurs B 1 Etnologi. Stockholms universitet), stencil.
- Myrdal, Janken, 1977, "Hägnaderna, arbetstiden och bygdelaget", *RIG*, s. 65–75.
- Myrdal, Janken, 1992, "Livsmedelsförsörjningens förändring från 1800-talets början. I. Staten och jordbruket", *Kungliga Skogs- och Lantbruksakademiens Tidskrift*. 131, s. 19–26.
- Myrdal, Janken, 1996, *Landbon, ladan och lagen och hägnaderna, arbetstiden och bygdelaget samt ytterligare 20 agrarhistoriska artiklar*, Red. Anders Perlinge (Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 12), Stockholm, 336 s.
- Myrdal, Janken, 1997, "En agrarhistorisk syntes", i *Agrarhistoria*, Red. Bengt M.P. Larsson, Mats Morell & Janken Myrdal, Stockholm, s. 302–322.
- Myrdal, Janken, 1999a, "Inledning", s. 5–6, och "Begreppsbildning och tekniska komplex", s. 7–20, i *Jordbruket som system. Arbetet och gården i ett historiskt perspektiv* (Agrarhistoria. 1) Red. Örjan Kardell & Janken Myrdal, Uppsala.
- Myrdal, Janken, 1999b, *Jordbruket under feodalismen 1000–1700* (Det svenska jordbrukets historia. Bd 2), Stockholm, 407 s.
- Människan och skogen. Från naturskog till kulturskog?* 1997, Red. Lars Östlund, (Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria. 11), Stockholm, 144 s.
- Nordström, Lennart, 1959, "Skogsskötselteorier och skogslagstiftning" i *Sveriges skogar under 100 år. En sammanfattande redogörelse över det svenska skogsbruket 1859-1959. D. II*, Red. Gunnar Arpi, Stockholm, s. 241–260.
- Palmgren, Georg, 1999, *Sockenkarteverket. Om 1850-talets sockenkarteverk med beskrivning av några socknar i Norrbotten*, Luleå, 148 s.
- Pettersson, Ronny, 1983, *Laga skiftet i Hallands län 1827–1876. Förändring mellan regelutgång och handelsfrihet* (Acta Universitatis Stockholmensis, Stockholm studies in economic history. 6), Stockholm, 386 s.

- Pettersson, Ronny, 1995, "Äganderätten, laga skiftet och skogarnas avtagande", i *Äganderätten i lantbrukets historia*, Red. Mats Widgren (Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria. 8), Stockholm, s. 130–153.
- Pettersson, Ronny, 2003, *Ett reformverk under omprövning. Skifteslagstiftningens förändringar under första hälften av 1800-talet* (Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 27), Stockholm, 309 s.
- Roeck Hansen, Birgitta, 2002, *Gårdsgårdar och tegskiftesåker. Resursutnyttjandet och kulturellt inflytande i det gamla landskapet Västerbotten* (Kulturens frontlinjer. Skrifter från forskningsprogrammet Kulturgräns Norr. 28 och Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet. 111), Umeå, 110 s.
- Rosenberg, Carl Martin, 1882–1883, *Geografiskt-Statistiskt handlexikon öfver Sverige. Förra Bandet: A–K*, (1882) Stockholm, 1046 s. *Senare Bandet: L–Ö*, (1883) Stockholm, 1244 s.
- Ruf, Thierry, 2001, "Droits d'eau et institutions communautaires dans les Pyrénées-orientales. Les tenanciers des canaux de Prades (XIV–XX siècles)", *Histoire & Sociétés Rurales* No 16, s. 11–44.
- Ryd, Yngve, 1997, "Hur man kör häst i skogen", i *Arbetshästen under 200 år*, Red. Britt Liljewall & Janken Myrdal (Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria. 10), Stockholm, s. 110–125.
- Rösener, Werner, 1994, *The peasantry of Europe* (The making of Europe), Oxford, 235 s.
- Scott, James C., 1976, *The moral economy of the peasant. Rebellion and subsistence in southeast Asia*, New Haven, 246 s.
- Simpson, Lesley Byrd, 1952, *Exploitation of land in central Mexico in the sixteenth century* (Ibero-Americana. 36), Berkeley, 92 s.
- Sjöbeck, Märten, 1925, "Skånska gårdesgårdar. Ett bidrag till kunskapen om deras former och utbredning", *RIG*, s. 73–93.
- Sjöberg, Mats, 1996, *All säkra framtidens skördar. Barn-dom, skola och arbete i agrar miljö: Bolstad pastorat 1860–1930* (Linköping Studies in Arts and Science. 141), Linköping, 325 s.
- Slotte, Håkan, 2000, *Lövåkt i Sverige och på Åland. Metoder och påverkan på landskapet* (Acta Universitatis Agriculturae Sueciae. Agraria. 236), Uppsala, 344 s.
- Sporrong, Ulf, 1993, "Agrara landskap i Sverige av särskilt vetenskapligt värde", i *Det svenska jordbrukslandskapet inför 2000-talet. Bevaras eller försvinna?* Red. Janken Myrdal & Ulf Sporrong (Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria. 3), Stockholm, s. 111–139.
- Sporrong, Ulf, 1995, *Svenska landskap*, Stockholm, 184 s.
- Sporrong, Ulf, 1997, "Odlingslandskapet före 1750", i *Agrarhistoria*, Red. Bengt M.P. Larsson, Mats Morell & Janken Myrdal, Stockholm, s. 25–43.
- Steckzén, Birger, 1937, *Krigskollegii historia. II–III. 1697–1865*, Stockholm, 704 s.
- Svedjebruk och röjningsbränning i Norden – terminologi, datering, metoder*, 1995, Red. Bo Larsson (Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria. 7), Stockholm, 190 s.
- "Sverige, kartan Naturlig vegetation", 1954, i *Svensk Uppslagsbok. Andra omarbetade och utvidgade upplagan*, Bd 28, sp. 267.
- Svenska Lantmäteriet 1628–1928: historisk skildring*, D. 1, 1928, Stockholm, 629 s.
- Sveriges nationalatlas, Band 1, Sveriges kartor*, 1990, Red. Ulf Sporrong & Fredrik Wennström, Stockholm, 205 s.
- Sveriges nationalatlas, Band 13, Kulturlandskapet och bebyggelsen*, 1994, Red. Staffan Helmfrid, Stockholm, 160 s.
- Szabó, Mátyás, 1970, *Herdar och husdjur. En etnologisk studie över Skandinavien och Mellanuropas beteskultur och vallningsorganisation* (Nordiska museets handlingar. 73), Stockholm, 389 s.
- Söderström, Göran, 1993, "Skogsbruket under 160 år på Kronoparken Halle-Hunneberg", *Skogshistorisk Tidskrift* nr 2, s. 22–34.
- Tjära, barkbröd och vildhonung. Utmarkens människor och mångsidiga resurser*, 1996, Red. Britt Liljewall (Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria. 9), Stockholm, 186 s.
- Tollin, Clas, 1999, *Rågångar, gränshallar och ägoområden. Rekonstruktion av fastighetsstruktur och bebyggelseutveckling i mellersta Småland under äldre medeltid* (Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet. 101), Stockholm, 268 s.
- Vaupell, Christian, 1986, *De danske skove*, Köpenhamn, [Orig. ed. 1863], 309 s.
- Welinder, Stig, Pedersen, Ellen Anne & Widgren, Mats, 1998, *Jordbrukets första femtusen år. 4000 f.kr.–1000 e.kr.* (Det svenska jordbrukets historia. Bd 1), Stockholm, 504 s.
- Wennström, Harry, 1963, "Bygden vidgas", i *Bygdeå sockens historia*, Red. Karl Fahlgren, Umeå, s. 125–159.
- Wiley, Bell Irvin, 1994, *The life of Johnny Reb. The common soldier of the Confederacy*, Baton Rouge and London, [Orig. ed. 1943], 444 s.
- Wilson, James, 1999, *The earth shall weep. A history of Native America*, New York, 466 s.
- Womack, John Jr, 1970, *Zapata and the Mexican revolution*, New York, 435 s.
- Ågren, Maria, 1997, "Ägande och beskattning", i *Agrarhistoria*, Red. Bengt M.P. Larsson, Mats Morell & Janken Myrdal, Stockholm, s. 271–286.

Enhet Historia

Verksamhet
lantbrukshistoria
(KSLAB) och
tvärvetenskap
nivåer. På h
arkiv.

Enheten
brukshistoria
bibliografier
skriftutgivning
tillgänglig p
Stockholm,

SKOGS-
SOLMED, u
historia. Re
bibliotek, a

Nr 30 (und
genetik och
Av Jan Ren

Nr 29 FÖ
Lantbruksa
Av Nils Edli

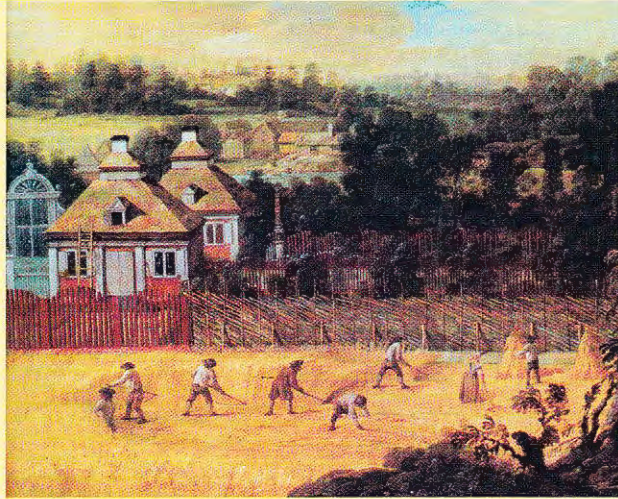
Nr 28 GR
Av Karl-Hen

Nr 27 ET
under först
Av Ronny P

Nr 26 REC
ningssällsk
Av Olof Käl

Nr 24 C.L
Av Bengt B

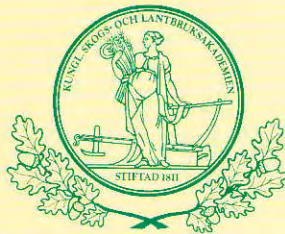
HÄGNADERNAS ROLL FÖR JORDBRUKET OCH BYALAGET 1640–1900

Hankärdsgården – en teknisk innovation från tidig medeltid – var den dominerande hägnadsformen ända fram till taggtråden tog vid i början av 1900-talet. Hankärdsgården krävde visserligen väldiga virkesmängder men den gjorde det möjligt att effektivt skydda och hägna stora områden.

Hägnadssystem och hägnaderna i sig, har varit relativt lite belysta i modern agrarhistorisk forskning trots den betydelse de haft för jordbruket under många hundra år. På ett tvärvetenskapligt sätt försöker författaren kasta ljus över hägnadernas betydelse från 1600-talet fram till den stora omdaning av lantbruket i början av förra seklet. För första gången ges här underlag för beräkningen av deras omfattning och utbredning, men här finns även utförliga beskrivningar av hur själva stängslingsarbetet gick till.

Stängsling var ett omfattande arbete för jordbrukarna. Vid mitten av 1800-talet beräknas det ha funnits hela 100 000 mil gärdsgård i landet. Hur stor belastning det blev för landets jordbrukare att hålla dem i stånd, är en fråga som boken ställer. Hur påverkades arbetet av att kraven på hägnaderna ändrades – i stället för att stänga ute boskapen skulle den nu stänga den inne? Svaren kan väsentligt bidra till ny kunskap om det gamla agrara produktionslandskapet och de stora förändringarna det genomgick efter jordreformerna. Detta kan i sin tur ge ökade insikter om hur landskapsvården ska bedrivas idag.

Örjan Kardell är doktorand vid Avdelningen för agrarhistoria vid SLU, Ultuna, och *Hägnadernas roll för jordbruket och byalaget 1640–1900* är hans doktorsavhandling.

KUNGL. SKOGS- OCH LANTBRUKSAKADEMIEN
Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 31
Supplement till Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens Tidskrift